

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
36-2012.
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual, 36-2012.

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Publisher: Ministry of Culture
Directorate for the Protection of the Cultural Heritage

Za izdavača/for the Publisher:
Andrea Zlatar Violić

Uredništvo/Editorial Board:
Vanja Kovačić
Biserka Bilušić Dumbović
Zrinka Paladino
Martina Juranović Tonejc
Ivan Alduk

Glavna i odgovorna urednica/Editor-in-chief:
Sanja Šaban

Tajnica i izvršna urednica/Managing editor:
Gordana Jerabek

Lektura i korektura/Proofreading and Revision:
Silvija Brkić Midžić

Prijevod na engleski/English Translation:
Aida Njunjić
Petar Puhmajer (91-105)
Mirela Hrovatin (125-135)

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Ivo Mađor, Kofein d.o.o., Zagreb

Adresa uredništva/Editorial address
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tisak/Printed by:
Printera grupa d.o.o.

Tiskanje dovršeno/Printing completed
2014.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589

Godišnjak
zaštite
spomenika
kulture
Hrvatske

36-2012.

Sadržaj*Table of contents*

- 7 Stanislav Piplović**
Tehničko dokumentiranje Dioklecijanove palače s prijelaza 19. u 20. stoljeće
Technical documentation on Diocletian's Palace at the turn of the 19th into the 20th century
- 23 Lidija Zrnić**
Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH
The legacy of Većeslav Henneberg in the archives of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia
- 35 Sagita Mirjam Sunara**
Rekonstrukcija postava prve restauratorske izložbe u Hrvatskoj
Reconstruction of the layout of the first restoration exhibition in Croatia
- 47 Biserka Bilušić Dumbović**
Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa
Landscape as a cultural heritage – methods of identification and categorization
- 67 Marijana Korunek**
Utvrda Grebengrad kod Novog Marofa
Fort Grebengrad near Novi Marof
- 83 Marijana Korunek**
Određivanje funkcije ostataka građevine kružnog tlocrta u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu
Determining the purpose of a circular ground plan structure in the courtyard of the parish church of St. Jacob in Prelog
- 91 Petar Puhmajer**
Isusovačka kurija u Vinici – građevinske faze i pitanje prezentacije
The Jesuit Manor in Vinica – Construction phases and presentation issues
- 107 Krasanka Majer Jurišić, Kristina Krulić, Ana Škevin Mikulandra**
Izgradnja i uređenje kapele sv. Franje Ksaverskog u Rtiću
Construction and arrangement of the chapel of St. Francis of Xavier in Rtić
- 125 Mirela Hrovatin**
Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara iz Hrvatske
Safeguarding and listing of intangible cultural goods in Croatia

- 137 Martina Ivanuš, Rene Lisac**
Obnova pastirskih stanova u Nacionalnom parku Sjeverni Velebit – studija slučaja
Restoration of shepherds' dwellings in the Northern Velebit National Park – case study
- 151 Ana Mlinar**
Obnova Vaclavekovog mlina u Piljenicama
Reconstruction of Vaclavek Mill in Piljenice
- 163 Mateo Miquel Kodrić Kesovija, Danijela Jemo**
Konstrukcijska analiza tekstilnih materijala u dijagnostičkom istraživanju predmeta i primjena na tekstilu
Structural analysis of textile materials in diagnostic investigations of art objects
- 173 Ivana Miletić Čakširan**
I. Konzervatorsko-restauratorska radionica u Parku skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak u sklopu projekta "Tvornica baštine Željezara Sisak"
Conservation and restoration workshop in the Park of Sculptures created as part of the Visual Artist Colony of Sisak Ironworks in the scope of the project "Sisak Ironworks Heritage Factory"
- 175 Antonijeta Martinis, Boško Budisavljević**
"Anatomija otoka", Vis, Hrvatska
Anatomy of the Island of Vis, Croatia
- 177 In memoriam**
Jasna Balažević – Beba

Stanko Piplović

Tehničko dokumentiranje Dioklecijanove palače s prijelaza 19. u 20. stoljeće

Stanko Piplović
HR – 21000 Split, Kaštelanska 2

UDK: 728.8.025.3(497.5Split):002
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 11. 6. 2013.

Ključne riječi: Split, 19. – 20. stoljeće, graditeljsko naslijeđe, Dioklecijanova palača, tehnička dokumentacija
Key words: Split, 19th-20th century, architectural heritage, Diocletian's Palace, technical documentation

Iako je kasnoantička palača cara Dioklecijana u Splitu od davnine privlačila pozornost, njeni su ostatci u 19. stoljeću bili u vrlo lošem stanju i potpuno zapušteni. Konačno se u drugoj polovini 19. stoljeća pristupilo njenom sustavnijem istraživanju i zaštiti, pa je u tu svrhu bila potrebna precizna tehnička dokumentacija. Nedostajao je točan i detaljan plan srednjovjekovne povijesne jezgre u koju su bili uklopljeni značajni ostatci antičke građevine.

U članku se prikazuje i ocjenjuje važnost planova i nacрта Dioklecijanove palače i cjeline srednjovjekovnog Splita izrađenih kroz to vrijeme. Oni su dokument o njenom fizičkom stanju, prostornoj strukturi i doprinos upoznavanju usavršavanja metodike znanstvenog istraživanja graditeljskog naslijeđa.

Prvi značajni dokument bio je katastarski plan grada iz 1831. godine.¹ Daljnji napredak predstavljala je dokumentacija napravljena početkom 20. stoljeća kada su državni geometri premjerili i snimili cijeli Split, a osobito precizno njegov stari dio. Terenske skice koje su tada izrađene u ortogonalnoj projekciji i krupnom mjerilu poslužile su kao važna podloga za daljnja istraživanja i publiciranje prvih monografija o Palači. Težište izlaganja je na geodetskoj izmjeri provedenoj od 1908. do 1911. godine, a na temelju do sada neobrađene građe koja se čuva u Državnom arhivu u Splitu.

UVOD

Monumentalna Dioklecijanova palača u Splitu podignuta je početkom 4. stoljeća u dubokoj morskoj uvali. Tlocrt joj je ponešto nepravilan četverokut s kulama na vanjskim stranama obodnih zidova. Presijecaju je dvije glavne okomito

položene ulice *kardo* i *dekuman* koje se sastaju na Peristilu, središnjem otvorenom prostoru s kolonadama na bočnim stranama. Sjeverni dio je služio za smještaj careve pratnje, posluge i vojnika. U sredini uz Peristil su hramovi i Dioklecijanov mauzolej. Južni su dio zauzimale prostorije carevog stana ispod kojega su podrumi.² U ranom srednjem vijeku, a vjerojatno i prije, Palaču su naselili stanovnici pa je tako nastao grad. Palača je stoljećima postupno propadala tako da je u 19. stoljeću bila u vrlo lošem stanju i potpuno zapuštena. Iz starih zidova izbijalo je raslinje koje ih je rastvaralo, a stanovnici su bezobzirno rušili njene dijelove i koristili ih za gradnju i adaptaciju kuća. Najznačajniji objekti - mauzolej, hram i vestibul bili su u potpunosti zaklonjeni pogledu bezvrijednim naknadnim prigradnjama. Podrumi ispod carevog stana bili su gotovo u cijeloj visini zatrpani raznim materijalom i kanalizacijskim otpadom koji se slijevao iz kuća iznad njih, pa su predstavljali veliku opasnost za zdravlje ljudi.

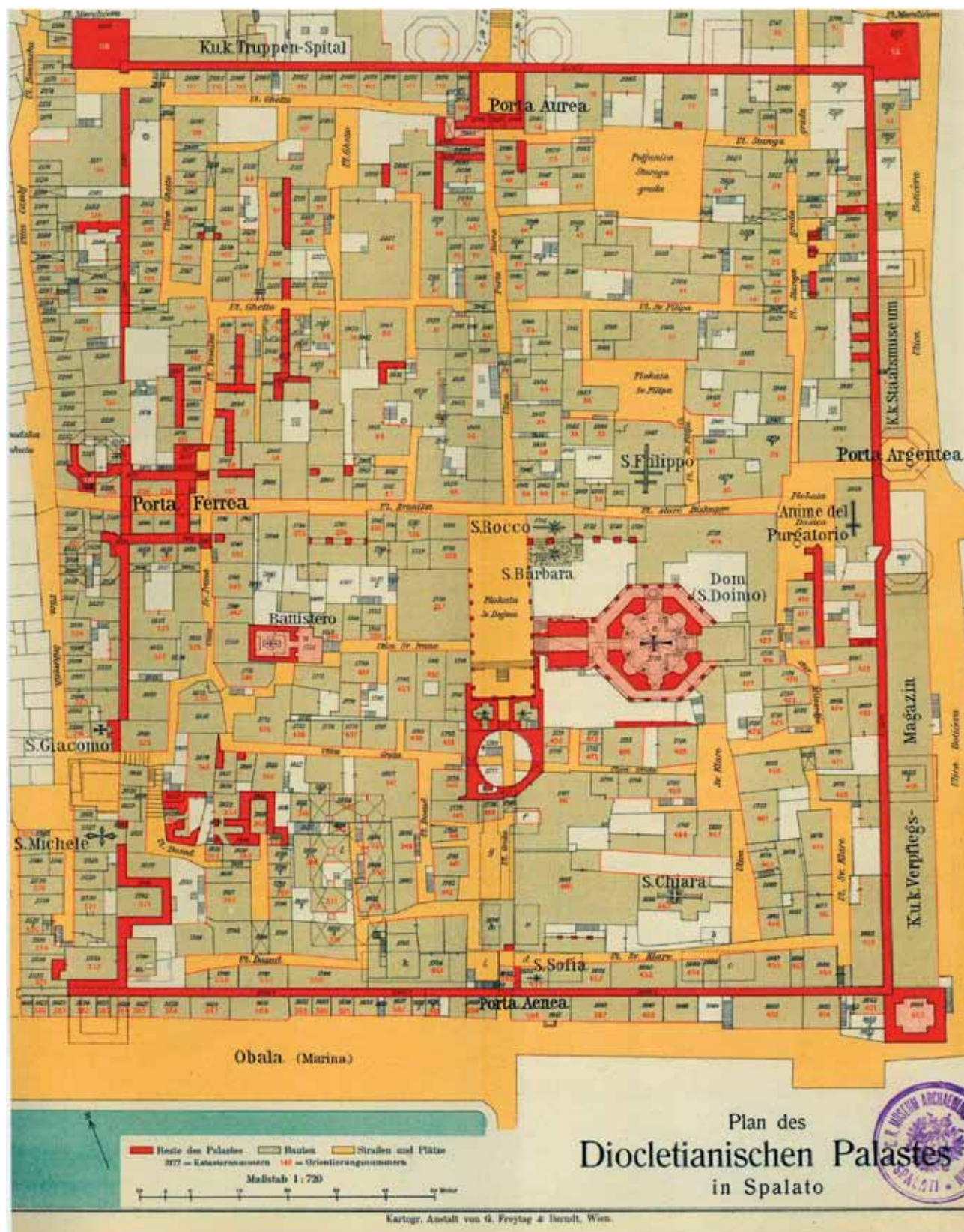
Kako je u 19. stoljeću rasla svijest o materijalnom naslijeđu kao spomenicima kulture, sve više se spoznavalo da su prva i važna faza zaštite spomenika precizni tehnički snimci postojećeg stanja pojedinačnih građevina i prostorne cjeline. U prvo vrijeme, u nedostatku teoretskih postavki i tehničkih instrumenata, prikazi nisu bili dovoljno točni niti su prezentirani na takav način da bi mogli učinkovitije poslužiti u praktičnom ili znanstvenom radu.³

Konačno se u drugoj polovini 19. stoljeća pristupilo sustavnom istraživanju palače, razradi teoretskih metoda i

1 Piplović, S. (1992.): Historijat prvog stabilnog katastra Dalmacije. *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju* : 29-38, Split.

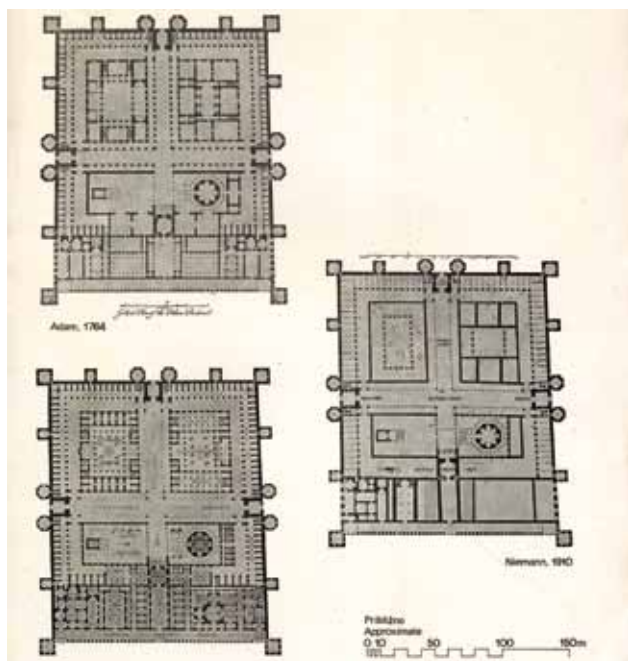
2 Marasović, J. i Marasović T. (1968.): *Dioklecijanova palača*, Split.

3 Venecijanski arhitekt Andrea Palladio izradio je još sredinom XVI. stoljeća dva crteža Dioklecijanove palače. Jedan prikazuje tlocrt Mauzoleja, a drugi njegov portal. Prvi temeljitiji pokušaj rekonstrukcije Dioklecijanove palače objavio je austrijski arhitekt Johann Fischer von Erlach u prvoj polovini XVIII. stoljeća. Kečkemet, D. (2003.): *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb, 16 i 19.

1 Plan dijela povijesne jezgre Splita unutar zidova Dioklecijanove palače izrađen oko 1903. godine. Crveno su označeni tada vidljivi dijelovi Palače: obodni zidovi s kulama na uglovima i vratima po njihovoj sredini, mauzolej (današnja katedrala), Jupiterov hram (krstionica), Peristil i vestibul te ostatci zidova stambenih zgrada.

Plan of part of the historical core of Split within the walls of Diocletian's Palace, made around 1903. Marked red are the then visible parts of the Palace: perimeter wall at the corners with gates in the middle, mausoleum (today the cathedral), temple to Jupiter (later converted into the baptistery), Peristyle and vestibule, as well as remains of walls of residential buildings.

2 Rekonstrukcije tlocrta Dioklecijanove palače: Robert Adam 1764, George Niemann 1910. i Ernest Hébrard 1912. (J. Marasović)

Reconstructions of the ground plan of Diocletian's Palace: Robert Adam 1764, George Niemann 1910 and Ernest Hébrard 1912. (J. Marasović)

njihovoj primjeni u zaštiti sačuvanih ostataka uz primjenu tada formiranih važećih znanstvenih načela.

Elaborati su se, umjesto nepreciznih skica i veduta crtanih u perspektivi, počeli raditi u ortogonalnoj projekciji, u točnom mjerilu s označenim dimenzijama, i s oznakama strana svijeta. Dioklecijanova palača u Splitu, kao jedan od najvažnijih antičkih spomenika u Habsburškoj monarhiji, bila je svojevrstan poligon na kojemu se se testirale nove konzervatorske teorije i mjesto cjelovitih primjena novih stručnih metoda rada. Tako su na Dioklecijanovoj palači radili vrsni austrijski znanstvenici, sveučilišni profesori, članovi Središnjeg povjerenstva za spomenike i Arheološkog instituta iz Beča: Otto Bendorf, Georg Niemann, Max Dvořák, Robert Schneider, Julius Deininger, Emil Reisch i Karl Holey,⁴ a priključili su im se i domaći konzervatori: arhitekt Vicko Andrić te ravnatelji Arheološkog muzeja u Splitu Mihovil Glavinić i Frane Bulić.⁵

IZRADA PLANOVA

Preciznije tehničko dokumentiranje Dioklecijanove palače započeto je radom engleskog arhitekta Roberta Adama u drugoj polovini 18. stoljeća. On je 1757. godine s trojicom

⁴ O tim znanstvenicima vidjeti u: Piplović, S. (1999.): *Austrijanci istraživači Dioklecijanove palače u Splitu. Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, Osijek* 35- 44; Marin, E. (1986.): *Bulić i suvremenici domaći i strani, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (79): 71-84, Split.

⁵ Profesor i klasični filolog Mihovil Glavinić (Makarska, 1833. – Split, 1898.). Završio je studij filozofije u Padovi. Imenovan je 1873. konzervatorom antičkih spomenika za područje cijele Dalmacije i srednjovjekovnih spomenika za kotar Split.

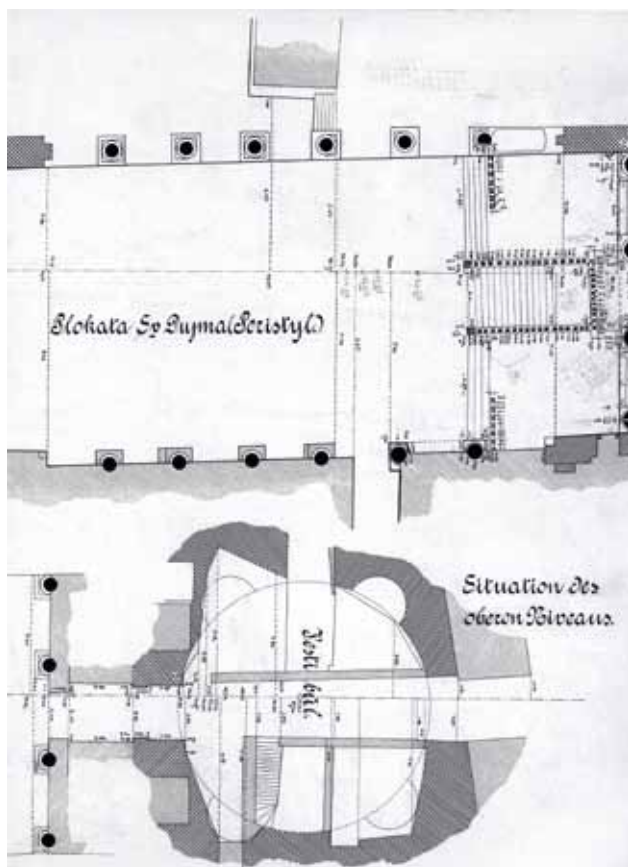
3 Terenska skica južnog dijela Peristila i okrugle dvorane vestibula, predvorja carevog stana. Desno gore je tlocrt zvonika katedrale i dio mauzoleja. Vide se stepenice koje vode s Peristila i vestibula u podrum Palače, a koje su s vremenom izmijenjene. Skica br. 371 Sve terenske skice napravio je geometar A. Morpurgo 1911. u sklopu premjera grada. Nalaze se u Državnom arhivu u Splitu. Oznaka: HRDAST 152 KO Split, Nova izmjera, kartirane skice 1910-1914. godine. Dijelovi Dioklecijanove palače na skicama su jače šrafrirani.

Field sketch of the southern part of the Peristyle and the round hall of the vestibule, lobby of the Emperor's quarters. In the upper right corner is the ground plan of the cathedral bell tower and part of the mausoleum. Stairs can be seen leading from the Peristyle and the vestibule to the cellars; they have been changed in the meantime. Sketch no. 371

All field sketches have been made by surveyor A. Morpurgo in 1911 in the scope of a city survey. They are kept in the State Archives in Split. Designation: HRDAST 152 KO Split, New survey, mapped sketches 1910-1914. On the sketches, parts of Diocletian's Palace are marked by more intense hatch patterns.

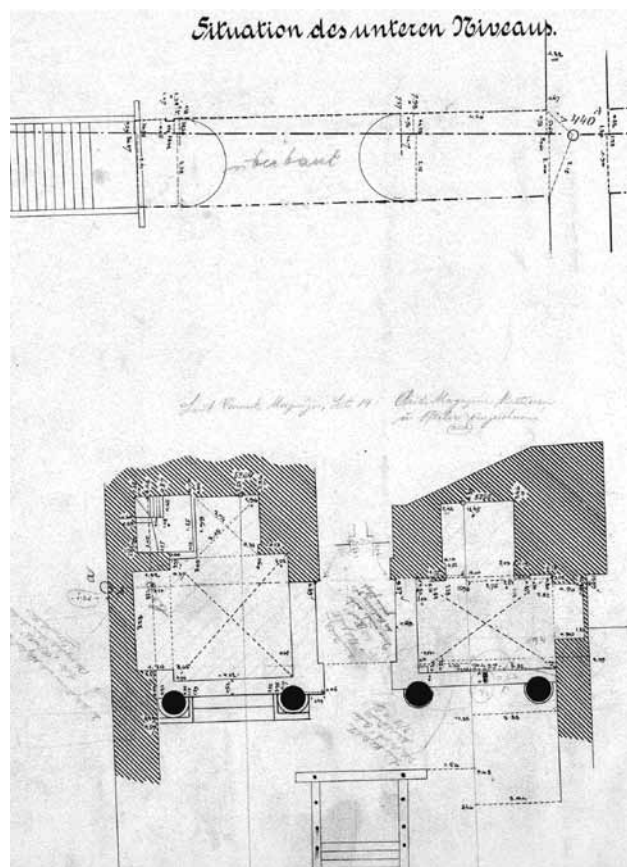
suradnika došao iz Italije u Split. U pet tjedana boravka sondirao je, istraživao, mjerio i crtao tada vidljive ostatke carske palače. Nije se mogao oslanjati na neke prethodne radove ili dokumentaciju, jer je ona u to vrijeme bila vrlo oskudna. Opće je uvjerenje da je svrha toga pothvata bilo pribavljanje uzoraka za projekte njegove gradnje u Engleskoj, u tada uvriježenim oblicima klasicizma.⁶ Međutim, usporedimo li projekte koje su on i njegova braća kasnije

⁶ Kečkemet, D. (1964.): Robert Adam u Splitu 1757. godine, *Slobodna Dalmacija*, XXI (6165 i 6166): 5, Split; Kečkemet, D. (1996.): *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, 7-9, Split. Komentar uz reprint iz 1996. godine monografije R. Adama o Dioklecijanovoj palači.

4 Tlocrt dijela Peristila (Plokata sv. Dujma) sa stepeništem za silazak u podrum te vestibul s protironom - trijemom pred njim. Skica br. 371/2.

Ground plan of part of the Peristyle (earlier called *Plokata sv. Dujma*) with staircase going down to the cellars and the vestibule with the Protiron porch in front of it. Sketch no. 371/2.

5 Skica protirona ulaznog trijema u Dioklecijanov stan na južnoj strani Peristila s četiri granitna stupa. U njemu su sa strana ugrađene kapele posvećene Gospi u XVI. i sv. Karlu u XVII. stoljeću. Skica br. 372/2.

Sketch of the Protiron entrance porch into Diocletian's quarters on the southern side of the Peristyle with four granite pillars. Built in it on the sides were the chapels dedicated to the Madonna in the 16th century and St. Charles in the 17th century. Sketch no. 372/2.

gradili, ne nalazimo direktnu vezu sa specifičnim kasno-antičkim oblicima palače cara Dioklecijana.⁷ Glavni cilj istraživanja vjerojatno je bilo objavljivanje reprezentativne monografije tiskane 1764. godine, s brojnim perspektivnim crtežima i nacrtima te detaljima u ortogonalnom sustavu.⁸

Robert Adam i njegovi suradnici izradili su izvršne grafičke crteže; međutim, na njima su prikazane i neke pojedinosti koje tada nisu postojale u stvarnosti. Tako je unutrašnjost Mauzoleja, koja je pretvorena u katedralu, prikazana bez oltara i drugog crkvenog namještaja kako bi se što bolje mogla vidjeti antička cjelina. Na crtežu Zapadnih vrata Palače izostavljene su zgrade iz srednjeg vijeka koje su ih djelomično zaklanjale. Kućice pred južnim pročeljem palače nacrtane su niže nego što su bile u stvarnosti, kako

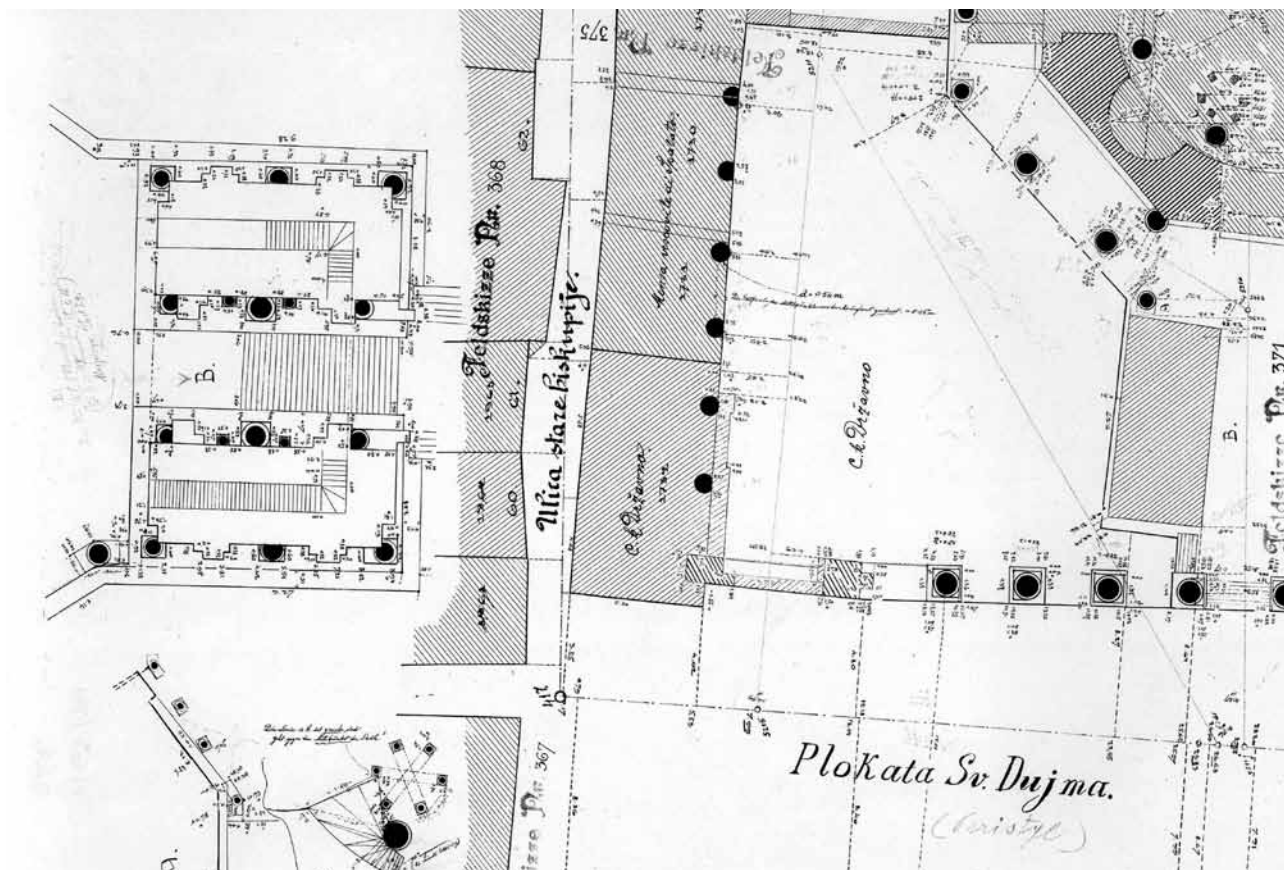
bi se vidjeli lukovi kriptoportika u gornjem dijelu, a ucrtana je i jugozapadna ugaona kula koja tada nije postojala. Nju je još u 16. stoljeću srušilo more. Poseban problem je prikaz podruma. Njegov zapadni dio nacrtan je uglavnom netočno, a istočni, koji je tada bio potpuno zatrpan, prikazan je simetrično, što se također pokazalo kao pogrešno. Netočnost i nepreciznost nalazimo i u prikazu tlocrta u planu venecijanske tvrđave Gripe izgrađene istočno od grada. Pojava monografije Roberta Adama nesumnjivo je imala veliko kulturološko značenje; međutim, sve navedene, ali i brojne druge proizvoljnosti bitno umanjuju njenu vrijednost kao operativnog dokumenta. Nadalje, nije nam poznato kakvim se tehničkim instrumentima služio, niti je do sada provjeravana točnost njegovih provedenih mjerenja cjeline u tlocrtu, presjecima pročelja ili pojedinih dekorativnih elemenata.⁹

Prvi točni premjer Splita pa i ostataka Palače suvremenim geodetskim instrumentima i matematičkim metodama

⁷ O R. Adamu postoji vrlo opsežna literatura iz koje se može zaključiti da Dioklecijanov palača u Splitu nije značajnije utjecala na njegovo graditeljsko stvaralaštvo. Usporediti npr. Brown I. G. (1992.): *Monumental Reputation, Robert Adam and Emperor's Palace*, Edinburgh; Swarbrick, J. (1959.): *The works in architecture of Robert and James Adam*, London; Beard, G. (1992.): *The work of Robert Adam*, London; Yarwood, D. (1970.): *Robert Adam*, London.

⁸ Adam, R. (1764.): *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London.

⁹ Na nekim grafikama u Adamovoj monografiji vide se i crtači u poslu. Ali oni od pribora imaju samo papir i pero. Uz njih nisu prikazani nikakvi mjerni instrumenti.

6 Gore tlocrt zvonika katedrale te dolje dijela Peristila i temenosa ograđenog posvećenog prostora koji je okruživao mauzolej. Sjeverno od mauzoleja je zgrada Stare biskupije koja je kasnije izgorjela. Skica br. 370.

The upper part shows the ground plan of the cathedral bell tower and the lower, that of part of the Peristyle and *temenos*, fenced consecrated space surrounding the mausoleum. North of the mausoleum is the building of the Old diocese, which was later burned down. Sketch no. 370.

trigonometrije predstavlja katastarski plan iz 1831. godine. U to vrijeme premjerena je čitava pokrajina Dalmacija oslonjena na jedinstvenu triangulacijsku mrežu. Elaborat je služio za potrebe oporezivanja, ali je u grafičkoj mapi Splita sadržavao nešto bolje razrađen tlocrt postojećeg stanja središta grada i dosta precizno vidljive ostatke Palače.¹⁰

Izrađeni su arhitektonski nacrti najvažnijih dijelova Dioklecijanove palače, njenog mauzoleja, Peristila i Zlatnih vrata, a zatim i podrumskih prostorija. Na tome se posebno angažiralo Središnje povjerenstvo za istraživanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika podložno Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu, najviše stručno tijelo u državi te kasnije Austrijski arheološki institut u Beču utemeljen 1898. godine.¹¹

To ipak nije bilo dovoljno kvalitetno da bi poslužilo kao podloga za istraživanje i radove na zaštiti Dioklecijanove

palače. Sve više se osjećao nedostatak topografskih podloga. Otkrića na terenu su se nastavila pa ih je trebalo na prikladan način kvalitetnije grafički dokumentirati.

U nedostatku kvalitetnih podloga koristilo se ono čime se raspolagalo. Tako je još 1892. godine uprava Arheološkog muzeja u Splitu tražila od Arhiva katastarskih mapa u Zadru kopiju karte starog dijela Splita iz katastra 1831. godine koja je bila napravljena u uvećanom mjerilu 1:720, tj. u četverostrukom povećanju od osnovnog mjerila 1:2880 u kojem je bio kartiran ostali dio grada. Bilo je još pokušaja da se bar donekle riješi nedostatak preciznijih podataka za rad. Tako je profesor J. Koharić u veljači 1902. izmjerio stranice Dioklecijanove palače, pa je na osnovi toga izračunao da je njena površina, uključivši četiri kutne kule, iznosila 31.552 četvorna metra. Interes za dokumentacijom bio je sve veći. Početkom 1906. godine profesor Doležal iz Beča tražio je od Arheološkog muzeja u Splitu mapu starog dijela grada za potrebe znanstvenog istraživanja.¹²

¹⁰ U sklopu izrade stabilnog katastra Dalmacije, u razdoblju 1823. do 1837. godine, obavljani su radovi izmjere na terenu. Zatim su sastavljeni operati, ekonomski opisi i procjena porezne osnovice. Piplović, S. (1993.): O geodetskim radovima u Splitu u početku 20. stoljeća, *Geodetski list*, 47(2): 159, Zagreb.

¹¹ Piplović, S. (2004.): Središnje povjerenstvo za spomenike u Beču i graditeljsko nasljeđe Dalmacije, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 28: 7-8, Zagreb.

¹² Dopisi Bulića i Arhiva katastarskih mapa u Zadru. Arhiv Arheološkog muzeja u Splitu od 14. do 25. svibnja 1906. Br. 47.

9 Dio sjevernog obodnog zida Dioklecijanove palače sa *Zlatnim vratima* glavnim ulazom u Palaču iz pravca Salone i propugnakulom obrambenim prostorom iz njih. Skica br. 358.

Part of the northern perimeter wall of Diocletian's Palace with the *Golden Gate*, main entrance to the Palace coming from Salona and *propugnaculum*, defence area behind it. Sketch no. 358.

vratiti u mjesecu rujnu. Arhitekt Kuntschik je ostao u Splitu te nastavio crtati i snimati zgradu mauzoleja. Arhitekt Wilhelm Wilberg već je ranije nacrtao Peristil i Sjeverna vrata, no zbog potrebe dodatnih istraživanja, Općinska uprava je na svoj trošak odobrila istražne radove i iskapanja uz vrata.

Austrijski arheološki institut je za potrebe monografije odlučio poslati članove povjerenstva u Palmiru i Nikodemiju da istraže tamošnje Dioklecijanove palače kako bi rezultate istraživanja mogli upotrijebiti kao komparativni materijal.¹⁵

U ožujku 1905. godine tehnički snimak mauzoleja je uglavnom bio gotov te se nastavilo s istraživanjem Peristila pod rukovodstvom Austrijskog arheološkog instituta.¹⁶ Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu odredilo je da se program arhitektonskog iscrtavanja Dioklecijanove palače u 1905. godini izvrši u sporazumu s upravom Arheološkog instituta i Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika u Beču. Odluka je priopćena na prvoj skupnoj i petoj sjednici drugog odjeljka Središnjeg povjerenstva za spomenike, 10. travnja 1905. godine. Sjednica je održana pod predsjedavanjem dr. Josepha Alexandra baruna Helferta.¹⁷

Radovi istraživanja palače su nastavljani. Početkom 1906. godine Ministarstvo je odlučilo da se isplati 6.000 kruna odobrene državne pripomoći za izradu arhitektonskog snimka Dioklecijanove palače. Također je dodijelilo 2.500 kruna za izradu geodetskog snimka opće osnove Palače, a dodatnih 1.500 kruna dodijelilo je za radove iskapanja vezanih za uzradu snimki. Za organizaciju poslova bio je zadužen satnik Anton Schindler.¹⁸ Arhitekt George Niemann je od 1906. svake godine dolazio u Split gdje je nastavio organizirati radove istraživanja i iskapanja. U radu mu je pomagalo više mladih suradnika: dr. arh. Karl Kühn te Niemannovi sinovi Rudolf, Theofil i Ernst. Posebno je važan bio Schindler - stručni nastavnik praktične geometrije na Tehničkoj vojnoj akademiji u Mödlingu kod Beča. On je samostalno napravio visinski snimak terena i snimak osnovnog tlocrta starog dijela grada. Ivan Znidarčić, pomoćnik konzervatora Frane Bulića, izradio je veći broj crteža na osnovi fotografskih snimaka. Time je postignut visok stupanj točnosti dokumentacije. Tako je nakon šest godina sustavnog istraživanja i dokumentiranja završena reprezentativna monografija o Dioklecijanovoj palači.

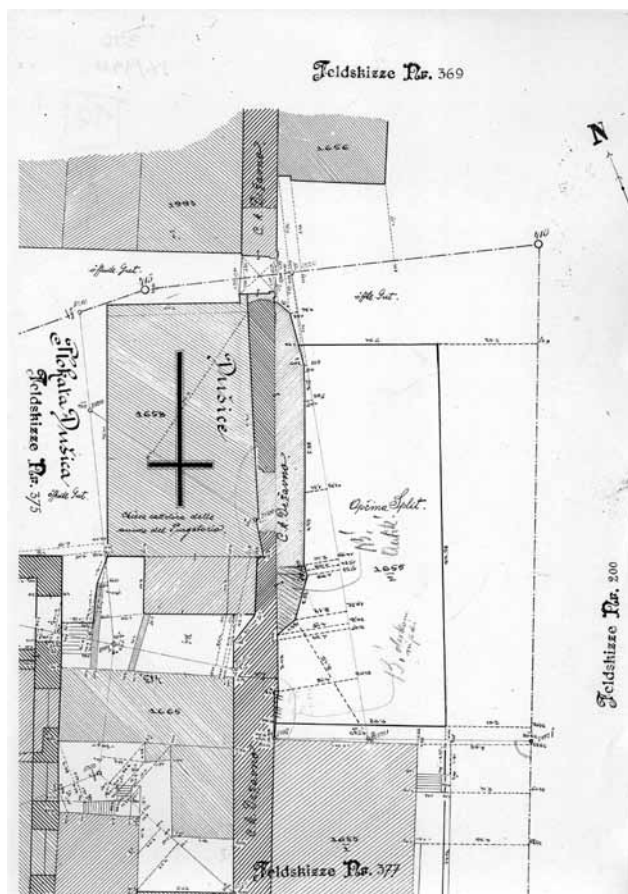
Zbog istraživanja Dioklecijanove palače u Split je od 1906. godine svakoga ljeta dolazio i stipendist Francuske akademije u Rimu Ernest Hébrard, kojemu se 1908. godine priključio i švicarski profesor sa sveučilišta u Friburgu Jacques Zeiller. Da o istoj građevini u isto vrijeme ne bi izašle dvije knjige, jedna na njemačkom i druga na francuskom jeziku, dogovoreno je da će se najprije tiskati

15 *** (1904.): Stariški spomenici u Spljetu, *Smotra Dalmatinska*, XVII(55): 2, Zadar.

16 *** (1905.): Č. k. Središnje povjereništvo za umjetn. i povj. spomenike, *Smotra Dalmatinska*, XVIII (34): 2, Zadar. To je Ministarstvo priopćilo na trećoj sjednici drugog odjeljka Središnjeg povjerenstva za spomenike održanoj 31. ožujka 1905. godine.

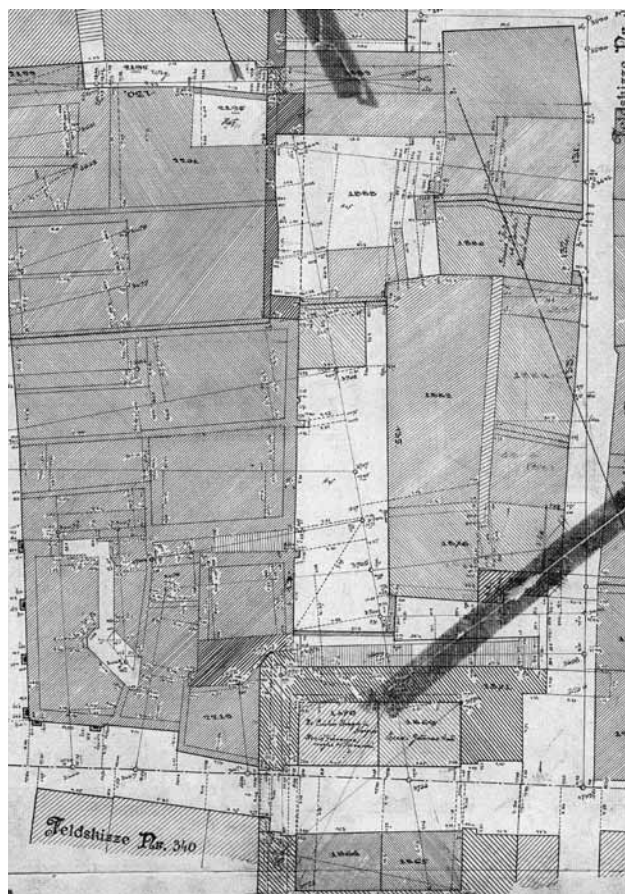
17 *** (1905.): Č. k. Središnje povjereništvo za umjetn. i povj. spomenike, *Smotra Dalmatinska*, XVIII(26): 2, Zadar; G. A. Helfert (Prag, 1820. – Beč, 1910.), istaknuti povjesničar i sveučilišni profesor u Beču. Posebno se bavio zaštitom starih spomenika. Bio je predsjednik Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika u Beču punih 47 godina. U našoj zemlji posebnu pozornost je posvetio arheološkim istraživanjima Salone i konzervaciji Dioklecijanove palače u Splitu, za koju je pripremio poseban zakon; *** (1910.) Der Präsident der Zentral-Kommission Josef Alexander Freiherr von Helfert, *Mittheilungen der k. k. Zentral-kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, Wien: 54-58; Bulić, F. (1910.) Giuseppe Alessandro Barone de Helfert, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXII: 183-185.

18 *** (1906.): Č. k. Središnje povjereništvo za umjetn. i povj. spomenike, *Smotra Dalmatinska*, XIX(33): 2, Zadar. Ove odredbe Ministarstva za bogoštovlje i nastavu o financiranju priopćene su na trećoj sjednici drugog odjeljka, prvoj skupnoj sjednici i devetoj sjednici drugog odjeljka Središnjeg povjerenstva za spomenike koje su održane zajednički u Beču 6. travnja 1906. godine.

10 Dio istočnog perimetralnog zida Palače sa *Srebrnim vratima* na njegovoj sredini. Vrata su u kasnijim vremenima iz sigurnosnih razloga bila izvana zazidana. S unutrašnje strane prislonjena je crkva Dušica koja je 1944 porušena, a vrata rekonstruirana 1952. Skica br. 376.

Part of the eastern perimeter wall of the Palace with the *Silver Gate* in the middle of it. For security reasons the gate was later walled up from the outside. Leaning against it from the interior side is the church *Dušica*, demolished in 1944, while the gate was reconstructed in 1952. Sketch no. 376.

11 Zapadna *Željezna vrata* Palače s obrambenim dvorištem iza njih, s dućanima koji su kasnije porušeni da bi se antički prostor mogao bolje sagledati. Prema sjeveru prikazani su manji ostatci zapadnog obodnog zida koji je kroz stoljeća najviše stradao jer se na tu stranu u srednjem vijeku proširio grad. Skica br. 365.

Western *Iron Gate* of the Palace with defence courtyard behind it and stores later demolished in order to enable a better overview of the ancient space. To the north smaller remains are shown of the western perimeter wall that has suffered the most throughout the centuries as in the Middle Ages the city expanded to that side. Sketch no. 365.

Niemannova monografija, a kroz nekoliko godina i druga Hébrardova.¹⁹ Tako je 1910. godine objavljena monografija *Der Palast Diocletians in Spalato* u Beču, a 1912. *Le Palais de Dioclétien à Spalato* u Parizu.²⁰

NOVA IZMJERA

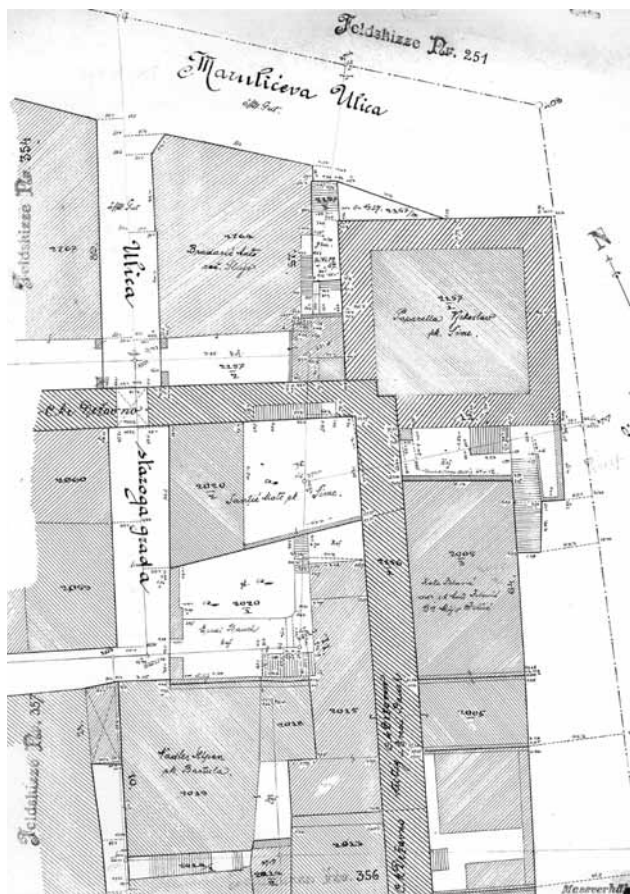
Cjelokupna ranija djelatnost u povijesnom središtu Splita bila je usredotočena uglavnom na pojedine građevine za potrebe njihova konzerviranja i prezentaciju. Bilo je nužno napraviti precizan tehnički snimak svih zgrada i ulica, a posebno objekata unutar zidova carske palače, kako bi se mogle provesti mjere sanacije i ostvariti povoljniji uvjeti življenja u zagušljivoj i prenapučenosti središta. Stanovnicima je trebalo osigurati bolju kanalizaciju i

vodovod jer su postojeći bili primitivni i manjkavi. Morale su se ukloniti neke bezvrijedne i zapuštene zgrade koje su gušile gusto izgrađen prostor i bile prijetnja za izbijanje požara.

Prilika za obnovu pružila se upravo nastupom 20. stoljeća. Stanovništvo grada ubrzano se povećavalo i Split se širio iz okvira svojih baroknih bastiona u okolna polja. Grad se razvijao stihijski bez ikakvog reda. Stoga je Općinska uprava zatražila 1905. godine od Dalmatinskog namjesništva u Zadru da državni geometri izrade grafičku podlogu kako bi se moglo planirati razvitak grada i pravilno usmjeriti građevnu djelatnost. Zahtjev je odmah одобren, ali se s radovima otešlo, jer je plan realizacije za ono vrijeme bio vrlo zahtjevan. Slijedila su daljnja nastojanja i pregovori. Radovi na terenu pod nazivom Nova izmjera počeli su tek 1908. godine. Na čelu tima bio je Aleksandar Inchiostri,

19 *** (1908.): Dioklecijanova palača u Splitu, *Narodni list*, XLVII(68): 3, Zadar.

20 Piplović, S. (1990.): G. Niemann i E. Hébrard istraživači Dioklecijanove palače u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 83, Split.

12 Sjeveroistočni ugao Dioklecijanove palače s dijelovima sjevernog i istočnog obodnog zida i četvrtastom kulom na njihovom sjecištu. Skica br. 355.

North-eastern part of Diocletian's Palace with parts of northern and eastern perimeter wall and a square tower at their intersection. Sketch no. 355.

13 Krajnji sjeverozapadni dio careve Palače s dijelovima obodnih zidova i ugaonom kulom. U gornjem dijelu prikazani su neki ostatci srednjovjekovnog benediktinskog samostana tada u funkciji vojničke bolnice, koji su kasnije porušeni. Skica br. 351.

End north-western part of the Emperor's Palace with segments of perimeter walls and corner tower. The upper part shows some remains of a medieval Benedictine monastery, at the time serving as military hospital, and later demolished. Sketch no. 351.

ravnatelj katastra u Zadru.²¹ Zajedno s dva geometra doputovao je u ožujku u Split. Terenski rad²² započeli su na otoku Šolti. Uspostavljena je triangulacijska mjerna mreža s ishodišnom točkom na brdu Vela straža na Šolti te reperima na Mosoru i Kozjaku koja je obuhvatila općinu Splita. U svibnju iduće godine ponovno su došli na teren kako bi nastavili rad.²³

21 *** (1908): Mjerači zemljišta, *Svačić, hrvatski ilustrirani koledar*, V: 208, Zadar. Aleksandar Inchiostri je u to vrijeme bio u državnoj službi u Zadru kao ravnatelj očevidnosti Zemaljskog katastra, a pored njega Ciprijan Lana kao viši nadzornik. Inchiostri je rodom iz Šibenika. Završio je filozofski studij i predavao na talijanskoj gimnaziji u tom gradu. Godine 1874. napustio je tu službu i prešao u katastar gdje je radio na prvoj reviziji elaborata. Nakon toga otišao je u Beč i postao direktor u Birou za računanje triangulacije. Nakon uspostave katastarske evidencije u Zadru, vratio se ponovno u Dalmaciju gdje je preuzeo rukovođenje katastarske službe. Ungarov, B. (1950.): Prilog povijesnom proučavanju katastarskih radova u Dalmaciji, *Geodetski list*, IV(10-12): 291, Zagreb.

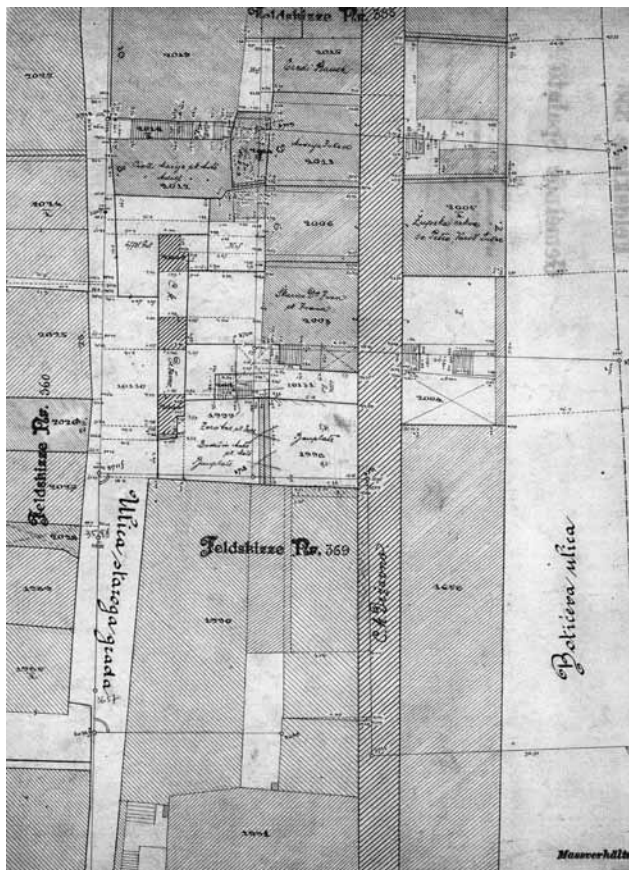
22 *** (1908.): Plan grada Spljeta, *Naše Jedinstvo*, XV(36): 2, Split; *** (1908.): Za plan grada, *Naše Jedinstvo*, XV(37): 2, Split.

23 Triangulierungskarte (1908.), mjerilo 1:50.000 Državni arhiv Split, signatura HR-DAS 152, K. O. Split. -***(2006.): *Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju*, Split, 629; *** (1909.): Mapa grada Spljeta, *Naše Jedinstvo*, XVI(58): 3, Split.

Za čitav grad napravljeno je u početku preko 500 teren-skih skica tušem na tvrdom papiru u krupnom mjerilu. Na svakom listu obuhvaćen je mali dio gradskog prostora. Taj rad je, uz uporabu modernih optičkih mjernih instrumenata, obilježila velika točnost i detaljnost prikaza s upisanim mjerama, imenima vlasnika, katastarskim česticama, kućnim brojevima i nazivima važnijih ulica. Skice su poslužile za konačno iscrtavanje plana cijeloga grada u mjerilu 1:500 s ukupno 131 sekcijom. Prostor koji je obuhvaćala Dioklecijanova palača prikazan je na listovima označenima s brojevima 46 i 47.²⁴

U sklopu tog trigonometrijsko-poligonalnog snimanja grada obavljena je i izmjera njegove povijesne jezgre s ostacima zgrada antičke palače. U travnju 1908. godine u Splitu su boravili privatni docent iz Beča Ernest Engel i geometar

24 *** *Übersicht über die neuaufnahme der Gemeinde Spalato*, (1908). Pregledna karta u mjerilu 1:10.000. Iscrtan je ukupno 131 list velikog formata na tvrdom papiru u mjerilu 1:500. Posao je vodio viši geometar Artur Morpurgo, a crtali geometri Franz Praxmeier, Pietro Passerini i Adolf Götzl.

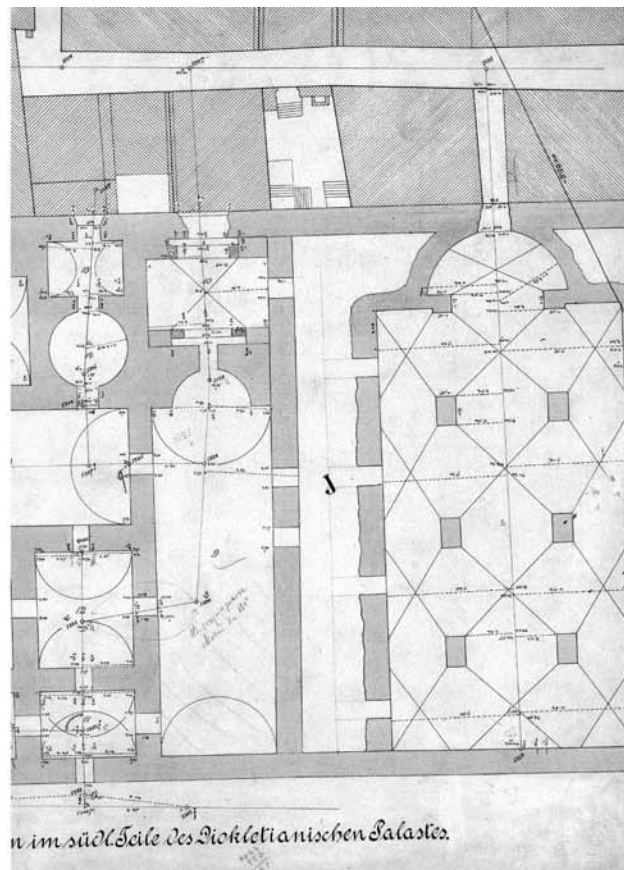

14 Dio istočnog perimetralnog zida Palače s ostacima dvaju antičkih lukova dijelova komora za spremišta koja su se nalazila u nizu i bila prislonjena s unutrašnje strane zida. S vanjske strane rimskog zida stajao je niz kuća koji je kasnije porušen da bi se učinili vidljivima njegovi donji dijelovi. Skica br. 356.

Part of the eastern perimeter wall of the Palace with the remains of two ancient arches, parts of the chambers for storage that were located in a row and were leaning against the inside wall. On the outside of the Roman wall stood a row of houses later demolished to make its lower parts visible. Sketch no. 356.

Aleksandar Inchiostri koji su pregledali zapuštene podrumne Palače. S konzervatorom Franom Bulićem dogovoreno je o premjeru, te o potrebi da se u planove posebno ucrtaju antičke i srednjovjekovne građevine.

Iduće godine ravnatelj Austrijskog arheološkog instituta dr. Robert Schneider potvrdio je da će Ministarstvo financija poduprijeti taj projekt, a posebno tehničku izmjeru podzemnih prostorija.²⁵ Podrumi ispod carevog stana duž južne strane Palače bili su u najvećem dijelu zatrpani raznim otpadnim materijalom koji su stanari kuća iznad njih bacali stoljećima kroz otvore u podu. U podrumске prostorije ispuštale su se i kanalizacijske vode. Sada se iz

15 Dio podruma Dioklecijanove palače koji se nalaze na njoj južnoj strani ispod carevog stana s nekim prostorijama i velikom trobrodnom dvoranom. Skica br. 383.

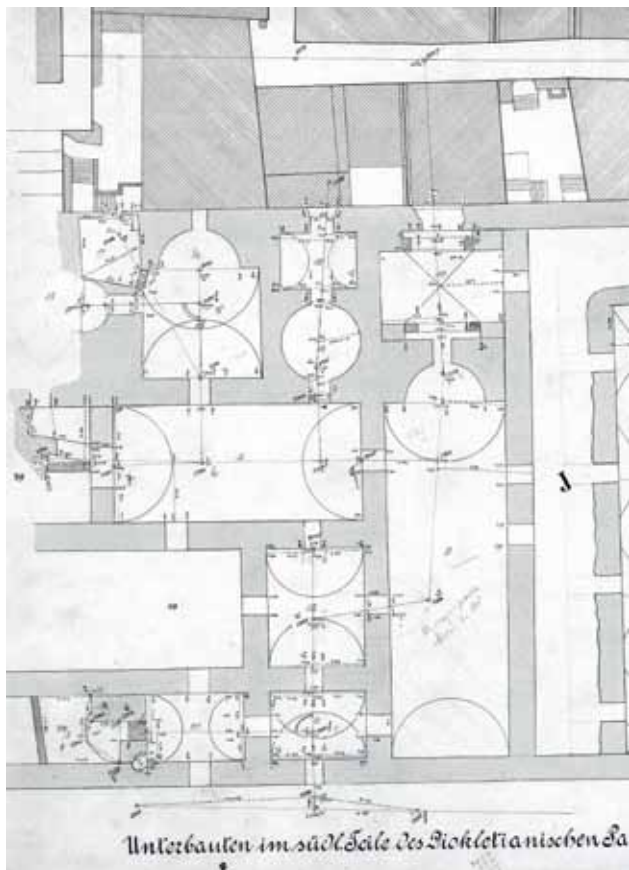
Part of the cellars of Diocletian's Palace located at its southern end below the Emperor's quarters with some rooms and a large three-nave hall. Sketch no. 383.

higijenskih, gospodarskih i znanstvenih razloga prišlo njihovom čišćenju i istraživanju.

Na osnovi dogovora Ministarstva za bogoštovlje i nastavu s Ministarstvom financija u Beču tijekom 1911. i 1912. godine premjerani su ostatci Dioklecijanove palače pa se moglo započeti s kartiranjem planova. Da bi se olakšao taj obiman posao, Trigonometrijski i računarski ured u Beču je u ožujku 1912. godine zatražio od Arheološkog muzeja u Splitu Hébrardovu monografiju na posudbu. U njoj su sadržani detaljni crteži svih sačuvanih dijelova Dioklecijanove palače koji su mogli korisno poslužiti pri kartiranju staroga dijela grada.

U dobro očuvanom zapadnom dijelu podruma otkrivene su i neke do tada nepoznate prostorije. Time su ispravljeni i dopunjeni rezultati istraživanja što ih je nekoliko godina ranije obavio arhitekt Niemann, a Ernest Hébrard uvrstio u svoj plan. U radovima 1911. i 1912. godine sudjelovao je i viši geometar Artur Morpurgo koji je ustanovio loše stanje pojedinih dijelova podruma, a posebno njegovih stupova i

25 *** Protokoll, zapisnik pete sjednice Povjerenstva Dioklecijanove palače održane u Splitu 16. i 17. travnja 1909. godine: 6, Split; Bulić, F. (1909.): Roberto Schneider. *Bullettino di acheologia e storia dalmata*, XXXII: 180-183, Split. Profesor Schneider (1855. – Beč, 1909.) bio je učenik Alexandra Conzea, osnivača katedre za arheologiju na Sveučilištu u Beču i epigrafičara Hirschfeldsa. Poslije smrti Alexandra Benndorfa imenovan je 1907. upraviteljem Austrijskog arheološkog instituta. Bio je upravitelj Dvorskog muzeja starina i profesor klasične arheologije na Sveučilištu u Beču. Suradivao je s konzervatorima u Dalmaciji. Bavio se izdavanjem kataloga Muzeja sv. Donata u Zadru i bio član Povjerenstva Dioklecijanove palače u vremenu 1907.-1909. godine.

16 Dio podruma Palače s nizom manjih dvorana ispod njenog jugozapadnog dijela. Na osnovi njihovog rasporeda, oblika i veličine moguće je rekonstruirati organizaciju prostora carevog stana. Skica br. 383

Part of the cellars of the Palace with a series of smaller halls below its south-western end. Based on their disposition, form and size, the spatial organisation of the Emperor's quarters can be reconstructed. Sketch no. 383

svodova. Zbog dotrajalosti navedenih dijelova bilo je nužno hitno djelovati i što prije krenuti u sanaciju, napose kuća izgrađenih u srednjem vijeku, jer im je stabilnost bila ugrožena.²⁶

U ukupnom poslu izmjere grada Splita posebno su vrijedne terenske skice povijesne jezgre u okviru Dioklecijanove palače koje je izradio i potpisao Artur Mörpurgo. Napravljene su na oko 50 listova koji su u konačnoj obradi iscrtani 1911. godine. Snimanje je započelo sa sjeverne strane Dioklecijanove palače u mjesecu srpnju i nastavljeno je prema južnoj strani, a završeno je do kraja godine. Prostor koji je zauzimala careva palača snimljen je mnogo detaljnije i to u krupnom mjerilu 1:125, za razliku od ostalih površina grada koje su prikazane u sitnijim mjerilima: 1: 250, 1: 360 i 1: 500. Cijela izmjera vezana je na repere i triangulacijsku mrežu kao osnovicu. Osim zgrada i ulica ucrtani su i posebno označeni svi tada vidljivi ostaci

antičke palače, što ukazuje na to da je njenom obuhvatu, s obzirom na važnost, posvećena posebna pozornost. Treba posebno naglasiti da je tom kompletu skica, na koje su ucrtane ulice i sve zgrade iz kasnijeg vremena, priloženo i 12 listova na kojima su prikazani isključivo tlocrti najvažnijih dijelova Dioklecijanove palače: Peristil, mauzolej, Jupiterov hram, vestibul i njen suterren, s detaljno unesenim svim mjerama.

Jedan blok zgrada, smješten zapadno od Peristila prema hramu i Zapadnim vratima, obradio je geometar Adolf Goetzl u studenom 1911. godine. Iste je godine premjerio i srednjovjekovno proširenje grada prema zapadu u nešto manjem mjerilu 1: 250. Geodet Mörpurgo je iscrtao i neke graditeljske spomenike u ostalim dijelovima Splita. Među njima su crkva i samostan Gospe od Pojšana u polju istočno od grada.

Čitavoj toj precizno izrađenoj i vrlo korisnoj dokumentaciji iz 1911. godine do danas nije pridavana nikakva pozornost. Pohranjena je u splitskom Državnom arhivu²⁷ i gotovo nikada nije bila upotrijebljena.

Cijeli postupak izrade tehničke dokumentacije odvijao se usporedo s pripremama reprezentativne monografije profesora Niemanna za tiskanje. Pri izradi monografije Niemann je zasigurno koristio i tehničku dokumentaciju koja se u to vrijeme izrađivala i koja mu je bila dostupna.

Godine 1911. izmjereni su podrumi Dioklecijanove palače. Na tome je, kao što je već navedeno, radio Artur Mörpurgo. Tom prilikom otkrivene su i kartirane neke nove dvorane. Time je ispravljen pogrešan Niemannov prikaz oblika i veličine prostorija na zapadnom dijelu nastao 1910. godine. Po prvi put su ucrtane i prostorije triklinija te neke druge prostorije na jugoistočnom dijelu kojih na Niemannovim crtežima nema. S druge strane, sva ta nova otkrića je iskoristio i unio ih u plan arhitekt Ernest Hébrard te ih objavio u svojoj monografiji tiskanoj 1912. godine. Rezultat njihova djelovanja bio je točniji i potpuniji raspored Dioklecijanovog stana iznad podruma.

Godine 1912. uprava Austrijskog arheološkog instituta darovala je po jedan primjerak Niemannove monografije Mjesnom odboru Dioklecijanove palače, Općini, Biskupiji i Arheološkom muzeju u Splitu. Arhitekt Hébrard je također poklonio svoju monografiju Općini i Arheološkom muzeju.²⁸

U vrijeme premjera, uz istočni perimetralni zid Palače, s njegove vanjske strane bile su prislonjene kuće, skladišta i stari Arheološki muzej sagrađen početkom 19. stoljeća, a s unutrašnje strane, iza antičkih vrata (zazidanih iz

²⁶ Piplović, S. (1993.): Historijat istraživanja podruma Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština*, 17(22-23): 70-71, Split.

²⁷ Po prvi put ju je koristio autor ovog članka u svom radu o splitskom predgrađu Lučac i drugom o kapucinskom samostanu na Lučcu, a zatim i A. Duplančić u knjizi o splitskim baroknim zidinama. Piplović, S. (2010.): Recentne preobrazbe samostanskog kompleksa na Pojšanu, *Kapucinski samostan i svetište Gospe od Pojšana u Splitu*, Split, 387.

²⁸ *Protokoll*, zapisnik sedme sjednice Povjerenstva Dioklecijanove palače održane u Splitu 2. listopada 1912. godine: 10, Split.

sigurnosnih razloga) crkva Dušica (sl. 10, 12 i 14). Sjeverni zid također je djelomično zaklonjen stambenim kućama i zgradama bivšeg srednjovjekovnog benediktinskog samostana koji je tada služio kao vojna bolnica (sl. 13).

U propugnakulu zapadnih vrata nalazile su se kućice. Vidjeli su se i manji ostatci antičkog perimetralnog zida koji je najviše stradao u srednjem vijeku širenjem grada na zapad (sl. 11). Sakristija katedrale prekrivala je jugoistočni dio periptera mauzoleja. U njoj su bila ugrađena dva stupa koja su nosila pokrov toga trijema (sl. 7). Na rimskom dekumanu, sjeverno i djelomično istočno od mauzoleja, nalazila se zgrada Stare biskupije iz 17. stoljeća koja je zaklanjala pogled na tu građevinu, a u frekventnom dijelu grada, u uskoj ulici otežavala prolaz pješaka (sl. 6). U jugoistočnom kvadrantu bile su smještene zgrade i crkva samostana klarisa te stambene kuće na kriptoportiku iza južnog zida Palače.

Sve su te građevine kasnije uklonjene, ali je zahvaljujući terenskim crtežima iz 1911. godine precizno označen njihov položaj, veličina, ucrtano je tlocrtno rasprostiranje i oblik te su upisane katastarske čestice. Uklanjanjem građevina nastavio se proces purifikacije koji je imao za cilj rušenje bezvrijednih građevina koje su zaklanjale značajnije ostatke zgrada Dioklecijanove palače, saniran je teren, a povećana je i prometna prohodnost gusto izgrađene urbane sredine. U to vrijeme porušena je i kuća na istočnoj strani Peristila u kojoj se nalazila kavana, srušene su kuće u vestibulu te kuće prislonjene s južne i zapadne strane Jupiterovog hrama. Uklonjene su najprije one zgrade koje su zaklanjale tri najznačajnije i nabolje sačuvane građevine u Palači.

Situacija u Splitu je nastupom 20. stoljeća označila početak primjene novih znanstvenih načela i strožih kriterija u obradi graditeljskog naslijeđa. Točna tlocrtna organizacija Dioklecijanove palače bila je uvjet za daljnji istraživački rad. Bio je to svojevrsan presedan za cijelu austrijsku pokrajinu Dalmaciju. Nijedan drugi grad nije imao tako obimnu i preciznu dokumentaciju osim antičke Salone u nedalekom Solinu.²⁹ Svojom kvalitetom, preciznošću i potpunosti ni danas nije premašena.

RECENTNI NALAZI U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI

Rekonstrukcije prostornog rasporeda Palače koje su predložili arhitekti G. Niemann i E. Hébrard nemaju nekih bitnih razlika. Obje pružaju logična i na tada poznatim činjenicama utemeljena rješenja. No, u zadnje vrijeme došlo je do novih nalaza koji bitno mijenjaju situaciju u nekim njihovim dijelovima. Radi se u prvom redu o otkriću dvaju većih sklopova terma u prostoru između središnjeg kulnog

dijela i Dioklecijanovog stana.³⁰ Uočljivo je da se one nalaze na neuobičajenim mjestima sa stajališta njihovog korištenja i da su vrlo prostrane za osobe kojima su bile namijenjene za korištenje. Svojim položajem bitno remete unutarnje prometne veze, a osobito one opskrbe. Ta, kao i neke druge činjenice, npr. nivelacijski odnosi, ukazuju na to da su vjerojatno izgrađene kasnije. Naime, Palača je poslije careve smrti postala državno dobro. Smatra se da se sjeverni dio u to vrijeme koristio u gospodarske svrhe, međutim nije nam poznata nova namjena velikog, potpuno očuvanog carevog stana na jugu. Naknadna izgradnja dvaju sklopova terma u njegovoj neposrednoj blizini i u nelogičnoj situaciji ukazuje na mogućnost drukčije (ali još uvijek u antici) upotrebe tog dijela Palače vezane za korištenje sumporne vode iz izvora kojima je to mjesto obilovalo. Ali u to se ovom prilikom nije moguće detaljnije upuštati. Dovoljno bi bilo utvrditi da su Niemannove i Hébrardove rekonstrukcije prvobitnog rasporeda i funkcija Palače uglavnom bile ispravne. Također možemo utvrditi da su tek nešto kasnije poslije careve smrti nastale radikalne promjene uvođenjem novih sadržaja na razdjelnici između sakralne zone i carevog stana.

ZAKLJUČAK

Od Dioklecijanove palače danas su preostale samo njene važnije građevine, i to središnji slobodni prostor s bočnim arkadama – Peristil – i kultne zgrade oko njega. Te građevine su bile građene od kvalitetnijeg materijala, precizno obrađenih kamenih blokova, a kasnije su dobile i novu sakralnu namjenu, što je bilo presudno za njihovu očuvanost. U razmjerno su dobrom stanju i obodni zidovi s vratima uokolo Palače koji su u srednjem vijeku služili u obrambene svrhe. Sve ostalo postoji samo u manjim materijalnim tragovima zidova izgrađenima uglavnom od opeka. Zgrade su tijekom stoljeća prilagođavane svakodnevnim potrebama novih stanovnika ili su srušene.

Istraživanja u Palači, posebno iskapanja provedena radi otkrivanja temelja zgrada, morala su biti izvedena ograničeno, jer se radilo o gusto izgrađenom urbanom tkivu. Svodila su se pretežno na registriranje vidljivih ostataka ili na pojedinosti koje bi se otkrile prigodom nekih građevinskih radova na zgradama. Usprkos svim poteškoćama, ipak se uspio dobiti prilično točan tlocrtni raspored Palače. Postojali su problemi oko rekonstrukcije treće dimenzije građevina tj. prikaza volumena, jer je veći dio koji je otkriven sačuvan samo u donjim zonama. Stoga oko rekonstrukcije plastičnog izgleda velikog dijela Palače još uvijek postoje dvojbe i brojne pretpostavke. Prilikom današnjih istražnih radova, na vidjelo izlaze nove pojedinosti pa slika postupno postaje jasnija.

29 Piplović, S. (1998.): Geodetski premjer arheološkog područja Solina početkom 20. stoljeća, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (87-89): 387-396, Split.

30 Piplović, S. (1997.): Obilježja i paradoksi Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština* 28-29: 14, Split. Vojnović, I. (2013.): Istraživanje zapadnih termi Dioklecijanove palače iz 2008. i 2009. godine, *Kulturna baština* 39: 305-324, Split.

Važno je naglasiti da izrada tehničke dokumentacije povijesne jezgre Splita i Dioklecijanove palače početkom 20. stoljeća nije imala za cilj stvoriti točnu sliku postojećeg stanja koja bi poslužila kao podloga za radove na pojedinim zgradama ili za dugoročno planiranje urbanističkih zahvata na tom prostoru. Sve što je tada učinjeno, učinilo se zbog trenutnih potreba obnove pojedinih zgrada te prezentacije najznačajnijih građevina careve Palače ili zbog potreba znanstvenog interesa i publiciranja. Uglavnom, iz tih su razloga objavljene i tri reprezentativne monografije, najprije Adamova pa Niemannova i na koncu Hébrardova. Tek nakon Prvog svjetskog rata 1923. godine raspisan je međunarodni natječaj za *Regulaciji plan Splita* u koji je uključena i njegova povijesna jezgra. Konzervator Ljubo Karaman napravio je program za uređenje staroga grada u kojemu su određene zgrade ili njeni dijelovi koji se moraju sačuvati. U rješenju njemačkog arhitekta Wernera Schürmanna, koji je dobio prvu nagradu na natječaju i po kojemu se Split dalje gradi, osobita je pozornost posvećena starinama. U prikazu staroga grada označene su kuće predviđene za rušenje, kao i ulice koje treba proširiti. Posebna pažnja usmjerena je uređenju prostora sjeverno od mauzoleja na mjestu gdje se nalazila zgrada Stare biskupije izgorjele 1924. godine.³¹ Za taj je projekt detaljno napravljen poseban plan.³²

Poslovi ispravaka i dopuna grafičkih podataka vršili su se i kasnije. U današnje vrijeme izrađen je novi plan postojećeg stanja povijesne jezgre Splita. Nastao je 1966. godine u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Split, nakon višegodišnjeg sustavnog rada. Izrađeni su cjeloviti tlocrti u mjerilu 1: 500 na više visinskih razina dijela grada unutar same Dioklecijanove palače, ali i njegovog srednjovjekovnog proširenja na zapadnoj strani. Osim toga, snimljeni su i pojedini blokovi i zgrade u mjerilu 1: 200 i 1: 50 i to tlocrti svih katova i krovšta te presjeci i pročelja.³³ Postoji bitna razlika u obradi plana postojećeg stanja koji je nastao u prvom desetljeću 20. stoljeća u odnosu na najnoviji iz 1966. godine. Prvi je sadržavao samo tlocrt vanjskih linija zgrada i ulica, dok su u novom ucrtani svi katovi s unutrašnjim rasporedom prostorija. Međutim, i onaj stariji ima veliku dokumentarnu vrijednost jer pokazuje stanje od prije 100 godina. Od tada su nastale znatne promjene u fizičkoj i funkcionalnoj urbanoj strukturi. Neke zgrade su porušene ili pregrađene, a izgrađene su i neke nove zgrade. Većinom su bile stambene i u privatnom vlasništvu, dok su zidovi Dioklecijanove palače bili državno dobro. Unutar zidova

Palače, osim crkvenih građevina i nekoliko srednjovjekovnih palača, nije bilo istaknutijih javnih građevina.

U planu s početka 20. stoljeća, osim graditeljskih i urbanističkih informacija, postoje i neki drugi podatci, posebno demografski, kojih danas više nema. To su imena vlasnika pojedinih zgrada i stariji nazivi ulica. Ulice su najčešće nosile imena po nekoj važnoj javnoj ili privatnoj građevini u ulici ili su nosile ime neke istaknute osobe. Današnji Peristil, središnji otvoreni prostor, zvao se Plokata sv. Dujma po obližnjoj katedrali. Istočni dio antičkog dekumana nosio je naziv Ulica Stare biskupije (sadašnja Poljana kraljice Jelene), a na njenom istočnom kraju je Poljana dušica. U sjeveroistočnom dijelu nalazila se Ulica staroga grada (današnja Andrićeva i Nepotova ulica), u sjeverozapadnom dijelu Ulica gheto (današnja Ulica majstora Jurja). U središtu Palače bila je Ulica sv. Filipa (danas Papalićeva ulica), dok se ulica koja je vodila od Peristila do obale zvala Ulica grota, a nalazila se na mjestu središnje podrumske dvorane Dioklecijanove palače. S vanjske strane oboda Palače usporredno sa sjevernim zidom tekla je Marulićeva ulica (Ulica kralja Tomislava), a uz istočnu stranu u smjeru sjever – jug Botićeva ulica (Hrvojeva ulica). Još se spominju Ulica Cambij, Poljana staroga grada, Ulica porta aurea, Ulica zvonika, Ulica sv. Klare, Ulica starog milosrđa i Ulica dosud.

Na osnovi detaljno izvedene dokumentacije Dioklecijanove palače možemo pratiti recentne promjene na njejoj strukturi tijekom cijelog prošlog stoljeća. Dokumentacija je važna za istraživanje povijesti arhitekture kao i za izradu konzervatorskih načela i metodike zaštite graditeljskog naslijeđa. Bitno je uporište za praćenje njenog razvitka i planiranje novih zahvata, ali i onih vezanih za proučavanje demografskih i socijalnih pitanja.

LITERATURA

- Adam, R. (1764.): *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London.
- Beard, G. (1992.): *The work of Robert Adam*, London.
- Brown, I. G. (1992.): *Monumental Reputation, Robert Adam and Emperor's Palace*, Edinburgh.
- Duplančić, A. (2007.): *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb.
- Hébrard, E. (1912.): *Le Palais de Diocletien à Spalato*, Pariz.
- Kečkemet, D. (1964.): Robert Adam u Splitu 1757. godine, *Slobodna Dalmacija*, XXI (6165 i 6166): 5, Split.
- Kečkemet, D. (1996.): *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, Split, 7-9. Komentar uz reprint iz 1996. godine monografije R. Adama o Dioklecijanovoj palači.
- Kečkemet, D. (2003.): *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb.
- Marasović, T. (1994.): Kronologija proučavanja, očuvanja i uređenja Dioklecijanove palače, *Dioklecijanova palača, katalog izložbe*: 54 i 66, Split.

31 Karaman, Lj. (1920.) Pitanje odstranjenja stare biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu, *Prilog vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*: 3-48, Split.

32 Piplović, S. (2008.): *Izgradnja Splita između svjetskih ratova*, Split, 212-213; Tušek, D. (1994.): *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918-1941.*, Split, 32-35.

33 Marasović, T. (1994.): Kronologija proučavanja, očuvanja i uređenja Dioklecijanove palače. *Dioklecijanova palača, katalog izložbe*: 54 i 66, Split; Marasović, D. (1997.): Pregled arhitektonskih snimki cjeline i pojedinih građevina, *Prikaz arhitektonske snimke povijesne jezgre izrađene u mjerilu 1:200, Obnova povijesne jezgre*, (2): 94-97.

- Marasović, D. (1997.): Pregled arhitektonskih snimki cjeline i pojedinih građevina, Prikaz arhitektonske snimke povijesne jezgre izrađene u mjerilu 1:200, *Obnova povijesne jezgre*: (2) 94-96, Split.
- Niemann, G. (1910.): *Der Palast Diokletians in Spalato*, Beč.
- Piplović, S. (1990.): G. Niemann i E. Hébrard istraživači Dioklecijanove palače u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (83), Split.
- Piplović, S. (1993.): Historijat istraživanja podruma Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština*, 17(22-23), Split.
- Piplović, S. (1993.): O geodetskim radovima u Splitu u početku 20. stoljeća, *Geodetski list*, 47(2): 159-164, Zagreb.
- Piplović, S. (1998.): Geodetski premjer arheološkog područja Solina početkom 20. stoljeća, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (87-89): 387-396, Split.
- Piplović, S. (2006.): Urbanistički i graditeljski razvitak predgrađa Lučac u Splitu, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, (48): 453-510, Zadar.
- Piplović, S. (2008.): *Izgradnja Splita između svjetskih ratova*, 212-213, Split.
- Piplović, S. (2010.): Recentne preobrazbe samostanskog kompleksa na Pojišanu, *Kapucinski samostan i svetište Gospe od Pojišana u Splitu*, 387, Split.
- Swarbick, J. (1959.): *The works in architecture of Robert and James Adam*, London.
- Tušek, D. (1994.): *Arhitektonski natječaj u Splitu 1918-1941.*, Split, 32-35.
- Ungarov, B. (1950.): Prilog povjesnom proučavanju katastarskih radova u Dalmaciji, *Geodetski list*: IV(10-12): 291, Zagreb
- Yarwoord, D. (1970.): *Robert Adam*, London.
- *** (1909.): *Protokoll*, zapisnik pete sjednice Povjerenstva Dioklecijanove palače održane u Splitu 16. i 17. travnja 1909. godine: 6, Split.
- *** (1912.): *Protokoll*, zapisnik sedme sjednice Povjerenstva Dioklecijanove palače održane u Splitu 2. listopada 1912. godine: 10, Split.
- *** (1903.): *Protokoll aufgenommen im Amte der k. k. Bezirkshauptmannschaft Spalato über die vom 11. bis 17. April 1903 stattgehabten Verhandlungen der vom k. k. Ministerium für Kultus und Unterricht mit Erlass vom 13. Juni 1902 Z. 19352 eingetetzten Spezaalkommission zur Untersuchung des Diocletianischen Palastes in Spalato*: 57-58, Beč.
- *** (1903.): Povjereništvo za uzdržavanje starina, *Naše Jedinstvo*, X(31): 3, Split.
- *** (1904.): Starinski spomenici u Spljetu, *Smotra Dalmatinska*, XVII(55): 2, Zadar.
- *** (1905.): Č. k. Središnje povjereništvo za umjetn. i povjesn. spomenike, *Smotra Dalmatinska*, XVIII(26): 2, Zadar.
- *** (1906.): Č. k. Središnje povjereništvo za umjetn. i povjesn. spomenike, *Smotra Dalmatinska*, XIX(33): 2, Zadar.
- *** (1908.): Dioklecijanova palača u Splitu, *Narodni list*, XLVII(68): 3, Zadar.
- *** (1908.): Mjerači zemljišta, *Svačić, hrvatski ilustrovani koledar*, V: 208, Zadar.
- *** (1908.): Plan grada Spljeta, *Naše Jedinstvo*, XV(36): 2, Split.
- *** (1908.): Za plan grada, *Naše Jedinstvo*, XV(37): 2, Split.
- *** (1909.): Mapa grada Spljeta, *Naše Jedinstvo*, XVI(58): 3, Split.

Summary

TECHNICAL DOCUMENTATION ON DIOCLETIAN'S PALACE AT THE TURN OF THE 19TH INTO THE 20TH CENTURY

A first and important stage in research and protection of architectural heritage is a precise technical record of the current state of the monument or spatial unit. In earlier times, due to lack of theoretical hypotheses and technical instruments, the records were not sufficiently accurate nor were they presented in a way as to be more efficiently used in practical or scientific work. Only at the beginning of the 19th, when the issue was tackled more systematically, were the methods defined. Instead of imprecise sketches and views, the studies started to be made in orthogonal projection, in exact scales with marked dimensions, indicating even the sides of the world. One of the most relevant examples in the Austrian province of Dalmatia, but also wider, is the case of Diocletian's Palace in Split, as

one of the most important ancient monuments in the Monarchy. At that time, this was a precedent in our country as to application of new professional methods of work.

Marking the beginning of such procedure in Split is the work of English architect Robert Adam, who together with his associates drew the remains of the Emperor's Palace at the end of the 18th century. In 1764, in London, he published a representative and richly illustrated monograph on the Diocletian's Palace.

Even the 1831 cadastre plan, used for taxation purposes, contained its then visible remains rather precisely. That however was not enough for research and works on the protection of Diocletian's Palace. Lack of topographic maps was felt increasingly. Therefore,

already in 1892, the management of the Archaeological Museum in Split requested from the Archives of Cadastre Maps in Zadar, already on the occasion of the first systematic survey of Dalmatia, a copy of the plan of the old part of Split in a scale of 1: 720, four times larger than the basic scale of 1: 2880.

The opportunity to develop a detailed technical documentation presented at the beginning of the 20th century. The city population grew rapidly, the city expanded over its baroque bastions to the surrounding fields chaotically and without any order. So, the municipal Administration requested from the Dalmatian Regency in Zadar for state surveyors to develop a graphic map that would be used for practical purposes of planning the city development. This was approved in 1905, but the realisation took longer and surveying works on the ground started in 1908. Leading the team was Aleksandar Inchiostri, Director of the Cadastre in Zadar. At the beginning they made over 500 field sketches. The entire work was marked, along with the use of modern optical measuring instruments, by extreme accuracy and the amount of detail shown.

In the scope of this trigonometric-polygonal survey of the city, a survey of its historical core with Diocletian's Palace was also undertaken. In 1908 private docent from Vienna, Ernest Engel visited Split and agreed on the need for a survey with conservator Frano Bulić. Next year, Director of the Austrian Archaeological Institute, dr. Robert Schneider confirmed that the Ministry of Finance would support this idea. Based on the agreement between the Ministry of Religious Affairs and Education and the Ministry of Finance in Vienna in the course of 1911-1912, a survey of the remains of Diocletian's Palace and mapping of plans was undertaken.

The surveyors first made field sketches of individual parts to later put them together into an integral city plan. To date those sketches are the most precise ones ever made. The location, size and ground plan form of each building, many of which do not even exist today, has been exactly fixed, thus preserving the state of the urban unit such as it used to be at the beginning of the 20th century. This is of great relevance for the research into spatial development. Many buildings bear inscriptions of the names of their then owners or purposes.

Within the overall work of the survey, field sketches of part of the historical core within Diocletian's Palace are particularly valuable. They are signed by former surveyor Artur Morpurgo. They were made on approximately 50 pages which, during their finalisation in 1911, were also drawn. Worth noticing is that the area occupied by Diocletian's Palace was recorded in much more detail and in a large scale of 1:125, as opposed to other surfaces presented in smaller scales of 1: 250 and 1: 500. The entire survey is related to landmarks and a detailed triangulation network as the base. Along with buildings and streets, all then visible remains of the ancient palace were inscribed and specially marked, indicating that the space it covered, in light of its importance, was given particular attention. It should be especially emphasized that enclosed to this set of sketches with all buildings and streets inscribed, are another 13 pages showing solely the ground plans of the most important

parts of Diocletian's Palace: Peristyle, Mausoleum, Temple, Vestibule and cellars, with detailed indications of all measures.

This entire procedure was carried out in parallel with preparations for the printing of a representative monograph on Diocletian's Palace which architect George Niemann, professor at the Academy of Fine Arts in Vienna, was in charge of. Already in 1903, the Diocletian's Palace Commission proposed for a scientific paper to be published on that monument. The Ministry decided that preparatory technical works should be launched. To that end, Niemann and architect Kuntschik, who conducted the survey and drawing of the mausoleum, were sent to Split.

The Peristyle and the Golden Gate had been drawn by architect Wilberg two years earlier. The preparations for the book started with these works. For the purpose of that project Niemann stayed in Split on several occasions and even conducted some archaeological research with the cooperation of the municipal Administration. For his work he most certainly used the documentation developed at the time and available to him. In 1911, a survey was also carried out of the Palace cellars. Senior surveyor Artur Morpurgo worked on that. On that occasion some new halls were discovered and mapped, thus correcting Niemann's 1910 erroneous record of the form and size of the rooms in the western part. For the first time the rooms of the *triclinium* (Emperor's dining room) and some other rooms in the south-eastern part, not recorded in Niemann's work, were inscribed. On the other hand, those new finds were used by French architect Ernest Hébrard in his book in 1912 and introduced into the plan. The result was a more accurate and complete disposition of Diocletian's quarters above the cellars.

The whole situation in Split at the beginning of the 20th century therefore marked the beginning of application of new scientific principles in treating architectural heritage, enabling a precise ground plan reconstruction of Diocletian's Palace and the creation of conditions for further research work, which was a kind of precedent for the entire Austrian province of Dalmatia. At that time no other city, except for Solin, possessed such documentation. Due to its quality and completeness, it has not been surpassed even today.

The reconstructions of the Palace spatial disposition proposed by architects G. Niemann and E. Hébrard do not present any major differences. Both provide logical and fact-based solutions. But lately there have been new finds that fundamentally change the situation in some parts. Those refer primarily to the discovery of two sets of *thermae*. However, it is immediately visible that they are located in unusual places with respect to their use and that they are very spacious for the persons they were built for. Their position essentially disturbs internal transport lines, especially supply ones. That, along with some other facts, such as terrain levelling relations, indicates that they were probably built later.

The activities of correction and supplementing of graphic data were done later. Nowadays, a new plan of the existing status of the historical core of Split has been developed. It was made by the Institute for Protection of Monuments of Culture in Split in 1966.

Complete ground plans of the part of city within the Diocletian's Palace and its medieval expansion to the western side are available in a scale of 1: 500 at several height levels. Besides that, individual blocks and buildings, with ground plans of all floors and roofs, as well as sections and facades, have been recorded in a scale of 1: 200 and 1:50. There is a fundamental difference in the development of the plan of the existing state created in the first decade of the 20th century with respect to the most recent one. The first one contained only the ground plan of external lines of buildings and streets, while the new one includes all the floors with interior disposition of the rooms. The older one nevertheless has an enormous documentary value as it shows the state as it was 100 years ago. Since then significant changes have occurred in the physical and functional urban

structure. Some buildings were demolished or reconstructed and new ones were built. Those were mostly privately owned residential buildings, while the walls of Diocletian's Palace were state property. There were no significant public buildings, except for ecclesiastical ones, within the walls of Diocletian's Palace.

Based on detailed documentation of Diocletian's Palace, as part of the world cultural heritage, recent changes in its structure can be tracked throughout the past century. The documentation is relevant for research into the history of architecture as well as for developing conservation principles and the methodology of protection of architectural heritage. It is an essential foothold for the monitoring of its development and planning of new interventions, also the ones related to the study of demographic and social issues.

Lidija Zrnić

Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH

Lidija Zrnić
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: 930.85-051Henneberg, V.(093)
091(497.5)(093)
7.025.3(093)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 10. 3. 2013.

Ključne riječi: gradina, stari grad, Lika, Medvednica
Key words: hillfort, castle, Lika, Medvednica

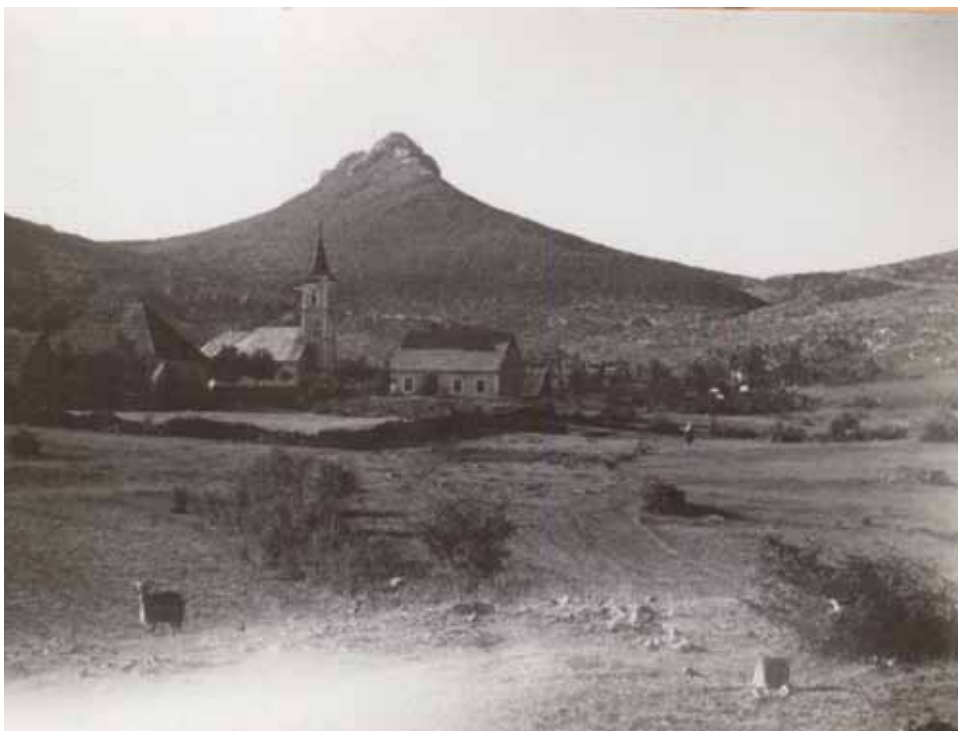
Rukopisna ostavština kulturnog povjesničara i konzervatora prof. Većeslava Henneberga smještena je u Središnjem arhivu s područja kulturne baštine Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH. Sastoji se od neobjavljenih rukopisa, novinskih članaka, izvještaja s terena, planova i nacрта prethistorijskih i srednjovjekovnih lokaliteta, mnoštva bilježaka, te iscrpne bibliografije. Nastajala je u prvoj četvrtini 20. stoljeća, a njen najveći dio odnosi se na povijest Like, manji dio na Medvednicu, domaće i strane dvorce, te na bosanskohercegovački srednjovjekovni Soko grad. Nakon dugog vremenskog perioda, 2008. godine pristupilo se sređivanju i sistematiziranju građe kada je ona podijeljena u 7 tematskih cjelina, digitalizirana, pohranjena u tri arhivske kutije, i na taj način u svom fizičkom i u svom digitalnom obliku postala dostupna javnosti za daljnju obradu i prezentaciju.

Kulturni povjesničar i konzervator Većeslav Henneberg (Zagreb, 22. III. 1889. – Zagreb, 5. IV. 1937.) završio je 1917. godine studij povijesti i zemljopisa na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Bio je srednjoškolski nastavnik u Srijemskoj Mitrovici, Brodu na Savi i Zagrebu, a 1925. postao je kustos Muzeja za umjetnost i obrt. Bio je suradnik Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, zatim i Konzervatorskoga ureda¹. Bivio se arheološkim i

povijesnim istraživanjima i dokumentiranjem hrvatskih prethistorijskih i srednjovjekovnih gradina², a kao muzejski djelatnik sakralnom umjetnošću. Istraživanje ruševina starih gradova isprva je započeto kao romantična potraga za začaranim bićima i zakopanim blagom, no uvođenjem znanstvene metode postaje povijesna potraga koja znanstvenim pristupom utvrđuje njihovu genealogiju. Većeslav Henneberg u uvodu svog rukopisa *Soko-grad na sastavcima Drine* zapisuje: *U svim našim krajevima živ je interes za spomenike prošlosti i za lokalna historijska istraživanja, pa poezija i nauka u nas rado oživljuju puste zidine starih ruševina, da današnjoj generaciji dočara i približi davna vremena. Starija nauka zadovoljavala se romantičnim opisima gradova i gradina, nizala je njihove historijske zgode i kronološka data te slavila njihove feudalne gospodare a naše knjige, revije i novine te razne almanahe i kalendare punila je historijom i romantičkom naših starih gradova. Danas se gradine ispituju građevno arheološki i kulturno historijski. Moderna nauka studira samo te zidine, njihovu tehniku i konstrukciju, proučava starinsku arhitekturu pa nastoji da sistematski i detaljno prikaže i genetski protumači postanak, razvoj i život tih utvrđenih naselja. Taj rad zahvata gradine svih zemalja i svih epoha i one europskih i one egzotičnih krajeva, zahvata gradine iz predhistorijskih pa sve do onih iz novovjekih vremena. Tom komparativnom naučnom istraživanju poslužile su i naše gradine pa zato o njima govore i domaća i strana djela. Ne obazirući se na specijalne studije slovenački su, a s njima i istarski gradovi ušli još u Piperovo veliko djelo *Oesterreichische Burgen Wien 1902-1910*, odabrane bosanske i hercegovačke gradove prikazao je Truhelka u svojoj monografiji *Naši gradovi u Sarajevu 1909*, dok su Srednjovjekni*

.....
1 Kraljevska zemaljska vlada je 20. srpnja 1910. odobrila osnutak *Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Povjerenstvo je stavljeno pod neposredni nadzor bana, a prvi predsjednik Povjerenstva postaje Tadija Smičiklas. Nakon I. svjetskog rata u kraljevini SHS umjesto Povjerenstva osnovan je *Konzervatorski ured* koji djeluje do 1940., a 1941. godine osnovan je *Konzervatorski zavod*. Nakon završetka II. svjetskog rata djeluje kao *Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu* koji naredbom od 25. 1. 1946. postaje *Konzervatorski zavod Hrvatske*. Reorganizacijom službe zaštite *Konzervatorski zavod Hrvatske* prerasta u *Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske (RZZSKH)*. Ustanovljenjem samostalne Republike Hrvatske 1991. godine dotadašnji RZZSKH prelazi u nadležnost Ministarstva kulture i prosvjete i dobiva službeni naziv *Zavod za zaštitu spomenika kulture*. Današnji je naziv *Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH*.

.....
2 Rezultate istraživanja objavio je u časopisima *Narodna starina* (1922.: Lika prije Hacquetovih putovanja, 1923.: Naše gradine i gradovi, 1929.: Gradine i gradišta po Medvednici i Ruševine Susedgrada), *Glasniku Hrvatskog prirodoslovnog društva* (1920.), *Ličkom kalendaru* (1934.) i *Ličkom zborniku* (1936.)

1 Gradina Kuklić Grad zvana i Vuletića Grad (selo Kuklić kraj Gospića), pogled prema jugu, snimljeno 13. 8. 1931. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7678, negativ III-686

Hillfort Kuklić Grad called the Vuletića Grad (village Kuklić beside Gospić), facing south, recorded 13. 8. 1931. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7678, negative III-686

3 Humac, arheološki teren Monetium u okolici Brinja, snimljeno 11. 4. 1936. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7643, negativ III-665

Humac, archaeological site Monetium near Brinje, recorded 11. 4. 1936. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7643, negative III-665

gradovi po Hrvatskoj i Slavoniji opisani i protumačeni u knjizi profesora Szabó-a 1927 godine u Zagrebu. Zbog velike važnosti za kompaniju s predhistorijskim gradinama naših dinarskih krajeva valja se obazrijeti i na Gnirsovo djelo Istria Praeromana, Karlsbad 1925 o istarskim prehistorijskim kastelijerima. Sav taj interesantni kulturno historijski studij u čitavom svom opsegu do danas ni jedan nije dovršen, što više u nekim našim krajevima nije još ni započet.

I vjerojatno zahvaljujući upravo važnosti za kompaniju s predhistorijskim gradinama naših dinarskih krajeva, Henneberg započinje 1912. godine proučavati gradine oko Otočca, 1914. gradine oko Karlobaga, 1920. Zelingrad, 1922.

srednjovjekovne spomenike zapadne Like i gradine na Žumberku, 1923. Susedgrad, 1923.–1924. ličke srednjovjekovne spomenike i nalaze petrinjske tvrđave iz XVI. stoljeća.

Običi i opisati što više lokaliteta početkom 20. stoljeća nije bio nimalo lak zadatak. Dugotrajna pješčenja po vrućini, kiši i hladnoći, spavanje po sjenicima i pod otvorenim nebom, penjanja vrletima i probijanja kroz šikare poprilično su mu narušili zdravlje. Zbog njegove prerane smrti velik dio građe ostao je neobjavljen. Konzervatorski zavod Hrvatske je 1950. otkupio njegovu fotodokumentaciju koja je danas smještena u Fototeci Uprave za zaštitu kulturne baštine

2 Komić, veduta sela s Karlovića Dvorima u pozadini, snimljeno 21. 9. 1932. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7662, negativ III-679

Komić, panoramic view of the village with Karlovića Dvori in the background, recorded 21. 9. 1932. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7662, negative III-679

4 Široka Kula (Grebenar), gradina s ostacima ruševina, snimljeno 20. 8. 1931. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7639, negativ III-661

Široka Kula (Grebenar), forts and ruins, recorded 20. 8. 1931. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7639, negative III-661

Ministarstva kulture RH, a 1987./1988. u sklopu akvizicije Marinović otkupljen je dio građe koji je danas svojim najvećim dijelom smješten u Središnjem arhivu s područja kulturne baštine Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH. Dio ostavštine koji se odnosi na Istru pohranjen je u Hrvatskom državnom arhivu i vodi se kao akvizicija br. 13/1987.

Građa smještena u Središnjem arhivu bila je bez reda pohranjena u arhivske kutije i morala se sustavno i planski razvrstati poštujući pri tome smjernice dokumentacijske struke. Godine 2008. pristupilo se sređivanju i sistematiziranju građe te je podijeljena u 7 tematskih cjelina, većim

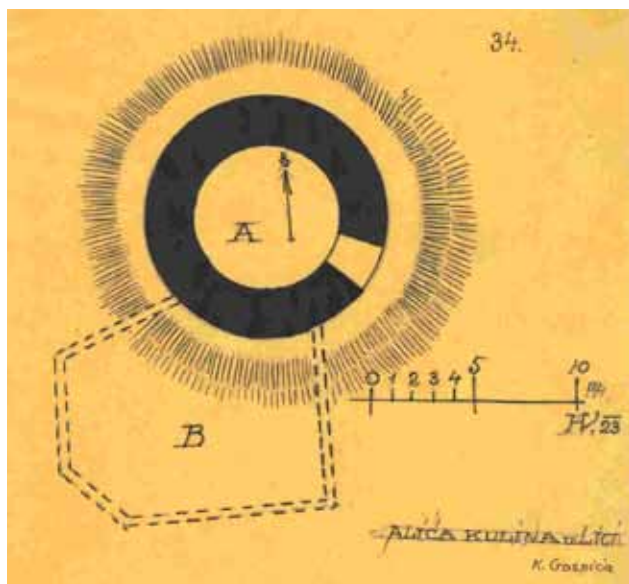
dijelom digitalizirana, pohranjena u tri arhivske kutije i na taj način u fizičkom i digitalnom obliku postala dostupna javnosti za daljnju obradu i prezentaciju. Građa je razvrstana na slijedeće tematske cjeline:

- Lika
- Medvednica
- Fotografije
- Gradovi u gotskome ratu
- Domaći i strani dvorovi
- Šćepan-grad na sastavcima Drine
- Sredovječne kule oko Zrmanje

5 Vijenci i Veliki Oblaj, skica i bilješka, 5. 8. 1934.

Vijenci and Veliki Oblaj, sketches and notes, 5. 8. 1934.

6 Plan Alića kuline

Alića kulina plan

LIKA

Najopsežniji dio ostavštine upravo je onaj vezan za područje Like. U njoj se, osim fotografija, bilješki, studija, izvještaja, planova i nacrti ličkih prethistorijskih i srednjovjekovnih lokaliteta, nalazi i popis arhivskih izvora, bibliografija te ispitna radnja prof. Henneberga. Građa je opsežna i sastoji se od otprilike 3000 dokumenata. Digitalizirana je u potpunosti, osim prepravljenih i precrtanih bilježaka koje su služile kao podloga za tekstove.

Povijesne metode

U rukopisu o ličkim cestovnim pravcima kroz povijest i o napuštenim gradinama u njihovoj blizini Henneberg

primjenjuje jednu od metoda povijesnih znanosti. U ovom slučaju naveo je cestu Sisak–Salona (odvojak za Senj) i gradine koje se nalaze u njevoj blizini.

U uvodnom dijelu rukopisa objašnjava da su prvi znanstveni prikazi starih gradina bili zasnovani i izgrađeni na arhivskim dokumentima, na kronikama i na genealogijama gospodskih rodova. S takvoga stanovišta s uspjehom su se proučavali gradovi što su nekoć bili u vlasti velikih i glasovitih porodica. Oni gradovi kojima se spomen nije sačuvao u pisanim dokumentima, nego su od njih preostali samo zidovi i ruševine, bili su manje podesan objekt za takve studije. Genezu i *biološku funkciju utvrđena grada* dobit ćemo proučavanjem *simbioze gradova s njihovim krajem i ljudima u njima i uokolo njih, razmatranje te socijalne sredine i odnosa s fortifikacionim i s historijskim faktorima daće tada sliku života kojim su gradovi živjeli, ali će razjasniti i osvijetliti također i njihov postanak, njihovu historiju a često i njihovo propadanje i nestajanje*³.

U prvom poglavlju rukopisa (str. 3–7) navodi do tada poznate podatke o gradini Pusti Perušić, a u drugom poglavlju (str. 7–21) piše o cesti Sisak–Salona i o gradinama u njevoj neposrednoj blizini, njevoj trgovačkoj, prometnoj i strateškoj važnosti još od prethistorijskog doba: *Ti putevi su i danas veoma rječiti spomenici pa ispravno određeni i detaljno proučeni mogu da budu od odlučne važnosti za razumijevanje mnogih pojava što su se uz njih javljali. Ima da kod nas još nisu ni generalno istražene ni historijske a kamo li prehistorijske ceste ipak se nekoje od njih dadu slijediti od prehistorijskih vremena sve do danas*⁴.

Ličke gradine

Cjelina pod nazivom Ličke gradine A–Z sadrži tekstove, planove i nacрте za 111 prethistorijskih i srednjovjekovnih lokaliteta. Neki od planova smješteni su u Planoteci Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH, a ostali su pohranjeni u arhivskim kutijama u Središnjem arhivu s područja kulturne baštine. Skenirana građa unesena je i u Topografsku zbirku ISKB Teuta⁵ po sljedećim naseljima (općinama)⁶:

Donji Lapac (Oraovac)

Duga Resa (Veliki Oblaj i Vijenci [Vijenac Barilovićki])

Gospić (Alića kulina, Bilaj, Smiljan, Medak, Gospić, Karlobag, Perušić, Pusti Perušić, Bočaj [Gornji Kosin], Bužim, Ribnik [Bakovac Kosinjski], Bogdanić [Smiljan], Budak i Stari Budak ili Bešina kula [Lički Osik], Raduč, Široka kula

3 Str. 2.

4 Str. 3.

5 Informacijski sustav kulturne baštine Ministarstva kulture RH.

6 Zbog čestih mijenjanja granica općina, Topografska zbirka Središnjeg arhiva s područja kulturne baštine formirana je prema službenom popisu naselja SR Hrvatske u izdanju Korenčić, M. (1979.): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, JAZU, Zagreb

Sumarni izvještaj
o naučnom putovanju u Liku god. 1923.
s dodanim crtežijem o putu godine 1922.

21. VI. 1923. predložio sam Povjerenstvu računajući hist. spomenike osnovu za istraživanje Like.
30. VI. primio sam pod br. 34/1923. od Povjerenstva odobrenje mogi osnove, te mi Povjerenstvo uz prigomac za putovanje ispruži putni putnik, da posredstvom u Liku te istraživim spomenike toga kraja osvrćući se naravno na spomenike srednjega vijeka.
6. VII. odobrio sam se prema tome nalogu, osim do Rudopolja, da kod Plitvickih jezera započnem rad.
7. VII. na 15. sati započeo sam ispitivanje Kriin grada, na sjeveru kriin poljane je posao.
8. VII. od 6-10 sati svršio sam potpuno posao na Kriin gradu. Sada mi biješe počelo, da na tom mjestu biješe okoliš dobro utroštem posla. Svakako biješe utroštem ulice s južne, najprije naprijed strane. Svim dostupnim vidovima i drugih vata biješe istovremeno istraživanje, da i nadglednom posmatranjem glavnoj brvnari istovremeno utroštem trougla kula, što se danas od svih ostataka, najbolje sačuvano. Od zapadne strane tek se gotovo paralelno 150 m dugački vidovi na središnjem priključujuju se tvari. Umotat pod vidom, od kojih su sačuvani tek temelji, nalazi se grubište samoga samostana. Teko kad sam posmatrao posmatrao sam ovu i karakter ovog grudi naposljetku, da potankim posmatranjem posmatrao tekona uaitem na glabe tragove, po kojima se može, moštiti polovnjane samostanske zgrade i mnogo jasniji još polovnjane nekakveje samostanske i dr. Takako, da bi trebalo dubljeg istraživanja otkopavanjem, na za sada je bio načinjen tican tican, sarkostena te zagrebnih gradina.
9. VII. Odslarak s jezera preko Ance Rijeke na Hrabien, na Hrabien, imam u liku rimski put do 5 m južno, kasnije na jasnim kolosajima - kamenu sa di gorom - Burove, Hrabien, suimke, a dubji put preko Gnojila do Kula.
10. VII. Suimani Hrabien grada Prozor na 850 m visokom juncu tican, što je stoji južno sidine ovoga grada, što je sastojao od 2 ostavajke zgrade. Hrabien 3 suimke grada, južno suimke Kula, i suimke južno na Kula.
11. VII. Suimani Mosinj grada na kolosajima 1097 m visokom kamenu, što od ovog puta ostavajke grada stoji, da laniše još do 4 m visoke vidine prokaj, nato na okomitom liciama. U glavnom biješe grad, gaden, i istovremeno, te se vidine poturalo 60 m - širini 50 m - južno. Na jugoistočnom čitku, što se kćio, što okomito nekoliko stolina, nato posao Kula, nalazi se, osim ovu okrugle kule, u čemu bi se nalazi kćio.

7 Izvještaj s putovanja po
Lici, 1923., prva stranica
Travel report of Lika, 1923.,
the first page

[Grebenar], Kalanjuša [Pavlovac Vrebački], Kosinj [Krš], Krčmar [Smiljan], Vuletića gradina [Kukljić], Kulica [Gospić], Mala županska gradina [Barlete], Mandinovac vrelo [Oteš], Markaševac [Lički Osik], Mogorić, Ostrvica, Oteš, Popovića gradina [Gospić], Spajića kulina [Pavlovac Vrebački], Stulića kula [Mogorić], Široka kula [Gospić], Trnovac, Veliki Risovac [Mušaluk], Visoka Ostrvica, Vrebac, Vukšana gradina [Počitelj], Zeba [Mogorić], Zubar [Barlete]

Gračac (Lovinac, Cvituša, Batinića kula, Kovačevića kula, Kula Zdunića, Tepčina špica, Zrmanja-Vrelo [Rakovnik], Serdarska Gradina [Lovinac], Volarica, Zvonigrad)

Knin (Kegal grad [Mokro polje], Crkvina [Mokro polje], Oton, Plavno, Tukleč [Plavno]);

Korenica (Udbina, Čalopek, Debelo Brdo, Grabušić, Karlovića dvori [Komić], Mersinj grad, Korenica, Kozja Draga [Visuč], Tišmina Varoš [Visuč], Krčin grad [Plitvice], Kulina

8 Kaluđerovac (Karlovića Brod), drveni mlin na rijeci Lici, snimljeno 17. 8. 1924. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7644, negativ V-509

Kaluđerovac (Karlovića Brod), wooden mill on the river Lika, recorded 17. 8. 1924. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7644, negative V-509

Gradište [Udbina], Grad Kurjak, Matića gradina [Udbina], Mekinjar, Murtino jezero, Murtina kulina, Mutilić [Kurjak], Oraovac, Pezeljeva gradina, Prijespa [Bjelopolje], Svilareva gradina [Pećene], Visuć

Obrovac (Obrovac, Krupa, Sveti Ivan)

Ogulin (Modruš, Gvozd [Modruš], Plaška glava)

Otočac (Baćinovac, Brinje, Brlog, Carin i Karin grad [Ličko Lešće], Crna Vlast, Drenov Klanac, Gacko polje, Gacka, Gusić Grad [Drenov Klanac], Gvozd [Jezerane], Katun Brdo [Čovići], Kompolje, Otočac, Prozor, Sinac, Škamnica, Trojan grad [Turjanski], Vital [Prozor], Vidovgrad)

Pakrac (Tromeđa [Kraguj])

Senj (Jurjevo, Nehaj, Starigrad)

Slunj (Drežnik)

Zadar (Većka kula [Starigrad Paklenica])

1.3. Sumarni izvještaj o naučnom putovanju u Liku god. 1923. s dodanim izvještajem s puta godine 1922. (Izvještaj profesora Većeslava Henneberga, izaslanika Zem. Povjerenstva za očuvanje spomenika o istraživanju spomenika u Lici u godini 1923., s dodatcima o istraživanjima u god. 1922.)

Tintom pisan rukopis sadrži 33 stranice izvještaja vezanog uz istraživanje ličkih gradina 1922. i 1923. godine. Prva bilješka se odnosi na datum 21. VI. 1923. gdje Henneberg

piše: *predložio sam Poverenstvu za čuvanje hist spomenika osnovu za istraživanje Like*. Slijedeći datum je 30. VI.: *primio sam pod br. 31/1923. Od Poverenstva odobrenje moje osnove, te mi poverenstvo uz pripomoć za putovanje izdaje putni nalog, da pođem u Liku te istražim spomenike toga kraja osvrćući se naročito na spomenike srednjega veka*. Na put polazi 6. VII. I zapisuje: *odvezao sam se prema tome nalogu vozom do Rudopolja, da kod Plitvičkih Jezera započnem rad*.

Izvještaj sadrži nazive gradina, bilješke o izradi planova ili fotografija, topografiju, opis ruta, kote i neizostavni je dio cjeline *Ličke gradine A–Z*.

1.4. Ispitna radnja Jugozapadna hrvatska visočina u doba Hacqueta⁷ i Frasa⁸

Ispitna radnja Većeslava Henneberga (*kandidata srednjoškolskog učiteljstva*) pod naslovom *Jugozapadna hrvatska*

.....
7 Balthazar Hacquet, francuski liječnik, prirodoslovac, etnograf, prosvjetitelj (1739/40. –1815.). Od 1766. bio rudarski kirurg u Sloveniji, 1778.–1787. u Ljubljani je predavao na kirurškoj školi; 1788.–1810. bio je profesor na sveučilištima u Lavovu i Krakovu. U svojim putopisima opisivao je život pučanstva Austro-Ugarske Monarhije pa je proputovao i neke hrvatske krajeve i zabilježio obilje topografskih podataka. Opisao je i mnogobrojne nove i dotad nepoznate biljke. Djela: *Plantae Alpinae Carniolicae*; *Slika i opis jugozapadnih i istočnih Slovenaca, Ilira i Slavena* (I–V).

8 *** (1998.): *Hrvatski biografski leksikon*, 4, LZ, Miroslav Krleža, Zagreb, 452. Franjo Julije Fras, hrvatski pedagog i pisac (1794. –1868.), čije je kapitalno djelo *Topografija Karlovačke Vojne krajine* na hrvatskom jeziku tiskano u Zagrebu 1835. godine. Djelo je pouzdani izvor mjestopisnih, zemljopisnih, povijesnih, arheoloških, etnografskih, vojnih, crkvenih i političkih podataka zapisanih na temelju stanja 1830-ih godina o dijelu Hrvatske od Kupe i Une preko Kapele i Velebita do Jadranskog mora i Zrmanje,

visočina u doba Hacqueta i Frasa nosi nadnevak 5. kolovoza 1919. godine. Sadrži 14 i pol presavijenih listova papira A2 formata (58 stranica A3 formata) pisanih olovkom, popis izvora i literature. Uz radnju, u istoj arhivskoj kutiji, nalazi se 86 stranica bilježaka iz domaće i strane literature, također pisanih olovkom i dijelom pisaćim strojem. To je literatura koja je korištena i za ovu radnju i dalje za radove *Ličke bibliografije 1830. –1912. i Građa za povijest Like od 828. g. do 1799. g.*

Ispitna radnja je podijeljena na sljedećih 5 poglavlja:

Uređenje među jugozapadnim krajevima Hrvatske po karlovačkom miru. – Etnografske prilike Like i Krbave nakon osvojenja. – Glavinčić i njegova relacija o Lici i Krbavi za komorske uprave. – Hildenburgshansenova načela kod organizacije Krajine.

Opisi Like i Krbave iz 16. i 17. vijeka. – Lazius. – Zeiler i njegovi podatci o Lici. – Valvasor o primorskoj Krajini. – Iselinov geografski lexikon. – Büschinger. – Geografski udzbenici za Marije Terezije i Josipa II. – Krčelić. – De Luca. – Vukasovićev opis karlovačke Krajine. – Hacquet i njegova djela. – Pisci poslije Hacqueta. – Demian. – Hietzingerova statistika Krajine. – Frasova topografija. – Članci u časopisu Croatia. – Seljanov Zemljopis.

Poznavanje jugozapadne hrvatske visočine u doba Hacqueta i Frasa. – Gore. – Geognostički sastav visočine po Hacquetu. – Rijeke i jezera. – Primorje i luke. – Vjetrovi na moru i na visočini. – Klima.

Tjelesno ustrojstvo Ličanina. – Život naroda. – Porod. – Prirodni odgoj. – Hrana. – Zdravlje i otpornost ličke prirode. – Lička kuća. – Obradivanje polja. – Voćarstvo i vinogradarstvo. – Stočarstvo. – Livade i šume. – Naselja. – Hajduci. – Ženidbeni običaji. – Običaji uz mrtvaca. Odijelo. – Položaj žene.

Jugozapadna hrvatska visočina i život njezinih stanovnika u historiji. – Gacko polje. – Otočac u Vukasovićeva doba. – Ostali gradovi po Gackom polju. – Gospić za Vukasovića. – Gradovi Ličkog polja. – Počitelj. – Gradine oko Kosinja. – Opis krbavskih starina u Frasa. – Zaključak.

Ispitna radnja je sažeti prikaz političkih, povijesnih, geografskih i etnografskih podataka o ličkim naseljima i stanovništvu. Nastala je analizom tekstova domaćih i stranih autora koji su se bavili tim područjem, ali od kojih nitko, prema Hennebergovu viđenju, prije Hacqueta nije tako opširno i svestrano o zemlji i narodu pisao, niti prije Frasa donio tako potpunu i povijesnim podacima bogatu topografiju krajine.

1.5. Kratki i jezgroviti opis Like i Krbave, dviju županija kraljevine Hrvatske

Pod ovim naslovom nalazi se prijepis putopisnog izvještaja o životu i bogoslužju u ličkim naseljima. Autor je osoba iz crkvenih redova, ali nigdje nije navedeno njegovo ime, iz

koje godine je taj izvještaj, niti je vidljivo je li prijepis kompletan. Pisan je tintom na 9 stranica A3 formata i u njemu se opisuju lički gradovi, ceste, rijeke, livade, šume, ostatci starih naseobina, navode činjenice i donose podatci o stanovništvu i njihovoj vjeroispovijesti, crkvama, stanju njihove vjere i služenju mise. U prijepisu se nalaze podatci vezani za područja sljedećih naseljenih ili opustjelih gradova: Perušić, Mušaluk, Budak, Belaj, Ribnik, Medak, Raduč, Ostrovica, Barlete, Vrebac, Mogorić, Skelbar, Vranić, Komić, Udbina, Pisać, Bunić, Plješivica, Novi, Pazarište, Kosinj, Otočac.

1.6. Građa za povijest Like od 828. g. do 1799. g.

Građu čine arhivski izvori i stručna literatura koja prati povijesno razdoblje od 828. do 1799. godine i koja je po vremenskim razdobljima razvrstana u 9 cjelina: 828. – 1070., 1100. – 1199., od 1102. dalje – Plemena (Mogorovići, Gusići, Karinjani i Lapčani, Polečići, Lasničiči, Tugomirići), 1200. – 1299., 1300. – 1399., 1400. – 1499., 1500. – 1599., 1600. – 1699., 1700. – 1799.

Sadrži 699 skeniranih listova. Na početku svakog lista navedena je godina, zatim kratki sadržaj, izvor⁹ i na kraju sâm tekst. Građa je pisana olovkom, samo ponegdje pisaćim strojem, a na listovima A3 formata. Najobimnija je građa za razdoblje od 1300. do 1399. godine.

1.7. Lička bibliografija 1830.–1912.

Bibliografske bilješke ispisane na listićima A5 formata posložene su kronološkim redom i prate povijesna događanja od 1830. do 1912. godine. Listići u gornjem lijevom uglu imaju označenu godinu, u tekstu slijedi sažetak, dok je na kraju teksta naveden izvor.

1.8. Lika, razni sitniji prilozi

Sitni prilozi sastoje se od tlocrta kuće s jednom sobom i stajom u podrumu u Bačić Dulibi, tlocrta kuće s dvije sobe, crteža pluga s nazivima svih njegovih dijelova (Bačić Duliba, vlasnik Jure Došen), novinskog članka o Bosiljevu i Tounju, crteža triju drvenih posuda iz velebitskog sela Malić (Dabri), fotografija dviju žena koje šišaju ovcu i lokve u panju drveta. Osim ličkih tema tu su i crteži tronošca iz Meje (Sušak), Demerja (Stupnik) i jednog iz istočne Slavonije, crtež solnice iz Vela Luke i tronošca iz Mraclina (V. Gorica). U jednoj omotnici su i reprodukcije malog formata Stierovih zemljopisnih karata Karlovca i krajine, Valvasorova karta i karta talijanskoga grada San Gimignano.

1.9. Skice tekstova

Gore (nacrt izradbe 1–18):

Skica teksta o gorama pisana je olovkom i sastoji se od 18 stranica, prepravljena je i iskrižana na mnogo mjesta. Navodi autore koji su pisali o ličkim gorama i donosi kratki

⁹ Ponajviše *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*, zatim Ivan Kukuljević, Šime Ljubić, Adam Baltazar Krčelić i Mile Magdić.

9 Susjedgrad, bilješka i skica
Susjedgrad, note and sketch

sažetak opisa, a prema Hennebergu prije Hacqueta se o području jugozapadne visočine nije znalo gotovo ništa. Autori prije njega te su ličke gore zvali *zlatna brda* jer su smatrali da u tako divljem gorju mora biti zlata, dok Hacquet nastoji da vlastitim iskustvom i naučnim metodama prikaže sistem evropskog gorja, da ustanovi njegov geognostički sastav, njegov postanak i da opiše sve pojave u pojedinim dijelovima¹⁰. Tako Hacquet donosi i podatke o Velebitu, njegovim vrhovima, nazivlju, vjetrovima, vodama, šumama, naseljima i stanovništvu, podatke koje je Henneberg uvelike koristio za svoje radove.

Lika, tekst

U košuljici na kojoj piše *Lika, tekst* nalazi se mnoštvo nepovezanih stranica s bilješkama ili započetim tekstovima o povijesti Like.

Skice tekstova nisu skenirane. Dostupne su u svom fizičkom obliku i nalaze se u arhivskoj kutiji br. 3.

¹⁰ Hacquet i svi njegovi nasljednici u prvoj polu 19. veka smatraju i jugozapadnu hrvatsku visočinu dijelom alpskog gorja i zovu je Dinarskim Alpama (str. 1).

1.10. Članci Mile Magdića o starim gradovima

Mile Magdić (povjesničar, Ogulin, 29. 9. 1847. – Zagreb, 3. 2. 1931.) objavljivao je tekstove o starim gradovima u časopisu *Narodne novine* u periodu od 1903. do 1918. godine, a tekstovi su mu bili iscrpni i popraćeni bibliografijama. Henneberg je uz te tekstove olovkom na 45 stranica napravio bilješke za 47 lokaliteta, a te bilješke iz članaka najvjerojatnije su mu služile kao primjer i podloga za njegovo kasnije proučavanje ličkih gradina i gradova.

1.11. Lika, generalna karta

U velikoj omotnici na kojoj Hennebergovim rukopisom crvenim slovima piše *Lika Generalna karta* nalaze se 3 topografske karte Like. Crtane su rukom, crnim tušem na paus papiru A2 formata. Prva karta sastoji se od dva dijela i na njoj su ucrtani lokaliteti i nazivi župa u kojima se pojedini lokaliteti nalaze (Senjska, Brinjska, Lička, Krbava, Lapačka, Otučka, Unska i Odorjanska župa). U donjem lijevom uglu zapisano je tumačenje karte: *Crno podvučena imena mjesta spominju se u srednjem v., Crveno podvučena imena mjesta označuju rimske naseobine. /Po Patschu/, Fs broj =*

10 Komić, Parohijska crkva sv. Nikole, ikonostas (porušeno u II. svjetskom ratu), snimljeno 20. 7. 1932. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7665, negativ V-513

Komić, St. Nicholas's orthodox church, iconostasis (destroyed in World War II.), recorded 20. 7. 1932. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7665, negative V-513

Fras:Vollst. Topogr., a crni trokut označava *Nalazište pred-rimskih ostataka*.

Druga karta s ucrtanim lokalitetima je *Pregledna karta Sredovječnih gradova u Lici po snimcima Hennebergovim u god. 1922. 1923.*

Karte su velikog formata pa nisu skenirane, a smještene su u arhivskoj kutiji br. 1.

1.12. Vencin itinerar

Na nekoliko listova različitog formata Henneberg je olovkom zabilježio datume obilaska pojedinih lokaliteta tijekom 1922. i 1923. godine. U košuljici se nalaze i dva kraća izvještaja s puta po Lici 1925. i 1931. godine. Ove bilješke o obrađenim rutama služile su mu kao podsjetnik za daljnje pisanje tekstova i dostupne su u svom fizičkom obliku.

1.13. Pregled svih snimljenih planova

Evidencija planova snimljenih obilaskom lokaliteta Like, Medvednice, Crne Gore i Mljeta pisana je olovkom na 9 stranica. To je popis planova koje je izradio Većeslav Henneberg u periodu od 1909. do 1931. godine. Planovi su smješteni u Središnjem arhivu za zaštitu kulturne baštine i Planoteci Ministarstva kulture RH; dostupni su samo u svom fizičkom obliku.

MEDVEDNICA

Bibliografija Medvednice

Sadrži 10 stranica bilješki iz literature koje su, među ostalim, i podloga za Hennebergov članak *Gora Medvednica* koji je objavljen u *Glasniku hrv. prirodoslovnoga društva* 1920. godine. Separat se nalazi uz bilješke u arhivskoj kutiji br. 3.

Sela Medvednice i Tepčina Špica

U jednoj košuljici nalazi se 10 katastarskih karata za slijedeća sela: Bistrica, Blaškovec, Čučerje, Kašina, Markuševac, Mate Sveti, Paukovec, Planina, Psarjevo. Danas se većina ovih naselja nalazi u Registru kulturnih dobara RH kao zaštićene kulturno-povijesne cjeline, ili pak imaju pojedinačno zaštićene nepokretne spomenike kulture.

Vrh Tepčina Špica (636 m) nalazi se na Planini Gornjoj koja je dio parka prirode Medvednica. U košuljici je skica utvrde na Tepčini (1923., M 1:50), skica tlocrta ostataka crkve sv. Apostola (1923., M 1:50) koja se nalazi na 50 m udaljenosti od utvrde, te skica karte Tepčine Špice (1930., M 1:500) i tumačenje karte. Autor svih ovih skica je Henneberg.

11 Kurjak, ostatci sjevernih zidina Grada Kurjakovića, snimljeno 20. 9. 1932. Autor: Većeslav Henneberg, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, inventarni broj 7681, negativ III-688

Kurjak, remains of the northern walls, recorded 20. 9. 1932. Author: Većeslav Henneberg, Photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, inventory number 7681, negative III-688

Susedgrad

Kulturno-povijesna istraživanja Susedgrada Henneberg je započeo 1923. godine. Ostavština sadrži 9 stranica rukopisa pod naslovom *Ruševine Susedgrada*¹¹, 12 fotografija, skice, tlocrt i bibliografske bilješke.

Zagreb i okolica

Na košuljici s naslovom *Zagreb i okolica* u zagradi piše: *razne povijesne bilješke, crkve i gradovi i dr.* Bilješke su većinom pisane olovkom, broje šezdesetak stranica i nisu digitalizirane, a smještene su u arhivskoj kutiji br. 3.

FOTOGRAFIJE

Fotografije i negativi koje je Većeslav Henneberg snimio istražujući teren diljem Hrvatske smještene su u Fototeci Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH. Otkupio ih je krajem 1950., od udovice Ljubice Henneberg, Konzervatorski zavod u Zagrebu. *U otkupnom ugovoru istaknuto je kako je Hennebergova fotozbirka upravo od izvanrednog značaja za Zavod, budući zavod takovih snimaka nema, a upravo na tom području su spomenici veoma stradali za vrijeme neprijateljske okupacije (op. za vrijeme Drugog svjetskog rata)*¹². Fotodokumentacija Većeslava Henneberga obuhvaća slijedeće lokalitete: Baćinovac, Bešina kula, Bi-jaći, Bilaj, Bočaj grad, Brezovac, Brinje Sokolac, Brlog kod

Otočca, Bužim, Čučerje, Debelo Brdo, Donja Zelina, Drniš, Gajić gradina, Gospić, Grabušić, Grebenar Hum kod Marije Bistrice, Humac-Brinje, Jelsa, Kaluđerovac; Karlovića Dvori, Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić, Kaštel Novi, Kaštel Stari, Kaštel Štafilić, Kegl grad, Komić, Kompolje, Kosinjski Bakovac, Krčin grad, Krupa, Kuklić grad, Kurjak, Laz, Lomska Duliba; Lovinac, Marija Bistrica, Markuševac, Markuševačka Trnava, Medak, Medvednica, Medvedski breg, Mekinjar Donji, Mogorić, Mokropolje, Mušaluk, Obrovac, Ostrovica Lička, Ostrovica kod Pazarišta, Otočac, Oton, Pađene, Paukovec, Pavlovac-Lika, Pećani, Perušić, Pezeljeva gradina, Pitve, Plavno, Počitelj, Podgorje, Prozorina, Pusti Perušić, Rebić¹³.

PROCOPIUS: DE BELLO GOTICO (GRADOVI U GOTSKOM RATU)

Pedesetak stranica pisanih olovkom Hennebergove su bilješke iz 1926. godine, a prijevod su tekstova bizantskog povjesničara Prokopija iz Cezareje (Cezareja, oko 500. g. – Carigrad, oko 565. g.). U osam *Knjiga o ratovima* Prokopije je opisao vojničke pohode bizantskog vojskovođe Belizara protiv Perzijanaca, Vandala i Gota, a njegovi su spisi važno vrelo za proučavanje doseljavanja Slavena na područje jugoistočne Europe. Prvi dio prijevoda (str. 1–30) odnosi se na talijanske gradove počevši od 536. g. (Rim, Milano, Ravenna itd.), a drugi na Dalmaciju (bilješke imaju naslov *Prokopijev Gotski rat u Dalmaciji*). Bilješke za Dalmaciju

¹¹ Henneberg, V. (1929.): *Gradine i gradišta po Medvednici; Ruševine Susedgrada*, Narodna starina, Zagreb

¹² Grković, S. (2007.): *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2007., 119.

¹³ Isto: 118–119.

imaju sedam stranica teksta i pet listova različitih bilješki. Prate tijekom zbivanja od 535. do 552. godine, a važne su zbog tekstova o Saloni, Epidaurumu, Scardoni, Liburniji, Burnumu.

Bilješke nisu digitalizirane, a smještene su u arhivskoj kutiji br. 3.

DOMAĆI I STRANI DVOROCI

Abecedni popis domaćih i stranih dvoraca podijeljen je u tri bilježnice tvrdih korica A4 formata. Dvorci popisani u tim bilježnicama nemaju opisa, naveden je samo naziv dvoraca i ponegdje lokacija. Povijesne podatke za pojedine dvorce nalazimo u jednoj bilježnici bez korica i na dvadesetak različitih listova. Navedeni su podatci za slijedeće dvorce: Bakar, Bosiljevo, Blatnica, Balogovo, Bračak, Bedekovčina Gornja i Donja, Bela, Belec, Bežanec, Bisag, Brezovica, Crikvenica, Cernik, Čret, Čakovec, Dubrava, Gredice, Grančari, Gorica, Gornja Rijeka, Guščerevec, Đurđevac, Horvatska, Ivanec, Jeknica, Jalžabet, Jalkovec, Januševac, Jastrebarsko, Jankomir, Kraljevica (Zrinski i Frankopanski Grad), Kostajnica, Kerestinec, Klakovec, Klemenovo, Krapina, Klenovnik, Križovljan, Kutjevo, Lukavec, Lužnica, Lohor, Ludbreg, Mahično, Malo Trgovišće, Mali Tabor, Martijanec, Markiševac, Moslavina, Novi Dvori Zaprešić, Novi Dvori Klanjec, Novigrad na Dobri, Novi Vinodol, Novi Marof – Grebengrad, Orosavlje Donje i Gornje, Orahovica, Opeka, Ozalj, Ogulin, Pešćeno, Pišćanovec, Paukovic, Ribnik na Kupi, Razvor, Rasinja, Stenjevec Gornji, Slavetić, Severin na Kupi, Stubica Gornja, Sisak, Sv. Križ Začretje, Šestine, Šćrbinec, Škarićevo, Šaulovec, Trnovec, Trakošćan, Tounj, Trsat, Veliki Tabor, Vidovec, Varaždin, Varaždinske Toplice, Veliki Bukovec, Voćin, Virovitica, Valpovo, Zajezda.

Uz te rukopise nalazimo i jednu omotnicu naslovljenu *Jankove fotografije starih dvoraca* s 48 fotografija: Trenkovo kupalište, Radeče, Hrašće, Samobor – sv. Mihal, Zagreb, Cmrok, Jakčin, Januševac, Raka, Otok na Krki, Cernik, Kutjevo – štala i Upravna zgrada pastuharne, Thurm, Samobor, Svetice, Martijanec, Smrdeće Toplice, Crna Mlaka, Zdenčina, Pribislavec, Željezna Gora, Hrašće, Božjakovina, Veliko Nedelišće.

Rukopis nije Hennebergov. Bilježnice i bilješke nisu digitalizirane, a građa je smještena u arhivskoj kutiji br. 2.

SOKO GRAD (ŠĆEPAN-GRAD) NA SASTAVCIMA DRINE

Tekst imamo u rukopisu pisanom tintom, te istu verziju pisanu pisaćim strojem na 26 stranica A3 formata, te 111 fusnota na 5 stranica istog formata. Uz rukopis priložena je autorova skica i tlocrt grada veličine A1 formata. Veći dio teksta prikaz je političkih odnosa hercega Stjepana i Dubrovačke Republike, pa je dobar izvor građe za povjesničare koji se bave tim prostorima. Osim Soko grada, Henneberg

opisuje i ostale hercegovačke srednjovjekovne gradove i gradine, navodi kote i opisuje njihov smještaj, važnost, dimenzije, debljinu zidova i način gradnje. Građa je dostupna i u digitalnom obliku.

SREDOVJEČNE KULE OKO ZRMANJE

U košuljici od tvrdog smeđeg papira pohranjeni su tekstovi, te skice i tlocrti manjeg formata koje je izradio Antun Colnago¹⁴. Na komadu papira crnom tintom piše: *Za „Starohrvatsku Prosvjetu“, Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina i uz rijeku Zrmanju (Nastavak). Crtao, slikao i kratkim tekstom popratio Antun Colnago.*

Prva skica crnom tintom na paus papiru je *Položajna skica Novigrada i Karina sa gradinama uz rijeku Zrmanju*. Nakon nje slijede pisani tekstovi o Starom Obrovcu, Stankovači na Bojniku (uz tekst je i *Tloris Stankovače na Bojniku*), Klisini na Zrmanji (u prilogu je *Tloris kule Klisine i Položaj Klisine*), i Keglević gradini (sa manjim crtežom *Ruševine Keglević gradine*). Građa je dostupna i u digitalnom obliku.

Ostavština Većeslava Henneberga pohranjena je u tri arhivske kutije:

Arhivska kutija br. 1:

Ličke gradine A–Z

Popis (pregled) planova ličkih gradina A–Z

Sumarni izvještaj o naučnom putovanju u Liku god. 1923. s dodanim izvještajem s puta godine 1922.

Članci Mile Magdića o starim gradovima

Sredovječne kule oko Zrmanje

Lička bibliografija 1830. – 1912.

Notes s kratkim bilješkama o ličkim lokalitetima

Lika, generalna karta

Historijske metode, primjeri: Gradine (Pusti Perušić),

Lički cestovni pravci kroz povijest

Vencin itinerar

Pregled svih snimljenih planova

Arhivska kutija br. 2:

Građa za istraživanje povijesti Like 828.–1799. g.

Domaći i strani dvorovi

Soko-grad na sastavcima Drine

Arhivska kutija br. 3:

Procopius: De bello Gotico (Gradovi u gotskom ratu)

Ispitna radnja Većeslava Henneberga : Jugozapadna hrvatska visočina u doba Hacqueta i Frasa

Bilješke iz domaće i strane literature

Lika, razni sitniji prilozi

14. *** (1989): *Hrvatski biografski leksikon*, 2, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 696-697. Arheolog amater (Obrovac, 22. 6. 1862. – Split, 16. 10. 1936.). Na poziv don Frane Bulića od 1914. godine radio je u Splitu u Arheološkom muzeju. Istraživao je gradine, rimska naselja i ceste, starohrvatske gradove, srednjovjekovne utvrde i turske kule. Najvažnija su mu otkrića rimskih gradova Clambetae na Cvijinoj glavici i Argyruntum u podvelebitskom Starigradu. U Obrovcu je otvorio arheološki muzej čiji se dio eksponata danas čuva u Zadru. O iskopinama je izvještavao u dalmatinskoj periodici.

Kratki i jezgrovit opis Like i Krbave, dviju županija kraljevine Hrvatske

Skice tekstova (Gore [nacrt izradbe], Lika)

Varia (razne bilješke koje su podloga za pisanje članaka) Medvednica

ZAKLJUČAK

Ostavština Većeslava Henneberga pohranjena u arhivi-
ma Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture
RH obimna je i vrijedna građa i značajan izvor informacija
za proučavanje hrvatske kulturne baštine, ponajviše za po-
dručje Like, s početka 20. stoljeća. Sređivanjem ostavštine
vrijedni izvori podataka o lokalitetima i spomenicima *in*

situ postali su dostupni široj javnosti i mogu biti od velike
pomoći znanstvenicima prilikom budućih istraživanja na
području kulturne baštine. Osobitu vrijednost čine podatci
o spomenicima koji su porušeni, zaboravljeni ili su deva-
stirani. Ispisane stranice nude nam brojne informacije o
stanju i izgledu spomenika kojih danas više nema. Digita-
lizacijom postojeće arhivske građe omogućen je brži i jed-
nostavniji pristup informacijama, a originalni dokumenti
su na taj način zaštićeni od mogućih oštećenja.

Vrijedna građa prikupljena je s mnogo entuzijazma i
odaje ljubav prema hrvatskoj starini i hrvatskoj baštini, što
Većeslava Henneberga svakako svrstava među najznačajnije
konzervatore početka 20. stoljeća u Hrvatskoj.

Summary

THE LEGACY OF VEČESLAV HENNEBERG IN THE ARCHIVES OF THE MINISTRY OF CULTURE OF THE REPUBLIC OF CROATIA

The manuscript legacy of cultural historian and conservator, prof.
Većeslav Henneberg, is kept in the Central Archives in the field of
cultural heritage of the Directorate for the Protection of Cultural
Heritage of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. It
consists of unpublished manuscripts, newspaper articles, reports
from the field, plans and blueprints of prehistoric and medieval
sites, a multitude of notes and an extensive bibliography. It was
created in the first quarter of the 20th century and its major part

refers to the history of the region of Lika, a smaller part to the high-
lands of Medvednica, national and foreign castles and the medieval
Soko town of Bosnia and Herzegovina. After a long period of time,
in 2008 the material was arranged and systematised, divided into
7 thematic sections, digitised, and stored in three archival boxes,
thus becoming available in its digital form to the public for further
processing and presentation.

Sagita Mirjam Sunara

Rekonstrukcija postava prve restauratorske izložbe u Hrvatskoj

Sagita Mirjam Sunara
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu
HR – 21 000 Split, Glagoljaška bb

UDK: 7.025.4(497.5):069
069.02(497.5)Zagreb:7
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 4. 6. 2014.

Ključne riječi: konzerviranje – restauriranje, izložba, Muzej za umjetnost i obrt, Zvonimir Wyrubal, Vladimir Tkalčić, Drugi svjetski rat

Key words: conservation – restoration, exhibition, Museum of Arts and Crafts, Zvonimir Wyrubal, Vladimir Tkalčić, World War II

Početkom 1946. godine Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu priredio je didaktičku izložbu o konzerviranju i restauriranju umjetnina; prvu takvu izložbu u Hrvatskoj. Po svemu sudeći, autor izložbe bio je Zvonimir Wyrubal, voditelj restauratorske radionice Muzeja. Premda izložba nije bila popraćena katalogom, njezin se likovni postav može gotovo do u detalje rekonstruirati na temelju nekoliko arhivskih dokumenata. U radu se prvi put navode umjetnine koje su bile prikazane na izložbi, opisuje njihov razmještaj u izložbenom prostoru i donosi sadržaj legendi koje su ih pratile.

Većina izloženih umjetnina pripadala je repertoaru predmeta koji su početkom Drugog svjetskog rata evakuirani iz pravoslavnih crkava i manastira na području Nezavisne Države Hrvatske i preneseni u Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu; u radu se sažeto opisuje akcija spašavanja tih umjetnina i njezino značenje za osnivanje prve javne restauratorske radionice u Hrvatskoj.

U ovome se radu obrađuje izložba kojom je u veljači 1946. godine restauratorska radionica Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu predstavila svoje djelovanje javnosti.¹ Bila je to prva restauratorska izložba u Hrvatskoj i stoga vrlo značajna

za afirmaciju restauratorske profesije, ali i za proširenje djelatnosti restauratorske radionice Muzeja.

Izložba se u arhivskim dokumentima spominje pod različitim nazivima: „Restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i obrt“,² „Konzerviranje umjetnina“³ i „Konzerviranje i restauriranje umjetnina“.⁴ Usporedo s njom u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu održavala se izložba o povijesti i radu toga muzeja. Ta se izložba u arhivskim dokumentima također vodi pod različitim nazivima: „Povijest Muzeja za umjetnost i obrt i njegova djelatnost“,⁵ „Povijest i rad Muzeja“,⁶ „Historijat, organizaciona struktura i rad Muzeja za umjetnost i obrt“.⁷ Osim različitih naziva, u dokumentima se navode i različiti datumi održavanja dviju izložbi: negdje piše da su održane između 10. i 17. veljače 1946. godine, u tzv. *Tjednu kulture*,⁸ a drugdje da su se mogle razgledati od 1. veljače do 1. ožujka 1946. godine.⁹

Zbog nedostatka financijskih sredstava, restauratorska izložba nije bila popraćena katalogom, ali pisani trag o njoj ipak postoji. O izložbi je, naime, pisao Zvonimir Wyrubal, voditelj restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i

.....
1 Zahvaljujem Tomislavu Wyrubalu što mi je ustupio na korištenje građu iz osobnog arhiva svoga oca Zvonimira. Andrei Klobučar, voditeljici Zbirke tekstila i modnog pribora Muzeja za umjetnost i obrt, zahvaljujem što mi je, dok je obnašala dužnost voditeljice Odjela dokumentacije i arhiva, dala na uvid arhivsku građu o restauratorskoj izložbi. Sadašnjoj voditeljici Dokumentacijske službe Muzeja za umjetnost i obrt, Antoniji Dejanović, zahvaljujem na skeniranju fotografija i dokumenata iz Tkalčičeva arhiva. Osobitu zahvalnost iskazujem Miroslavu Gašparoviću, ravnatelju Muzeja za umjetnost i obrt, koji mi je omogućio besplatno korištenje arhivskoga gradiva. Zahvalu također upućujem dr. sc. Marini Bregovac Pisk, kustosici Zbirke slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja, koja mi je pomogla u rasvjetliti sudbinu umjetnina koje su nekoć bile u Muzeju Srba u Hrvatskoj.

.....
2 Muzej za umjetnost i obrt – Arhiv muzeja (nadalje ovom kraticom: MUO-AM), inv. br. 2035/1946/2.

3 MUO-AM, inv. br. 679/1946/2.

4 Osobna ostavština, Wyrubal (nadalje ovom kraticom: OO, Wyrubal; osobnu ostavštinu čuva sin Zvonimira Wyrubala, Tomislav Wyrubal), Plan izložbe „Konzerviranje i restauriranje umjetnina“ održane u Muzeju za umjetnost i obrt 10 – 17. veljače 1946., bez nadnevk.

5 MUO-AM, inv. br. 1033/1946/1.

6 Vidi bilj. 3.

7 MUO-AM, Arhiv Zdenke Munk, kopija spisa s popisom izložbene djelatnosti Muzeja za umjetnost i obrt u razdoblju od 1945. do 1958. godine.

8 Vidi bilj. 3. U napomeni stoji: *Izložbe, Povijest i rad muzeja i, Konzerviranje umjetnina održane su od 10. – 17. veljače povodom, Tjedna kulture.* U dokumentu iz bilj. 4 napominje se da je [u] arhivu Zdenke Munk nađen (...) spis s popisom izložbene djelatnosti MUO u razdoblju od 1945-1958 te se u tom spisu kao datum održavanja izložbe [o povijesti i radu muzeja, op. a.] navodi 10.2.-17.2. i izložba se zove, *Historijat, organizaciona struktura i rad Muzeja za umjetnost i obrt.*

9 MUO-AM, inv. br. 1033/1946/1; MUO-AM, inv. br. 2035/1946/2.

1 Zvonimir Wyroubal u restauratorskoj radionici Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u srpnju 1943. (osobna ostavština Z. Wyroubala,) Zvonimir Wyroubal in the restoration workshop of the Croatian State Museum of Arts and Crafts, July 1943 (personal legacy of Z. Wyroubal)

obrt u Zagrebu (sl. 1). U članku „Restauratorska radionica Muzeja za umjetnost i obrt i naša prva restauratorska izložba“¹⁰ Wyroubal bilježi da je restauratorska izložba nosila naziv „Konzerviranje i restauriranje umjetnina“ i da je održana od 10. do 17. veljače. Iste podatke o nazivu i trajanju izložbe nalazimo na planu izložbe koji je sačuvan u njegovoj osobnoj ostavštini.¹¹

Wyroubal u članku objašnjava da je izložba trebala upoznati nadležne ustanove i širu javnost s radom restauratora i omogućiti da se rad i djelovanje muzejske radionice prošire. U kratkim crtama opisuje koncepciju izložbe, ali ne navodi koje su umjetnine bile izložene niti kako je izložba bila postavljena. Srećom, sačuvano je nekoliko arhivskih dokumenata temeljem kojih je moguće gotovo do u detalje rekonstruirati postav izložbe.

Najprije, tu je plan izložbe iz Wyroubalove osobne ostavštine: dokument u kojemu se na četiri, rukom pisane stranice, nabrajaju slike i skulpture prikazane na izložbi, a uz

svaki je izložak zapisan tekst legende.¹² U arhivu Muzeja za umjetnost i obrt pronađena je skica tlocrta izložbene prostorije na kojemu je, prema tematskim cjelinama, označen raspored izložaka (sl. 2). Nadalje, u muzejskom je arhivu pronađeno trinaest cedulja (legendi) koje opisuju izložke;¹³ tekst na ceduljama odgovara tekstu iz plana izložbe koji se čuva u Wyroubalovoj osobnoj ostavštini. Budući da su u planu izložbe navedene samo šifre vlasnika umjetnina, ali ne i njihovi nazivi, trebalo je proučiti pismenu dokumentaciju restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu da bi se utvrdilo o kojim je predmetima riječ. Ta se dokumentacija danas čuva u arhivu Hrvatskog restauratorskog zavoda.

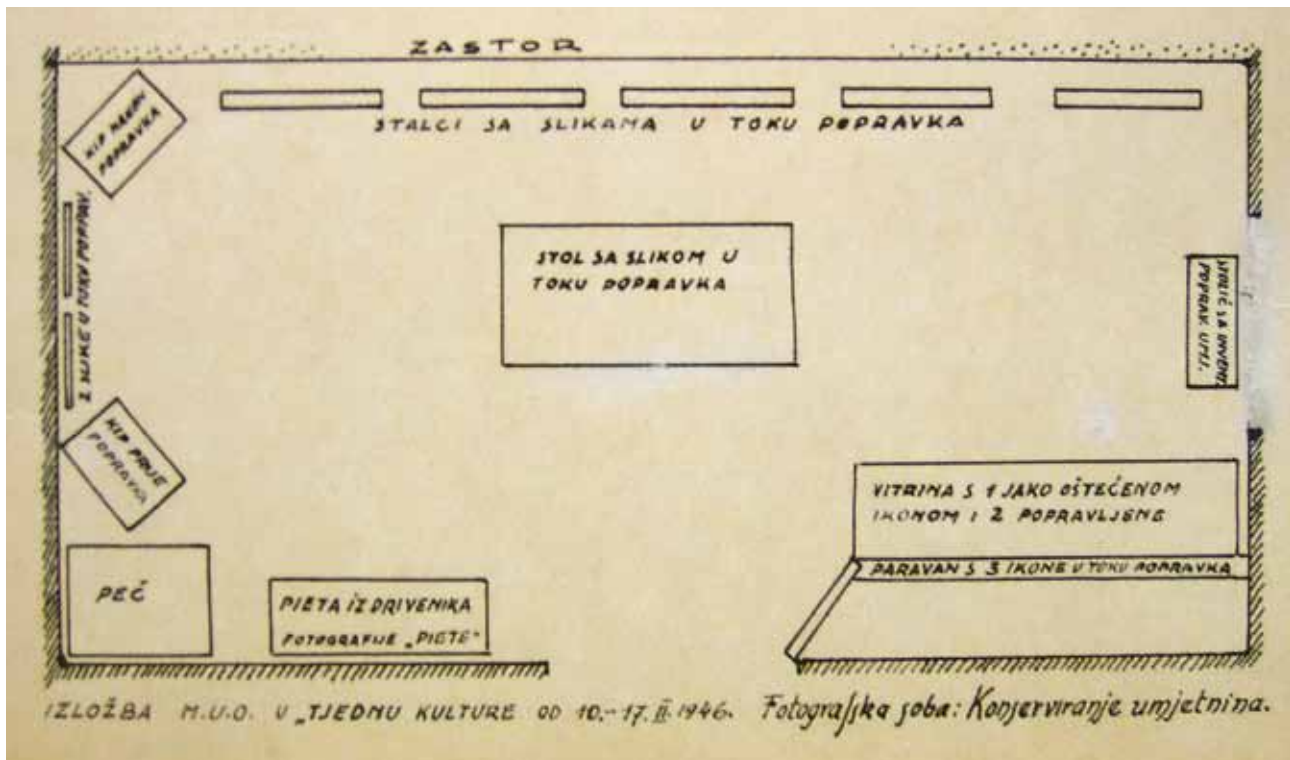
U nastavku teksta opisana je idejna koncepcija izložbe i njezin likovni postav. Raspravljeno je pitanje autorstva izložbe i njezinoga značaja. Jedno manje poglavlje posvećeno je temi spašavanja pokretnih spomenika iz pravoslavnih crkava i manastira početkom Drugog svjetskog rata, budući da je glavnina predmeta koje je publika mogla vidjeti na

10 Wyroubal, Z. (1965.): Restauratorska radionica Muzeja za umjetnost i obrt i naša prva restauratorska izložba, *Vijesti muzealaca i konzervatora NR Hrvatske*, 3: 116 – 117, Zagreb.

11 Vidi bilj. 4.

12 Vidi bilj. 4.

13 Nacr i legende čuvaju se u fasciklu s materijalima o dvjema izložbama koje su održane povodom „Tjedna kulture“: MUO-AM, Izložba MUO – 10. – 17. 2. 1946.

2 Skica tlocrta izložbene prostorije s označenim rasporedom izložaka (Arhiv MUO)

Sketch of the ground plan of the exhibition room with marked disposition of exhibits (Archives of the Museum of Arts and Crafts)

izložbi upravo tako dospjela u Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

IDEJNA KONCEPCIJA IZLOŽBE

Restauratorska izložba koja je 1946. godine upriličena u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu publici je predstavila metodologiju i tehnologiju rada muzejske restauratorske radionice. Wyroubal u svom članku piše da je izložba bila osmišljena tako da je *jasno bio vidljiv ne samo sav postupak popravka raznovrsnih oštećenja na slikama rađenim svim tehnikama te drvenoj polihromiranoj plastici, nego su bile zorno prikazane i sve administrativne i tehničke pripreme, koje se vrše prije nego što se počnu ikakvi radovi na samoj umjetnini*.¹⁴ Administrativni i tehnički poslovi odnose se na inventariziranje, odnosno bilježenje osnovnih podataka o predmetu,¹⁵ opisivanje zatečenog stanja te fotografranje predmeta prije restauratorskih radova.¹⁶

Na izložbi je bilo prikazano šesnaest umjetnina – tri naest slika i tri drvene polikromirane skulpture – svaka u različitoj fazi restauratorskoga postupka. Najveći broj izloženih umjetnina potjecao je iz pravoslavnih crkava i

manastira; bili su to predmeti koje je prof. Vladimir Tkalčić, ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, početkom Drugoga svjetskog rata dopremio u muzej kako bi ih spasio od pljačke i uništavanja. Izložene umjetnine nisu bile reprezentativne po svojoj povijesnomu umjetničkoj vrijednosti, već po konzervatorsko-restauratorskoj problematici. Umjesto predmetnih legendi, pratile su ih tematske legende koje su opisivale vrste i uzroke oštećenja te nabrajale izvedene radove. Ukoliko je umjetnina bila u postupku restauriranja ili je tek trebala biti restaurirana, u tekstu je bilo navedeno koji radovi predstoje. Posjetitelji su na izložbi također mogli vidjeti i upoznati se s alatima i opremom kojom se restauratori služe u radu.

LIKOVNI POSTAV IZLOŽBE

Izložba je bila priređena u fotografskoj sobi u prizemlju Muzeja za umjetnost i obrt.¹⁷ Usporedimo li skicu tlocrta izložbene prostorije s planom izložbe iz Wyroubalove osobne ostavštine, možemo zaključiti da je predviđeni smjer kretanja posjetitelja bio suprotan od smjera kretanja kazaljke na satu.

Logično bi bilo – a tako je i naznačeno u planu izložbe – da se posjetitelj najprije upozna s poslovima koji prethode

¹⁴ Wyroubal, Zvonimir (1965.): nav. dj. 117.

¹⁵ Redni (radionički) broj predmeta, podatak o vlasniku, podatak o temi ili sadržaju djela te podatak o autoru.

¹⁶ Ukoliko je na umjetnini postojala signatura, i ona je fotografrana. Osnovni podaci o umjetnini, opis zatečenoga stanja i inventarni broj fotografija u fototeci upisivani su u dokumentacijski karton umjetnine.

¹⁷ Taj je podatak zabilježen ispod skice tlocrta prostorije na kojoj je označen raspored izložaka: Izložba M.U.O. u „Tjednu kulture“ od 10.-17. II. 1946. Fotografjska soba: Konzerviranje umjetnina.

3 Nepoznati slikar, *Carske dveri (Navještenje)*, 17. – 18. st. – detalj oštećenja (Arhiv MUO, broj fototeke: 1394, foto: Z. Munk, 1942.)

Unknown painter, *Emperor's Palace (Annunciation)*, 17th–18th century – detail of the damage (Archives of the Museum of Arts and Crafts, photo archive number: 1394, photo: Z. Munk, 1942)

4 Nepoznati slikar, *Carske dveri (Navještenje)*, 17.–18. st. – stanje prije restauratorskog zahvata (Arhiv MUO, broj fototeke: 1393, foto: Z. Munk, 1942.)

Unknown painter, *Emperor's Palace (Annunciation)*, 17th–18th century – condition prior to restoration works (Archives of the Museum of Arts and Crafts, photo archive number: 1393, photo: Z. Munk, 1942)

restauratorskom zahvatu. Desno od ulaznih vrata, međutim, nije bila izložena radionička dokumentacija. Umjesto toga, uza zid je bila postavljena vitrina s tri ikone: jednom jako oštećenom i dvjema koje su bile restaurirane. (Tako je, pretpostavljamo, diktirao prostor.) Uz oštećenu ikonu – riječ je o ikoni s prikazom sv. Ivana Preteče¹⁸ – stajala je cedulja s natpisom: *Usljed vlage i promjena temperature podloga se je zajedno sa bojom odlijepila od daske. Takova slika zahtijeva hitan popravak. U našoj muzejskoj radionici ih je*

*popravljen velik broj.*¹⁹ Pored te ikone bila su izložena dva ulomka ikona iz manastira Velika Remeta,²⁰ a pratio ih je natpis: *I ove su dvije ikone bile u istom stanju kao i lijeva, samo je još i daska jako izjedena crvotočinom, pa je zakitana.*²¹ Budući da se iza vitrine nalazio paravan na kojemu su također bile izložene umjetnine, može se zaključiti da je vitrina bila stolna, s plitkim staklenim zvonom.

Na tlocrtu izložbene prostorije označeno je da su se na paravanu iza vitrine nalazile tri ikone u toku popravka. U

18 Hrvatski restauratorski zavod – Arhiv Zavoda (nadalje ovom kraticom: HRZ-AZ), Pisana dokumentacija, 248. Sv. Ivan Preteča. Ikona. [Autor: nepoznat, vlasnik: Bjel. 14, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 28. veljače 1946.] U izvješću stoji: *Tempera na dasci. Daski je pukla na dva dijela, crvotočna i svinuta. Boje zajedno s podlogom su se odlijepile skoro preko cijele ikone, stoje uzdignute, a jedan veliki dio ispucalo i odlijepio se, te stoji rasut na dasci. Jedan dio, po prilici 1/10 se je izgubila, ili potpuno smrvila. Slijepio dasku. Skoro cijelu sam ikonu morao skinuti sa daske i nanovo slijepiti. Lijepio sam emulzijom želatine i venecijanskog terpentina. Donekle očistio boje i lakirao damarom i voskom.*

Bjelovarska ikona s prikazom Jovana Preteče spominje se u katalogu zbirke ikona Odjela Srba u Hrvatskoj, vidi: Borčić, V. (1974): *Zbirka ikona Odjela Srba u Hrvatskoj*, str. 16 [red. br. 7]. U katalogu je objavljena i crno-bijela fotografija te ikone (slika br. 1).

19 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 3]. Potcrtani dijelovi teksta na izložbenim su legendama bili istaknuti crvenom bojom.

20 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 102. Fragmenti ikona. [Autor: nepoznat, vlasnik: Vel. Rem 129 / 1,2,3/, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 31. rujna 1945.] U izvješću stoji: *Tempera na dasci. Boja s grundom otpala tako, da su u glavnom srednji, ujedno najvažniji dijelovi, sačuvani. Drvo je jako crvotočno, naročito na prednjoj strani, gdje je boja otpala. Površina ikone je jako prljava. I sačuvani su se dijelovi mjestimice odlijepili, napose oni dijelovi, gdje je preko daske platno.*

Daske zakitao, dijelove koji se odljepljuju slijepio. Očistio sačuvane dijelove. Daske sa stražnje strane natopio firnisom.

21 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 4].

5 Nepoznati slikar, *Carske dveri (Navještenje)*, 17. – 18. st. – stanje nakon restauratorskog zahvata koji je Wyroubal izveo 1943. (Arhiv MUO, broj fototeke: 1776a, foto: Z. Wyroubal, 1943.)

Unknown painter, *Emperor's Palace (Annunciation)*, 17th–18th century – condition following restoration works carried out by Wyroubal in 1943 (Archives of the Museum of Arts and Crafts, photo archive number: 1776a, photo: Z. Wyroubal, 1943)

planu izložbe, međutim, spominju se dva portreta i jedna ikona. Prvi je bio portret Danila Plevickya²² uz koji je stajao natpis: *Uljena slika lakirana lanenim firnisom koji je nepodesan za lakiranje slika. Tokom sušenja firnis se je stisnuo u kapljice i jako potamnio. Sad ga je gotovo nemoguće odstraniti bez opasnosti po boje slike. Lijeva polovica slike je čišćena.*²³ Pored te je slike stajao portret Sebastijana Ilića, rad nepoznatog majstora iz fruškogorskog manastira Gomirje.²⁴ Na popratnoj

22 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 259. Arhim. Danilo Plevicky. Portret [Autor: nepoznat, vlasnik: ? 30, izvješće sastavio: Zvonimir Wyroubal, 9. ožujka 1946.] Wyroubal ovako opisuje umjetninu i izvedeni zahvat: *Ulje na platnu. Premazano lanenim firnisom, koji se je skupio u kapljice i vrlo jako potamnio. Na više mjesta su boje izgubene. Skinuo la neni firnis u glavnom struganjem, jer je vrlo tvrd. Retuširao izgubena mjesta damar bojama. Lakirao damarom i voskom.*

23 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 5].

24 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 258. Sebastijan Ilić. Portret [Autor: nepoznat, vlasnik: Gomirje 156, izvješće sastavio: Zvonimir Wyroubal, 9. ožujka 1946.] *Ulje na platnu. Jako slika lakirana, lak prljav i potamnio, poprskan broncom, jer je okvir bronziran, a da nije skinut sa slike. Skinuo stari lak žestom i terpentinom. Ostrugao veće mrlje bronze, no sve se nisu dale skinuti, jer su boje slike dosta osjetljive. Lakirao damarom i voskom.*

6 Nepoznati slikar, *Portret Jefte Ljubibratića*, 18. st. – stanje prije restauratorskog zahvata (Arhiv MUO, broj fototeke: 1797, foto: Z. Wyroubal, 1943.)

Unknown painter, *Portrait of Jefte Ljubibratić*, 18th century – condition prior to restoration works (Archives of the Museum of Arts and Crafts, photo archive number: 1797, photo: Z. Wyroubal, 1943)

je cedulji pisalo: *Uljena slika, lakirana dobrim lakom no taj je nanesen suviše gust. Lak, kad je potamnio, uprljan i oštećen, dade se lako odstraniti, pa se s njim odstranjuje i sva prljavština, koja je na slici. Okvir je bronziran a da nije skinut sa slike, pa je njime poprskana cijela slika. Te se kapljice bronze teško odstranjuju. Slika je djelomično očišćena.*²⁵ Treći izložak na paravanu bila je dijelom očišćena ikona *Kristovo rođenje*.²⁶ *Sa nelakirane slike, prljavština, koja se tokom vremena na njoj nakupi, teško se skida, a često se ni ne može potpuno skinuti, jer boja postaje s vremenom porozna, pa se prljavština uvuče u te pore,* pisalo je na cedulji, uz napomenu: *Slika je djelomično očišćena.*²⁷

Sljedeće što je posjetitelj mogao vidjeti bio je stolić na kojemu se nalazile četiri kutije s dokumentacijskim kartonima i uz njih cedulja: *Svaka slika ili skulptura, kada dodje u popravljaju, inventira se i to: rednim brojem, po vlasniku, po sadržaju i po autoru, ako je poznat. Na svakoj inventarnoj*

25 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 6].

26 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 247. Kristovo rođenje. Ikona. [Autor: nepoznat, vlasnik: Petri 9, izvješće sastavio: Zvonimir Wyroubal, 28. veljače 1946.] U restauratorskom izvješću stoji: *Miješana tehnika tempere i ulja na dasci. Nije firnisana i nije la kirana. Očistio temperom i žestom. Lakirao damarom i voskom.*

27 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 7].

7 Nepoznati majstor, *Pietà*, 15. st. – detalj Bogorodice, Krista i sv. Ivana prije skidanja boje (Arhiv MUO, broj fototeke: 1604, foto: T. Stahuljak, 1942.)

Unknown maestro, *Pietà*, 15th century – detail of the Virgin Mary, Christ and St. John before the paint was taken off (Archives of the Museum of Arts and Crafts, photo archive number: 1604, photo: T. Stahuljak, 1942)

cedulji naznači se redni broj i stanje prije popravka. Nakon popravka se zabilježi na njoj sav rad, koji je na slici ili kipu izvršen.²⁸ Pored kutija su vjerojatno stajale četiri fotografije Carskih dveri iz Fruškogorskog manastira Petkovica (sl. 3, 4, 5).²⁹ Te fotografije nisu označene na nacrtu s rasporedom izložaka, ali se spominju u planu izložbe, a sačuvana je i cedulja koja je uz njih stajala: *Prije nego se počne ikakav popravak, slika ili kip se fotografira. Iste se snimke učine i nakon popravka. Ako je primjenjen kakav naočiti postupak, snima se slika i u toku samog popravka.*³⁰

28 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 1].

29 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 7. Carske dveri. [Autor: nepoznat, vlasnik: Petkovica 2, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 1942. i 12. kolovoza 1943.] Wyrubal je u dva navrata radio na ovoj umjetnini. U izvješću iz 1942. godine stoji: *Carske dveri, tempera na drvu. Boje su pocrnile od dima i blata. Neki dijelovi manjkaju, jer se grund ljušti od daske. Inače su boje jako ispucale, na mnogim mjestima se je grund odlijepio od daske, pa su tako nastale nupuhline.*

*Najprije sam otpale dijelove, u koliko su postojali, priličio emulzijom damara i gumiarabike. Zatim sam sitne nupuhline i pukotine s uzdignutim rubovima priličio razrijedenim damarom i izgladio ih. Kad se je to posušilo očistio sam ikonu terpentinom, zatim posve malo u vodi ovlaženom vatom i konačno benzinom. Ikona se je tako dala posve lijepo očistiti. Kasnije sam ju jedanput premazao razrijedenim damarom, i konačno posve tankim slojem voska rastopljenog u terpentinu. Da dobijem jednoličan sjaj, istrljao sam ju pamučnom krpom. U kolovozu 1943. godine Wyrubal je dopisao sljedeći tekst: *Usljed promjene temperature počela se je boja po cijelim dverima nadizati, pucati i otpadati. Na mjestima koja sam slijepio kod prvog popravka drži se boja posve dobro, te na tim mjestima ne otpada. Napuhle, uzdignute i ispucale dijelove priličio sam rastopinom damara u terpentinu 1:2, izgladio i kad je bilo suho istrljao krpom da dobijem jednoličan sjaj. Na kartonu stoji napomena da se u fototezi čuva pet (crno-bijelih) fotografija i jedna u boji.**

30 Vidi bilj. 4: str. 1 [red. br. 2].

Na nacrtu vidimo da se nasuprot ulaza nalazilo pet stalaka na kojima su bile slike u različitim fazama restauratorskog zahvata. Slijedimo li plan izložbe, zaključujemo da su posjetitelji u toj grupi mogli vidjeti portret Jefte Ljubibratića (sl. 6), rad nepoznatog slikara,³¹ uz koji je stajao natpis: *Uljena slika, radjena na suviše masnoj i nečistoj podlozi, puca, ljušti se i odljepljuje. Te ljuške, u koliko nisu posve otpale i izgubile se, mogu se slijepiti i učvrstiti. Mjesta na kojima boja manjka zakitaju se i retuširaju. No, ako je tako izgubljen koji važan dio crteža / oko, nos i t.d. / to se on ne nadoknađuje. Slika je već bila popravljana, ali loše. Sad je slijepljena, ali nije još kitana ni retuširana.*³² Na primjeru ikone Sv. Matija i Andrija iz manastira Krušedol³³ posjetitelji su mogli vidjeti kako slika izgleda nakon čišćenja i podljepljivanja nestabilnog slikanog sloja. Na cedulji uz ikonu pisalo je: *Tempera na dasci. Usljed sušenja i stezanja daske, podloga puca i otpada. Ikona je očišćena, dijelovi, koji su se odljepili, učvršćeni su, no još nije kitana ni retuširana.*³⁴ Na trećemu je stalku bio izložen još jedan predmet iz manastira Krušedol, dio ikonostasa s prikazom sv. Šimuna i sv. Luke.³⁵ Ta je umjetnina, kako se moglo pročitati na cedulji, bila u završnoj fazi restauriranja: *Tempera na dasci, ista kao i lijeva. Očišćena, slijepljena, zakitana i retuširana. Zlato je retuširano žutom bojom.*³⁶ Na četvrtome stalku vjerojatno je stajao portret vojvodanske slikarice Kate Jovanović (Katke Ivanović).³⁷ Natpis uz sliku objašnjavao je s kakvim su problemom restauratori tu bili suočeni: *Posljedice namatanja slike. Usljed toga, što je slika bila skinuta sa nutarnjeg okvira i smotana, boje i podloga su*

31 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 21. Jefte Ljubibratić, austrij. general. Ulje na platnu. [Autor: nepoznat, vlasnik: ? 24, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, siječanj 1943.] U Wyrubalovu izvješću iz siječnja 1943. godine piše: *Portret, ulje na platnu. Platno je grundirano crvenim bolus grundom. Boje se uslijed slabe preparature grunda ljušte u većim pločicama. Portret je već popravljen uljenom bojom. Od originala je uglavnom ostala glava i pozadina. Kaput je skoro čitav naknadno naslikan. No, i poslije tog popravka boje su otpadale / boje originala, a ne boje popravka / tako da se na mnogim mjestima vidi bolus grund.*

Dijelove, koji su se ljuštili, priličio sam rastopinom damara u na domjestku za terpentini 1:2. Iza toga sam cio portret premazao jedan puta tankom naslagom rastopne damara u nadomjestku za terpentini 1:2. Lak kojim je portret bio premazan nijesam dirao.

32 MUO-AM, Izložba MUO – 10 – 17.2.1946. Vidi također bilj. 4: str. 2 [red. br. 8].

33 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 85. Sv. Matija i Andrija [Autor: nepoznat, vlasnik: Kru. 73, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 17. kolovoza 1945.; 9. ožujka 1946.] U izvješću sastavljenom u kolovozu 1945. stoji: *Tempera na lipovoj dasci. Daska je svinuta, crvotočna i oštećena na par mjesta. Boje zajedno s grundom mjestimice uzdignute i ispucale, na nekim mjestima i otpale. Lak potamnio i uprljan.*

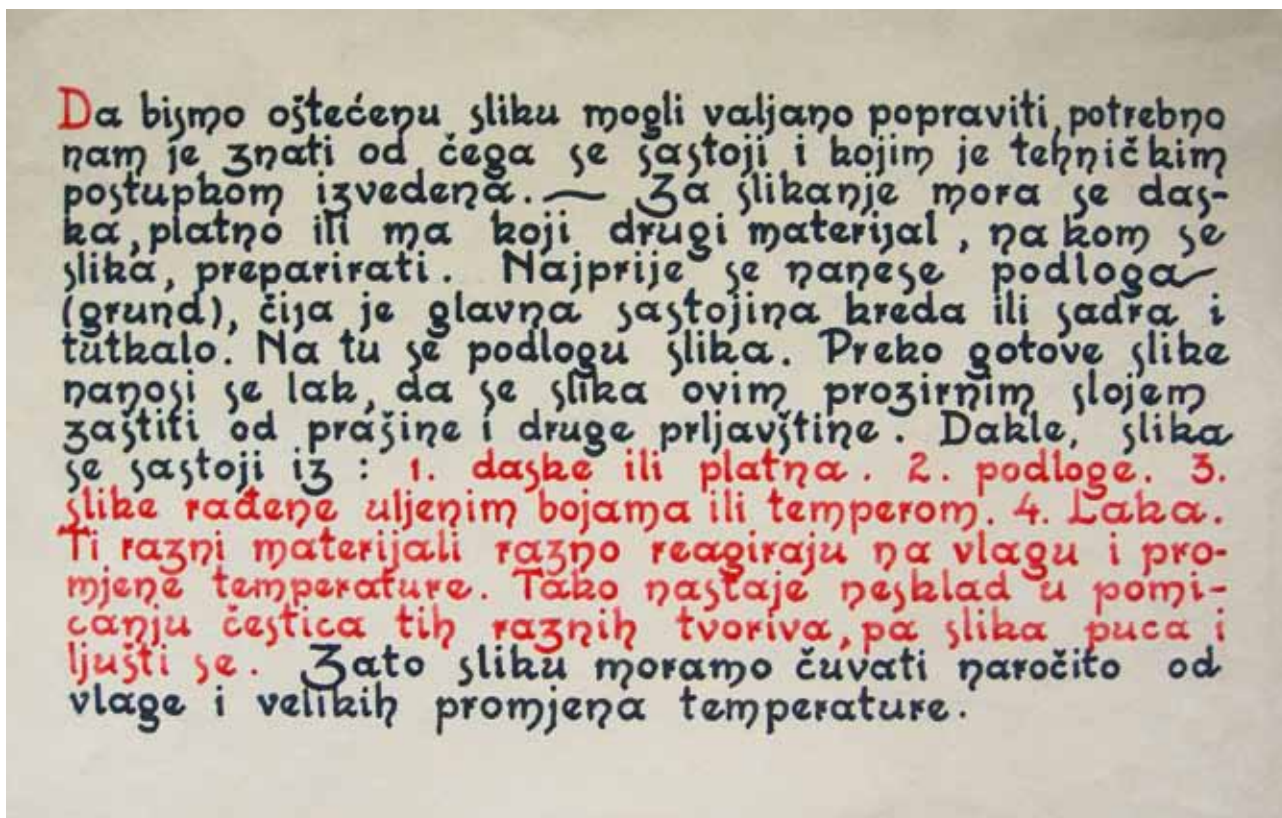
*Dijelove koji otpadaju učvrstio i izgladio. Lak skinuo, a snjime zajedno i prljavštinu. Lakirao damarom i voskom. U ožujku 1946., Wyrubal je ispod ovog odlmka rukom dopisao: *Naknadno zakitao i temperom retuširao manjke, da bude u skladu s ostalim ikonama s istog ikonostasa, koje su sve kitane i retuširane.**

34 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 2 [red. br. 9].

35 HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 168. Ikona Sv. Šimun i Luka (dio ikonostasa). [Autor: nepoznat, vlasnik: Kru. 41, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 20. listopada 1945.] U izvješću stoji: *Tempera na dasci. Drvo crvotočno i prljavo. Grund otpao uz rubove, naročito vodoravne. Lak potamnio i prljav. Zakitao dijelove daske i grunda, koji manjkaju. Skinuo stari prljavi lak. Retuširao temperom i lakirao damarom i voskom.*

36 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 2 [red. br. 10].

37 Wyrubal ga spominje u članku Restauratorska radionica Muzeja za umjetnost i obrt i naša prva restauratorska izložba: *Tako sam jednoga dana među slamom i papirima ambalaže koje je trebalo odstraniti našao svitak staroga platna. Kad sam ga razmotao, vidio sam da je to vrlo lijepo slikani ženski portret, no na žalost jako uprljan i prematanjem teško oštećen. Kad sam ga kasnije izgladio, očistio i restaurirao, ustanovilo se da je to autoportret vojvodanske slikarice Katke Ivanović, jedan od najljepših njezinih radova. Nakon rata se slika našao vlasnik, pa mu je i vraćena. (Wyrubal, [1965]: nav. dj. 116).*

8 Legenda s rukom ispisanim tekstom (Arhiv MUO)

Legend with handwritten text (Archives of the Museum of Arts and Crafts)

popucala i mjestimice otpadaju. *Slika je privremeno napeta na okvir i donekle očišćena.* Morat će se prenijeti na novo platno, jer je staro trošno i slabo, mora se očistiti, zakitati i lakirati, pa će se oštećena mjesta jedva zamjećivati.³⁸

Što se nalazilo na petome stalku, ne možemo reći, jer je sljedeća umjetnina koja se spominje u planu izložbe portret Dositeja Obradovića, a ta je slika bila izložena na stolu koji je stajao ispred stalaka. Uz sliku se nalazila cedulja s natpisom: *Uslijed vlage i promjene temperature je boja popucala i uzdigla se na pojedinim mjestima. Slika nije još popravljana.*³⁹ Na stolu pored slike bio je izložen restauratorski pribor.

Uz lijevi zid prostorije nalazile su se četiri umjetnine: jedna nerestaurirana skulptura, jedna restaurirana i, između njih, dvije slike u procesu restauriranja. Po svemu sudeći, uz lijevu se skulpturu nalazila cedulja s natpisom: *Crvotočan, u novije vrijeme uljenom bojom neukusno polihromiran drveni kip*, a uz desnu skulpturu natpis: *Crvotočan drveni kip, u novije vrijeme bio je neukusno polihromiran uljenom bojom. Neukusni premaz boje je odstranjen.*⁴⁰ Dvije slike ne možemo sa sigurnošću identificirati.

Posljednji izložak, lijevo od ulaza, bila je drvena polikromirana skulptura *Pietà* iz Drivenika (sl. 7).⁴¹ Pored skulpture se nalazilo nekoliko fotografija i natpis: *Crvotočna drvena skulptura iz XIV vj. u novije vrijeme bila je neukusno polihromirana uljenom bojom. Bila se je raspala u osam dijelova. Neki fragmenti manjkaju. Neukusni premaz uljene boje je odstranjen. Skulptura je slijepljena, a pukotine, rupe i sitniji manjci zakitati.*⁴²

U planu izložbe spominje se nekoliko izložaka za koje se ne može sa sigurnošću reći gdje su stajali, jer njihova pozicija nije označena na nacrtu. Ovdje ih navodim redoslijedom kojim se spominju u planu izložbe:

.....
41 U pisanoj dokumentaciji restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i obrt, drivenička *Pietà* zavedena je pod rednim brojem 49. U njenom je restauriranju sudjelovala i Stanislava Dekleva. Izvješće o zahvatu potpisuje Wyrroubal: *Skulptura je dosta crvotočinom izjedena. Od kasnijih premaza bojom je očišćena /očistila Slavka Dekleva /.* Raspala se je u 4 velika i 3 manja dijela. Lijeva figura koja drži glavu Isusovu, gornji dio tijela Isusova i lijeva polovica tijela Bogorodičinog su u jednom komadu. Glava Bogorodice je drugi komad. Desna polovica tijela Bogorodičina i noge Isusove su tri treći komad, a desna stojeća figura je četvrti. Manji otkinuti dijelovi su: donji dio ruke desne figure i dva manja fragmenta tla, na kojemu figure stoje.

Sve sam te dijelove slijepio s tutkalom, u koje sam dodao malo formalina. Pukotine i sastave sam zakitao kitom sastavljenim iz krede, cinkovog bjelila, tutkala, damara, venecijanskog terpentina, malo voska i piljevine. Da kit dobije boju drva stavio sam bolusa i crne boje. U zaglavlju dokumentacijskog kartona navedeno je da se u fototeci nalaze dvadeset tri fotografije umjetnine. (HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 49. Drivenik, *Pietà* /skulptura/, autor: nepoznat autor, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrroubal, rujan 1944.).

42 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 4 [red. br. 18].

38 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 2 [red. br. 11].

39 Vidi bilj. 4: str. 2 [red. br. 12].

40 Vidi bilj. 4: str. 4 [red. br. 19 i 20].

9 Josip Račić, *Portret sestre Pepice* – stanje prije restauratorskog zahvata, snimljeno 1945. (osobna ostavština Z. Wyrubala)

Josip Račić, *Portrait of sister Pepica* – condition prior to restoration works, photographed in 1945 (personal legacy of Z. Wyrubal)

1) Portret nepoznatog pravoslavnog svećenika⁴³ uz koji je stajala cedulja s natpisom: *Slika je udarcem probita. Morala bi se prenijeti na novo platno, no radi pomanjkanja platna staviti će se na poledinu slike zakrpa. Oštećeno mjesto će se zakitati i retuširati, pa će se jedva zamjećivati, da je slika bila razderana. Nakon toga će se očistiti i nanovo lakirati. Slika još nije popravljena.*⁴⁴

2) Dvije fotografije autoportreta Slavka Šohaja koje je pratio natpis: *a. Slika je udarcem poderana; b. Ista slika nakon popravka.*⁴⁵

3) Karton (pano) s natpisom: *U radionici ovoga muzeja za popravak slika i kipova popravljeno je u zadnje 4 godine preko 250 umjetnina, većinom takovih, kojima je popravak bio bitno potreban, da posve ne propadnu.*⁴⁶

43 Ta se slika spominje u planu izložbe. Sudeći prema natpisu koji je uz nju stajao, u veljači 1946. još nije bila podvrgnuta restauratorskom zahvatu, no on je dovršen u ožujku. U restauratorskom izvješću čitamo: *Ulje na platnu, Platno jako poderano na čelu portreta. Lak potamnio i prljav. Boje na mnogo mjesta izgubene.*

Zakrpao. Djelomice skinuo stari lak terpentinom. Boje su dosta osjetljive, pa se zato nije lak mogao potpuno skinuti. Retuširao krpano mjesto, a i sitnije ogrebotine damar-bojama. Lakirao damarom i voskom. (HRZ-AZ, Pisana dokumentacija, 257. Nepoz. prav. sveć. Portret. [Autor: nepoznat, vlasnik: ? 23, izvješće sastavio: Zvonimir Wyrubal, 9. ožujka 1946.])

44 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 2 [red. br. 13].

45 Vidi bilj. 4: str. 2 [red. br. 14].

46 Vidi bilj. 4: str. 3 [red. br. 15].

4) Oštećena ikona, na kojoj se vide naslage boje i podloge.⁴⁷

U planu izložbe nije navedena šifra vlasnika ili neki drugi podatak temeljem kojega bi bilo moguće odrediti o kojoj se umjetnini radi. Uz tu je ikonu stajala cedulja (sl. 8) sa sljedećim tekstom: *Da bismo oštećenu sliku mogli valjano popraviti, potrebno nam je znati od čega se sastoji i kojim je tehničkim postupkom izvedena. ~ Za slikanje mora se daska, platno ili ma koji drugi materijal, na kom se slika, preparirati. Najprije se nanese podloga (grund), čija je glavna sastojina kreda ili sadra i tutkalo. Na tu se podlogu slika. Preko gotove slike nanosi se lak, da se slika ovim prozirnim slojem zaštiti od prašine i druge prljavštine. Dakle, slika sa sastoji iz: 1. daske ili platna. 2. podloge. 3. slike rađene uljenim bojama ili temperom. 4. Laka. Ti razni materijali razno reagiraju na vlagu i promjene temperature. Tako nastaje nesklad u pomicanju čestica tih raznih tvoriva, pa slika puca i ljušti se. Zato sliku moramo čuvati naročito od vlage i velikih promjena temperature.*⁴⁸

5) Jedna kartica fototeke sa snimkom potpisa nekog slikara i ceduljom na kojoj je pisalo: *U muzejskoj radionici za popravak umjetnina sastavlja se fototeka signatura naših likovnih umjetnika.*⁴⁹ Moguće je da je ovaj izložak stajao na stoliću pored dokumentacijskih kartona i fotografija *Car-skih dveri*.

TKO JE AUTOR IZLOŽBE I ŠTO SE NJOME HTJELO POSTIĆI?

Stručnost kojom su pisani izložbeni tekstovi navodi na zaključak da je njihov autor Zvonimir Wyrubal, voditelj muzejske restauratorske radionice. Wyrubal je restaurirao većinu umjetnina prikazanih na izložbi,⁵⁰ budući da je od 1942.⁵¹ do 1945. godine bio jedini restaurator u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (sredinom 1945. godine pridružile su mu se slikarica Antonija Tkalčić, supruga Vladimira Tkalčića, restauratorica Stanislava Dekleva i restauratorica-pripravnica Jelena Paladin-Bocarić). Može se pretpostaviti da je Wyrubal osmislio i odredio i koncepciju izložbe.

Restauratorska izložba koju je u veljači 1946. godine priredio Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu imala je jasan cilj: upoznati širu javnost s radom restauratora, jer je restauratorska profesija, kako Wyrubal ističe u svome

47 Isto [red. br. 16].

48 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 3 [red. br. 16]. Legenda koja se čuva u arhivu Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu ispisana je rukom.

49 Vidi bilj. 32 i bilj. 4: str. 3 [red. br. 17].

50 Podatke o restauraciji uspjela sam pronaći za jedanaest od šesnaest izloženih umjetnina. Od tih jedanaest umjetnina, Wyrubal je samostalno restaurirao deset (samo je na projektu restauriranja drveničke *Pietà* imao suradnicu).

51 Wyrubal je za muzej počeo raditi 8. kolovoza 1941. godine (OO, Wyrubal, Rješenje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti kojim se Zvonimir Wyrubal prevodi u zvanje konzervator i raspoređuje u peti plaćevni razred, 23. lipnja 1958.). Isprva je bio angažiran na poslovima identifikacije i popisivanja umjetnina, a uz to je obavljao posao muzejskog fotografa i crtača (Wyrubal, Zvonimir [1965.]: nav. dj. 116). Njegov prvi dokumentirani restauratorski zahvat datira iz 1942. godine (HRZ-AZ, Pisana dokumentacija) pa se to može smatrati početkom djelovanja restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.

10 Zvonimir Wyroubal u restauratorskoj radionici Muzeja za umjetnost i obrt u srpnju 1945.; na štafelaju u pozadini vidi se restaurirana Račićeva slika *Portret sestre Pepice*, ali i nekoliko drugih slika iz Moderne galerije (osobna ostavština Z. Wyroubala).

Zvonimir Wyroubal in the restoration workshop of the Museum of Arts and Crafts, July 1945; on the easel in the background stands the restored painting by Račić, *Portrait of sister Pepica*, and a few other paintings from the Modern Gallery (personal legacy of Z. Wyroubal).

članku, kod nas u to vrijeme još uvijek bila potpuno nova djelatnost.⁵²

Izložbom se, što je još važnije, željelo upozoriti nadležne ustanove na problem očuvanja pokretne kulturne baštine. Ratni je vjor iza sebe ostavio brojne oštećene umjetnine. Neke su pretrpjele oštećenja u oružanim sukobima, druge su stradale zbog neadekvatne pohrane; spomenimo samo sliku Josipa Račića *Portret sestre Pepice* koja je, s nekoliko stotina drugih slika iz Moderne galerije, za vrijeme Drugog svjetskog rata bila pohranjena u grobnici glavne kapele na Mirogoju. Slika se nalazila pod prozorom, gdje je bila izložena velikoj vlazi pa se u sloju laka pojavila bjeličasta maglica, a cijelu je poledinu zahvatila zelena plijesan.⁵³ Oštećene umjetnine dopremane su u restauratorsku radionicu Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, budući da je to bila jedina javna restauratorska radionica u zemlji (sl.

9, 10). Obim posla se povećavao, a radionica, sa skućenim prostorom i skromnim brojem djelatnika, nije mogla odgovoriti na nove izazove.

Navedeno ukazuje na golemu važnost koju je restauratorska izložba iz 1946. godine imala. *[U]pravo ta izložba, mislim, najviše [je] pridonijela da su naša nastojanja našla svuda na razumijevanje i da je restauratorska služba kod nas dostigla nivo na kojemu se danas nalazi*, zapisao je Wyroubal 1965. godine, na zalazu svoje karijere, što potvrđuje da je izložba ostvarila zadane ciljeve.⁵⁴

NEKOLIKO NAPOMENA O IZLOŽENIM UMJETNINAMA

Zanimljivo je spomenuti da je većina izloženih umjetnina potjecala iz pravoslavnih crkava i manastira koji su se nalazili na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Te su umjetnine 1941. godine bile dopremljene u Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu – u to vrijeme Hrvatski državni muzej za umjetnost i obrt – u sklopu velike akcije

52 Zanimljivo je spomenuti da je Wyroubal u sklopu *Tjedna kulture* održao i javno predavanje „Konzerviranje i restauriranje umjetnina“. Njegovo je predavanje bilo dio serije javnih predavanja kojima su djelatnici zagrebačkih muzeja predstavljali rad svojih ustanova (MUO-AM, Izložba MUO – 10-17.2.1946., Raspored predavanja o značenju, radnim zadacima zagrebačkih muzeja, srodnih javnih i privatnih zbirki, te Konzervatorskog zavoda, bez nadnevka).

53 Wyroubal, Z. (1953.): Tri slike restaurirane u Restauratorskom zavodu Jugoslavenske akademije, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 3 (1): 75 – 84, Beograd, str. 82 – 83.

54 Wyroubal, Z. (1965.): nav. dj. 117. Wyroubal je otišao u mirovinu krajem veljače 1965. godine.

spašavanja tzv. pravoslavnih starina koju je pokrenuo i vodio ravnatelj Muzeja, prof. Vladimir Tkalčić.⁵⁵

U srpnju 1941. godine Ministarstvo nastave NDH naložilo je Tkalčiću da u pravoslavni manastir Gomirje kraj Ogulina pošalje stručni tim koji će pregledati napuštene zgrade i preuzeti predmete koji imaju kulturno-historijski značaj. Tkalčić je dobro poznao inventar toga manastira, jer je dvije godine ranije uredio njegovu riznicu i izradio stručni katalog. Osim toga, pravoslavne starine na teritoriju Hrvatske bile su područje njegova znanstvenoga interesa. Manastir je pregledan, umjetnine prikupljene, a uz izvještaj o obavljenom poslu Tkalčić je Ministarstvu uputio zamolbu da se njegovu muzeju i Konzervatorskom odjelu u Zagrebu dozvoli da preuzmu *sve nedovoljno zaštićene pravoslavne starine u Hrvatskoj, jer će one inače (...) djelomice ili sasvim propasti*.⁵⁶ Zahtjevu je udovoljeno pa je Hrvatski državni muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu dobio dozvolu da preuzme u suradnji s osobljem Arheološkog, Historijskog i Etnografskog muzeja te Konzervatorskog zavoda u Zagrebu *sve starine u pravoslavnim crkvama i manastirima u Hrvatskoj, koje su izvrgnute propasti*.⁵⁷

Akcija prikupljanja umjetnina i njihova prenošenja u Hrvatski državni muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu organizirana je krajem kolovoza 1941. godine, nakon što su osigurana financijska sredstva za taj posao. Akcija je trajala svega sedamnaest dana, od 29. kolovoza do 16. rujna 1941., a u njoj je sudjelovalo dvanaest muzejskih djelatnika i jedan djelatnik Konzervatorskog zavoda u Zagrebu. Iz Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt na teren su otputovali ravnatelj prof. Vladimir Tkalčić, kustos dr. Ivan Bach, knjižničar prof. Zdenko Vojnović i dvoje podvornika; iz Arheološkog muzeja kustos dr. Mirko Šeper, preparator Jakov Pavelić i dvoje podvornika; iz Hrvatskog državnog povijesnog muzeja kustos dr. Držislav Švob; iz Hrvatskog državnog etnografskog muzeja asistent Marcel Davila i podvornik muzeja te podvornik Konzervatorskog zavoda u Zagrebu. Pratila su ih dva činovnika, nekoliko podvornika zagrebačke sveučilišne knjižnice i prof. Stjepan Gottwald iz Ponove, tijela nadležnog za svu podržavljenu pokretnu i nepokretnu imovinu u NDH.⁵⁸

Rad na terenu odvijao se u velikoj žurbi i uz goleme poteškoće. Nije bilo dovoljno prijevoznih sredstava, a zbog prekinutog cestovnog prometa nije bilo moguće posjetiti sva mjesta u kojima je trebalo preuzeti umjetnine. Nerazumijevanje i nesusretljivost lokalnih vlasti dodatno su

otežavali posao.⁵⁹ Usprkos tomu, muzej *[za umjetnost i obrt] nije propustio ni jedne mogućnosti da spasi pravoslavne kulturno-historijske spomenike iz svih mjesta koja su muzejskim izaslanicima bila pristupačna*, istaknuo je kasnije Tkalčić.⁶⁰ U svim mjestima, gdje je muzej preuzimao predmete, a ikonostase ili drugi namještaj nije preuzeo za muzej zbog pomanjkanja prijevoznih sredstava ili zbog toga što ti predmeti nisu bili od historijske ili umjetničke vrijednosti, osoblje muzeja upozoravalo je nadležne vlasti, da u slučaju rušenja crkve treba ikonostas i sve pokretne predmete skloniti na sigurno mjesto i o tome obavijestiti muzej.⁶¹ U muzej je dovezeno oko 30 vagona starina.⁶²

Dio predmeta bio je jako oštećen, no Muzej 1941. godine nije imao svoju restauratorsku radionicu u kojoj bi takvi predmeti mogli biti tretirani. Radionica je formirana tek sljedeće, 1942. godine. Njezino je osnivanje zapravo inicirano dopremanjem umjetnina s ratom zahvaćenih područja. Ne čudi, stoga, što su te umjetnine bile i brojčano najzastupljenije na restauratorskoj izložbi koju je muzej priredio 1946. godine.

Vezano uz daljnju sudbinu umjetnina koje su 1941. godine prenesene u Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu, Fedor Moačanin navodi da je nakon Drugoga svjetskog rata, na inicijativu Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj i srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“, osnovan Muzej Srba u Hrvatskoj, isprva kao odjel Muzeja za umjetnost i obrt, a od 1948. godine kao odjel Povijesnoga muzeja Hrvatske. Zbirku su činili predmeti prikupljeni na teritoriju Narodne Republike Hrvatske, *dok su predmete s teritorija NR Srbije preuzeli izaslanici Ministarstva prosvjete Srbije i Patrijaršije*.⁶³ To potvrđuje i Anđela Horvat koja navodi da je jedan dio prikupljenog materijala *dao podlogu za osnutak Muzeja Srba u Hrvatskoj, dok je veći dio tih spomenika poslije svršetka rata prevezen u Beograd*.⁶⁴ Vera Borčić pojašnjava da su predmeti spašeni iz srpskih crkava i manastira po Hrvatskoj nakon rata bili čuvani u Muzeju kao pohrana Srpske pravoslavne crkve.⁶⁵

Muzej Srba u Hrvatskoj je od 1951. godine djelovao kao samostalna ustanova, a 1963. godine ponovno je postao odjel Povijesnoga muzeja Hrvatske. Danas se u zbirkama

59 MUO-AM, Arhiv Vladimira Tkalčića, kutija br. 12: Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu – na pitanja odgovara V. Tkalčić; 15. svibnja 1946.: str. 1 – 2.

60 Vidi bilj. 56: str. 7.

61 Isto: str. 5. Tkalčić se nije zaustavio na tome: kad je čuo da ustaške vlasti planiraju rušiti pravoslavne crkve, na vlastitu je inicijativu poslao brzojavnu molbu svim velikim župama NDH i zatražio da se područnim tijelima naredi da u slučaju kakvog rušenja izluče iz crkve sve pokretnine za koje bi bilo šteta da propadnu i da ih pohrane na sigurno mjesto do dolaska muzejskih izaslanika (vidi bilj. 58: str. 2).

62 MUO-AM, Arhiv Vladimira Tkalčića, kutija br. 12: Tekst I. Bacha „Umjetničke starine Srba u Hrvatskoj“, 1946.

63 Moačanin, F. (1948.): Muzej Srba u Hrvatskoj, *Historijski zbornik*, 1 (1 – 4): 217–221, Zagreb, str. 218.

64 Horvat, A. (1955.): Tkalčić i konzervatorski rad, *Tkalčićev zbornik*, 1: 209 – 216, Zagreb, str. 215.

65 Borčić, V. (1971.): *Zbirka umjetnički obrađenog metala Srba u Hrvatskoj*: str. 5; Borčić, V. (1978.): *Zbirka slika Odjela Srba u Hrvatskoj*: str. 7. Zahvaljujem dr. sc. Marini Bregovac Pisk što me uputila na ovu literaturu.

55 Spašavanje i inventarizacija kulturne baštine Srba na teritoriju današnje Republike Hrvatske tema je doktorskoga istraživanja Ljiljane Vukašinić (mentor: dr. sc. Dragan Damjanović) pa su u tekstu dani samo osnovni podaci o djelovanju komisije koja je provodila akciju.

56 MUO-AM, Arhiv Vladimira Tkalčića, kutija br. 12: Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu – na pitanja odgovara V. Tkalčić; 15. listopada 1945.: str. 1.

57 Isto: str. 2.

58 Isto.

Hrvatskog povijesnog muzeja, sljednika te ustanove, nalaze samo predmeti koje je Muzej otkupio ili koji su mu donirani. Predmeti koji su u Muzeju bili pohranjeni, i koji su bili vlasništvo Srpske pravoslavne crkve, osamdesetih su godina 20. stoljeća vraćeni eparhijama iz kojih su potjecali.⁶⁶

ZAKLJUČAK

Restauratorska izložba Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu značajna je, jer pruža uvid u metodologiju restauriranja pokretne baštine koja se prakticirala u prvoj javnoj restauratorskoj radionici u Hrvatskoj u razdoblju Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega. Izložba pokazuje da su prvenstvo restauriranja imale najteže oštećene umjetnine. Ranije intervencije na umjetninama estetski su se valorizirale pa su se odstranjivali samo *neukusni* (nagrdjujući) premazi. Restauratorski se zahvat zaustavljao ondje gdje počinje pretpostavka (slike kojima nedostaje *koji važan dio crteža ne retuširaju se*). Prije bilo kakvog zahvata, predmet bi se temeljito proučio,⁶⁷ a osobita se važnost pridavala

dokumentiranju (fototeka signatura istraživačima bi i danas mogla biti dragocjen izvor podataka). Može se zaključiti da su Wyroubal i njegovi suradnici, premda sputani skromnim financijskim mogućnostima, radili na razini svoje epohe.

Izložba također pokazuje da su djelatnici Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu imali razvijenu svijest o potrebi informiranja i senzibiliziranja šire javnosti za problem očuvanja pokretne baštine. Velika posjećenost izložbe⁶⁸ svjedoči da su uspjeli pobuditi interes javnosti, a to je zasigurno dalo poticaj daljnjem razvoju restauratorske službe u Hrvatskoj.

Osnivanje restauratorske radionice Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu bilo je inicirano dopremanjem umjetnina s ratom zahvaćenih područja; restauratorska izložba Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu iz 1946. godine podsjećala je na tu činjenicu, kao i na golemi napor koji su djelatnici zagrebačkih muzeja, a osobito prof. Vladimir Tkalić, uložili u spašavanje ratom ugrožene baštine.

Summary

RECONSTRUCTION OF THE LAYOUT OF THE FIRST RESTORATION EXHIBITION IN CROATIA

In February 1946 the Museum of Arts and Crafts /Muzej za umjetnost i obrt/ in Zagreb presented through an exhibition the work of its restoration studio, which – at that time – was the first and the only public restoration studio in Croatia. This was the first exhibition of that kind in the country and therefore very significant for the affirmation of the restoration profession.

Due to a lack of funding, an exhibition catalogue could not be produced. However, some written records of the exhibition do exist. Restorer Zvonimir Wyroubal, head of the Museum of Arts and Crafts' restoration studio, wrote a short article about it. (Evidence suggests that Wyroubal was also the author of the exhibition.) In the article „Restoration studio of the Museum of Arts and Crafts and our first restoration exhibition“ Wyroubal states that the exhibition was titled „Conservation and restoration of works of art“, and that it lasted from 10 to 17 February 1946. The aim of the exhibition, as he explains, was to acquaint the responsible institutions and the general public with the work of restorers, as well as to enable for the work and the activity of the Museum restoration studio to expand.

In his text Wyroubal summarises the concept of the exhibition, but does not mention the exhibits nor does he explain how they were arranged. The exhibition layout, however, can be reconstructed

almost in detail based on a few documents kept in Wyroubal's personal archive and the archives of the Museum of Arts and Crafts in Zagreb. These include the plan of the exhibition, which lists all exhibited artworks and the texts of exhibition labels, the sketch of the ground plan of the exhibition room, in which the spatial disposition of exhibits is marked, and several exhibition labels.

Since the exhibition plan does not include the names of the artworks, only the codes of their owners, a study was made of the written documentation of the Museum of Arts and Crafts' restoration studio in order to identify these objects. This documentation is stored in the archives of the Croatian Conservation Institute / Hrvatski restauratorski zavod/.

Research has shown that sixteen objects had been exhibited: thirteen paintings and three wooden polychromed sculptures, each at a different stage of the restoration treatment. The exhibited works of art were not representative by their art-historical value, but by related conservation and restoration issues. Instead of subject legends, the objects were accompanied by thematic legends describing the types and causes of damages and listing the works done. Restoration tools and equipment were also displayed.

The importance of this exhibition lies in the fact that it presented the methodology of conservation and restoration of easel paintings

⁶⁶ Bregovac Pisk, M., Upit o Muzeju Srba u Hrvatskoj. Privatna poruka. (11. rujna 2014.).

⁶⁷ Zanimljivo je da je u fasciklu s materijalima o dvjema izložbama održanim povodom „Tjedna kulture“ pronađen prijedlog zahtjeva za alate i pribor potreban za restauratorski laboratorij Muzeja primijenjene umjetnosti, koji bi se trebali nabaviti iz Njemačke kao ratna odšteta, u kojemu se traže četiri povećala i binokularni mikroskop: *For the restoration: Proposition for the request of tools and implements needed for the restorators laboratory of the Museum of applied arts which should be obtained from Germany as war indemnity* (MUO-AM, Izložba MUO – 10-17.2.1946. [dokument bez naziva i nadneva]).

⁶⁸ Izložba „Historijat, organizaciona struktura i rad Muzeja za umjetnost i obrt“ imala je 2611 posjetitelja (MUO-AM, Arhiv Zdenke Munk, vidi bilj. 7).

and polychrome wooden sculptures practiced in Croatia in the period of WW2 and immediately after. The exhibition also reveals that the staff of the Museum of Arts and Crafts in Zagreb already then was highly aware of the need to raise public awareness to the issue of cultural heritage preservation.

It is interesting to note that the majority of displayed objects originated from Orthodox churches and monasteries on the territory of the Independent State of Croatia /Nezavisna Država Hrvatska (NDH)/. Those artworks were shipped in 1941 to the Museum of Arts and Crafts in Zagreb – at the time Croatian State Museum of Arts and Crafts /Hrvatski državni muzej za umjetnost i obrt/ – as

part of a major rescue operation launched by Museum Director, prof. Vladimir Tkalčić.

Most of the paintings and icons that were brought to the Museum were in poor condition. However, the Museum did not have a restoration studio in 1941; it was formed a year later, in 1942. The founding of the restoration studio of the Museum of Arts and Crafts in Zagreb was actually initiated by works of art being shipped from war-affected areas. The 1946 restoration exhibition of the Museum of Arts and Crafts was a reminder of that fact, as well as of huge efforts invested by the staff of Zagreb museums, in particular prof. Vladimir Tkalčić, in saving war-affected heritage.

Biserka Dumbović Bilušić

Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa

Biserka Dumbović Bilušić
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, Mesnička 49

UDK: 930.85(497.5):002.63
7.025.3(497.5):002.63
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific paper
Primljen/Received: 1. 2. 2014.

Ključne riječi: krajolik, kulturni krajolik, kulturno naslijeđe, prepoznavanje, dokumentiranje, razvrstavanje

Key words: landscape, cultural landscape, cultural heritage, recognizing, documenting, classifying

Brojni kulturni krajolici Hrvatske zabilježeni su u literaturi i stručnim istraživanjima, ali unatoč tome što su izdvojeni kao zasebna vrsta kulturnog naslijeđa još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati, vrjednovani i zaštićeni. Jedan od razloga jest u tome da unatoč mogućnostima zakonske zaštite nije uslijedila detaljnija razrada kriterija i standarda njihova prepoznavanja, dokumentiranja i vrjednovanja za potrebe upisa u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Na temelju analize literature i dokumenata međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima kulturne baštine u radu su istraženi međunarodni pristupi i metode prepoznavanja, razvrstavanja i dokumentiranja kulturnih krajolika. Na temelju dosad provedenih istraživanja autora te analizom i usporedbom s međunarodnim pristupima predložen je model razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije UNESCO-a. Na teritoriju Hrvatske zastupljene su sve tri glavne kategorije krajolika unutar kojih se po svojim obilježjima i načinu formiranja prepoznaju različite vrste. Unutar kategorije namjerno oblikovanih krajolika izdvajaju se perivoji, parkovi i vrtovi te pojedini tipovi urbanih, industrijskih, lječilišnih, fortifikacijskih i ostalih krajolika vezanih uz različite institucije. U kategoriji organski razvijenih krajolika razlikuju se ruralni i poljodjelski krajolici; urbani krajolici nastali spontanom razvojem; pojedini fortifikacijski krajolici; krajolici posvećenih mjesta, krajolici prometnica (putova, cesta i željeznica), arheološki krajolici i krajolici mora. U asocijativne krajolike ubrajaju se krajolici posebne povezanosti s mitskim ili vjerskim sadržajem, krajolici nadahnuća, krajolici sjećanja (memorijalni krajolici) i slično. Preduvjet za prepoznavanje i razvrstavanje kulturnih krajolika jest odgovarajuće dokumentiranje, koje u obliku baze podataka obuhvaća podatke o svim čimbenicima

kulturnog krajolika organizirane prema određenoj strukturi po kojoj se opisuju njihova obilježja i međudodnosi. Dokumentiranje kulturnog krajolika obuhvaća podatke o njegovim kulturnim i prirodnim sastavnicama, materijalnim i nematerijalnim obilježjima, te osim opisnih uključuje fotografske i kartografske prikaze. Rad je doprinos metodama prepoznavanja, dokumentiranja i razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj, sukladno međunarodnim standardima i metodologijama.

UVOD

Poznato je da Hrvatska posjeduje brojne vrste kulturnih krajolika, iako nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati, vrjednovani i zaštićeni.¹ Bez obzira na to što nisu prepoznati i zaštićeni zakonskim putem, postoje zabilježeni u literaturi i brojnim stručnim istraživanjima. Jedan od razloga da je prepoznavanje i zaštita kulturnih krajolika kao posebne vrste kulturnog dobra² još uvijek na početcima jest činjenica da unatoč mogućnostima zakonske zaštite nije uslijedila detaljnija razrada kriterija i standarda njihova prepoznavanja, dokumentiranja i vrjednovanja za potrebe upisa u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Do danas je u Registar, od ukupno više od 8000 upisanih kulturnih dobara (nepokretnih, pokretnih te nematerijalne baštine) uvršteno svega 10 kulturnih krajolika.³ Primjena stručnih načela i standarda konzervatorskog djelovanja obveza je koja proizlazi iz međunarodnih i europskih konvencija, povelja, preporuka, deklaracija i sl., koje je Hrvatska prihvatila i ratificirala. Cilj ovoga priloga jest provesti istraživanje dokumenata

1 Dumbović Bilušić, B.; Obad Šćitaroci, M. (2007): Kulturni krajolici u Hrvatskoj - identifikacija i stanje zaštite, *Prostor*: 2(34) (2007), 15 (2007); 260-271.

2 Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, NN 69/99, čl.2, ... krajolici i njihovi dijelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a imaju umjetničku, povijesnu i antropološku vrijednost.

3 Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.-2015., Ministarstvo kulture, srpanj, 2011.

međunarodnih organizacija⁴ vezanih uz prepoznavanje i razvrstavanje kulturnih krajolika kao početne etape vrjednovanja kako bi se na temelju usporedbenih kriterija potaknulo utvrđivanje odgovarajućeg modela primjenjivog u Hrvatskoj. Rad je doprinos metodama prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj, sukladno međunarodnim standardima i metodologijama.⁵ Očekivani rezultat je prijedlog modela razvrstavanja i dokumentiranja kulturnih krajolika, a praktična se primjena očekuje u Ministarstvu kulture pri izradi odgovarajućih podzakonskih dokumenata – pravilnika, smjernica, uputa.

STANJE PRAVNE ZAŠTITE KULTURNIH KRAJOLIKA U HRVATSKOJ

Kulturno naslijeđe je *skupina dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi identificiraju neovisno o vlasništvu, kao odraz i izraz svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu razvoja. Ono uključuje sve aspekte okoliša koji proizlaze iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta u vremenu*.⁶ Svi oblici kulturnog naslijeđa koji se prepoznaju i štite temeljem Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara nazivaju se kulturnim dobrima. S obzirom na stupanj kulturnog značaja⁷ kulturna dobra mogu biti međunarodne, nacionalne, regionalne i lokalne razine. U Hrvatskoj se kulturno naslijeđe dijeli u dvije glavne grupe: materijalno i nematerijalno. Materijalno se dalje razvrstava u nepokretno, pokretno te na kulturne krajolike. U nepokretna kulturna dobra ubrajaju se povijesne građevine, kulturno-povijesne cjeline, memorijalna područja i obilježja te arheološka nalazišta. Prema *Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske*⁸ kulturni krajolici su izdvojeni u posebnu grupu i podijeljeni u dvije grupe: kulturni krajolik/krajobraz i povijesni krajolik koji uključuje memorijalna područja. Perivoji, vrtovi, parkovi i ostale vrste pejzažne arhitekture nisu prepoznati kao kategorija UNESCO-vog namjerno oblikovanog krajolika, već su uključeni u povijesne cjeline (tablica 1).

U Registar kulturnih dobara RH do sada su upisani sljedeći krajolici: kulturni krajolik (memorijalno područje) otoka Daksa, 2005., kulturno-povijesna cjelina Velikog Tabora,

2007., kulturni krajolik (arheološko područje) Starogradsko polje, 2008., kultivirani krajolik na području dvoraca Bela I i Bela II, 2009., kultivirani krajolik - lokalitet Bucavac, 2011., kultivirani krajolik - lokalitet Takala, 2012., kultivirani krajolik sjeverozapadne Vodnjanštine s arheološkim, etnološkim i sakralnim spomenicima, 2012., kulturni krajolik otočja Palagruža, 2013. te kulturni krajolik otoka Veli Brijun, 2013. godine. Organski razvijani, ruralni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivičko prigorje koji pripada krajoliku velikog mjerila i zauzima površinu od oko 300 km² zaštićen je Rješenjem o preventivnoj zaštiti 2008. i 2011. godine.

ODREĐENJE KULTURNOG KRAJOLIKA U MEĐUNARODNIM POVELJAMA

Iako konceptualno podrijetlo pojmova „krajolik“ i „kulturni krajolik“ seže u sredinu 19. stoljeća, pojam „kulturni krajolik“ ušao je u općeprihvaćenu uporabu u konzervatorskim krugovima nakon donošenja *Konvencije o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa*, usvojene na Generalnoj konferenciji UNESCO-a 1972. godine.⁹ Konvencija je prepoznata kao jedinstveni međunarodni dokument za prepoznavanje i zaštitu integralne, kulturne i prirodne baštine iznimne, univerzalne vrijednosti. Međutim, to nije bilo realizirano sve do 1992. godine kad je *Konvencija* nadopunom kriterija postala prvi međunarodni pravni instrument za zaštitu kulturnih krajolika.¹⁰ *Odbor svjetske baštine*, začetnik metode praktične primjene koncepta krajolika unutar vlastitih predložaka djelovanja preuzeo je s jedne strane koncept kulturnog krajolika od akademskih krugova kulturne geografije, a s druge, zamisao o potrebi očuvanja prostorne baštine, odnosno okoline povijesnog spomenika razvijala se u konzervatorskim i krugovima UNESCO-a već od *Venecijanske povelje* 1964., *Washingtonske povelje* ICOMOS-a, 1987., *Preporuke o očuvanju i suvremenoj ulozi povijesnih područja*, 1976., itd. Kulturni krajolik postao je novi entitet naslijeđa, okvir za prepoznavanje mnogih mjesta koja u različitom stupnju ilustriraju ne samo kombinacije i obilježja, već i međudjelovanje kulturnih i prirodnih čimbenika.¹¹ Prema određenju UNESCO-a, kulturni krajolici *predstavljaju složena djela prirode i čovjeka, prikazuju razvoj ljudskog društva i naselja tijekom vremena, pod utjecajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti svojeg prirodnog okoliša te vanjskih i unutarnjih društvenih, ekonomskih*

4 Misli se na dokumente međunarodnih stručnih organizacija (UNESCO, ICOMOS, IFLA, IUCN) koji su utvrđeni u formi konvencija, povelja, preporuka, smjernica ili uputa za postupanje s kulturnom baštinom, posebice krajolicima.

5 Ovaj članak je prvi dio rada koji se odnosi na metode prepoznavanja, razvrstavanja i dokumentiranja, a drugim se člankom planiraju obuhvatiti metode vrjednovanja krajolika kao kulturnog naslijeđa.

6 COE, *Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, 2005., Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, NN 5/07.

7 Povelja iz Burre za mjesta kulturnog značaja (*The Burra Charter: Charter for Places of Cultural Significance*) usvojena 1981., nadopunjena 1999. godine definira pojam kulturnog značaja koji označava estetsku, povijesnu, znanstvenu, društvenu ili duhovnu vrijednost za prošlost, sadašnjost i buduće generacije. Kulturni značaj sadržan je u samom mjestu, njegovoj građi, smještaju (setting), uporabu, povezanostima, značenjima, vezanim mjestima i srodnim objektima.

8 Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, NN 89/11.

9 Donošenjem Konvencije o svjetskom naslijeđu (*World Heritage Convention, The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*), UNESCO, 1972. godine kulturni krajolik službeno postaje vrsta naslijeđa.

10 Revizija Operativnih smjernica (*Operational Guidelines*) Konvencije temelji se na preporukama koje su bile pripremljene na međunarodnom sastanku stručnjaka UNESCO-a, La Petite Pierre, Francuska, u listopadu 1992. godine.

11 Pojedini krajolici su na temelju iznimnih rezultata takvog međudjelovanja prepoznati kao krajolici iznimne, opće (univerzalne) vrijednosti (*Outstanding Universal Value*). Od 1992. godine kriteriji kulturnih krajolika značajno su revidirani, a uključili su izmjene i dopune *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* iz 1999. godine, članke 35-42.

VRSTE KULTURNOG NASLIJEĐA KULTURNIH DOBARA u Hrvatskoj		
MATERIJALNO NASLIJEĐE	NEPOKRETNOST: POJEDINAČNO	Sakralni sklop Povijesna zgrada: sakralna, sakralno-profana, stambena, javna, stambeno-poslovna, obrambena, itd. Urbana oprema, javna plastika Memorijalno obilježje Memorijalna građevina Arheološko nalazište (kopneno, podvodno)
	NEPOKRETNOST: POVIJESNA CJELINA	Povijesne cjeline naselja (gradskih, seoskih, industrijskih, ostalih) Memorijalna područja i obilježja Arheološka nalazišta i područja (kopnena i podvodna) Vrt, perivoj, park i ostale vrste vrtne arhitekture
	POKRETNOST	Arhivsko gradivo Muzejska, etnografska građa Knjižnična građa Sakralni predmeti, arheološki predmeti Likovna umjetnost, primijenjena umjetnost Glazbeni instrumenti Znanost i tehnika, prijevozna sredstva i ostalo
	KULTURNI KRAJOLIK	Kulturni krajolik/krajobraz Povijesni krajolik (memorijalno područje)
NEMATERIJALNO NASLIJEĐE		Izvedbene umjetnosti Usmena predaja, izričaji, jezik Običaji, obredi i svečanosti Umijeća, vještine Tradicijski obrti

Tablica 1: Vrste kulturnog naslijeđa modificirane prema Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH
Table 1: Types of cultural heritage under the Ordinance on the form, content and manner of keeping the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia

i kulturnih snaga. Također obuhvaćaju raznolike pojavnosti međudjelovanja čovjeka i njegova prirodnog okoliša.¹² Važno obilježje kulturnih krajolika kao izrazitih, jasno određenih geografskih područja jest da su oni iznimna i jedinstvena dobra, koja reprezentiraju složeno djelo čovjeka i prirode te imaju sposobnosti ilustrirati bitne i različite kulturne elemente takvih regija.¹³ Navedeni se stavovi zasnivaju na Sauerovoj klasičnoj definiciji da su kulturni krajolik oblikovale kulturne grupe iz prirodnog krajolika. Kultura je sredstvo, prirodni prostor - medij, a kulturni krajolik je rezultat.¹⁴

Osim u konzervatorskim i krugovima Svjetskog naslijeđa, tijekom posljednjih desetljeća kulturni se krajolik počeo afirmirati i kao akademski vrlo značajna tema.¹⁵ Istodobno je Odbor Svjetske baštine u kasnim 1980-im godinama, potaknut neuspjehom imenovanja područja Lake District u Velikoj Britaniji na Listu svjetskog naslijeđa, uvidio potrebu uključivanja na listu, osim prirodnog, i krajolika oblikovanog i stvorenog čovjekovim djelovanjem. I prije donošenja Konvencije o zaštiti kulturnog i prirodnog naslijeđa temom zaštićenih područja bavila se Međunarodna organizacija

za očuvanje prirode i prirodnih resursa, IUCN.¹⁶ Prema njihovim kriterijima, zaštićena područja (*Protected Areas*) uključuju: kulturne i krajolike mora (*Cultural Landscape/Seascape*), koji posjeduju posebne estetske vrsnoće, a rezultat su međudjelovanja čovjeka i prirode. Ta se kategorija u osnovi odnosila na prirodna područja koja se koriste čovjekovim aktivnostima za turističke i rekreacijske sadržaje. Imajući u vidu da definicija kulturnog krajolika treba biti primjenjiva za sve kulture svijeta i krajolike različitih obilježja, delegati konferencije UNESCO-a održane 1992. godine jednoglasno su se složili oko teze da kulturni krajolici ilustriraju razvoj ljudskog društva i naselja tijekom povijesti, pod utjecajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti. Na listu kulturnog naslijeđa trebali bi biti izabrani na temelju svoje iznimne vrijednosti jasno određenog zemljopisnog područja i njihove sposobnosti da ilustriraju bitne i različite kulturne elemente takvih područja.

U određenju je istaknuto povijesno i ekološko razumijevanje i prepoznavanje obilježja kulturnih krajolika. Na taj se način brišu podjele koje odvajaju kulturno od prirodnog naslijeđa, a pozornost se usmjerava i na vrijednosti nematerijalnih sastavnica krajolika ugroženih utjecajima razvoja i globalizacije. Zajedničko i nedjeljivo naslijeđe sadržano u kulturnom krajoliku u kojemu je u cijelosti naglašeno međudjelovanje čovjeka i prirode donekle nadomješta

12 UNESCO, (1992.): World Heritage Convention, čl. 36 i 37.

13 Nav. dj., čl. 35.

14 Sauer, C.O. (1926.): *The Morphology of Landscape*, "Publications in Geography", 2(2): 25.

15 Brojni autori iz različitih područja (kulturna geografija, antropologija, ekologija, arheologija, povijest...) kao što su: Aitchison, J.; Antrop, M.; Appleton, J.; Casey, E. S.; Cosgrove, D.; Fairclough, G.; Jellicoe, G.; Jellicoe, S.; Melnick, R.; Naveh, Z.; Palang, H.; Pedrol, B.; Relph, E.; Rössler, M.; von Droste, B. i ostali započeli su s istraživanjima i objavom radova vezanim uz pitanja krajolika.

16 International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, ranije The World Conservation Union (IUCN).

današnju fragmentiranost naslijeđa.¹⁷ Zaključci *Konferencije o autentičnosti*, održane u Nari 1994. godine, među svojstvima iznimne vrijednosti osim autentičnosti, uvode i kontekstualnost, na način da povijesno mjesto (*Site*) koje uključuje i krajolik treba biti prepoznato u svom širem društvenom, povijesnom i fizičkom okruženju. Drugi ključni pojam prepoznavanja i određenja kulturnog krajolika jest njegova cjelovitost - integritet, koji mora biti povezan s obilježjima koja su vrjednovana na cijelom području te u njegovim pojedinačnim sastavnicama. *Deklaracija o očuvanju okoline mjesta i struktura kulturnog naslijeđa*¹⁸ i *Vienna Memorandum*¹⁹ iz 2005. godine, pored navedenoga, naglašavaju da povijesna područja, u koja se ubrajaju i kulturni krajolici, izvode svoje značajke i različiti karakter iz višeznačnih međudodosa sa svojim fizičkim, vizualnim, duhovnim i ostalim kulturnim kontekstima i okolinama. Zbog toga je potrebno razvijati odgovarajuće planske alate i strategije za zaštitu i upravljanje područjima koja oblikuju smještaj, odnosno okolinu (*Setting*) kulturnog naslijeđa. Pojedini teoretičari zastupaju gledište da je određenje kulturnog krajolika suprotno od elitističkog, jer je priznavanjem kulturnih krajolika kao kulturnih dobara mnogim mjestima/krajolicima dana mogućnost za ispunjavanje kriterija iznimne vrijednosti. Na taj je način pojedinim mjestima omogućeno izdvojiti se od svoje bezlične okoline te postati spomenikom spontanog i zajedničkog rada zajednice određenog razdoblja. *Kulturni krajolik kao spomen na nepoznatog radnika*²⁰ pritom utjelovljuje zajednički rad brojnih nepoznatih graditelja.

ODREĐENJE KULTURNOG KRAJOLIKA U EUROPSKIM POVELJAMA

U *Preporuci o zajedničkom očuvanju područja kulturnih krajolika kao dijelu krajoličnih politika* koju je donijelo Vijeće Europe 1995. godine, krajolik je bio opisan kao *formalni izraz brojnih odnosa koji postoje u određenom razdoblju između pojedinaca ili društva i mjestopisno određenog teritorija, čija je pojava rezultat djelovanja prirodnih i ljudskih činitelja ili njihovom kombinacijom tijekom vremena*.²¹ Tu se kao bitno određenje kulturnog krajolika navodi topografski određeno područje, stvoreno od različitih kombinacija kulturnih i prirodnih elemenata, kojima se ilustrira razvitak društva, naselja, arhitekture i njihova karaktera u vremenu i prostoru.

Prema određenju *Preporuke o Europskom kulturnom naslijeđu* koju je 2000. godine donijelo Vijeće Europe područja

kulturnog krajolika su: *posebna, zemljopisno određena područja, oblikovana različitim utjecajima ljudskih (antropogenih) i prirodnih činitelja, koji ilustriraju razvitak ljudskog društva tijekom povijesti, koji je stekao društvene i kulturne vrijednosti na različitim teritorijalnim razinama, čiji karakter i određenje u vremenu i prostoru predstavlja odraz načina korištenja zemlje (teritorija) i aktivnosti, vještine ili različite tradicije, ili se očrtava u literaturi i umjetničkim djelima, ili je mjesto na kojem su održani povijesni događaji*.²² Prema vrlo širokoj, opće prihvaćenoj definiciji krajolika u *Europskoj konvenciji o krajoliku*,²³ krajolik je *područje, opaženo od čovjeka, čiji je karakter rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika*.²⁴ Takvim određenjem krajolik je prepoznat kao entitet, sastavljen od dinamičkih sustava, formiran međudjelovanjem prirodnih i kulturnih elemenata u određenom prostoru i vremenu.

KATEGORIJE KULTURNIH KRAJOLIKA

Uvođenjem kulturnog krajolika kao vrste naslijeđa u *Konvenciji o Svjetskom kulturnom i prirodnom naslijeđu*, prepoznate su i usuglašene tri glavne kategorije:²⁵

- I) krajolik koji je oblikovan sa svjesnom namjerom čovjeka
- II) organski razvijeni krajolik: reliktni i kontinuirani
- III) asocijativni krajolik.

Navedenom podjelom kulturni krajolici poredani su od: (I) krajolika koji je oblikovao čovjek s određenom namjerom, (II) potpuno uređenog krajolika tijekom zajedničkog utjecaja čovjeka i prirode, do krajolika (III) koji su najmanje oblikovani djelovanjem čovjeka, ali mogu biti visoko vrjednovani.²⁶

Namjerno oblikovani krajolici

Kategorija kulturnih krajolika koju je najjednostavnije prepoznati je krajolik oblikovan s namjerom čovjeka. Najočitiiji su primjeri perivoji, parkovi i vrtovi, oblikovani iz estetskih razloga, najčešće, ali ne uvijek povezani s religijskim ili drugim vrstama monumentalnih zgrada i graditeljskih sklopova, kao što su primjerice: Lednice-Valtice, Versailles, i ostali (sl. 1). Kategorija krajolika stvorenog i nastalog svjesnom namjerom čovjeka, tj. vidljivo oblikovani kulturni krajolik podijeljena je u podkategorije odnosno vrste:²⁷

22 COE (2000.a): *Recommendation on European Cultural Heritage*.

23 COE (2000.b): *European Landscape Convention*.

24 Nav. djelo, čl.1.

25 *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 1999.b: čl. 39-42.

26 Von Droste, B.; Plachte, H.; Rössler, M. (1995.): *Cultural Landscapes of Universal Value*, 37.

27 Sukladno prepoznavanju kulturnih krajolika prema Konvenciji o Svjetskom naslijeđu, ICOMOS je uspostavio Međunarodni znanstveni komitet za kulturne krajolike (*International Scientific Committee on Cultural Landscape*, IFLA) sa zadaćom pojašnjenja kategorija kulturnih krajolika te za izradu osnovnih smjernica za dokumentiranje (*inventory*). Izrađen je dokument, *Worldwide Basic Inventory/Register Card for Cultural Landscape*. Prema tom dokumentu podjela na kategorije kulturnih krajolika usklađena je s UNESCO-vim *Operational Guidelines*.

17 Pressouyre, L. (2007): *Introduction*, u: *ICOMOS International Day for Monuments and Sites-Cultural Landscapes*, Annual Report (ur. Zangheri, L.), ICOMOS, Roma: 18.

18 ICOMOS, (2005.): *Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, Xi'an.

19 UNESCO, (2005.): *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape*, Vienna.

20 Fowler, P. J. (2001.): *Cultural Landscapes: Great Concept, Pity about the Phrase*, u: *The Cultural Landscape. Planning for a Sustainable Partnership Between People and Place*, (ur. Kelly, R.): 77.

21 COE (1995.): *Recommendation on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies*.

1 Namjerno oblikovani krajolik – Versailles
(preuzeto s: <http://whc.unesco.org/en/list/1006/gallery/> [01. 12. 2012.])
Clearly designed landscape - Versailles
(downloaded from : <http://whc.unesco.org/en/list/1006/gallery/> [01. 12. 2012.])

- botanički vrtovi i krajolici oblikovani iz znanstvenih ili utilitarnih razloga: arboretumi, izložbeni, proizvodni i kućni vrtovi, voćnjaci i sl.
- javni perivojni prostori i artefakti: trgovi, perivojni trgovi, parkovi, perivoji, krajolici sjećanja, groblja, avenije, memorijalna stabla i sl.
- perivoji i vrtovi uz monumentalne zgrade i/ili sklopove: reprezentativni perivoji uz dvorce i ustanove, lječilišni perivoji, samostanski vrtovi i sl.

Prema pojašnjenju *Povelje o povijesnim vrtovima i perivojima* iz Firenze, povijesni vrtovi često izražavaju *kozmički značaj i idealizirane slike svijeta*.²⁸ U čestim slučajevima oblikuju i povijesno mjesto kao memorijalni krajolik koji je povezan s velikim povijesnim događajima, poznatim mitovima i pričama; to mogu biti mjesta bitke ili subjekti slavni slika.

Organski razvijeni krajolici

Organski razvijeni krajolici pripadaju kategoriji onih čiji je današnji izgled stvoren i oblikovan u međuodnosima, povezanostima i odgovornosti prema svom prirodnom okolišu. Takvi krajolici odražavaju proces razvitka u svojem obliku i obilježjima sastavnica.²⁹ Dije se u dvije podkategorije:

- reliktni ili fosilni krajolik čiji je razvojni proces dovršen ili naglo prekinut, a uključuje povijesna i prapovijesna mjesta (mogu biti arheološka), napuštene zajednice i sl. (primjerice: Cilento and Vallo di Diano, Lopé-Okanda...)
- kontinuirani krajolik koji je i u suvremenom društvu zadržao svoju djelatnu ulogu usko povezanu s

tradicijom načinom života, a čiji je razvojni proces još u tijeku. Istodobno predstavlja značajne materijalne dokaze svojega razvitka tijekom vremena. (primjerice: Hallstatt-Dachstein / Salzkammergut; Val D'Orcia, Toscana...)

Glavno obilježje organski razvijenog kulturnog krajolika čini jasno uspostavljen međuodnos ljudskih aktivnosti i prirodnog okruženja. Taj je međuodnos određen brojnim čimbenicima koji uključuju topografiju, klimatske uvjete i ostale fizičke elemente okoliša te čovjekovo djelovanje. Tehnološki, društveni, ekonomski i politički čimbenici bitno su odredili način i doveli su do formiranja današnjeg izgleda organski razvijenih kulturnih krajolika.³⁰ Živuci, organski razvijani kulturni krajolici su dinamični, mogu reprezentirati vrlo dugotrajni, kontinuirani razvoj, često i dug nekoliko tisućljeća, ili se mogu razvijati razmjerno brzo. Sastavljeni su od materijalnih i nematerijalnih sastavnica, a razvrstavaju se i vrednuju prema funkcionalnim obilježjima i očuvanim obilježjima povijesnog razvoja. Određujući, glavni elementi ove kategorije krajolika jesu kontinuitet trajanja i spontani razvoj, koji su imali važnu ulogu u njihovu razvoju u prošlosti kroz međudjelovanje čovjeka i prirode.

Organski razvijani, kontinuirani krajolik uključuje vrste, kao što su: povijesni urbani i ruralni, agrikulturni, povijesni krajolici tradicijskih vještina - etnološki krajolici, industrijski krajolici i sl.³¹ (sl. 2, 3). Svojim su razvojem tijekom povijesti krajolici ove kategorije povećavali, dodavali i mijenjali uzorke i način korištenja ilustrirajući razvoj zajednice i uzorke korištenja zemljišta. Povijesni ruralni krajolici, kao najučestalija vrsta spontano razvijanog krajolika reprezentiraju uzorke poljoprivrednog zemljišta tijekom povijesti, koji su vidljivi kroz elemente kao što su: podjela posjeda i parcelacija, ogradni zidovi, elementi zaštite od bujica, vjetrova i sl. To mogu biti i linearni krajolici, kao što su sustavi navodnjavanja ili regulacije, kanali te prometni putovi željeznica i cesta, planinarskih putova i sl. Organski razvijeni krajolici velikog mjerila na svom području mogu uključiti i elemente namjerno oblikovanog krajolika.

Asocijativni krajolici

Kategorija asocijativnih kulturnih krajolika danas je jedna od glavnih kategorija na *Listi svjetskog naslijeđa*, a opravdava se sposobnošću i moći krajolika za izražavanje snažnih religijskih, umjetničkih i kulturnih povezanosti, u većoj mjeri s prirodnim elementima, nego s prisutnošću

28 ICOMOS-IFLA, Međunarodni komitet za povijesne perivoje donio je 21. svibnja 1982. *Povelju za zaštitu povijesnih vrtova i perivoja: Charter on the Protection of Historic Parks and Gardens*, Firenca.

29 *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, čl.10.

30 Primjeri ljudskih tehnoloških intervencija vrlo su ilustrativni u europskim okvirima. Primjerice, u Nizozemskoj je čovjekovim utjecajem od nekoliko stoljeća, nizom hidrotehničkih mjera i radova oblikovan prepoznatljiv krajolik, ili kao što je Fenlands u istočnoj Engleskoj gdje je do danas očuvan tradicijski krajolik vjetrenjača.

31 Fosilni ili reliktni kulturni krajolici na listi *Svjetskog naslijeđa* jesu: u V. Britaniji: Stonehenge, Avebury and Associated Site; Paphos na Cipru i Delos u Grčkoj. Industrijski kulturni krajolici jesu: rudnici Rammelsberg i povijesni grad Goslar u Njemačkoj te Ironbridge George u V. Britaniji.

2 Industrijski krajolik – Rammelsberg, Goslar
(preuzeto s <http://whc.unesco.org/en/list/1020/gallery/> [01. 12. 2012.])
Industrial landscape - Rammelsberg, Goslar
(downloaded from: <http://whc.unesco.org/en/list/1020/gallery/> [01. 12. 2012.])

3 Organski razvijeni krajolik – Val D'Orcia, Toscana
(preuzeto s: <http://whc.unesco.org/en/list/1026/gallery/> [01. 12. 2012.])
Organically evolved landscape Val D'Orcia, Toscana (downloaded from: <http://whc.unesco.org/en/list/1026/gallery/> [01. 12. 2012.])

materijalnih, kulturnih obilježja.³² Asocijativni krajolici povezani su povijesnim, religijskim, kulturnim, simboličkim ili drugim vezama s elementima prirodnog područja kao mjesta povijesnih događaja, nadahnuća za umjetnička djela, glazbu i literaturu; kao mjesta religijskog i duhovnog značenja; mjesta ljudskih stradanja, protesta, bitki, ratnih razaranja, mjesta sjećanja i sl. To su krajolici gdje je međudjelovanje ljudi i krajolika snažnije povezano s idejama i vjerovanjima, tako da ovi krajolici jasno odražavaju društvene i kulturne odnose između čovjeka i njegova okruženja. Materijalni elementi kulturne prisutnosti mogu biti neznatni ili potpuno izostati, a povezanosti se primarno odnose na prirodne elemente.³³ Asocijativni krajolik može biti prirodni, nepromijenjeni krajolik s povezanim kulturnim, estetskim ili doživljajnim vrijednostima³⁴ (sl. 4).

Razvitak zaštite asocijativnog krajolika, gdje raznolikost tradicijskih kultura ovisi o krajoliku i uvjetovana je njime, doveo je do određenih korekcija i dopuna u pristupu *Svjetske naslijeđa*. Kategorija asocijativnih krajolika u novije se vrijeme dopunjuje pojmom *umjetnički*, koji uključuje i

literarni izričaj, a pojam *kulturni* uključuje povezanost s povijesnim događajima i tradicijama. Također se naglašava uloga i značaj nadahnuća i umjetničkih povezanosti s kulturnim krajolikom. Pri tome asocijativni kulturni krajolik može uključiti i putove i ostale linearne krajolike, koji mogu biti fizički entiteti ili mentalne slike ugrađene u duhovnim, kulturnim tradicijama i praktičnom djelovanju čovjeka. Obilježja asocijativnog kulturnog krajolika mogu uključiti nematerijalne (akustičke, kinetičke, olfaktorne...) elemente, kao što su vizualni (uzorci svjetla, boje i sjene u krajoliku, itd.).

VRSTE KULTURNIH KRAJOLIKA

Postojeća podjela na tri kategorije kulturnih krajolika dosad se, tijekom dvadesetak godina primjene, pokazala nedostatnom. U stručnim se raspravama otvaraju pitanja mogu li se agrikulturni, industrijski i urbani krajolici naći unutar kategorije oblikovanog, organski razvijenog ili asocijativnog krajolika. Primjeri pojedinih kulturnih krajolika pokazuju da mnogi od njih imaju značajke više od jedne kategorije propisane *Operativnim smjernicama* UNESCO-a, te da svaki ponaosob nije moguće bez poteškoća opisati u okviru glavne kategorije.³⁵ Osim toga, predloženo je da se kategorija kulturnih krajolika, promatrana zbog povezanosti između čovjeka i njegova prirodnog okoliša, određuje i prema kriteriju *IV Smjernica*,³⁶ kao *iznimna vrijednost tipa građevine, arhitektonskih i tehnoloških sklopova i krajolika koji ilustriraju značajno stanje u povijesti čovječanstva*.³⁷ Time se otvara mogućnost prepoznavanja i ostalih vrsta

32 *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*: čl. 39.

33 Opseg prirodnih obilježja oblika povezan s kozmičkim, simboličkim, svetim i kulturnim značajkama krajolika može biti vrlo širok i obuhvaćati zemlju i more: brda, otočje, oceane, klifove, rijeke, jezera, plaže, obronke brda, šume.

34 To mogu biti mjesta: a) povezana s povijesnim događajima, sjećanja u prirodi povezana s važnim povijesnim događajima; b) povijesne vrijednosti (paleontološki, geološki krajolici). Vrijednosti habitata su obuhvaćene naglašeno s prirodnim, a manje s kulturnim; c) scenske lokacije i vizualno upečatljivi elementi, monoliti, stijene i sl.; d) povezana sa značajnim ljudima i kulturnim aktivnostima; e) pretežito prirodna mjesta koja su tijekom vremena postala povezana s rekreacijskim korištenjem i ostalim društvenim aktivnostima (kampiranja); f) povezanost s mitološkim sadržajima, mitovima, folklorom, povijesnim događajima i tradicijama; g) s duhovnom i/ili religijskom povezanosti koja može biti spojena s upečatljivom topografijom; h) izraz estetskih ideja/ideala/vještina oblikovanja; i) povezanosti s umjetničkim aktivnostima, literaturom, slikarstvom, glazbom - što povećava razumijevanje i doživljaj krajolika; j) povezanosti s pojedinačnom ili grupnom memorijom i sjećanjima.

35 Fowler, P. J. (2004.): nav. dj., 28.

36 *** (2011.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, art. 51.

37 Sirisrisak; Akagawa (2007.): *Cultural Landscape in the World Heritage List: Understanding on the Gap and Categorisation*, u "City and Time", 2(3): 16.

4 Asocijativni kulturni krajolik - Uluru-Kata Tjuta
(preuzeto s <http://whc.unesco.org/en/list/1021/gallery/> [01. 12. 2012.])
Associative cultural landscape - Uluru-Kata Tjuta
(downloaded from: <http://whc.unesco.org/en/list/1021/gallery/> [01. 12. 2012.])

kulturnih krajolika, kao što su povijesna urbana i arhitektonska područja.³⁸

Ruralni krajolici

Ruralni krajolici su dosad najzastupljenija vrsta na *Listi Svjetskog naslijeđa* zahvaljujući njihovom dugotrajnom prepoznavanju. Prepoznavanju ruralnog krajolika u SAD-u pridonio je *National Park Service* koji je 1984. godine prvi put službeno uveo pojam povijesnog ruralnog krajolika. Bio je definiran kao zemljopisno određeno područje koje posjeduje značajnu koncentraciju, povezanost i kontinuitet elemenata krajolika ujedinjenih čovjekovim korištenjem i prošlim događajima te estetikom planskog ili fizičkog razvoja. Razlikuje se od okružujuće okoline po vizualnim promjenama, prostornoj organizaciji, gustoći, mjerilu i starosti: po povijesnoj dokumentaciji, različitim povezanostima i uzorcima razvoja.³⁹ Povijesni ruralni krajolik bio je korišten, oblikovan, uređivan i prilagođavan ljudskim aktivnostima, kao odraz svakodnevnih tradicijskih djelatnosti, kao što je poljodjelstvo, rudarenje, ribolov i slično. Pojavnost korištenja i djelatnosti čovjeka prisutni su u obilježjima krajolika, a očituju se u načinu korištenju i namjeni zemljišta; uzorcima i prostornoj organizaciji; odgovornosti prema prirodnom okolišu; kulturnim tradicijama; mreži putova; linijama razgraničenja; vegetaciji i poljoprivrednim kulturama; naseljima, stambenim

i gospodarskim zgradama te ostalim građevinama; arheološkim mjestima, opremi prostora te elementima malog mjerila.⁴⁰ Ruralni krajolik, kao širi pojam, obuhvaća izgrađena i neizgrađena područja koja mogu biti seoska naselja i ostali oblici gradnje za stanovanje, rad, proizvodnju te neizgrađene poljodjelske površine. Poljoprivredni (agrarni) krajolik kao vrsta unutar ruralnog ne uključuje naselja. Prema kriterijima *English Heritage*⁴¹ određujući kriteriji za prepoznavanje povijesnih ruralnih krajolika kao baštine su pripadnost povijesnim razdobljima, koja se određuju kao prapovijesno, antičko, srednjovjekovno, te razdoblja 19. i 20. stoljeća.

Urbani krajolici

Pojam urbanog krajolika u okviru zaštite kulturnog naslijeđa javlja se od sredine 1970-ih godina i može se smatrati jednim od pokretača zamisli kulturnog krajolika. Suvremene rasprave o problemima razvoja pojedinih povijesnih središta gradova potaknule su njihovo sagledavanje u okviru koncepta urbanog krajolika.⁴² Urbani krajolici sastoje se od prirodnog okoliša, topografije, fizičkih i prirodnih obilježja, koja su tijekom procesa urbanizacije djelomično ili potpuno promijenjena stratigrafijom uzoraka izgrađenih i otvorenih prostora, zgrada i infrastrukturnih građevina. Sa stanovišta urbane morfologije urbani se krajolik definira kao *ukupno stanje razvitka i inovativnih rješenja prilagođenih lokalnim uvjetima i mjestopisnim obilježjima svog prostornog smještaja*, koji skladnim međudjelovanjem između čovjeka i okoliša zajednički stvaraju njegov *genius loci*. Urbani

38 Preporuka o očuvanju i suvremenoj ulozi povijesnih područja (Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas), donesena na konferenciji UNESCO-a u Nairobiju 1976. godine, prvi put uvodi pojam povijesnih i arhitektonskih područja (Historic and Architectural Areas). Povijesna i arhitektonska (uključujući i vernakularna) područja obuhvaćaju svaku grupu zgrada, struktura i otvorenih prostora uključujući arheološka i paleontološka mjesta, sastavljena od ljudskih naselja u urbanoj i ruralnoj okolini, čija je kohezija i vrijednost prepoznata s arheološkog, arhitektonskog, prapovijesnog, povijesnog, estetskog i sociokulturnog stajališta.

39 Melnick, R. (1984.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, 8.

40 Isto: 9.

41 *** (2012.a): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Rural Landscapes*.

42 Storelli, C. (2003.): *The City as Heritage*, u: "Towns and Sustainable Development", 8. ... Kulturni krajolik svoj sofisticirani oblik sadrži u povijesnim gradovima (*cityscapes*) kao što su npr. povijesna središta Rima, Pariza, Praga ili Downtown New Yorka.

krajoblik se interpretira i kao vizualna percepcija posebnih kvaliteta pojedinih područja, uključujući estetske i morfološke, kao što su pogledi, vizure i pristupi, izgrađene i otvorene graditeljske i urbane karakteristike te geomorfologija teritorija. Urbana područja su u prostornom, funkcionalnom i vizualnom odnosu sa svojom okolinom (*Setting*) koja doprinosi njihovom značenju, kulturnom značaju i vrijednostima.

Urbani krajoblik je živi teritorij koji obilježavaju povijesni razvoj s tragovima prošlih naraštaja kao odgovorom na ograničenja i mogućnosti pripadajućeg prirodnog okoliša. On je izraz i odraz vremena i zajednica koje su ga oblikovale, njihovih intelektualnih i pragmatičnih stavova, tehničkih dostignuća i gospodarskih mogućnosti. Sukladno tome povijesni urbani krajoblik može se promatrati kroz prepoznavanje posebnih vrsnoća u povijesnom urbanom prostoru - gradu. Određuju ga jasna morfologija i prepoznatljive sastavnice, kao što su izgrađene strukture, otvoreni prostori, uzorci, funkcije i dr., promatrane na način kojim određuju njegov karakter. To znači da se sagledava način na koji su se izgrađeni i otvoreni prostori razvijali tijekom povijesti, što su bile dinamike razvoja čiji su rezultat urbani uzorci i ostala očuvana obilježja urbanih prostora. Urbani krajoblik koncipiran je od elemenata koji određuju njegova obilježja i karakter, a uključuju namjenu prostora, prostornu organizaciju, urbane uzorke, vizualne odnose, topografska obilježja, vegetaciju, zgrade i sve elemente tehničke infrastrukture, uključujući građevine malog mjerila, detalje konstrukcija i sl.⁴³

Krajoblici vezani uz ustanove i institucije⁴⁴

Među kategorijom krajoblika vezanih uz različite ustanove izdvajaju se industrijski krajoblici, koji su opisani kao *ostatci industrijske kulture koji imaju povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku ili znanstvenu vrijednost*, a uključuju zgrade, tehnologiju i prostore koji odražavaju fizičke i društvene procese povezane s industrijom.⁴⁵ Prepoznavanje i razvrstavanje krajoblika kao industrijskog podrazumijeva povezanost teritorija i industrijske infrastrukture sa stanišima funkcionalnih i kulturno-povijesnih gledišta. Povijesni industrijski krajoblik uključuje postrojenja, različite tvornice ili rudnike, povezane s pripadajućom okolinom. S obzirom na lokaciju industrijskog sklopa, on može biti ruralni i urbani industrijski krajoblik.⁴⁶ Važno obilježje industrijskog krajoblika je integritet, koji osim glavnih tvorničkih zgrada čine i prateće zgrade za pojedine funkcije (uprava, skladišta, energetska postrojenja) te industrijska infrastruktura, čime se prezentiraju uzorci cjelovitog industrijskog procesa.

Takav pristup omogućuje sagledavanje industrijskog krajoblika kao zasebnog prostornog entiteta, za razliku od jednostavnog prepoznavanja pojedinih industrijskih zgrada ili grupa zgrada. Koncept industrijskog krajoblika koristi se za vrjednovanje materijalnih ostataka industrijskog naslijeđa, pridajući mu pri tome novo značenje i uvjete prilagodbe novom načinu korištenja.⁴⁷

Ostale vrste „institucijskih“ krajoblika vezane su uz zdravstvene, lječilišne, turističke, rekreacijske i edukacijske sadržaje, vojne sklopove i ostale javne djelatnosti.

Prepoznati su i religijski ili posvećeni (sakralni) krajoblici⁴⁸ povezani uz sakralne zgrade (katedrale, crkve, samostane...), obilježja i građevine (križni put...) ili uz arheološke ostatke. Mogu pripadati različitim povijesnim razdobljima, od prapovijesnih ritualnih mjesta do krajoblika pojedinih stiskih razdoblja.

Krajoblici mora

Pojam kulturnog krajoblika u *Konvenciji o Svjetskom naslijeđu* iz 1992. godine u okviru pojma „krajoblik“ (*Landscape*) uključio je i „krajoblik mora“ (*Seascape*).⁴⁹ Uobičajeno značenje pojma „krajoblik mora“ jest *slika i pogled na more*. Međutim, u istraživačkim pristupima krajoblika mora određenje je prošireno na *krajoblik mora i susjedna granična područja otvorenih voda, uključujući i poglede s kopna na more i s mora prema kopnu, duž obalne linije*, te opisivanje *utjecaja na krajoblik na dodiru mora i kopna*.⁵⁰ Prema važećoj definiciji zaštićenih krajoblika/krajoblika mora (*Landscape/Seascape*) to je područje *zemlje, obale i mora, gdje je međudjelovanjem čovjeka i prirode tijekom vremena stvoreno područje različitog karaktera značajnih estetskih, ekoloških i/ili kulturnih vrijednosti, često visoke biološke raznolikosti. Očuvanje integriteta takvih tradicijskih međudjelovanja vitalno je za zaštitu, održavanje i razvoj takvih područja*.⁵¹

Obalni, otočni i krajoblici mora u primorskim su zemljama važni elementi u stvaranju nacionalnog identiteta i kulturne povezanosti, s važnom ulogom u povijesti i razvitku zemlje.⁵² Važan su gospodarski resurs, privlačan za razvoj turističkih i rekreacijskih sadržaja, kao vrijednost koja pridonosi vrsnoći života lokalne zajednice. Krajoblici

47 Od 1970-ih godina Velika Britanija je postigla vidne rezultate i glavni je inicijator u promicanju industrijskih krajoblika kao mjesta Svjetske baštine te je imala veliku ulogu u ustroju organizacije TICCIH (*The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage*) s ciljem stvaranja teorijske osnove i praktične metodologije za istraživanje i za intervencije u industrijskoj baštini. Alfrey, J.; Clark, C. (1993.): *The Landscape of Industry: Patterns of Change in the Ironbridge Gorge*, Routledge, London.

48 *** (2012.c): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Religion and Ritual post-AD410 Landscapes*.

49 Phillips, A. (1998.): *The Nature of Cultural Landscapes - A Nature Conservation Perspective*, "Landscape Research", 23(1):24.

50 Hill, M.; Briggs, J.; Minto, P.; Bagnall, D.; Foley, K.; Williams, A. (2001.): *Guide to Best Practice in Seascape Assessment*, 11.

51 Prema *World Heritage Convention* (1992.) kategorija V. *Protected Landscapes/Seasapes*.

52 Primjerice: Velika Britanija (Engleska, Wales), Irska, Italija i Francuska, kao zemlje koje su prepoznale značenje obalnih i krajoblika mora te su poduzele mjere za očuvanje njihova karaktera, za razliku od Hrvatske koja je svjesna vrijednosti, međutim bez poduzimanja potrebitih mjera.

43 UNESCO (2005.): *Vienna Memorandum*.

44 *** (2012.b): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Institutional Landscapes*.

45 TICCIH/ICOMOS (2003.): *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*.

46 Belfor, P. (2002.): *English Industrial Landscapes - Divergence, Convergence and Perceptions of Identity*, "Industrial Archaeology Review", 20 (2): 22.

mora posebnost su Pacifičkih otoka, prepoznati kroz povezivanje s iskustveno poznatim morskim putovima kojima su bile povezane tradicijske zajednice.⁵³ Osim toga, brojni su krajolici i krajolici mora, posebno na Pacifičkim otocima ujedno i krajolici legenda i priča (*Storied Landscapes*). Snažna, zajednička povezanost fizičkih oblika prirodnih i kulturnih čimbenika usmenom predajom, pričama i legendama, koje govore o putovanjima junaka i predaka, bogovima i legendarnim likovima, daje krajoliku mora dodane, asocijativne vrijednosti.⁵⁴

PREPOZNAVANJE SASTAVNICA I OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA

Različita obilježja kulturnog krajolika izdvajaju ga od ostalih vrsta kulturnog naslijeđa i njegove okoline. Za razliku od graditeljskog naslijeđa, kulturni krajolik istovremeno postoji kao artefakt - zasebni entitet i kao sustav.⁵⁵ Kulturni krajolik sadrži prirodne i antropogene elemente; uključuje uzorke i oblike iz raznih povijesnih razdoblja, a njegova se pojavnost i značenje kontinuirano razvijaju i mijenjaju. Stoga je u pristupu zaštiti važno razumijevanje stalne dinamike i složenih odnosa sadržanih u kulturnom krajoliku kao integralnom, prirodnom i kulturnom sustavu, širokog raspona različitih sastavnica koje se sagledavaju kao cjelina. Analizom definicija kulturnog krajolika vidljivo je da su suvremeni pristupi usmjereni prema procesima i teritorijalnoj određenosti, dinamici i međudjelovanju, a manje prema slici i uzorku, što ih razlikuje od ranijeg, pojednostavljenog poimanja krajolika usmjerenog na vizualne dojmove te kao dijela pejzažnoga prizora. Diskurs se u posljednjim desetljećima s naglašenog estetskog iskustva usmjerava na procese i međudjelovanja, pri čemu su kulturni krajolici *reprezentativni dijelovi živoga svijeta društvenih grupa koje obilježavaju promjena i procesi u odnosima između čovjeka, njegove kulture i prirode*.⁵⁶ Na taj je način klasična definicija C. Sauera da su kulturni krajolici dijelovi prirode koje su oblikovale kulturne grupe potvrđena i proširena suvremenim teorijama i međunarodnim poveljama zaštite kulturnog naslijeđa. Na nju se nadovezuje tvrdnja kojom se naglašava da kulturni krajolici imaju višestruke dimenzije, uključujući materijalne, nematerijalne, kulturne i prirodne. U širini i obuhvatnosti određenja kulturnog krajolika može ga se shvatiti kao *međusklop prirode i kulture, materijalne i nematerijalne baštine, biološke i kulturne raznolikosti, koji*

reprezentira čvrsto tkane mreže međuodnosa čovječanstva i njegova prirodnog okoliša.⁵⁷ U pojedinim slučajevima kulturni krajolici su odraz posebnih tehnika korištenja i obrade zemlje, kao odgovor na obilježja i ograničenja prirodnog okoliša u kojem su ustrojani, kao i na posebnosti odnosa prema prirodi.

Kulturni krajolici *ne predstavljaju samo povezivanje prirodnih i antropogenih snaga, već su složeni kolaž elemenata iz raznih povijesnih razdoblja*.⁵⁸ Imanentno obilježje kulturnih krajolika jest stalnost promjena - *obilježja krajolika i njegovih sastavnica mijenjaju se kroz povijest, čime povećavaju njegov značaj*.⁵⁹ Stoga je glavni cilj brige o kulturnim krajolicima prepoznati i ojačati njihova obilježja i prepoznate vrijednosti. Kontinuitet života, vrste i način korištenja prostora kao i ostale promjene u krajoliku odražavaju kulturne, političke, društvene i gospodarske odnose, vjerovanja, znanja i vještine, kao i dostupne tehnologije određenog razdoblja i zajednice. U razumijevanje mnogobrojnih i različitih kombinacija sastavnica, svojstava i uzoraka kojima je definiran kulturni krajolik svakako je potrebno uključiti i razumijevanje njihovih promjena. Sastavnice krajolika uključuju prirodne i kulturne strukture, dok uzorci krajolika kao kombinacije elemenata u prostoru obuhvaćaju njihov smještaj i prostornu raspodjelu. Prostorna organizacija, procesi i promjene u krajoliku vezane uz korištenje prostora i djelatnosti, naselja i ostale izgrađene strukture, mrežu kretanja i putove, organizaciju posjeda, vegetacijska obilježja i druge funkcionalne elemente, zajedno stvaraju oblike i karakterističnu pojavnost krajolika u određenom povijesnom razdoblju. Smještaj i organizacija povijesnih naselja i građevina predstavljaju važne kulturne uzorke kojima se ilustrira način na koji je krajolik u određenom povijesnom razdoblju bio oblikovan i korišten.⁶⁰ Dokumentiranje i analiza i ostalih obilježja omogućuju usporedbe i ocjene o promjenama krajolika u odnosu na njegovo referentno stanje, tj. ono koje još uvijek sadrži svoje povijesno karakteristične strukture, odnosno cjelovitost.

Prepoznavanje sastavnica i obilježja - karaktera kulturnog krajolika suštinski je dio svake analize, zaštite i planiranja. Obilježja i karakter krajolika u istraživanjima američkih teoretičara određuju: procesi, fizičke sastavnice, strukture krajolika i percepcijska obilježja.⁶¹ U procese se ubrajaju:

53 Tiraa, (2006.): *Ra'ui in the Cook Islands - today's context in Rarotonga*, "Traditional Marine Resources Management and Knowledge Information Bulletin", 19:12; Hicks, (1998.): *Environmental Protection in the Age of Economics - The Niue Experience*, "Journal of South Pacific Law", 3 (2):19.

54 Primjerice, priče vezane uz Odisejeva putovanja ili u slučaju krajolika Tongariro National Park. *** 1993.

55 Na području kulturnog krajolika mogu se nalaziti i ostale vrste kulturnog naslijeđa, materijalnog i nematerijalnog. Alanen, R; Melnick, R. (2000.): *Introduction: Why Cultural Landscape Preservation*, u: „Preserving Cultural Landscape in America“, 16.

56 Head, L. (2000.): *Cultural Landscapes and Environmental Change*, 13.

57 Rössler, M. (1999.): *Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscapes* u: „Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation“, 12.

58 Melnick, R. (1985.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, 7.

59 Nav. dj.: 18.

60 To je posebice izraženo u organski razvijenim krajolicima velikog mjerila. Krajolici malog mjerila ne uključuju sve navedene prostorne strukture, već samo neke od njih.

61 SAD su među prvim zemljama ustrojile sustav zaštite krajolika, potkrijepljen teoretskim, akademskim istraživanjima i praktičnom primjenom zaštite *National Park Service*. Karakteristike krajolika određene su prema: Melnick, nav. djelo: 1984: 19-28.

prostorna organizacija i uzorci krajolika,⁶² oblici korištenja i djelatnosti u prostoru,⁶³ odgovornost prema prirodnom okolišu,⁶⁴ kulturne tradicije, prakse i vještine.⁶⁵ Fizičke sastavnice - strukture krajolika uključuju prirodne sustave i kulturne značajke krajolika. U prirodne sustave ubrajaju se: geomorfološka obilježja,⁶⁶ vode i hidrološka obilježja,⁶⁷ vegetacija i biljni pokrov.⁶⁸ Kulturne značajke krajolika obuhvaćaju: mrežu kretanja,⁶⁹ granice,⁷⁰ izgrađene strukture: naselja, graditeljske sklopove i građevine,⁷¹ elemente malog

62 Prostornu organizaciju i uzorke krajolika određuju mjerilo, prostorni odnosi, raspored i razmještaj elemenata u krajoliku (vertikalni i horizontalni). Na formiranje i razvoj prostorne organizacije i uzoraka utjecali su vizualni ili funkcionalni razlozi, u ovisnosti o odnosima između glavnih fizičkih komponenti i prirodnih obilježja. Organizacija se odražava u sustavu putova, uzorcima polja, udaljenosti između gospodarstava i zase-laka, a obuhvaća i vizualne odnose unutar krajolika. Prostornu organizaciju oblikuju različiti elementi, a funkcionalna i vizualna povezanost pojedinih prostornih dijelova ima važnu ulogu za cjelovitost povijesnog karaktera područja.

63 Oblici korištenja i djelatnosti u prostoru uključuju organizaciju i oblike krajolika različitog načina i vrsta korištenja zemlje, zajedno s naseljima, građevinama, agrikulturnom proizvodnjom i slično. Osnovna prirodna obilježja prostora kao što su brda, nizine, rijeke, jezera, šume i travnjaci utječu na izbor lokacije i način organizacije ruralne zajednice. Klimatska obilježja utječu na lokaciju zgrada, orijentaciju, materijale i tehnike gradnje. Tradicijski načini korištenja zemlje, metode gradnje i društveni uvjeti razvijaju se zajednički kroz odgovornost ljudi prema fiziografiji i ekološkim sustavima područja koje naseljavaju. Lokacija i ustroj povijesnih naselja najčešće ovise o dostupnim prirodnim resursima, primjerice o blizini vode za prijevoz ili za korištenje njezine mehaničke snage; mineralnim zalihama i kakvoći tla, koje također određuju usmjerenost regije prema pojedinim aktivnostima. Dostupni građevni materijali, kao što su kamen i drvo, imaju velik utjecaj na tipologiju gradnje kuća, mostova, cesta i ostalih građevina i na taj način odražavaju kulturne tradicije određene zajednice i pokazuju način na koji se prostor tijekom povijesti koristio i oblikovao. Religiozija vjerovanja, društveni odnosi, identitet pojedinih etničkih skupina, trgovina i vještine mogu i danas biti razvidni u fizičkim obilježjima krajolika.

64 Odgovornost prema prirodnim obilježjima, koja najčešće utječu na razvoj i konačni izgled krajolika, odražava se kroz odnos prema topografskim obilježjima, prirodnoj vegetaciji, životinjskom svijetu domaćih i divljih svojti, vodenim sustavima (more, rijeke, kanjoni, izvori, močvare...).

65 Kulturne tradicije, prakse i vještine koje su utjecale na korištenje prostora, raspored uzoraka i građevne oblike pokazuju da različita povijesna razdoblja i društvene grupe imaju jasno određen međudodnos s prirodnim okruženjem, korištenjem i promjenom, što ponekad dovodi do modificiranja njihovih tradicija u odgovornosti prema okolišu.

66 Geomorfološka obilježja kao podloga imaju velik utjecaj na stvaranje, organizaciju i oblikovanje krajolika, ali mogu biti i vrijednost po sebi, kao estetska i vizualna vrsnoća. Geomorfološka obilježja koja definiraju karakter, bilo da su prirodna ili stvorena umjetno jesu: reljefni oblici, vrste tla, sastav stijena, visina i nagibi. Reljef i vrste tla, kao stabilni elementi krajolika u kojima se promjene odvijaju u rasponu od nekoliko milijuna godina, imaju važnu ulogu za organizaciju života ljudi i rasprostranjenost naselja.

67 Vode i hidrološka obilježja mogu također biti estetska i funkcionalna sastavnica krajolika. To mogu biti mehanički sustavi kao što su: vodoopskrbni sustavi, kanali, plovni putovi, fontane, vodoskoci, sustavi odvodnje i sl., čija su obilježja: oblik, vrsta, sastav, obale, dubina, razina, pokretljivost, kvaliteta odraza, ali i biljni i životinjski svijet.

68 Vegetacija i biljni pokrov u odnosu na korištenje prostora uključuju šume i biljke za poljodjelstvo i oblikovne svrhe. Analiza vegetacije mora uključiti podatke o izvornim i unesenim vrstama. Vegetacija kao važna sastavnica krajolika može stvoriti posebna obilježja povezana s povijesnim razdobljima, hortikulturnim, funkcionalnim i estetskim kvalitetama. Ona je dinamička komponenta krajolika i subjekt kontinuiranih procesa: biljne klijavosti, nicanja, rasta, sezonskih promjena, starenja, truljenja i smrti.

69 Mreža kretanja, tj. prometnih putova, koja obuhvaća sustave za promet ljudi, dobara i materijala. To mogu biti željeznice, ceste, kanali, poljski i seoski putovi koji koriste lokalnoj zajednici, za razliku od autocesta i magistralnih putova kojima se povezuje krajolik sa svojim okruženjem, odnosno regijom.

70 Granice mogu biti političke, administrativne ili fizičke (vizualne), a omeđuju područja vlasništva ili načina korištenja zemlje, kao što su ograde i suhozidi. Njima se odvajaju mala područja koja imaju posebne funkcije: ograda polja ili zatvoreni posjedi. Ograde, zidovi, drvoređi, kanali za odvodnju ili navodnjavanje, ceste, kanjoni i rijeke mogu ujedno predstavljati i povijesne granice.

71 Izgrađene strukture: naselja i građevine, različiti tipovi zgrada, kuća, spremišta plodova, žitnica, građevina niskogradnje (mostovi, akvedukti) i ostalih struktura koje služe čovjekovim potrebama i odražavaju njegov odnos prema korištenju zemlje. Njihove funkcije, materijali, razdoblja i tehnike gradnje, kao i smještaj u prostoru odražavaju pojedine aktivnosti, znanja, vještine ljudi koji su ih gradili i koristili.

mjerila⁷² i arheološke lokalitete.⁷³ Percepcijske vrijednosti krajolika uključuju poglede i vizure (tablica 2).

Postupci prepoznavanja krajolika mogu imati različite ciljeve i zadatke i mogu se provoditi: za potrebe utvrđivanja svojstva kulturnog dobra, odnosno prepoznavanja krajolika visokih vrijednosti za donošenje rješenja o zaštiti; za potrebe prepoznavanja karaktera krajolika čiji se rezultati primjenjuju za izradu strategija i planova upravljanja prostorom; za izradu prostorno-planske i urbanističke dokumentacije svih razina i vrsta; za izradu studija utjecaja na okoliš; za ostale vrste projekata i programa uređenja prostora. Procesom prepoznavanja nastoje se osigurati potrebni opći i posebni podatci, važni za razumijevanje karaktera krajolika ili za budući razvitak u procesu prostornog planiranja i za druge vrste dokumentacije.⁷⁴

MEĐUNARODNI STANDARDI DOKUMENTIRANJA KULTURNOG KRAJOLIKA

Teorijska polazišta slažu se da je dokumentiranje polazna točka u očuvanju svih vrsta kulturnog naslijeđa u koje su uključeni i kulturni krajolici.⁷⁵ Evidentiranje, tj. snimanje i bilježenje podataka jedna je od *glavnih metoda koja omogućava značenje, razumijevanje, određivanje i prepoznavanje vrijednosti kulturnog naslijeđa*.⁷⁶ Evidentiranje je suštinski dio konzervatorskih procesa, a obuhvaća prikupljanje podataka kojima se opisuju materijalni i nematerijalni elementi, fizička struktura, stanje i korištenje baštine s oznakom razdoblja nastajanja. Dugogodišnja nastojanja međunarodnih institucija kao npr. ICOMOS-a u suradnji s *Međunarodnom udrugom pejzažnih arhitekata* (IFLA) za uvođenjem jedinstvene popisne (inventarske) kartice za kulturne krajolike još uvijek nisu zaživjela.⁷⁷ Razlozi složenosti metode popisivanja i dokumentiranja uvjetovani su već samim pojmom kulturnog krajolika, kao i suvremenih napora usmjerenih na pitanja upravljanja kulturnim naslijeđem. *Povelja o povijesnim vrtovima i perivojima* iz 1982. godine otvorila je mogućnosti za upisivanje (registraciju) i

72 Elementi malog mjerila kao značajke krajolika obuhvaćaju detalje i raznolikosti povezane s funkcijom i estetskim nazorima (raspela, oprema vanjskog prostora, izgrađena obilježja i elementi koji koriste vodu za estetske i utilitarne funkcije kao što su: fontane, akvariji i kanali, pješački mostovi, znakovi uz ceste, miljkazi, granični kamenovi, pojedina stabla, napušteni strojevi ili ograde koje označavaju lokacije povijesnih aktivnosti i slično).

73 Arheološki lokaliteti, mjesta koja sadrže nadzemne i podzemne ostatke koji svjedoče o povijesnoj organizaciji i korištenju prostora. To mogu biti mjesta prapovijesnih i povijesnih djelovanja čovjeka, mogu biti označena i prezentirana, mogu biti evidentna u obliku ruševina, promjena u vegetaciji ili kao ostatci ispod površine. Mogu sadržavati vrijedne podatke o korištenju prostora, uzorcima društvene povijesti i određene zajednice, razvoj djelatnosti kao što su rudarenje, mlinačenje i slično.

74 Na primjerima iz Velike Britanije zamjetno je da se rezultati postupaka identifikacije integriraju u planerske procese, a u nedostatku planskih dokumenata mogu se koristiti za usmjeravanje posebnog načina korištenja i upravljanja krajolikom, ali i za izradu različitih razvojnih projekata.

75 ICOMOS (1996.): *Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites*.

76 Nav. dj.

77 U Hrvatskoj se za istraživanja povijesnih perivoja i vrtova koristi pregledna (inventarska) kartica objavljena u: Obad Ščitarac, 1992.

KARAKTER /OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA		OPIS
PROCESI		Prostorna organizacija i uzorci krajolika
		Oblici korištenja i djelatnosti u prostoru
		Odgovornost prema prirodnom okolišu
		Kulturne tradicije, prakse i vještine
FIZIČKE SASTAVNICE - STRUKTURE KRAJOLIKA	PRIRODNE SASTAVNICE	Geomorfološka obilježja
		Vode i hidrološka obilježja
		Flora i fauna
		Vegetacija i biljni pokrov
	KULTURNE SASTAVNICE	Mreža komunikacija
		Granice
		Izgrađene strukture: naselja, zgrade i građevine
		Grupe građevina
		Elementi malog mjerila
		Arheološki lokaliteti
PERCEPCIJSKE VRIJEDNOSTI KRAJOLIKA		Pogledi i vizure

Tablica 2: Dokumentiranje obilježja i karaktera krajolika modificirano prema metodi National Park Servicea, SAD
Table 2: Documenting landscape features and character according to the method of the National Park Service, USA

zaštitu povijesnih vrtova i perivoja. Iste je godine predložena jedinstvena popisna kartica koja je stvorila pretpostavke za popisivanje, prikupljanje i strukturiranje podataka o povijesnim vrtovima i perivojima. Ocijenjeno je da bi se s određenim prilagodbama ona mogla primijeniti i na ostale vrste krajolika. Prije desetak godina na temelju metode popisivanja i dokumentiranja koju je predložio ICOMOS-IFLA započelo je dokumentiranje najjednostavnije i najočiglednije vrste – namjerno oblikovanih kulturnih krajolika, sa zamisli da se primijeni i na ostale kategorije. Napredak je postignut na prepoznavanju povijesnih vrtova i perivoja te stvaranja *Upisnika* (Registra) i *Popisnika* (Inventara) osobito u Europi i SAD-u, a *Odbor za kulturne krajolike* (*Committee on Cultural Landscapes*) ICOMOS-a je u suradnji s pojedinim zemljama pripremio nacionalne kataloge i Popisnike.⁷⁸ Danas taj program ima široku primjenu, pogotovo zbog suvremenih stavova u teoriji očuvanja kulturnog naslijeđa da *spomenik* nije moguće promatrati kao izolirani znak (*Landmark*) u prostoru, već kao dio prostornog konteksta.⁷⁹

Prvi korak u podizanju svijesti o vrijednostima krajolika kao kulturno-povijesnog naslijeđa jest stvaranje upisnika (registra) i popisnika (inventara). To prije svega uključuje listu lokaliteta, odnosno izradu popisa prepoznatih kulturnih

krajolika – temelja za budući popisnik (inventar).⁸⁰ Nakon početnog inventarskog lista za kulturne krajolike, koji sadrži osnovne podatke o lokaciji, imenu, veličini, povijesti krajolika, postojećem stanju, vlasništvu, vrednovanju (ocjeni) i zakonskoj zaštiti, slijedi detaljno dokumentiranje. Razvijanjem metode popisivanja i dokumentiranja (inventarizacije) nastoji se dokumentirati cjeloviti opseg svih sastavnica kulturnog krajolika. Suvremeni alati i tehnike geografsko-informacijskog sustava (GIS-a) imaju u posljednjim desetljećima važnu ulogu u istraživanjima i dokumentiranju krajolika, u prikupljanju, arhiviranju, upravljanju, analiziranju i izlaznim rezultatima geografskih i drugih vrsta podataka te je njihovo korištenje preporučio UNESCO.

POPISNI OBRAZAC ZA DOKUMENTIRANJE KULTURNOG KRAJOLIKA

Kulturni krajolici kao vrsta kulturnog naslijeđa opisani su kao entiteti u kojima su čovjekov rad i rad prirode usklađeni. Iz navedenog određenja proizlaze problemi daljnjeg postupanja jer otvaraju pitanja metodološkog pristupa – kako prikazati i dokumentirati međudjelovanje čovjeka i njegove okoline, a s druge strane nameće se pitanje kako istom popisnom (inventarskom) karticom prikazati različite vrste krajolika. Popisivanjem trebaju biti obuhvaćene sve kategorije i vrste krajolika i treba im biti prilagođena, od namjerno oblikovanog, organski razvijenog do asocijativnog krajolika. Međunarodno prihvaćene Popisne

78 U programu sudjeluju: Australija, Austrija, Kanada, Španjolska, Francuska, Italija, Japan, Portugal, Velika Britanija, Švicarska, SAD, itd. U Velikoj Britaniji rad na inventarizaciji započeo je prije dvadesetak godina od strane NGO's i do sada je uključeno preko tisuću vrtova. U Španjolskoj detaljne studije i inventare provodi Ministarstvo kulture, a rezultat je katalog od preko 1600 zaštićenih vrtova. Austrijski katalog sadrži oko 1500 povijesnih vrtova. U SAD je tzv. HALS Program (*Historic American Landscapes Survey*) popisao i dokumentirao oko tisuću krajolika. I u Kanadi se provodi takva inventarizacija.

79 Inventarizacijska kartica prezentirana je na sastanku ICOMOS-IFLA u Verbaniji (Italija), u listopadu 2006. godine. Nakon potrebnih potvrđivanja i korekcija ratificirana je na sastanku u Norveškoj, u rujnu 2007. godine.

80 U pojedinim zemljama takve liste su započele popisom perivoja i vrtova, a potom su proširene na urbane predjele, agrikulturna područja, da bi s vremenom rasle i uključile područja s više tipova krajolika, veće složenosti. Slično je i u Hrvatskoj, gdje je lista odnosno popis perivoja i parkova prepoznatih kao kulturni krajolik, zaštićen na temelju Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, a jedan dio njih i na temelju Zakona o zaštiti prirode. Kriteriji i standardi pri tom nisu dogovarani, ni međusobno usklađeni.

(inventarske) kartice koje je predložio ICOMOS u suradnji s *Međunarodnom udrugom pejzažnih arhitekata*, IFLA, sadržavaju grafičke i pisane podatke koji obuhvaćaju nekoliko tematskih cjelina (tablica 3).⁸¹ Popisna kartica koju je 1997. godine oblikovao *National Park Service* za potrebe *Nacionalnog upisnika (Registra) povijesnih mjesta* u SAD-u, koja uključuje i kulturni krajolik, također sadrži pisane i grafičke podatke. Podatci su podijeljeni u tematske grupe, a započinju općim podacima kao što su ime dobra, lokacija (adresa), vlasništvo i klasifikacija pridruženih kulturnih dobara.⁸² Sljedeća grupa podataka odnosi se na povijesne i sadašnje funkcije krajolika te način korištenja. Općeniti opis krajolika uključuje: arhitektonske opise građevina (materijal, temelji, zidovi, krovovi, stilovi), povijesno i sadašnje fizičko stanje pojedinih dobara te pridružujućih i nepridružujućih elemenata. Opis općih obilježja odnosi se na opise fizičkih čimbenika krajolika.⁸³ *Izjava o značaju* uključuje podatke o zadovoljavanju kriterija Nacionalnog registra, razdoblju značaja, važnim datumima, te graditeljima i arhitektima. U općem tekstu opisuje se razina značaja i za to primijenjeni kriteriji. Zasebna su točka izvori i bibliografija (članci i ostali izvori podataka za pripremu obrasca). Na kraju se upisuju zemljopisni podatci koji uključuju površinu krajolika, koordinate, tekstualni opis granica te pravni režim zaštite. Dodatak su grafički podatci: karte, planovi, skice, nacrti i fotografije. Sukladno antropološkom stavu o zajedničkom sagledavanju svih čimbenika krajolika – opipljivih i neopipljivih, materijalnih i nematerijalnih obilježja, *National Park Service* istražuje i dokumentira obje grupe.⁸⁴ Analiza i usporedba modela dokumentiranja (inventarizacije) obilježja i sastavnica kulturnog krajolika (tablica 3) pokazuje da, iako je struktura podataka ICOMOS-ove popisne kartice i popisne kartice *National Park Service* (NPS) različito sistematizirana, podatci koji su nužni za opisivanje obilježja kulturnog krajolika u glavnim se obilježjima podudaraju.

81 Osnovna inventarska kartica za registar kulturnih krajolika sadrži: opće podatke o kulturnom krajoliku (ime, smještaj u prostoru, karta, koordinate, granice područja); zakonske okvire: vlasnik, korisnik, stupanj zaštite; kategoriju kulturnog krajolika prema UNESCO-voj tipologiji s opisom; povijesne podatke: izvorno, naknadno i sadašnje korištenje, datum gradnje, autor(i); opći opis: okolina, prirodna obilježja, pejzažna/prostorna kompozicija, arhitektonski elementi, skulpture, oprema, korištenje zemlje, tradicijska proizvodnja, energetske sustavi, građevine, postojeće stanje; karakteristike: materijalne i nematerijalne, vjerovanja, stanovnici, društveno-ekonomske djelatnosti, autentičnost, integritet, univerzalnost, izolirani ili grupna vrijednost; kriteriji izbora i vrjednovanja; povijesni grafički podatci (crteži, slike, grafike, fotografije) i literatura; podatci o obrađivaču: ime i adresa, odgovornost i njegov položaj, institucija.

82 Posebnost američkog pristupa jest prepoznavanje pridružujućih i nepridružujućih elemenata krajolika, kao što su zgrade, mjesta, strukture i građevine, a u inventarskom se listu izražavaju u brojkama.

83 Fizički čimbenici kulturnog krajolika su: korištenje (*Land Use*), uzorci (*Patterns*), klasteri (*Clusters*); prirodni sustavi; prostorna organizacija; vizualni odnosi; obilježje terena (topografija), nadzemna odvodnja, vegetacija, sustavi kretanja, obilježja voda, prirodna i izgrađena obilježja, naseljene strukture krajolika i građevine, oprema krajolika, građevine malog mjerila.

84 Materijalne aspekte istražuje kroz arhivsku dokumentaciju, povijesna razdoblja, terenskim istraživanjima postojećeg stanja i slično. Dokumentiranje nematerijalnih, neopipljivih vrijednosti svodi se na: lokacije festivala, mjesta tradicijske glazbe, plesa, hodočasničkih putova, memorijalnih mjesta i prošlih događaja, mjesta tradicijskih vještina, mjesta sakupljanja berbe domaćih biljaka, mjesta obrtničkih uradaka te tradicijska mjesta doživljaja posebnog vremena godine.

Na temelju usporedbene analize međunarodnih primjera popisnog obrasca za dokumentiranje krajolika, a s obzirom na prepoznata obilježja, predlaže se model primjenjiv za kulturne krajolike u Hrvatskoj.⁸⁵ Osim pisanih, obrazac sadrži grafičke podatke (kartografske prikaze i fotodokumentaciju). Pisani podatci u obrascu obuhvaćaju sljedeće:

- opći podatci (naziv, lokacija, vlasnici...)
- zemljopisni podatci (smještaj, koordinate, veličina/površina, opis granica...)
- kategorija/vrsta krajolika
- topografska obilježja (reljefna, geološka, pedološka, hidrološka, vegetacijska...)
- povijesni razvitak i karakteristična povijesna razdoblja
- povijesne i sadašnje funkcije i način korištenja prostora
- prostorna organizacija / kompozicija, vizualna i oblikovna obilježja
- uzorci izgrađenog i neizgrađenog krajolika, odnos naselja i izgrađenih prostora prema otvorenim prostorima
- graditeljska struktura, vrste i tipovi zgrada, materijali, oblici i tehnike gradnje
- prometne i tehničke građevine
- oprema prostora i građevine malog mjerila
- nematerijalna obilježja (legende, mitovi, običaji, vještine, zanati, povijesni događaji vezani za krajolik i sl.)
- izvori podataka i literatura o krajoliku.

Grafički podatci obuhvaćaju kartografski prikaz granica kulturnog krajolika u primjerenom mjerilu ovisno o veličini područja te fotografije postojećeg stanja koje obuhvaćaju panorame i karakteristična obilježja.

PRIJEDLOG RAZVRSTAVANJA KULTURNIH KRAJOLIKA HRVATSKE

Na temelju dosadašnjih spoznaja i provedenih istraživanja te usporedbom s međunarodnim teorijskim pristupima predlaže se model razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije kulturnih krajolika koje je utvrdio UNESCO. Unutar kategorija namjerno oblikovanih, organski razvijenih i asocijativnih krajolika po svojim se obilježjima prepoznaju različite vrste. S obzirom na način nastanka i formiranja pojedine se vrste mogu ubrojiti i u namjerno oblikovane i u spontano razvijene krajolike.⁸⁶

Namjerno oblikovani krajolici

Najočiglednija vrsta dosad prepoznatih i zakonom zaštićenih kulturnih krajolika u Hrvatskoj su jasno oblikovani krajolici stvoreni svjesnom namjerom čovjeka, kao što su: perivoji, parkovi i vrtovi uz reprezentativne i javne zgrade

85 Dumbović Bilušić, B. (2012.): *Krajolik kao kulturno naslijeđe*, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske, 186-191.

86 Primjerice, Primoštenski vinogradi primjer su agrarnog krajolika formiranog na temelju planskog pristupa, dakle oblikovani su svjesnom namjerom, dok su brojni terasasti krajolici na priobalnom području i na otocima rezultat spontanog razvoja.

POPISNJA (INVENTARIZACIJSKA) KARTICA		
PODATCI	ICOMOS	NPS
OPĆI PODATCI GEOGRAFSKI PODATCI GRANICE	Naziv, površina Karta smještaja 1:50 000 Koordinate geografskog smještaja Okolišni uvjeti: klima, temperatura, vlaga, vjetrovi	Naziv, povijesno ime Smještaj, adresa Površina, opisna granica krajolika Koordinate geografskog smještaja
EKOGEOGRAFSKA OBILJEŽJA	Vegetacijska obilježja Staništa i ekosustavi Topografska i geološka obilježja	Obilježja lokacije Vegetacija i korištenje zemlje
OKOLINA KRAJOLIKA SITUACIJA	Prirodni (more, rijeka...) Urbani (ceste, zgrade, funkcije...)	Opis okoline
TIP/VRSTA I OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA	Tip (namjerno oblikovani; organski razvijeni; asocijativni), vrsta (urbani, ruralni, memorijalni)	Tip (namjerno oblikovani; organski razvijeni; asocijativni), opis obilježja
PODATCI O STATUSU KULTURNOG DOBRA		Vlasništvo dobra i kategorija dobra, broj pridružujućih i nepridružujućih elemenata (zgrade, područja, mjesta, strukture, građevine)
FUNKCIJA I KORIŠTENJE		Povijesne i sadašnje funkcije i djelatnosti
OPIS		Povijesni kontekst
KULturno-POVIJESNI ZNAČAJ	Glavno povijesno i sadašnje stanje Prirodno-povijesni značaj (geološke forme i strukture)	Primijenjeni kriteriji Nacionalnog registra Stupanj značaja Razdoblje značaja, važni datumi
VRJEDNOVANJE I ZAŠTITA	Postojeći elementi naslijeđa (kulturni i prirodni) Ocjena stanja zaštite Izvornost / autentičnost Cjelovitost / integritet Zakonska zaštita Ocjena (visoka, srednja, niska) Planiranje (prostorni i razvojni planovi) Sadašnja namjena Stanovnici i etničke grupe Glavne gospodarske aktivnosti Dostupnost usluga, edukacije, energetske infrastrukture	Uzorci i prostorna organizacija Mreža komunikacija Naselja i sklopovi zgrada/građevina Zgrade, arhitektonska i stilska obilježja Materijali Arheološka mjesta Značajne osobe Arhitekti/graditelji Podatci o razvoju povijesnog konteksta Cjelovitost / Integritet Stanje značaja Karakterno određujući elementi
TIP PROSTORA U KOJI JE KRAJOLIK UKLJUČEN	Industrija, gospodarstvo, proizvodnja Rekreacijski, trgovački sadržaji, poljodjelski	
FOTOGRAFIJE		
OSTALA DOKUMENTACIJA		Karte, skice, povijesne karte
LITERATURA	Bibliografski izvori za ispunjavanje obrasca, ostala bibliografija o dobru	Knjige, članci i ostalo Povijesni izvori

Tablica 3: Usporedba dokumentiranja obilježja i sastavnica kulturnog krajolika modificirana prema metodama ICOMOS-a i NPS-a
Table 3: Comparison of documenting cultural landscape characteristics and components according to the methods of the ICOMOS and the NPS

ili pojedine institucije, samostanski vrtovi, lječilišni perivoji, gradski parkovi i perivoji, botanički vrtovi, arboretumi, krajolici groblja,⁸⁷ drvoredi i slično. To su krajolici oblikovani svjesnim nastojanjem, na temelju unaprijed osmišljenog plana ili projekta, kao djelo arhitekta, pejzažnog arhitekta ili vrtlara. (sl. 5, 6) Kategorija namjerno oblikovanih krajolika uključuje sljedeće vrste krajolika nastalih prema zamisli plana ili projekta:

- perivoji i parkovi (lječilišni perivoji, samostanski vrtovi, promenade, aleje i sl.)
- botanički vrtovi i krajolici oblikovani iz znanstvenih razloga (arboretumi, vrtovi)

⁸⁷ Krajolici groblja mogu biti i krajolici posebnih povezanosti (asocijativni) u slučaju kad je manje očita njihova oblikovna i estetska komponenta, a zastupljenija su povijesna, nadgrobna obilježja ili povezanost sa znamenitim osobama.

- javni perivojno oblikovani prostori (perivojni trgovi, parkovi, perivoji, drvoredi, izložbeni vrtovi...)
- reprezentativni perivoji uz dvorce, vile, stambene i ostale vrste javnih zgrada
- povijesni proizvodni krajolici (vrtovi, voćnjaci, rasadnici, vinogradi...)
- krajolici sjećanja (groblja, aleje, memorijalna stabla...)
- planirani urbani krajolici uključuju planski oblikovana i uređena urbana područja iz raznih povijesnih razdoblja; uključuju i pripadajuću okolinu sa svim obilježjima prirodne topografije
- industrijski krajolici vezani uz proizvodnju ili korištenje mineralnih sirovina, a uključuju zgrade, građevine, opremu prostora i pripadajuće otvorene prostore

5 Namjerno oblikovani perivojni krajolik – park Maksimir, Zagreb (Gradski ured za strategijsko planiranje, Zagreb)

Clearly defined park landscape designed and created intentionally by man – Maksimir Park, Zagreb (City Strategic Planning Office/ Zagreb)

6 Namjerno oblikovani urbani krajolik Zagreb (Gradski ured za strategijsko planiranje, Zagreb)

Clearly defined urban landscape designed and created intentionally by man, Zagreb (City Strategic Planning Office/ Zagreb)

- fortifikacijski krajolici iz raznih povijesnih razdoblja, uključuju zgrade, građevine, komunikacije i pripadajuće otvorene prostore
- povijesni lječilišni krajolici sa svim građevinama, perivojima, drvoredima, površinama i tijelima vode te ostalim specifičnim sadržajima
- turistički i rekreacijski krajolici sa svim građevinama, uređenim otvorenim prostorima, pratećim elementima i sadržajima (kupalištima, sunčalištima, skijalištima, igralištima i sl.).

Pojedine vrste namjerno oblikovanih krajolika u Hrvatskoj su zaštićene temeljem dva zakona, *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* i *Zakona o zaštiti prirode*⁸⁸. Među ostalima, tu se ubrajaju: park Maksimir u Zagrebu, gradski perivoji gradova (Opatije, Splita, Osijeka, Karlovca...), perivoji dvoraca, vila i ljetnikovaca, arboretumi (Trsteno, Vinica) i brojni drugi.⁸⁹

Organski razvijeni krajolici

U kategoriju organski razvijeni krajolici pripadaju ruralni i poljodjelski krajolici; urbani krajolici nastali spontanijem razvojem; pojedini industrijski i fortifikacijski krajolici; krajolici posvećenih mjesta, krajolici prometnica (putova, cesta i željeznica) itd. Specifičnost ove kategorije jest u tome da tijekom povijesti povećava ili dodaje promjene i uzorke korištenja te da može u sebi sadržavati i elemente namjerno

oblikovanog krajolika. Kategorija organski razvijeni krajolici uključuje sljedeće vrste nastale spontanijem razvojem tijekom povijesti:

- urbani krajolici nastali spontanijem razvojem tijekom povijesti, bez prethodno izrađenog urbanističkog plana
- ruralni krajolici ilustriraju razvoj ruralne zajednice, naselja, prostorne organizacije, načina života i uzoraka poljodjelskog korištenja prostora
- agrarni (poljodjelski) krajolici reprezentiraju način korištenja zemlje, podjelu posjeda, parcelaciju, sustave ograda i ostale vrste suhozidne gradnje (kažuni, bunje, gromače)
- linearni krajolici povijesnih komunikacija (željeznica, cesta, planinarskih, hodočasničkih putova...)
- krajolici posvećenih mjesta, sakralni krajolici
- krajolici mora povezani ribarskim aktivnostima, plovničkim putovima, naglašenih obrambenih sustava, itd.

Povijesni ruralni krajolici zastupljeni na području Hrvatske uređivani su tradicijskim djelatnostima vezanim uz korištenje zemlje. U starijoj konzervatorskoj praksi nazivaju se krajolici tradicijskih vještina, odnosno etnološki krajolici.⁹⁰ Tipovi seoskih naselja i uzorci poljodjelskih površina odražavaju ne samo tradiciju, znanja i vještine ljudi koji su ih oblikovali, mijenjali i prilagođavali svojim potrebama, već i topografska obilježja prostora u kojemu su nastali. S obzirom na geomorfološka obilježja pojedinih regija razlikujemo nizinske, riječne, planinske, brježuljkaste, krajolike krških polja, terasaste krajolike i drugo. Agrarni (poljodjelski) krajolici razlikuju se po načinu korištenja

88 U *Zakonu o zaštiti prirode* postoji kategorija „spomenik parkovne arhitekture“, a opisan je kao umjetno oblikovani prostor (perivoj, botanički vrt, arboretum, gradski park, drvored, kao i drugi oblici vrtnog i parkovnog oblikovanja), pojedinačno ili skupina stabala, koji ima estetsku, stilsku, umjetničku, kulturno-povijesnu, ekološku ili znanstvenu vrijednost.

89 Obad Šćitaroci, M. (1992.): *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, 28-43.

90 Začetnik prepoznavanja ruralnih krajolika, odnosno etnoloških područja bila je konzervatorica etnologinja Beata Gotthardi-Pavlovsky, koja je na području Istre, Kvarnera i otoka prepoznala i zaštitila nekoliko takvih područja.

7 Poljodjelski krajolik – delta rijeke Neretve (foto: B. Dumbović Bilušić, 2012.)

Agricultural landscape – Neretva River Delta (photo: B. Dumbović Bilušić, 2012)

8 Povijesni ruralni krajolik – Lonjsko polje (preuzeto s www.google.hr/search?q=lonjsko+polje+slike [01. 12. 2012.])

Historic rural landscape – Lonjsko polje (downloaded from: www.google.hr/search?q=lonjsko+polje+slike [01. 12. 2012.])

zemlje i poljoprivrednim aktivnostima te mogu biti: vinarstveni, ratarski, pašnjački, maslinarski, itd. U njima su vlasnički odnosi u najvećoj mjeri odredili prostornu organizaciju, sustave komunikacija, prostorne uzorke, geometriju parcela, omeđivanje posjeda i slično. S obzirom na stupanj očuvanosti kulturno-povijesnih obilježja dosad su upisani u Registar kulturnih dobara: povijesni ruralni, agrarni krajolik Starogradskega polja na otoku Hvaru (*Lista Svjetske baštine*), ruralni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivsko prigorje, kulturni krajolik Velikog Tabora⁹¹, a u okviru prostorno-planske dokumentacije prepoznati su: agrarni krajolik delte rijeke Neretve, ruralni krajolik Lonjskoga polja, ruralni krajolik Zrinske gore, ruralni krajolik rijeke Gacke, urbano-ruralni krajolik doline rijeke Mirne, suhozidni krajolici otoka i priobalja (Korčule, Hvara, Krka, Cres, Pelješca i niza ostalih) (sl. 7, 8).

Povijesni urbani krajolici obuhvaćaju osim izgrađenih, urbanih struktura i prirodni okoliš, topografska, fizička i prirodna obilježja, koja su tijekom urbanog razvoja u većoj ili manjoj mjeri ostala prepoznatljiva. Sklad i protezanje urbanih oblika te odnosi između grada i njegova okruženja s kojim je u funkcionalnom, prostornom i vizualnom odnosu doprinose njegovu značenju i vrijednostima. Urbani krajolik strukturiran je od prepoznatljivih elemenata koji uključuju namjenu prostora i uzorke, prostornu organizaciju, vizualne odnose, topografska obilježja, karakterističnu vegetaciju, elemente povijesne tehničke infrastrukture i urbanu opremu; prepoznaje se kao vrijednost kulturnog naslijeđa. Među najvrjednije svakako se mogu ubrojiti

povijesni urbani krajolici Dubrovnika, Korčule, Stona, Šibenika, Zagreba, Varaždina, Motovuna, Samobora... (sl. 9, 10).

Povijesni industrijski krajolik odlikuje funkcionalna i prostorna povezanost industrijskih procesa, građevina i uređaja u izgrađenom (urbanom), ruralnom ili doprinosnom okolišu. S obzirom na vrstu i tip razlikujemo: krajolike energetske sustava (proizvodnje i prijenosa električne energije), krajolike vezane uz korištenje mineralnih sirovina (rudnike, solane, kamenolome...), krajolike skladišta i transporta te krajolike proizvodnih pogona. Danas su prestatkom proizvodnje mnogi industrijski sklopovi ostali bez namjene, a u gradskim područjima postaju *brownfield* područja, često smještena u današnjim gradskim središtima, zbog čega su prikladna za nove urbane sadržaje. Među najočuvanije primjere povijesnih industrijskih krajolika ubrajaju se lučka skladišta i tvornički pogoni u Rijeci, tvornički pogoni vezani uz željezničku prugu u Zagrebu⁹², nekadašnja *Pamučna industrija* u Dugoj Resi, rudnici ugljena Raša, Labin i Podlabin, hidrocentrale Kraljevac na rijeci Cetini i Ožalj na Kupi, solana u Stonu, kamenolomi Pučišća, Vrnik i drugo.

Fortifikacijski krajolici ili krajolici utvrda osim građevina uključuju i topografska obilježja prostora čije su pogodnosti korištene za gradnju sustava utvrda, starih gradova, kaštela, vojarni, skladišta i ostalih građevina u funkciji obrane. Mogu pripadati jednom ili različitim povijesnim razdobljima te ilustriraju stupanj razvitka vojne tehnike određenog razdoblja. U pojedinim područjima Hrvatske prema podjeli po povijesnim razdobljima zastupljeni

91 Dumbović Bilušić, B.; Vrekalo, N. (2006.): Kulturni krajolik Velikog Tabora - prepoznavanje, vrednovanje i zaštita, u: *Dvorci i ljetnikovci kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvitka*, Obad Šćitaroci, M (ur.), 191.

92 Dumbović Bilušić, B. (2007.): Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu, *Informatica museologica*, 1-2: 32, 45.

9 Povijesni urbani krajolik Motovuna (Mohorovičić, 1992: 142)
Historic urban landscape of Motovun (Mohorovičić, 1992: 142)

10 Povijesni urbani i industrijski krajolik Stona
(preuzeto s: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012.])
Historic urban and industrial landscape of Ston
(downloaded from: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012])

su krajolici neolitskih utvrda, antičkih fortifikacija, rano-srednjovjekovni i srednjovjekovni sustav gradina i utvrda, sustav protuturskih utvrđenja, venecijanskih renesansnih utvrda, novovjekih austrijskih, engleskih... utvrda te vojne građevine iz sredine 20. stoljeća. Među najznačajnije fortifikacijske krajolike ubrajaju se: krajolici sustava utvrda otoka Brijuna, Visa i Lastova, fortifikacijski sklop u Puli, Šibeniku i Dubrovniku, krajolici feudalnih utvrda na gorama i planinama kontinentalnog i primorskog dijela Hrvatske i niz drugih (sl. 11).

Krajolici povijesnih prometnica: cesta, putova i željeznica pripadaju tzv. linearnim krajolicima, koji osim infrastrukturnih građevina – cesta, putova i željezničkih pruga – uključuju i pripadajuću opremu, miljokaze, parternu obradu i sl., a kod željezničkih pruga posebnu tehničku opremu, signalizacije i postrojenja. Ovim krajolicima pripadaju i prateće povijesne građevine, kao što su željezničke postaje, stražarnice, mosne vage i drugo, ali i ostali sadržaji putovanja: gostionice, oštarije, nekadašnja svratišta i slično. Osim zgrada, građevina niskogradnje i tehničke opreme, u krajolicima putova posebno su važne vizualna i doživljajna komponenta jer se njima ostvaruju panoramski prizori na okolicu. U ovaj tip krajolika ubrajaju se: željeznička pruga Zagreb – Rijeka, posebice na području Gorskog kotara, željeznička pruga *Parenzana*, ceste Luizijana, Karolina i Jozefina, osobito na području Gorskog Kotara i Like, planinarske staze na Velebitu, Biokovu itd.

Krajolici posvećenih mjesta ili sakralni krajolici obuhvaćaju religijske građevine određenog prostora, a pri organizaciji i oblikovanju koriste obilježja i pogodnosti zemljopisnog smještaja. Osim sakralnih krajolika stvorenih ljudskim djelovanjem, poznata su mjesta koja sadrže *sve-tost* u svojoj prirodi, oblikujući duhovnu dimenziju vezanu uz prirodne oblike krajolika. Pri tome mogu sudjelovati

i zvukovni i svjetlosni elementi koji pridonose ukupnom doživljaju. Važno obilježje ove vrste krajolika je kontinuitet lokacije kroz razna povijesna i prapovijesna razdoblja. O tome svjedoče brojni primjeri posvećenih mjesta neolitskog i antičkog razdoblja, čiji kontinuitet nastavlja i tradicija kršćanskih sakralnih građevina za čiji se smještaj u pravilu biraju istaknuti položaji, vrhovi brda i gora, sagledivi iz šireg prostora. Poznat je naziv *svete gore* kojim se označavaju krajolici vjerskog sadržaja, na istaknutim vrhovima gora, kao što su primjerice proštenjarske crkve Majke Božje na Trsatu, Loboru, Trškom vrhu, ili sakralni krajolik *Nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke* u Mariji Bistrici. Krajolici u kojima je zastupljena velika gustoća sakralnih građevina, samostana, crkvi, kapela, poklonaca i raspela na odabranim prirodnim lokacijama, stvaraju posebno duhovno okruženje. Ovi krajolici, osim kao hodočasnički, imaju i ulogu u putovima vjerskog turizma.

Arheološki krajolici posjeduju visoki stupanj zastupljenosti ili velike površine arheoloških nalaza, koji ilustriraju način organizacije i života određenog povijesnog razdoblja. Arheološki krajolici djelomice se preklapaju sa značenjem pojma *arheološko područje*. Za razliku od arheološkog područja, koje može biti i neistraženo područje za koje se zna ili pretpostavlja da postoji koncentracija arheoloških nalaza – nakon istraživanja može postati arheološki krajolik s istraženim i prezentiranim nalazima, kao što je slučaj sa antičkom Salonom, Bribirskom glavicom, nekropolom na Budinjaku, antičkom Andautonijom i nizom ostalih u kontinentalnom i primorskom dijelu Hrvatske. Starogradsko polje na otoku Hvaru bilo je zaštićeno kao arheološko područje, međutim upisano je na *Listu Svjetskog naslijeđa* kao kulturni krajolik (sl. 14).

Povijesni krajolici mora obuhvaćaju područje obale, otoka i mora u kojem je tijekom povijesnog razvoja stvoreno

11 Fortifikacijski krajolik – Dubrovnik (foto: B. Dumbović Bilušić, 2012.)
Fortification landscape – Dubrovnik (photo: B. Dumbović Bilušić, 2012.)

12 Asocijativni kulturni krajolik – Perun, Učka
(preuzeto s: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012.])
Associative cultural landscape – Perun, Učka
(downloaded from: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012])

područje prepoznatljivih obilježja i značajnih kulturnih, povijesnih, estetskih i ekoloških vrijednosti. Značajna obilježja i vrijednosti morskih, obalnih i otočnih krajolika čine jedinstveni uzorci i način života (ribarstvo, moreplovstvo, brodogradnja, poljodjelstvo...), a reprezentiraju međudjelovanje i suživot čovjeka i prirode tijekom (pra)povijesti. Cjelovitosti takvih krajolika, osim očuvanih kulturnih tradicija i obilježja, naselja, građevina, arheoloških nalazišta (kopnenih i podmorskih), doprinose bioraznolikost i očuvanost ekosustava, kopnenih i morskih. Primjeri dobro očuvanog, prepoznatljivog krajolika mora jesu dalmatinski pučinski otoci povezani tradicijskim pomorskim putovima i ribarskim aktivnostima, kao što su povezani krajolici otoka Visa, Biševa, Svetca i Palagruže; krajolici malih otočića na kojima su smješteni svjetionici; krajolici rekreacije i turizma otočja Brijuni; doprinosi, pašnjački krajolici Kornata, itd. (sl. 13).

Asocijativni krajolici

Kulturni krajolici posebnih povezanosti ili asocijativni krajolici, povezani su mitološkim, religijskim ili kulturnim sadržajima s prirodnim elementima. U tim je krajolicima međudjelovanje ljudi i prirode snažno povezano s idejama i vjerovanjima povezanim s prirodnim elementima i izgledom krajolika. Asocijativni krajolik može biti prirodno područje koje nije promijenjeno utjecajem čovjeka, ali je povezano snažnim doživljajnim iskustvima. U ovu kategoriju ubrajaju se sljedeće vrste:

- mjesta povezana sa stradanjima, znamenitim bitkama ili drugim događajima važnim za nacionalnu povijest – memorijalna područja
- mjesta povijesnih vrijednosti (paleontoloških, geoloških...) s naglašenim prirodnim, a manje s kulturnim obilježjima

- krajolici scenskih vrijednosti (klifovi, stijene, lijepe panorame...)
- mjesta povezana sa značajnim ljudima i kulturnim aktivnostima
- mjesta povezana s mitskim, religijskim i duhovnim sadržajima (npr. Perun, Poklon, Kameni svatovi...)
- krajolici sjećanja (groblja, grobnice znamenitih osoba...)
- krajolici nadahnuća (Zelenjak...)

Bez obzira na odsustvo izgrađenih oblika, i same prirodne forme krajolika mogu biti povezane s mitološkim sadržajem, kao što je primjer staroslavenkih božanstava povezan s planinskim vrhom Perun na Učki i slično (sl. 12). Krajolici sjećanja su posebna vrsta asocijativnog krajolika, koji označavaju mjesta povijesnih događaja, poznatih bitki i stradanja, kao što su primjerice: Krbavsko polje, Petrova gora, Jasenovac i drugo.

ZAKLJUČAK

U određenju pojmova „krajolik“ i „kulturni krajolik“ još uvijek postoje nejasnoće oko sadržaja, koji se u svjetlu definicije *Europske konvencije o krajoliku* odnosi na sve krajolike bez obzira na vrijednosti, dok koncept kulturnih krajolika prema *Konvencijama* UNESCO-a obuhvaća samo krajolike iznimnih vrijednosti koji posjeduju svojstva kulturnog naslijeđa. Provedenom analizom literature i međunarodnih dokumenata o zaštiti kulturnog naslijeđa zaključeno je da su uspostavljanju koncepta kulturnog krajolika, osim kulturne geografije, doprinijeli i međunarodni krugovi zaštite kulturnog naslijeđa. Razvoj koncepta kulturnog krajolika u međunarodnim poveljama započeo je od prepoznavanja mjesta, okoline arhitektonskog spomenika, preko povijesnog, arhitektonskog i urbanog područja te povijesnih vrtova, do široko obuhvatnog pojma kulturnog krajolika koji uključuje: namjerno oblikovane krajolike, ruralne i

13 Krajolik mora – Palagruža (foto: M. Gredelj, 2011.)
Sea landscape – Palagruža (photo: M. Gredelj, 2011)

14 Arheološki krajolik, Salona (foto: B. Dumbović Bilušić, 2010.)
Archaeological landscape, Salona (photo: B. Dumbović Bilušić, 2010)

urbane, organski razvijene te asocijativne, kulturne krajolike. Pristup se razvijao od najranijeg poimanja kulturnog krajolika kao statičnog prizora i slike do krajolika kao procesa i dinamičkog sustava.

Prepoznavanje krajolika i njegovih obilježja te podjela prema vrstama početni je i temeljni dio izrade dokumentacije i planiranja zaštite krajolika kao kulturnog naslijeđa. Za razliku od provođenja metode tipološkog razvrstavanja koju propisuje *Europska konvencija o krajoliku*, a odnosi se na sve krajolike, bez obzira na obilježja i vrijednosti, krajolici koji zadovoljavaju kriterije kulturnog dobra razvrstavaju se prema kategorijama, odnosno vrstama. U Hrvatskoj nije uspostavljen ujednačen način prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajolika, što se odražava i u *Pravilniku o sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH* te posljedično u vrlo niskom udjelu kulturnih krajolika u ukupnom broju zaštićenih kulturnih dobara. Prepoznavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa zahtijeva sustavna istraživanja, podjelu prema vrstama, dokumentiranje i vrjednovanje te izradu *Upisnika (registra)* i *Popisnika (inventara)* kulturnih krajolika, što predstavlja početni i temeljni dio analiza, planiranja i zaštite. Na temelju analize literature i dokumenata međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima kulturne baštine, u radu su istraženi različiti pristupi i metode prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajolika. Metode prepoznavanja obuhvaćaju povijesna istraživanja, terenske preglede i dokumentiranje obilježja krajolika i pripadajućih sastavnica, kao pretpostavke za utvrđivanje njegovih vrijednosti kao kulturnog dobra. Dokumentiranje se provodi u obliku baze podataka koja uključuje podatke o svim sastavnicama kulturnog krajolika organiziranim prema određenoj strukturi kojom se opisuju njihova obilježja i međuodnosi. Kako bi se postigla međunarodna sukladnost u pogledu stručnih standarda djelovanja te mogućnosti usporedbenih analiza,

predlaže se uvođenje jedinstvenog modela dokumentiranja kulturnih krajolika Hrvatske. Na taj način uspostavljen model dokumentiranja obuhvaćao bi podatke o kulturnim i prirodnim sastavnicama krajolika, fizičkim strukturama, materijalnim i nematerijalnim obilježjima, te bi osim opisnih sadržavao fotografske i kartografske prikaze. U dokumentiranju, prikupljanju, arhiviranju, upravljanju, analiziranju i izlaznim rezultatima svih vrsta podataka o krajoliku i njegovim sastavnicama predlaže se koristiti alate i tehnike geografsko-informacijskog sustava (GIS-a).

Na temelju saznanja iz dosad provedenih istraživanja te analizom i usporedbom s međunarodnim pristupima predlaže se model razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije UNESCO-a. Analizom stanja ocijenjeno je da su na teritoriju Hrvatske zastupljene sve tri glavne kategorije krajolika unutar kojih se po svojim obilježjima i načinu formiranja prepoznaju različite vrste. Unutar kategorije namjerno oblikovanih krajolika izdvajaju se perivoji, parkovi i vrtovi te pojedini tipovi urbanih, industrijskih, lječilišnih, fortifikacijskih i ostalih krajolika vezanih uz različite institucije. U kategoriji organski razvijenih krajolika razlikuju se: ruralni i poljodjelski krajolici; urbani krajolici nastali spontanom razvojem; pojedini fortifikacijski krajolici; krajolici posvećenih mjesta, krajolici prometnica (putova, cesta i željeznica), arheološki krajolici i krajolici mora. U asocijativne krajolike ubrajaju se krajolici posebne povezanosti s mitskim ili vjerskim sadržajem, krajolici nadahnuća, krajolici sjećanja (memorijalni krajolici) i slično. Navedene vrste krajolika, nakon provedenog postupka vrjednovanja, odnosno dokazivanja postojanja svojstva kulturnog dobra, potvrđuju hipotezu o njihovoj raznolikosti i brojnosti te o potrebi učinkovitije zaštite i uključivanja u odgovarajuće planove razvoja i korištenja. Prihvaćanjem modela prepoznavanja, dokumentiranja i

razvrstavanja kulturnih krajolika iznesenog u ovom radu, u izradi potrebnih podzakonskih dokumenata, pravilnika, uputa i smjernica omogućio bi se ujednačeni pristup na cijelom području Hrvatske te bi se ujedno osigurala stručna usklađenost i usporedivost s europskim krajolicima.

LITERATURA

- Alanen, R.; Melnick, R. (2000.): *Introduction: Why Cultural Landscape Preservation*, u: *Preserving Cultural Landscape in America*, John Hopkins University Press, Baltimore
- Alfrey, J., Clark, C. (1993.): *The Landscape of Industry: Patterns of Change in the Ironbridge Gorge*, Routledge, London
- Belfor, P. (2002.): *English Industrial Landscapes - Divergence, Convergence and Perceptions of Identity*, „Industrial Archaeology Review“, 20 (2): 19-31
- Dumbović Bilušić, B. (2012.): *Krajolik kao kulturno naslijeđe, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Dumbović Bilušić, B.; Obad Šćitaroci, M. (2007.): Kulturni krajolici u Hrvatskoj – identifikacija i stanje zaštite, *Prostor* : 2(34) (2007), 15 (2007): 260-271
- Dumbović Bilušić, B. (2007.): Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu, *Informatica museologica*, 1-2: 32; 42-48
- Dumbović Bilušić, B.; Vrekalo, N. (2006.): *Kulturni krajolik Velikog Tabora – prepoznavanje, vrjednovanje i zaštita*, u: *Dvorci i ljetnikovci kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvitka*, Obad Šćitaroci, M (ur.), Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; 191-206.
- Fowler, P. J. (2001.): *Cultural Landscapes: Great Concept, Pity about the Phrase*, u: *The Cultural Landscape. Planning for a Sustainable Partnership Between People and Place*, (ur. Kelly, R.): 64–82., ICOMOS UK, Oxford, May 1999., London
- Fowler, P. J. (2004.): *Landscapes for the World. Conserving a Global Heritage*, Windgather Press, Macclesfield
- Hicks, N. (1998.): *Environmental Protection in the Age of Economics – The Niue Experience*, „Journal of South Pacific Law“, 3 (2): 18-23.
- Hill, M.; Briggs, J.; Minto, P.; Bagnall, D.; Foley, K.; Williams, A. (2001.): *Guide to Best Practice in Seascape Assessment*, Countryside Council for Wales, Brady Shipman Martin, University College Dublin, The Marine Institute, Dublin
- Head, L. (2000.): *Cultural Landscapes and Environmental Change*, Oxford University Press, New York
- Melnick, R. (1984.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, National Park Service, US Department of the Interior, Washington
- Obad Šćitaroci, M. (1992.): *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Školska knjiga, Zagreb
- Phillips, A. (1998.): *The Nature of Cultural Landscapes – A Nature Conservation Perspective*, „Landscape Research“, 23(1): 21-38
- Pressouyre, L. (2007.): *Introduction u: ICOMOS International Day for Monuments and Sites-Cultural Landscapes*, Annual Report (ur. Zangheri, L.), ICOMOS, Roma
- Rössler, M. (1999.): *Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscapes* u: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*: 10-15, UNESCO, Paris
- Sauer, C. O. (1925.): *The Morphology of Landscape*, „Publications in Geografy“, 2(2): 19-53
- Sirisrisak, T.; Akagawa, N. (2007.): *Cultural Landscape in the World Heritage List: Understanding on the Gap and Categorisation*, „City and Time“, 2(3): 12-17
- Storelli, C. (2003.): *The City as Heritage*, u: *Towns and Sustainable Development*, Council of Europe, Naturopa 100, Bietlot, Gilly
- Tiraa, A. (2006.): *Ra’ui in the Cook Islands - today’s context in Rarotonga*, „Traditional Marine Resources Management and Knowledge Information Bulletin“, 19: 11-15
- Von Droste, B.; Plachter, H.; Rössler, M. (1995.): *Cultural Landscapes of Universal Value*, Fischer Verlag, Jena
- *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Centre, Paris whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf [10.06.2011.]
- *** (2011.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Centre, Paris [66]
- ***(2012.a): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Rural Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.b): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Institutional Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.c): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Religion and Ritual post-AD410 Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.d): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Urban Landscapes*, English Heritage, London
- Međunarodne povelje i preporuke
- Council of Europe (1995.): *Recommendation on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies* www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/textsheritage_EN.asp (20.06.2010.)
- COE (2000.a): *Recommendation on European Cultural Heritage* www.coe.int/RecommendationEuropeanCulturalHeritage (20.12.2010.)

- Council of Europe (2000.b): *European Landscape Convention*, Firenze www.coe.int/EuropeanLandscapeConvention (20. 12. 2010.)
- ICOMOS (1964.): *Venice Charter*, www.icomos.org/charters/archives-e.pdf (20. 09. 2010.)
- ICOMOS-IFLA (1982.): *Charter on the Protection of Historic Parks and Gardens*, Firenze www.international.icomos.org/charters/florence.pdf (20. 12. 2010.)
- ICOMOS (1987.): *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*, Washington www.international.icomos.org/charters/towns_e.htm. (14. 06. 2010.)
- ICOMOS (1996.): *Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites* www.international.icomos.org/principles_recording_e.htm. (14. 06. 2010.)
- ICOMOS/Australija (1999.): *Charter for Places of Cultural Significance*, Burra www.icomos.org/australia/burra.html (20. 02. 2010.)
- ICOMOS (2005.): *Declaration on the Conservation of the Setting, of Heritage Structures, Sites and Areas*, Xi'an, www.international.icomos.org/charters/xiandeclaration.pdf (10. 06. 2010.)
- ICOMOS (2006.): *Worldwide Basic Inventory/Register Card for Cultural Landscapes* www.icomos.org/landscapes/inventory_card.htm (11. 12. 2011.)
- TICCIH/ICOMOS (2003.): *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* www.international.icomos.org/charters/nizhnytagil.Pdf (10. 06. 2010.)
- UNESCO (1972.): *World Heritage Convention, Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Paris, whc.unesco.org/en/conventiontext (21. 12. 2010.)
- UNESCO (1992.): *World Heritage Convention*, Paris, whc.unesco.org/exhibits/cultland/histterm.htm (02. 12. 2011.)
- UNESCO (2005.): *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape*, Vienna, [whc.unesco.org/uploads/activities/documents/](http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/15.12.2010) (15. 12. 2010.)
- UNESCO (2005.): *Declaration on the Conservation of Historic Urban Landscapes*, Paris, [whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity](http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity10.12.2010) (10. 12. 2010.)
- UNESCO (2011.): *Proposals Concerning the Desirability of a Standard-Setting Instrument on Historic Urban Landscapes*, Paris, unesdoc.unesco.org/ (10. 12. 2012.)

ZAKONSKI DOKUMENTI

- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, NN 69/99151/03, 157/03, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12 i 157/13.
- Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, NN 5/07.
- Zakon o zaštiti prirode, NN 80/13.
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, NN 89/11.

Summary

LANDSCAPE AS A CULTURAL HERITAGE – METHODS OF IDENTIFICATION AND CATEGORIZATION

Numerous cultural landscapes in Croatia have been recorded in literature and expert researches, but despite being treated as a distinct kind of cultural heritage, they are still not adequately identified, valorised and protected. One of the reasons is that despite the possibilities of legal protection, the criteria and standards for identification, documentation and valorisation thereof for entry into the Register of Cultural Properties of Croatia have still not been developed in detail. Based on an analysis of literature and documents of international organisations dealing with cultural heritage issues, the work was focused on exploring international approaches and methods of identification, categorisation and documentation of cultural landscapes. Based on authors' researches carried out so far and by analysis of and comparison with international approaches, a model has been proposed of categorisation of cultural landscapes in Croatia that builds on the UNESCO main categories. All three main categories of landscape within which different sub-categories are identified according to their features and mode of creation are represented on the territory of Croatia. Prominent in the category of clearly defined landscape designed and created intentionally by man are parks and gardens as well as some types of urban,

industrial, health resort, fortification and other landscapes related to different institutions. In the category of organically evolved landscapes a difference is made between rural and agricultural landscapes; urban landscapes created through spontaneous development; some fortification landscapes; landscapes of sacred sites, landscapes of roadways (pathways, roads and railways), archaeological landscape and sea landscapes. Associative cultural landscapes include landscapes of particular mythic or religious association of the natural element, inspirational landscape, memorial landscapes and the like. A prerequisite for identification and categorisation of cultural landscapes is adequate documentation, encompassing in a data base information on all cultural landscape factors organised according to a specific structure by which their features and mutual relations are described. Cultural landscape documentation comprises information on its cultural and natural components, tangible and intangible features, and along with descriptive, includes photographic and cartographic displays. The work contributes to the methods of identification, documentation and categorisation of cultural landscapes in Croatia in line with international standards and methodologies.

Marijana Korunek

Utvrdna Grebengrad kod Novog Marofa

Marijana Korunek
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
RH – 42 000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 725.182(497.5-37)Novi Marof)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 5. 4. 2013.

Ključne riječi: fortifikacijska arhitektura, utvrda, Novi Marof, Mađarevo, Grebengrad, srednji vijek, rani novi vijek

Key word: fortification architecture, fort, Novi Marof, Mađarevo, Grebengrad, Middle Ages, Early Modern Age

Na području Varaždinske županije do sada je evidentiran veći broj objekata fortifikacijskog karaktera, od kojih su neki nastali još u prapovijesnom razdoblju, te kasnije u antici, srednjem vijeku i ranom novom vijeku. Među njima se posebice ističe utvrda Grebengrad, izgrađena najvjerojatnije tijekom druge polovine 13. stoljeća, a napuštena početkom 18. stoljeća. U članku se daje pregled povijesnih prilika kao osnova za poimanje same utvrde, opis njezinog današnjeg stanja, te pregled do sada provedenih građevinskih i konzervatorskih zahvata na njezinom očuvanju.

UVODNE NAPOMENE

Veliki poticaj za gradnju novih utvrda bila je provala Tatara u Hrvatsku 1241. godine. Kralj Bela IV.¹ sve učestalije dijeli pravo na gradnju privatnih utvrda i utvrđenih gradova plemićima i feudalnim gospodarima, te se uspostavlja tzv. sustav tvrđava – *sistemma castrorum*. Utvrđeni feudalni gradovi čuvali su sigurnost i moć svojih gospodara, ali su ujedno imali važnu ulogu u obrani cijele zemlje u opasnim i turbulentnim ratnim vremenima (primjerice u razdoblju hrvatskih protuturskih ratova od kraja 15. do 18. stoljeća).² Jedna od većih i za obranu strateški značajnih utvrda bio je Stari grad Greben, odnosno Grebengrad. Utvrda je, osim što je imala obrambenu funkciju, bitno utjecala i na razvoj i naseljavanje cijele nizine, a uz nju se veže i početak nastajanja današnjega grada Novog Marofa. Od nekadašnje velebne utvrde do danas su ostale samo ruševine, ali s relativno

visokom stopom očuvanosti zidova. Prema svim dostupnim podacima, na utvrdu nikada nisu vršena arheološka istraživanja, a s djelomičnom građevinskom sanacijom zidova započelo se tek 2011. godine.

Ostatci utvrde smješteni su na istočnom rubu Ivanšćice, ispod vrha Velikog Lubenjaka, na kojemu je nekada bio kamenolom iz kojega se vadio kamen za njezinu izgradnju. Grebengrad je izgrađen na nepristupačnoj litici, na platou koji je od masiva Ivanšćice odvojen dubokim prokopom (sl. 1).³ Od posljednjih kuća naselja Topličica udaljen je približno 1400 m zračne linije, a od župne crkve sv. Vida i sv. Jurja u Mađarevu oko 2 km. Nepristupačan položaj za izgradnju utvrde izabran je kako bi se mogao lakše obraniti od brojnih i čestih neprijateljskih napada. Promatrajući širi prostor Grebengrada bit će potrebno ubicirati i druge fortifikacijske objekte koji su povezani s ovom utvrdom. Jedan takav fortifikacijski objekt je kula osmatračnica u Kamenj Gorici, koja je u 20. stoljeću znatno snižena i pretvorena u kapelu.⁴

POVIJESNI PODATCI

Pisani izvori daju nam djelomični uvid u povijest ove utvrde u periodu od 13. do početka 18. stoljeća, kada se ona već navodi kao ruševina. Grebengrad nedvojbeno spada među najstarije gradove Hrvatskog zagorja, a prvi put se spominje 1209. godine u ispravi Andrije II.,⁵ kojom on

¹ Hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. (1206.–1270.), sin Andrije II. i Gertrude od Andechs-Merana.

² Tkalcic, T. (2002.): Stari grad Čanjevo, *Cris*, god. IV, br. 1/2002, 23.

³ Utvrda je smještena na katastarskoj čestici 1648/170, katastarska općina Donje Makojišće (zemljišno-knjižni uložak 2676). Zaštićeno je kulturno dobro koje je upisano u Registar kulturnih dobara RH pod brojem Z-3440. Prostorne međe kulturnog dobra određene su katastarskim česticama 1648/169 (zk. ul. 2197), 1648/485 (zk. ul. 3287), 1648/171 (zk. ul. 2454), 1648/172 (zk. ul. 2460), 1648/173 (zk. ul. 2749), 1648/174 (zk. ul. 2379), 1648/213 (zk. ul. 1177), 1648/214 (zk. ul. 2734), 1648/215 (zk. ul. 2734), 1648/216 (zk. ul. 2431), sve upisane u k. o. Donje Makojišće.

⁴ Arheološko nalazište Kula u Kamenj Gorici je zaštićeno kulturno dobro koje je upisano u Registar kulturnih dobara RH pod brojem P-4141.

⁵ Andrija II. Arpadović (1205.-1235.)

1 Pogled na ostatke utvrde Grebengrad s pristupnog puta na JI; vidljive su različite visine platoa utvrde, stanje 2012. (foto: M. Korunek)

View of the remains of Fort Grebengrad from south-east access road; different heights of the fort plateaus are visible, condition in 2012. (photo: M. Korunek)

dodjeljuje Varaždinu povlastice kraljevskog i slobodnog grada.⁶ Spomenutom ispravom kralj je Varaždincima, zbog pružene pomoći prigodom njegova zatočenja u nedalekom Knežincu, podijelio povlastice te utvrdio granice gradskog posjeda, na čijem se rubu smjestio upravo *castrum Greben*, odnosno Grebengrad. Njegov vlasnik bio je kralj Andrija II., a u njemu se tada navodi njegov pristav (kaštelan) Gardun.⁷ Međutim, većina autora koja se bavila ovom poveljom smatra da ona nije autentična.⁸ S obzirom na opravdane sumnje da isprava koja je datirana u 1209. godinu nastaje kasnije, odnosno u vrijeme kada su nasljednici kaštelana Garduna zaista bili u vlasništvu Grebengrada, možda je baš to bio razlog da se vlasništvo obitelji Gardun nad tim posjedom datira u raniji period nego što je to zaista bilo. Možemo samo pretpostaviti da je ova utvrda sagrađena tijekom 13. st. i to najvjerojatnije nakon provala Tatara 1242. godine. Tijekom 13. st. kao vlasnik Grebengrada navodi se i Branić, sa svojim sinovima Jurjem, Markom, Fylom,

Selkom, Stephanom i Powsom.⁹ Upravo su Branićevi sinovi zamijenili 1277. godine s Gardunom i Vukoslavom, sinovima ranije spomenutog Garduna, grad Greben i ostale svoje zemlje oko grada na Lonji, za tri sela i to Bistricu, Breznicu i Bišicu i za 30 maraka banskih dinara.¹⁰ Ovog Garduna, brata Vukoslavova, obdario je kralj Andrija III. 1291. godine trgovištem Hrašćinom, a iste godine oslobodio ga je podavanja kunovine u iznosu od 7 dinara i drugih daća, te od svakog tereta banove zalaznine na njegovim imanjima Grebenu i Hrašćini.¹¹ Gardun je 1290. kupio od zagrebačkog biskupa Ivana I. grad Medvedgrad zajedno sa Garićem i selom Gjulincem.¹² On je isprva bio privržen kralju Andriji III.,¹³ ali je 1295. godine stao uz njegova protivnika Karla Roberta,¹⁴ te mu zagrebački biskup uzima Garić i Gjulinac. Imao je Gardun neprilika i s Medvedgradom, koji je 1299. osvojio biskup Mihajlo, nakon čega ga se Gardun

6 Laszowski, E. (1902.): *Hrvatske povijesne građevine*, Knjiga I, Zagreb, 40; Nadilo, B. (2004.): Ruševine zankova na jugoistočnim obroncima Ivanščice, *Građevinar*, 56-2, 108.

7 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 40; Koščak, A. (1998.): *Remetinec i Oštrice*, Zagreb-Remetinec, 19.

8 Većina autora smatra da je ova isprava falsifikat koji nastaje kasnije, najvjerojatnije u 15. st.; Šišić, F. (1914.): *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb; Szentpétery, I. (1923.): *Az Árpád-házi királyokok leveleinek kritikái jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianaecritico-diplomatica)*, sv. I, Budimpešta, 1-3; Tanodi, Z. (1943.): Izpravnost varaždinske darovnice iz god. 1209., *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. I, sv. 4, Zagreb, 289-315; M. Matijević Sokol, M. (2009.), Povlastica Andrije II. Varaždinu iz 1209. g., *Povijesno-diplomatička analiza, 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, Varaždin, 19-26 i dr.

9 Szabo, Gj. (1920.): *Srednjovječni gradovi i Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 81; Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 40, navodi da su Branićevi sinovi bili Juraj, Marko, File, Želko, Eto, Prodan i Puž.

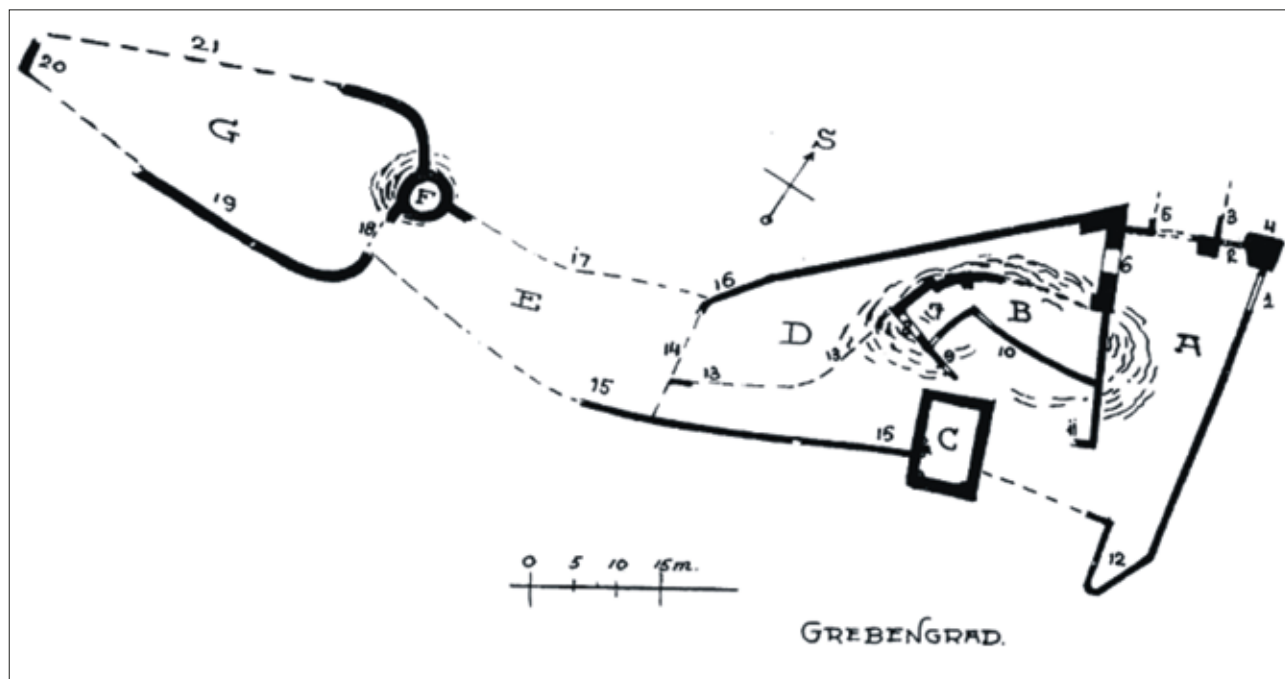
10 U ovoj ispravi ne navodi se ime grada, ali se navodi *castrum* na izvoru Lonje, te se najvjerojatnije radi upravo o Grebengradu; Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 40; Adamček, J. (1973.): Vlastelinstvo Greben, *Kaj*, br. 4-5, god IV, Zagreb, 16; ispod Grebengrada izvire jedna Lonjica, koja se kasnije spaja s drugom i tvori rijeku Lonju, Szabo, Gj. (1940.): *Hrvatsko Zagorje*, Zagreb, 107; Nadilo smatra da je ova isprava najsigurnija za prvo navođenje Grebengrada, Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 108.

11 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 40; Nadilo ovu ispravu datira u 1290. godinu, Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 108.

12 Isto, Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 109.

13 Andrija III. Mlečanin (vladao 1290.-1301.), sin Stjepana Postuma i Tomasine Morosini.

14 Karlo I. Robert (1288.-1342.), sin Karla Martela iz dinastije Anžuvina.

2 Tlocrt utvrde Grebengrad (precrtano prema: Szabo, Gj., MKRH, Planoteka uprave za zaštitu kulturne baštine, TBMF 45057)

Ground plan of Fort Grebengrad (traced according to: Szabo, Gj. (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Archive of Plans of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, TBMF 45057)

odrekao u korist kralja Andrije III., u zamjenu za svoju slobodu. Nakon Gardunove smrti Grebengrad je bio u vlasništvu njegovog sina Ivana i Vukoslavovih sinova Hektora i Punyka.¹⁵ Njima je kralj Karlo Robert 1322. godine potvrdio darovnicu iz 1291. i sve povlastice koje iz nje proizlaze.¹⁶ Posjed Greben graničio je s posjedima reda ivanovaca, čije je središte bilo u nedalekoj Beli, a u ispravama se navodi njihov sukob.¹⁷ Jedni su drugima nanijeli velike štete, ali su se ipak grebenski gospodari izmirili s Gerardom, zamjenikom priora belskog i to pred kraljem Karlom Robertom 1322. godine.¹⁸ Hektor Grebengradski kupio je 1324. posjed Zamlaku, čime je povećao posjed obitelji Grebenski. On se 1357. navodi kao gospodar Grebena, zajedno s Lorandom, sinom Punykovim, ali su ga ubrzo izgubili zbog veleizdaje.¹⁹ Kralj Ljudevit²⁰ vraća knezu Petru i bratu mu Lorandu, sinovima Punyka Grebengradskog posjed Zamlaku.²¹ Isti im ispravom od 21. ožujaka 1360. potvrđuje ispravu svojeg prethodnika, odnosno povelju kralja Karla od 15. prosinca 1322., te ih oslobađa svih podavanja kraljevskom fisku.²²

15 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 40.

16 Isto, Szabo, Gj. (1920.): nav. dj.: 81.

17 Belaj, J. (2008.): Bela – ivanovečki burg na Ivančici, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 25, Zagreb, 166.

18 *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sabrao T. Smičiklas; Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (u nastavku CD), sv. IX, isprava no. 83, 97; Koščak, A. (1998.): nav. dj.: 19; Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 109.

19 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 42.

20 Ljudevit I Anžuvinac (1326.–1382.), najstariji sin kralja Karla Roberta.

21 CD XII, isprava no. 301, 402–403.

22 CD XIII, isprava no. 10, 15–16.

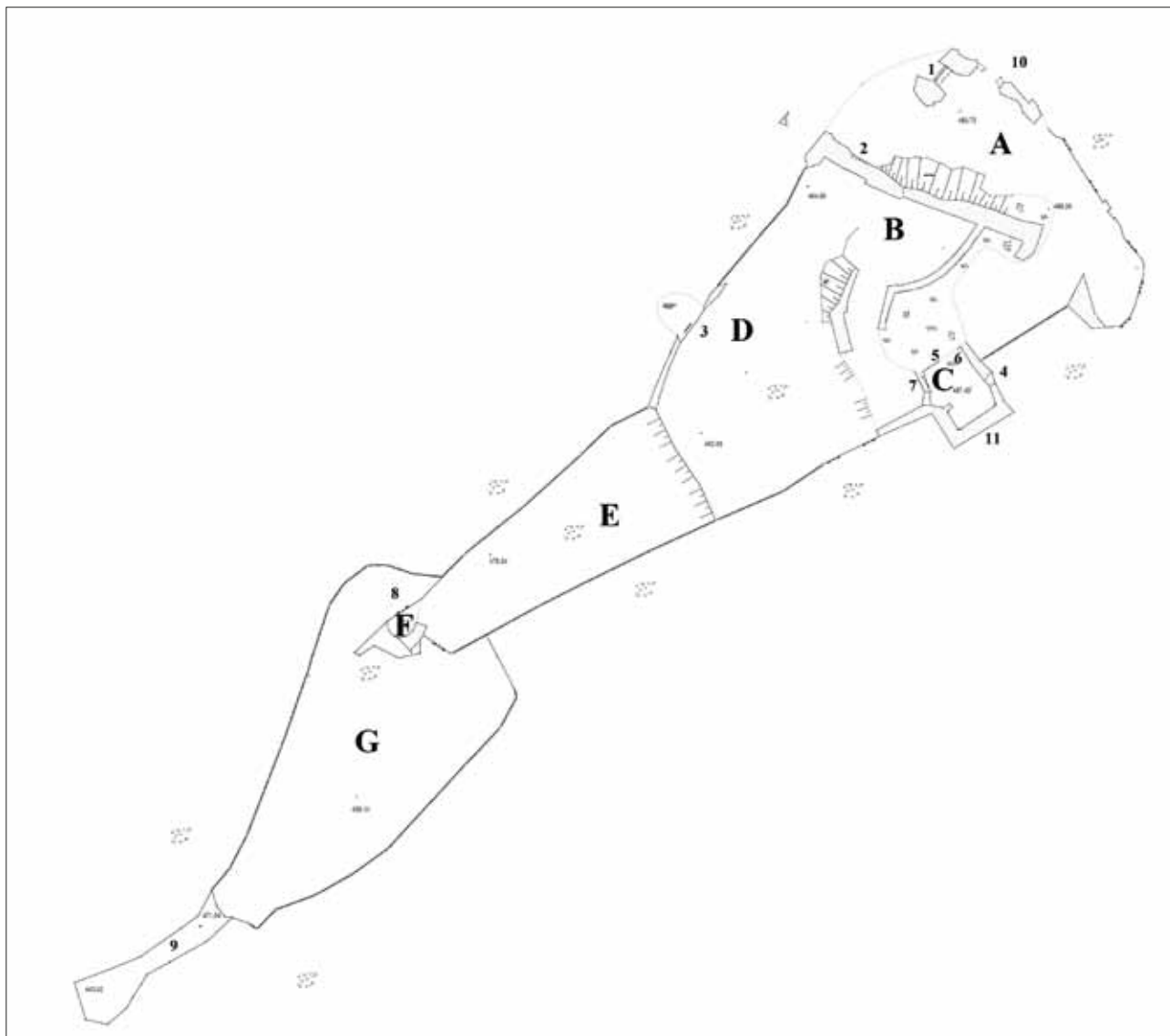
Lorand (*Lourandus*) de Greben, sin Punykov, uz sina Nikolu sklapa 3. lipnja 1360. pred Zagrebačkim kaptolom nagodbu s bratom Petrom, u kojoj im Petar potvrđuje darovanje učinjeno pred Kaptolom stolnobiogradskim, a povrh toga im daruje svoj posjed Zamlaka (*Zamlachya*) ispod Grebena.²³ U istoj ispravi sastavljene su i odredbe glede nasljedstva sveukupnih dobara spomenute braće u slučaju smrti Petrove, odnosno Lorandove.²⁴ Lorand je imao dva sina, Nikolu i Hermana, čiji se potomci nazivaju Hermanffy de Gereben, a njihov grb je zubato kolo nad kojim kroči lav.²⁵ Grebengradski gospodari su međusobnim ugovorima postajali suvlasnicima na dijelovima posjeda svojih rođaka, pa su se i obvezali na nasljeđivanje u slučaju izumiranja kojega od njihovih rodova.²⁶ Gospodar Grebengrada 1378. godine još je bio Petar, a 1404. su banovi Pavao Bišen i Pavao Peć po nalogu kralja razorili do temelja neki kaštel Hermana i brata mu Nikole Grebenskog, te Antuna, Ivana, Kolomana, Petra i Nikole, sinova Nikole (sina Hermanova). Kralj je to najvjerojatnije učinio zato što su Ivan i Nikola Grebenski ubili Nikolu Gotalovečkog, vlasnika grada Gotalovca. Kao gospodar Grebengrada navodi se 1411., uz Nikolu i Ivana, i Herman, sin Loranda Grebenskog, a 1428. i 1435. kao

23 CD XIII, isprava no. 21, 28–29.

24 CD XIII, isprava no. 21, 28–29; Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 42.

25 Szabo, Gj. (1920.): nav. dj.: 81.

26 Filipan, B. (2011.): Odnos topličkog i grebenskog vlastelinstva i plemićkih obitelji te njihove donacije marijanskim svetištim, *Zbornik radova Podno Grebengrada (Sub castro greben)*, Zagreb–Novi Marof, 153.

3 Geodetski snimak postojećeg stanja utvrde Grebengrad s označenim dijelovima utvrde (izradio R. Milić, 2008.)

Geodetic architectural survey of Fort Grebengrad with marked segments of the Fort (carried out by R. Milić, 2008)

gospodari se navode Juraj, sin Antuna Grebenskog i brat mu Ivan, dok su njegovi gospodari 1439. Ivan i Grgur, sinovi Nikole i unuci Petra Grebenskog, te Jelisava, kći Ivana i žena Sigismunda Hantižara Bednjanskog.²⁷ Oko 1445. godine Grebenki su izgubili svoje veliko grebenko vlastelinstvo, a preotela im ga je obitelj Celjski, odnosno njihov kapetan Jan Vitovec,²⁸ koji je već 1453. za te posjede isposlovao kraljevsku darovnicu.²⁹ Njemu je ovaj posjed bio iznimno važan, pa je obiteljskom imenu pridodao i naziv *de Gereben*. Upravo se Vitovec smatra glavnim donatorom izgradnje današnje župne crkve Blažene Djevice Marije Kraljice sv. Krunice u Remetincu, na koju su grebengradski

gospodari imali patronatsko pravo.³⁰ On je od Katarine, udovice Ulrika Celjskog,³¹ kupio sve njezine gradove u Varaždinskoj i Križevačkoj županiji, te se od tada potpisivao županom vječnim zagorskim, te vrhovnim kapetanom Kraljevine Slavonije i banom.³² Vitovec i njegovi sinovi Juraj, Ivan i Vilim zadržali su Greben i nakon smrti posljednjeg Celjskog 1456., a bivša grebenska gospoda pokušala su tada sudskim putem vratiti svoje nekadašnje posjede.³³ Kako im to nije uspjelo, pristali su na nagodbu s novom vlastelom Grebena, pa je Ladislav Hermanffy de Greben dobio od Vitovca 1456. za bivše grebenske posjede vlastelinstvo Nove Dvore u Slavoniji, a nagodili su se i s drugim članovima

27 Laszowski, E. (1902): nav. dj.: 42.

28 Jan Vitovec (? –1468.), navodi se još kao Vitovac, Bitovec, Witowec, Wittowecz, Wittobecz, Bythowecz de Gereben, a suvremenici ga često zovu Pan Jan (gospodin Jan).

29 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 17.

30 Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 194, f. 51.

31 Ulrik II. Celjski (1406.-1456.), sin Fridrika II. i Elizabete Frankopan.

32 Koščak, A. (1998.): nav. dj.: 19.

33 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 17.

4 Ulazni dio utvrde Grebengrad, stanje 2009. (foto: M. Korunek)
Entrance to Fort Grebengrad, condition in 2009 (photo: M. Korunek)

5 Ulazni dio utvrde Grebengrad, stanje 2010. nakon raščišćavanja
(foto: M. Korunek)
Entrance to Fort Grebengrad, condition in 2010, following clearing up
(photo: M. Korunek)

obitelji Grebenski.³⁴ Sredinom 15. st. na grebenskom vlastelinstvu bilo je oko pedesetak sela i zaselaka, a u to vrijeme počinje se razvijati gradski život, pa se tako 1453. spominju dva vlastelinska trgovišta, Hrašćina i Mađarevo.³⁵ Kralj Matija Korvin³⁶ oduzeo je 1488. sinovima Jana Vitovca, kao pristašama njemačkog cara Fridriha III.,³⁷ sve posjede u Hrvatskom zagorju, pa se Ladislav Hermanffy mogao vratiti u Greben.³⁸ Međutim, čini se da je Greben i ranije prešao natrag u vlasništvo starih gospodara, jer se Ladislav Grebenski već 1481. navodi kao Hermanffy de Greben.³⁹ Kako Ladislav nije imao djece, posvojio je 1481. Baltazara Batthyanyja,⁴⁰ koji je 1490. naslijedio vlastelinstvo Greben i oko pedesetak manjih posjeda u Slavoniji, a tada je Greben postao glavni posjed obitelji Batthyany u Hrvatskoj.⁴¹ Međutim, Baltazar Batthyany nije odmah ušao u posjed grebenskog vlastelinstva, jer ga je preuzeo Matija Korvin, koji ga daruje svom sinu Ivanišu.⁴² Baltazar dolazi u posjed grada Grebena 1491., a nije sigurno je li ga dobio od Ivaniša Korvina ili ga je silom preoteo.⁴³ Obitelj Batthyany inače je vjerno služila banu Ivanišu, te je on i službeno 1502. zapisao grad Greben Baltazaru Batthyanyu.⁴⁴ Juraj grof Zagorski podignuo je 1494. tužbu pred kraljem u kojoj navodi da je Baltazar Batthyany silom

oteo grad Greben, a ta parnica nije bila riješena još 1501. godine. Zanimljiv je i podatak da je Juraj Zagorski 1496. pred Kaptolom požunskim prodao gradove Greben, Lobar i Ludbreg Ernuštu Čakovečkom i kardinalu Tomi Bakaču, ali oni nikada nisu došli u posjed kupljenih gradova. Isto je bilo i nakon smrti Vilima Zagorskog, kada je kralj Vladislav 1515. darovao grad Greben, Sv. Jakov, Trakošćan i Nove Dvore nekom Vuku Pilebergeru, koji također nikada nije došao u posjed ovih gradova. Batthyany je ostao vlasnik grada Grebena sve do svoje smrti 1520., kada ga nasljeđuje sin Franjo, koji je bio hrvatski ban od 1526. do 1533., a koji umire 1560. godine.⁴⁵ U ratovima s Turcima istaknuo se Franjin sin Krsto, kojemu kralj Ferdinand⁴⁶ 19. kolovoza 1552. piše da se pridruži banu u obrani domovine, a tada je naložio da se u njegov grad Greben i samostan pod gradom (Remetinec) dâ jaka posada, te da se opskrbe prahom i olovom. Nakon Franjine smrti gradom Grebenom vladao je njegov sin Baltazar koji umire 1588., a kojega nasljeđuje sin Franjo, koji je podupirao erdeljskog kneza Gabrijele Bethlena, pristašu protestantizma, koji je u Ugarskoj potpirivao rat protiv kralja Ferdinanda II.⁴⁷ Zbog toga je na Grebengrad krenuo Nikola Frankopan,⁴⁸ čija je opsada bila u zimi 1621. godine.⁴⁹ Grad je branila posada od 70 ljudi pod zapovjedništvom Jurja Turkovića, a sam Franjo Batthyany bio je odsutan, pa je pismima bodrio posadu. Grebengrad je osvojen 9. veljače 1621., a Nikola Frankopan je svečano uveden u posjed grada 11. srpnja iste godine, kada je sastavljen i popis sve imovine. Već 8. veljače sljedeće godine Juraj Turković je s nekoliko vojnika krenuo

.....
34 Isto.

35 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 18.

36 Matija Korvin (1443.–1490.), sin Janka Hunjadija.

37 Fridrik III. (1415.–1493.), pripadnik leopoldske loze Habsburgovaca.

38 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 17.

39 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 43.

40 Szabo, G. (1920.): nav. dj.: 81; Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 109.

41 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 17.

42 Ivaniš Korvin (1473.–1504.), izvanbračni sin kralja Matije Korvina.; Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 43; Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 110.

43 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 43; Nadilo datira ovu ispravu u 1481. g., Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 110.

44 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 43-44.

.....
45 Isto.: 44.

46 Ferdinand I. (1503.–1564.), sin Filipa Lijepog.

47 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 44.

48 Isto; Szabo, G. (1920.): nav. dj.: 82.

49 Koščak, A. (1998.): nav. dj.: 20; Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 110.

6 Stariji ulaz u utvrdu Grebengrad koji je naknadno zazidan, stanje 2012. (foto: M. Korunek)

Old entrance to Fort Grebengrad, which was subsequently walled up, condition in 2012 (photo: M. Korunek)

7 Pogled na središnji dio utvrde Grebengrad, glavna kula, 2008. (foto: M. Korunek)

View of the central part of Fort Grebengrad, main tower, 2008. (photo: M. Korunek)

na Grebengrad, te je zarobio vojnike Nikole Frankopana i zauzeo grad za svog gospodara Baltazara Batthyanya, čime je upravu nad gradom mogao preuzeti Baltazarov sin Adam.⁵⁰ U Adamovo vrijeme Grebengrad je još bio potpuno čitav te je imao svog ključara, jer je Batthyany stanovao u susjednom Zamlačju.⁵¹ Sredinom 17. stoljeća Greben je ženidbom stekao grof Juraj Erdödy,⁵² a navodi se da je on imao dvije trećine posjeda, te da je u gradu Grebenu imao svog upravitelja, a da je trećinu posjeda držala obitelj Humski.⁵³ Upravitelj Grebena i Hrašćine bio je Sebastijan Szentbibiortzy, koji je činio nasilja i štete Ivanu Humskom mlađem na njegovom dijelu grebenskih dobara, zbog čega je ovaj podigao parnicu protiv Erdödyja i žene mu Elizabete Batthyany. Potužio se i banu Nikoli Zrinskom uz napomenu da je spreman, budući da nema djece, svoju trećinu grebengradskih dobara prepustiti Erdödyju za 6000 for., samo da jednom ima mira od bahatih upravitelja. Udovica Franje Batthyanyja Eva Poppel uvedena je u posjed grebenskih dobara 1656., te je sudski odlučeno da na grebenska dobra isključivo pravo imaju ona i Elizabeta, kći Franje Batthyanyja i žena Jurja Erdödyja. No, ubrzo nakon toga cijeli grebenski posjed i grad Greben bio je u vlasništvu grofova Erdödy,⁵⁴ a kao gospodar grebengradskih dobara spominje se 1710. Aleksandar Erdödy. O napuštanju grada i prestanku života u njemu nemamo pouzdanih podataka, ali u dokumentu iz 1712. grad Greben se već spominje kao ruševina *diruti Castris Greben*.⁵⁵ Grof Juraj Erdödy gradi dvorac u plodnoj dolini rijeke Bednje, ali ga njegova obitelj

50 Koščak, A. (1998.): nav. dj.: 20.

51 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 46.

52 Adamček, J. (1973.): nav. dj.: 18; Nadilo, B. (2004.): nav. dj. 110.

53 Laszowski, E. (1902.): nav. dj.: 46-47.

54 Isto: 47.

55 Nadilo navodi požar 1710., te tu godinu uzima kao relevantnu za napuštanje Grebengrada, Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 110.

zbog stalnih poplava napušta i seli se na brežuljak. Tu Ljudevit Erdödy 1776. gradi novi jednokatni dvorac, uz koji je formiran krasan perivoj sa jezerom.⁵⁶ U naselju Grana nalazi se kurija koja je također pripadala obitelji Erdödy,⁵⁷ a za masivna drvena vrata koja se nalaze na njezinom dvorišnom pročelju pretpostavlja se da su nekada bila ulazna vrata utvrde Grebengrad. Vrata su smanjena u odnosu na izvornu veličinu, što upućuje na to da nisu izrađena za kamenu portal u koji su danas ugrađena, a na njima se očuvala barokna kvaka u formi lisnate volute.

OPIS I STANJE UTVRDE

Stari grad Grebengrad danas je ruševina s relativno visokom stopom očuvanosti zidova. Bez provedenih arheoloških istraživanja teško možemo preciznije datirati izgradnju pojedinih dijelova ovog utvrđenja, koje se gradilo i pregrađivalo tijekom više stoljeća, kao i nedvojbeno odrediti njihove funkcije. Najstariji dio utvrde zasigurno je bila centralna kula koju je branio utvrđeni ulazni plato. S obzirom na mješovito zide centralne kule, njezino oblikovanje treba definirati kao kasniju izgradnju (sl. 7). Možemo pretpostaviti da je središnji plato, zajedno s kapelom, bio rezerviran za njezinog vlasnika, dok su ostali dijelovi bili predviđeni za boravak posade i posluge. Potrebno je napomenuti da središnji dio utvrde i kapela imaju najvišu stopu očuvanosti zidova u odnosu na cijeli objekt, te je zbog toga njihova građevinska i statička sanacija određena kao prioritet (sl. 1, 5, 7, 8, 9, 10). Od vremena kada je utvrda napuštena, njezina je građevinska konstrukcija bila izložena nepovoljnim vremenskim utjecajima, što je dovelo

56 Koščak, A. (1998.): nav. dj.: 21; Nadilo, B. (2004.): nav. dj.: 110; riječ je o dvorcu u Novom Marofu u kojem je danas smještena Specijalna bolnica za kronične bolesti Novi Marof.

57 Ova jednokatna barokna kurija u kasnijim je pregradnjama u najvećoj mjeri izgubila sve dekoracije na vanjskim pročeljima, a danas je u iznimno lošem stanju.

8 Pogled na svetište kapele unutar kompleksa utvrde Grebengrad, stanje 2008. (foto: M. Korunek)

View of the sanctuary of the chapel inside the complex of Fort Grebengrad, condition in 2008. (photo: M. Korunek)

9 Kapela unutar utvrde Grebengrad nakon pripremnih radova 2012. (foto: M. Korunek)

Chapel within Fort Grebengrad following preparation works in 2012 (photo: M. Korunek)

10 Pogled na južni i istočni zid kapele utvrde Grebengrad izvana, stanje 2012. (foto: M. Korunek)

View of the south and east wall of the chapel of Fort Grebengrad from the outside, condition in 2012 (photo: M. Korunek)

do njezinog postupnog propadanja. Došlo je do ispiranja zidova, kemijske razgradnje vapnenca i izbacivanja soli prilikom djelovanja oborinske vlage, te izbacivanja soli zbog djelovanja kapilarne vlage. Nepovoljno su utjecale i višegodišnje temperaturne promjene, osunčanja tijekom dana te različite dilatacije osunčane i sjenovite strane. Na građevini je došlo do širenja pukotina i razaranja zidova prilikom djelovanja mraza i leda, te razaranja reški korijenjem i kemijskim djelovanjem humusnih kiselina iz vegetacije. Štetu je nanijelo i dinamičko opterećenje koje uzrokuje nastajanje pukotina, kao i rušenje nestabilnih dijelova konstrukcije prilikom potresa ili djelovanjem vjetra. Vandalizam tijekom prošlih stoljeća i krađa kamenja korištenog kao građevni materijal dodatno su doprinijeli propadanju utvrde. Zbog svih navedenih nepovoljnih utjecaja, ovaj nam se objekt

do danas očuvao tek kao ruševina, te će se u konačnici kao takav i prezentirati.

Prvi poznati tlocrt grada donosi nam Gjuro Szabo 1920., a njegov opis radi lakšeg snalaženja u tumačenju tlocrta donosimo u cijelosti (sl. 2). On kaže da je *pred glavnim ulazom kod 1. bila graba, danas već gotovo sasvim zatrpana. Nu nekada je bio glavni ulaz kod 2, gdje se i sada razaznaju zazidana vrata, pa se vide znatniji ostatci utvrda, koje su branile taj prvotni ulaz. Kroz taj se ulaz dolazilo u predvorje A, gdje je kod 12 bila neka naprava za obranu toga dijela grada. Litica, na kojoj je sazdan nutarnji dio grada, zahvata i u ovaj dio, iz kojega se kod 6 ulazilo u nutrašnjost. Tu je postojala jaka kula. Prošavši tim ulazom brani grad na desno jaki zid, na lijevo je litica s trošnim ostacima glavnoga dijela grada B; taj je na uglovima bio pojačan tesanim kamenom. Nad dobro zaštićenim ulazom kod 8 vidi se prozor s postranim sjedalima. Odavle ide vrlo ruševan zid 13, koji s paralelnim zidom 15 čini uzak hodnik do drugoga dijela grada. Posebni je dio kapela C, koja svojom vrlo solidnom strukturom odaje drugo vrijeme gradnje. Danas je tako zarušena, da se mora ulaziti u grad ondje, gdje je nekad bio svod, komu su se rebra upirala još na sačuvane konsole. Vanjski su uglovi kapele zaobljeni. Prostor E je nešto niži, a u njem nema danas ništa do kule F, koja je također vrlo oštećena. Treći dio grada G još je niži, a danas je također sasvim prazan, premda je tu moralo biti više zgrada, kako to svjedoči silno krovno crepovlje, što uokolo leži.*⁵⁸

Sagledavanjem utvrde, možemo je podijeliti na nekoliko prostornih i funkcionalnih cjelina koje danas imaju očuvane različite kote terena, a označene su na tlocrtu slovima: A – ulazni plato s obrambenim zidom; B – glavna kula; C – kapela; D – centralni plato s obrambenim zidom; E – plato nepravilnog pravokutnog tlocrta s obrambenim zidom; F – ostatci kružne kule; G – posljednji, najniži plato

⁵⁸ Szabo, G. (1920.): nav. dj.: 80-82, 90.

11 Polustup (služba) koji nosi konzola na spoju južnog i istočnog zida svetišta u unutrašnjosti kapele utvrde Grebengrad (foto: M. Korunek)
Jamb (service) carried by a console at the junction of the south and east wall of the sanctuary inside the chapel of Fort Grebengrad (photo: M. Korunek)

12 Konzola koja nosi polustup (službu) na spoju južnog i istočnog zida svetišta u unutrašnjosti kapele utvrde Grebengrad (foto: M. Korunek)
Console carrying the jamb (service) at the junction of the south and east wall of the sanctuary inside the chapel of Fort Grebengrad photo: M. Korunek)

s obrambenim zidom (sl. 3).⁵⁹ Za lakše praćenje dosadašnjih izvedenih radova, pojedini nalazi i intervencije također su označeni na tlocrtu brojevima: 1 – naknadno zazidani stariji ulaz u grad; 2 – današnja komunikacija između ulaznog i glavnog platoa; 3 – urušeni dio sjevernog zida saniran 2011.; 4 – fragment istočnog zida kapele na spoju s trijumfalnim lukom; 5 – ležajevi za drvene grede u sjevernom zidu kapele; 6 – proširenje sjevernog zida kapele i očuvana žbuka; 7 – urušeni zapadni zid lađe kapele; 8 – novoformirana staza s rukohvatima oko kule kružnog tlocrta; 9 – prirodna stijena u produžetku najnižeg platoa; 10 – privremene stubice ispred glavnog ulaza u utvrdu (sl. 3).

Ulazni dio (sl. 2-A, 3-A, 4, 5) nalazi se na prosječnoj aps. visini od 483,70 m, a na tom dijelu su vanjski zidovi najočuvaniji na sjeveroistočnoj strani, gdje se u sjevernom zidu nalaze zazidana vrata, najvjerojatnije nekadašnji, prvobitni ulaz u utvrdu (sl. 2-2, 3-1, 6). Pretpostavlja se da je ovaj ulaz nastao u 13. stoljeću, te da je zazidan u 15. stoljeću.⁶⁰ Treba napomenuti da je prema današnjem stanju očuvanosti sam

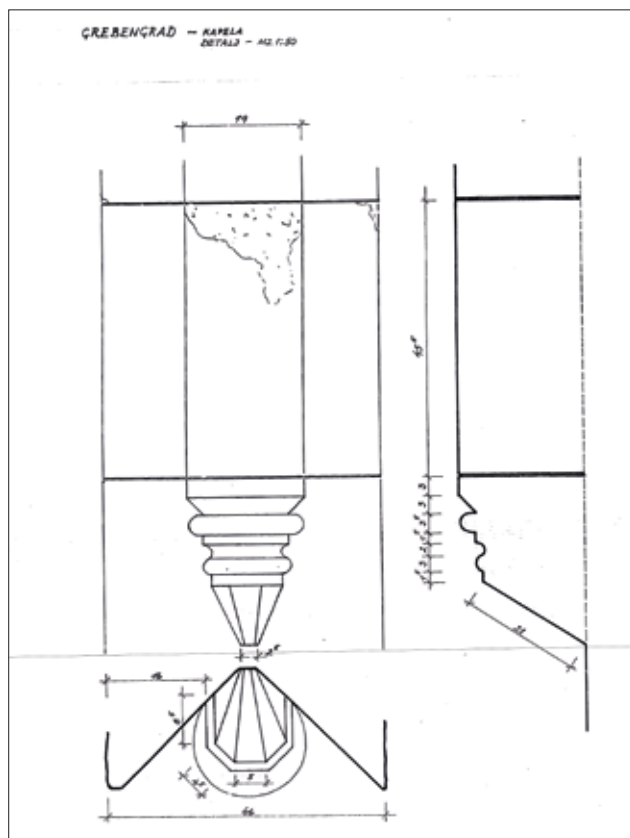
59 Zidovi utvrde u odmaku su na strane svijeta, ali će se ovdje radi lakšeg snalaženja koristiti odrednice kao npr. sjeverni (sl. 3-3), južni (sl. 3-11), istočni (sl. 3-4) i zapadni zid (sl. 3-7).

60 Horvat, Z. (1998.): Ulazi u burgeve 12.–15. st., *Prostor*, No. 6, 1-2 (15-16), 51.

ulaz, ali i njegov zazid teško preciznije datirati, a jedina razlika uočava se u tome što je zazid građen mjestimično i opekom, dok je okolno zide izvedeno isključivo od kamena. Zidovi na istočnom i južnom dijelu ulaznog platoa danas su slabije očuvani nego na tlocrtu (sl. 2-1, 2-12), a na zapadnoj strani ovaj se plato naslanja na središnju kulu utvrde (sl. 2-6, 3-2, 4, 5). Debljina očuvanih zidova ulaznog dijela varira od 0,96 do 3,55 m. U literaturi nalazimo podatak da je izvorni čeon zid bio debljine 1,85 m, te da je kasnije podebljan na 3,65 m.⁶¹

Iz ovog ulaznog dijela na središnji plato ulazi se kroz otvor, koji je evidentno naknadno proširen (sl. 3-2). Središnji plato sastoji se od glavne kule (sl. 2-B, 3-B, 7), koja je izrađena na prirodnoj stijeni, aps. visina 497,24 m, a tlocrtno je nepravilnog oblika upravo zbog prilagođavanja konfiguraciji terena. Debljina njezinih očuvanih zidova varira od 0,86 do 2,74 m. Koliko se danas može razaznati, to je bila građevina koja se sastojala od triju etaža. Raspored očuvanih otvora zasigurno će pomoći prilikom definiranja raspodjele prostora unutar objekta i utvrđivanja njegovih građevinskih faza. Ovaj centralni dio, odnosno sama glavna

61 Miletić, D. (2012.): *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 245.

13 Prikaz službe i konzole iz kapele utvrde Grebengrad, M: 1:50, 1955. (MKRH, Planoteka uprave za zaštitu kulturne baštine, TBMF 29510)

Display of the service and console from the chapel of Fort Grebengrad, Scale: 1:50, 1955 (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Archive of Plans of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, TBMF 29510)

kula morala je prvobitno biti najstariji dio utvrđenja, koje se s vremenom postupno proširuje i pregrađuje. Izgradnja ovog središnjeg dijela grada, s više stambenih prostorija koje omogućavaju ugodnije stanovanje, u literaturi je datirana u sredinu 15. stoljeća.⁶² Sjeverno i zapadno od glavne kule nalazi se utvrđeno dvorište (sl. 2-D, 3-D), danas na aps. visini 482,68 m. Ovaj centralni plato s glavnom kulom i dvorištem nepravilnog je pravokutnog tlocrta, a prosječnih je dimenzija 60 x 40 m.

Na južnoj strani centralnog platoa utvrde nalazi se kula pravokutnog tlocrta sa zaobljenim uglovima na svojoj južnoj, vanjskoj strani (sl. 2-C, 3-C, 8, 9, 10). Temeljem nalaza arhitektonske plastike možemo je odrediti kao kapelu, a današnja razina poda u njoj, aps. visina 487,40 m, zapravo se nalazi okvirno nešto više od pola metra iznad konzola koje nose polustupove (službe), a nekada su bile dio svodne konstrukcije (sl. 11, 12, 13). Prosječna širina njezinih zidova je 2 m, a najoštećeniji je istočni zid kapele kojemu u gornjem dijelu na mjestima nedostaje i do metar širine izvornog zida (sl. 3-4, 9, 10). U literaturi nalazimo

podatak da su ukupne dimenzije kapele 3,10 x 6,20 m.⁶³ Međutim, prema dosadašnjim spoznajama kapela je većih dimenzija, a sastojala se od dvaju prostora, svetišta i jednobrodne lađe, koji su bili odijeljeni trijumfalnim lukom. Spomenute se dimenzije, dakle, odnose samo na njezino svetište. Svaki od ovih dvaju prostora bio je svodjen jednim svodnim poljem, a svodove i u lađi i u svetištu nosile su službe, odnosno polustupovi na konzolama (sl. 11, 12, 13). Ukupne unutarnje dimenzije kapele su 9,35 x 6,20 m, s tim da duljina svetišta iznosi 3,05, a lađe 5,70 m, dok je trijumfalni luk širine 0,60 m. Kapela tlocrtno izlazi izvan linije obrambenih zidova sa svojim svetištem i dijelom istočnog zida lađe, dok je veći dio lađe integriran u korpus same utvrde (sl. 3-C). Na zapadnom zidu svetišta, s vanjske strane, nalazi se zazidani prozorski otvor manjih dimenzija. Ova kapela u literaturi je prepoznata i određena kao starija branič-kula, u koju se tijekom 15. st. ugrađuje kapela.⁶⁴ Međutim, današnje stanje kapele upućuje na njezino jedinstveno vrijeme nastanka, što potvrđuju službe i konzole kojima rubovi klesanaca prate os lica zida u unutrašnjosti, te potpun izostanak bilo kakvih tragova pregradnji (izuzev spomenutog zazidanog prozora manjih dimenzija) ili naknadnih ugradnji. Iz literature navodimo i podatak o starijem svodnom rebro koje je kao spolija uzidano u zid kapele,⁶⁵ što zapravo potvrđuje da ova struktura nastaje kasnije kao kapela, te da je starija kamena građa prilikom njezine izgradnje upotrijebljena sekundarno kao građevni materijal. Konzole očuvane u unutrašnjosti kapele izlaze iz peterostrane osnove i jednostavno su profilirane konkavnim i konveksnim trakama, a dolje završavaju napoko okrenutom piramidom (sl. 11, 12). Na arhitektonskom detalju gornji dio konzole prikazan je u polukružnoj formi (sl. 13), međutim on je peterostranog oblika kao i piramida na njezinom donjem dijelu (sl. 12). Ovakav tip konzola dolazi u raznim inačicama, a najbližnje su one u svetištim župnih crkava sv. Marije Magdalene u Štrigovi i sv. Šimuna i Jude u Markuševcu, dok su nešto jednostavnijeg oblikovanja one pronađene unutar srušenog kompleksa pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije i svih Svetih, odnosno sv. Jelene u Šenkovcu. Slične konzole nalazimo i u svetištu i sakristiji župne crkve Kraljice svete Krunice u Remetincu, koja je bila pod patronatom grebengradskih vladara, međutim one su polukružne, a ne peterostrane forme. Ovaj oblik konzola dosta je učestao u gotičkom periodu, a koristi se u dužem vremenskom rasponu od 14. pa sve do u 16. stoljeće. Stoga možemo zaključiti da se izgradnja grebengradske kapele dogodila upravo u navedenom vremenskom okviru.

63 Miletić, D. (2012): nav. dj. 231.

64 Horvat, Z. (2007.): Branič-kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća, *Prostor*, No. 15, 1 (33), 30; Horvat, Z. (1999.): Kapele u burgovima 13.–15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol. 7, No. 2(18), 183, 195.

65 Horvat, Z. (1999.): nav. dj.: 195.

62 Horvat, Z. (2009.): Stambeni prostori u burgovima 13.–15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, No. 17, 1 (37), 36.

14 Ostaci kružne kule na zapadnom dijelu centralnog platoa utvrde Grebengrad, 2010. (foto: M. Korunek)

Remains of the circular tower in the western part of the central plateau of Fort Grebengrad, 2010 (photo: M. Korunek)

15 Djelomično urušeni sjeverni zid centralnog platoa utvrde Grebengrad, stanje 2009. (foto: M. Korunek)

Partially collapsed northern wall of the central plateau of Fort Grebengrad, condition in 2009 (photo: M. Korunek)

16 Sjeverni zid centralnog platoa utvrde Grebengrad nakon sanacije, stanje 2012. (foto: M. Korunek)

Northern wall of the central plateau of Fort Grebengrad following remediation, condition in 2012 (photo: M. Korunek)

Sa zapadne strane ovog središnjeg platoa nalazi se nešto uži i niži plato nepravilnog pravokutnog tlocrta (sl. 2-E, 3-E), dimenzija približno 42 x 18 m, prosječne aps. visine 478,54 m, koji završava na zapadnoj strani kulom kružnog tlocrta (sl. 2-F, 3-F, 14). Ovaj plato najvjerojatnije nije bio integralni dio prvobitnog, starijeg utvrđenja, nego se formira kasnijom dogradnjom u vrijeme protuosmanlijske obrane, baš kao i posljednji, najniži plato (sl. 2-G, 3-G). Zidovi koji sa sjeverne i južne strane omeđuju ovaj plato danas su slabije očuvani i obrasli vegetacijom, a vidljivi su isključivo s vanjske strane utvrde. Kružna kula izrazito je oštećena i samo se na južnoj strani očuvao dio njezina zida do visine od oko 7 m (sl. 14). Zapadno od ove kružne kule nalazi se posljednji i ujedno najniži plato utvrde Grebengrad (sl. 2-G, 3-G), na aps. visini 468,14 m. Taj plato se sužava prema zapadu i

završava na prirodnoj stijeni, koja se strmo spušta prema podnožju brijega (sl. 3-9). Zidovi koji omeđuju ovaj plato također su slabije očuvani i većim su dijelom prekriveni vegetacijom. Ukupna duljina utvrde, računajući i prirodnu stijenu na njezinom zapadnom kraju, iznosi oko 178 m, dok njezina širina varira od oko 50 metara pa do tek nekoliko metara.

DOSADAŠNJI RADOVI

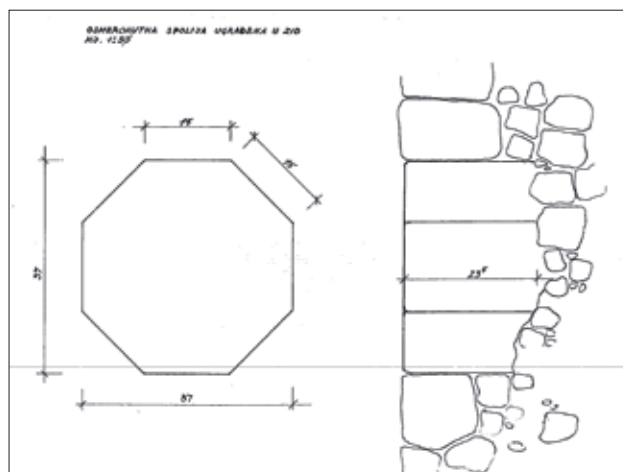
Svi dosadašnji zaštitni radovi bili su usmjereni zaustavljanju daljnjeg propadanja i devastacije utvrde Grebengrad. Tijekom 2006. godine javila se inicijativa od strane grada Novog Marofa⁶⁶ da se započne s arheološkim istraživanjima u kapeli koja je integralni dio utvrde, jer je ideja bila da

⁶⁶ Ideju o arheološkim istraživanjima kapele potaknuo je tadašnji gradonačelnik grada Novog Marofa Zdravko Maltar.

17 Fragment osmerokutnog stupa pronađen u urušenju sjevernog zida centralnog platoa utvrde Grebengrad (foto: M. Korunek)

Fragment of octagonal pillar found in the debris of collapsed northern wall of the central plateau of Fort Grebengrad (photo: M. Korunek)

18 Osmerokutna spolija ugrađena u zid utvrde Grebengrad, M: 1:50, 1955. (MKRH, Planoteka uprave za zaštitu kulturne baštine, TBMF 29508)

Octagonal spolia built in the wall of Fort Grebengrad, Scale: 1:50, 1955. (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Archive of Maps of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, TBMF 29508)

se 800. godišnjica prvog spomena Grebengrada (određena u 2009.) obilježi upravo u ovoj kapeli. Nakon pregleda same kapele tijekom 2007. godine utvrđeno je da se s arheološkim istraživanjima, zbog statičke ugroženosti, ne može započeti prije sanacije njezinih zidova.⁶⁷ Kako je aproksimacija troškova sanacije zidova kapele bila iznimno visoka, a financijska sredstva nedostatna, privremeno se moralo odustati od arheoloških istraživanja i od planirane sanacije. Sljedeće je godine grad Novi Marof u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Varaždinu započeo s radovima čišćenja terena, te se pristupilo raščišćavanju unutrašnjosti utvrde i uređenju pristupa svim njezinim dijelovima. Zbog dugogodišnjeg neodržavanja, utvrda je bila zarasla u drveće i nisko raslinje, te je djelomice bila potpuno nepristupačna i neprohodna (sl. 4, 8). Bilo je nužno provesti čišćenje terena od raslinja, da bi se cijela utvrda mogla adekvatno pregledati i ocijeniti stvarno stanje čitavog objekta. U radovima čišćenja koji su obuhvatili cijelu unutrašnjost i djelomično areal izvan utvrde na istočnom, ulaznom dijelu nije srušeno sve drveće (sl. 4, 5), jer je takav zahvat ocijenjen kao nepotreban, a donekle i štetan. Potpunim uklanjanjem drveća zidovi bi se dodatno izložili djelovanju nepovoljnih vremenskih utjecaja, pa je ono samo prorijeđeno. Tada su izvedene i privremene stube za lakši pristup objektu na ulaznom dijelu (sl. 3-10), a izvedena je i staza s rukohvatima uz ostatke kružne kule, koja vodi na do tada nepristupačan najniži zapadni plato (sl. 3-8).⁶⁸ Sve stube i

rukohvati izrađeni su od drva i to na takav način da nigdje ne oštećuju očuvane izvorne strukture zida. Ovaj zahvat privremenog je karaktera i u potpunosti je reverzibilan, ali je bio nužan kako bi se povezali svi dijelovi utvrde, te olakšala komunikacija i prohodnost unutar nje.⁶⁹ Iste godine izrađen je i geodetski snimak postojećeg stanja objekta (sl. 3),⁷⁰ kao osnovna dokumentacija i polazište za sve daljnje radove i zahvate na utvrđi. Tijekom 2009. i 2010. godine nastavljeni su radovi na raščišćavanju prostora utvrde, a potom se krenulo s razvrstavanjem kamene građe potrebne za buduću građevinsku sanaciju zidova.⁷¹

Zbog skromnih financijskih sredstava koja su bila na raspolaganju tijekom 2011., nisu izvedeni planirani radovi na sanaciji kapele, nego se krenulo s građevinskom sanacijom dijela sjevernog zida utvrde koji se urušio 2007. godine (sl. 3-3, 15).⁷² Taj zid u naravi je vanjski sjeverni zid centralnog platoa, a izgrađen je od kamena nepravilnog oblika, dok se samo mjestimično nailazi na opeku. Prilikom njegove izgradnje vezivo je bilo dodatno ojačano umetanjem drobljene opeke, a prilikom sanacije 2011. i 2012. korišteno je samo rimsko vapno bez primjese opeke (sl. 16). Razlikama u vezivu pokušala se izvesti distinkcija između novog i izvornog zida. Prvo je otkopan uski pojas uz zid s unutarnje i vanjske strane kako bi se dobio zdravi temelj za nadozidavanje, koji je temeljito očišćen. S vanjske strane zid je bio urušen do oko 1,50 m ispod današnje razine terena u unutrašnjosti utvrde. Prve je godine izgrađen tek nešto više od razine terena u unutrašnjosti, a u urušenju zida

67 Naručitelj pregleda kapele bio je Gradski muzej Varaždin, jer su se arheološka istraživanja u njezinoj unutrašnjosti trebala provesti pod vodstvom arheologinje Marine Šimek. Izrađeno je „Stručno mišljenje o stanju zida kapele u Grebengradu“ i „Troškovnik radova na sanaciji zida kapele u Grebengradu“, a dokumentaciju je izradio mr. sc. Darko Žagar, d.i.g., iz tvrtke Žagar d.o.o. iz Čakovca.

68 Korunek, M. (2012.): Pregled utvrda, burgova i kaštela na području Varaždinske županije, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 28, 234.

69 Radove je provela tvrtka „Novokom“ d.o.o. iz Novog Marofa.

70 Geodetski snimak postojećeg stanja utvrde Grebengrad, 2008., Ured ovlaštenog inženjera geodezije Rajko Milić, Novi Marof.

71 Radove je izvela tvrtka „Novokom“ d.o.o. iz Novog Marofa.

72 Radove je izvela tvrtka „Novokom“ d.o.o. iz Novog Marofa.

19 Južni zid svetišta kapele utvrde Grebengrad u tijeku sanacije 2012. (foto: M. Korunek)

Southern wall of the sanctuary of the chapel of Fort Grebengrad in the course of remediation in 2012 (photo: M. Korunek)

20 Zapadni zid svetišta kapele utvrde Grebengrad u tijeku sanacije 2012. (foto: M. Korunek)

Western wall of the sanctuary of the chapel of Fort Grebengrad in the course of remediation in 2012 (photo: M. Korunek)

pronađen je fragment oktogonalnog stupa (sl. 17). Sličan fragment je 1955. dokumentiran kao ugrađena spolija (sl. 18), a teško je sa sigurnošću potvrditi radi li se o istom fragmentu.

U proljeće 2012., uz redovito održavanje i čišćenje unutrašnjeg prostora utvrde od vegetacije, nastavljena je i sanacija sjevernog zida, koji je dodatno povišen, pa mu je završna visina bila u prosjeku 1,80 m iznad današnje razine funkcioniranja u unutrašnjosti (sl. 16). Tada je u unutrašnjosti utvrde niveliran čitav pojas uz taj očuvani i sanirani dio zida, a u urušnju je pronađeno nekoliko obrađenih profiliranih kamenih fragmenata.⁷³

U jesen iste godine krenulo se sa sanacijom zidova kapele u njezinoj unutrašnjosti (sl. 19, 20). Prije početka radova unutrašnjost kapele bila je ispunjena građevnim materijalom nastalim urušavanjem njezinih zidova, ali i zidova glavne kule (sl. 21), te je u pripremnim radovima 2012. godine kapela raščišćena, ispražnjena i nivelirana na jednu kotu (sl. 9). Tada je pripremljen i kamen za daljnju građevinsku sanaciju. Tijekom radova na raščišćavanju unutrašnjosti kapele potvrđeno je postojanje zida trijumfalnog luka prosječne širine 0,60 m, te fragmentarno očuvane službe, odnosno polustupovi i konzole u svim uglovima lađe i svetišta. Fragment istočnog zida koji samostalno stoji na spoju svetišta i lađe i koji je izrazito oštećen i prijeti urušavanjem, očuvao se zapravo iz tog razloga što je učvršćen poprečnim zidom trijumfalnog luka (sl. 3-4). U tadašnjim ga se radovima pokušalo učvrstiti spajanjem s očuvanim sjevernim dijelom istočnog zida, ali je prilikom otvaranja utvrđeno da se on na tom dijelu ne može nadozidati, jer se ispod nalazi niša kojoj je gornji dio uništen. Najvjerojatnije je to oštećenje oslabilo stabilnost zida, što je u konačnici rezultiralo njegovom

lošom očuvanošću.⁷⁴ U radovima 2012. godine u sjevernom zidu kapele pronađeni su četvrtasti ležajevi za drvene grede, koje su najvjerojatnije nosile drvenu konstrukciju u vidu balkona, odnosno galeriju ili emporu u unutrašnjosti (sl. 3-5, 22). Temeljem analogija, postojanje emfore u kapeli u Grebengradu već ranije je pretpostavio Zorislav Horvat.⁷⁵ Pronađeni četvrtasti ležajevi nalaze se u zidu koji je uvučen u odnosu na osnovni volumen lađe, koji nam je definiran svodnom konstrukcijom, te se čini da je proširenje lađe prema sjeveru nastalo kao potpora drvenoj konstrukciji (sl. 23). U sjeveroistočnom uglu lađe pronađena je vapnena žbuka koja ukazuje da je unutrašnjost kapele, barem na tom dijelu, bila obojena u bijelo (sl. 3-6, 23). Zanimljivo je da su sve otkrivene službe i konzole ugaone, osim one koja je pronađena u sjeverozapadnom uglu lađe. Ondje se služba nalazi na ravno formiranoj podlozi, što sugerira nastavak zida prema zapadu. Nasuprotna služba na spoju lađe i trijumfalnog luka je ugaona kao i ostale u čitavoj kapeli, što ukazuje da je zapadno proširenje izvan osnovnog gabarita lađe bilo nešto užo od same lađe. Sam zapadni zid lađe, koji je bio na znatno višoj koti od pronađenih konzola, urušio se 2009. godine, a sada prilikom snižavanja nivoa poda u kapeli njegov nastavak nije detektiran (sl. 3-7).

Na prostoru utvrde kontinuirano se pronalaze pokretni nalazi, a fragmenti novovjeke keramike, kamene topovske kugle i nekoliko kostiju danas je izloženo u vitrini uz planinarski dom u neposrednom okolišu utvrde. Pronađeno je i nekoliko obrađenih fragmenata kamene plastike, koji su u ovoj fazi privremeno pohranjeni u kompleksu planinarskog doma i u prostorijama tvrtke „Novokom“ d.o.o. u Novom Marofu. Posebno je zanimljiv fragment koji na

73 Radove je izvela tvrtka „Novokom“ d.o.o. iz Novog Marofa.

74 Radove je izvela tvrtka „Novokom“ d.o.o. iz Novog Marofa.

75 Horvat, Z. (1999.): nav. dj.: 187.

21 Pogled na sjeverni zid i urušeni dio zapadnog zida kapele utvrde Grebengrad, stanje 2009. (foto: M. Korunek)

View of the northern wall and collapsed part of the western wall of the chapel of Fort Grebengrad, condition in 2009 (photo: M. Korunek)

22 Sjeverni zid kapele utvrde Grebengrad, unutrašnjost, stanje tijekom radova 2012. (foto: M. Korunek)

Northern wall of the chapel of Fort Grebengrad, interior, condition in the course of works in 2012 (photo: M. Korunek)

23 Proširenje sjevernog zida lađe, ostatci žbuke i polustup (služba) na spoju sjevernog i istočnog zida kapele utvrde Grebengrad otkriveni tijekom radova 2012. (foto: M. Korunek)

Extension of the nave northern wall, remains of plaster and jamb (service) at the junction of the north and east wall of the chapel of Fort Grebengrad discovered in the course of works in 2012 (photo: M. Korunek)

24 Utvrda Grebengrad, dekorirani klesani kameni fragment, najvjerojatnije dio sokla ili vijenca (foto: M. Korunek)

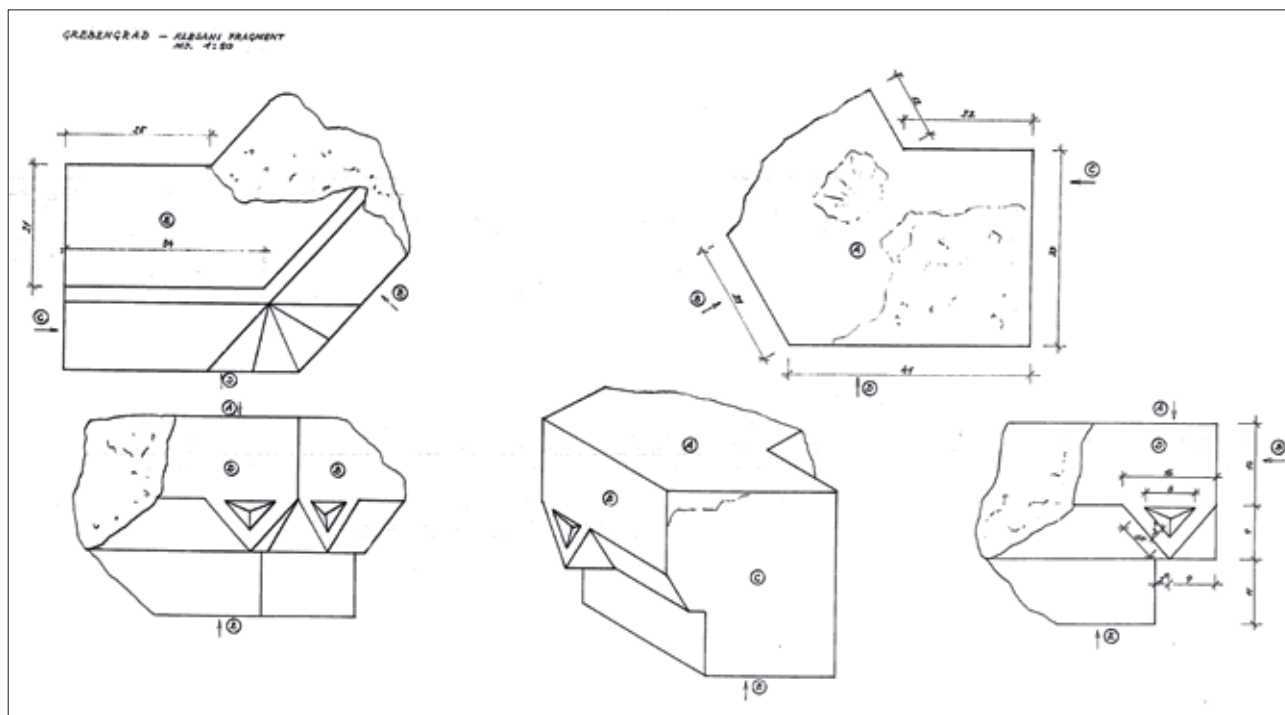
Fort Grebengrad, decorated carved stone fragment, most probably part of plinth or cornice (photo: M. Korunek)

sebi ima isklesane trokutaste dekoracije (sl. 24, 25). On je pronađen i dokumentiran ranije, ali kako je postojala opasnost od oštećenja, tijekom zadnjih radova uklonjen je s utvrde i privremeno pohranjen u planinarskom domu. U ovom trenutku nije ga moguće precizno odrediti, ali najvjerojatnije se radi o ulomku klesanog kamenog sokla ili vijenca.

Treba napomenuti da su, unatoč iznimno skromnim financijskim sredstvima koja su bila osigurana tijekom proteklih pet godina, ipak vidljivi pozitivni pomaci na održavanju i sanaciji same utvrde. Tijekom 2012. godine izrađen je i Strateški plan obnove i prezentacije utvrde Grebengrad, u kojemu su utvrđeni dugoročni ciljevi, te razrađene konkretne mjere i aktivnosti za sanaciju i stabilizaciju

zidova za razdoblje od 2013. do 2015. godine.⁷⁶ Planirana je sanacija i stabilizacija postojećih nadzemnih struktura zida kapele, dok će se na ostalim dijelovima ona provoditi sukladno financijskim mogućnostima. Arheološka istraživanja planirani će se prema dinamici građevinske sanacije i to na dijelovima koji će biti statički sigurni. Istraživanja neće biti moguće provesti u sljedeće tri godine, ali ih svakako treba planirati u budućnosti, jer će nam pružiti vrijedne podatke o starosti samog objekta, kontinuitetu života u njemu, ali i načinu njegovog korištenja. Na pojedinim dijelovima, posebice na dijelu ispod glavne kule,

.....
76 Koordinator izrade Strateškog plana bio je gradonačelnik grada Novog Marofa mr. sc. Darko Hrenić, a izradile su ga Kristina Matijašec, dipl. oec. (Grad Novi Marof) i mr. sc. Marijana Korunek (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu).

25 Utvrda Grebengrad, klesani fragment, M: 1:50, 1955., (MKRH, Planoteka uprave za zaštitu kulturne baštine, TBMF 29509)

Fort Grebengrad, carved fragment, Scale: 1:50, 1955., (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Archive of Maps of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, TBMF 29509)

čini se da je razina funkcioniranja bila niža i do nekoliko metara od današnje, pa se može pretpostaviti da će se pronaći i unutrašnji zidovi. Time će raspored prostorija i njihova namjena, te sama komunikacija unutar objekta biti mnogo jasniji.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na kraju možemo zaključiti da je obnova i prezentacija ovog vrijednog fortifikacijskog objekta na samom početku, te da će nam budući zahvati i istraživanja zasigurno dati mnogo jasniju i bogatiju sliku o njegovom razvoju i građevinskim fazama, kao i o svakodnevnom životu koji se odvijao u njemu. Utvrda Grebengrad nastoji se obnoviti, ne samo zato jer je vrijedno kulturno dobro, već i stoga jer predstavlja okosnicu kulturne, turističke i edukativne ponude novomarofskog kraja i pruža snažan osjećaj identiteta tamošnjem stanovništvu. Posebnu vrijednost utvrda daje njezina povijesna važnost, jer je izvoriste iz kojeg se razvija i naseljava nizina, odnosno mjesto koje je omogućilo nastanak današnjega grada Novog Marofa. Grad Novi Marof prepoznao je potencijal utvrde te u suradnji s Ministarstvom kulture, Konzervatorskim odjelom u Varaždinu, od 2008. godine sustavno radi na zaustavljanju njenog daljnjeg propadanja i devastacije.

Konačni cilj obnove je oživjeti utvrdu stavljajući je u funkciju atraktivne kulturne i turističke destinacije, uključivši pri tome i prirodne vrijednosti i ljepote njenog šireg

prostora. Nije dovoljno samo obnoviti i sanirati zidove, već je potrebno osmisliti i popratne, popularne sadržaje i time sve potencijale maksimalno iskoristiti. U ponudu treba uklopiti i planinarski dom, koji sa svojim smještajnim kapacitetima nudi nove ekonomske momente, te tri tradicijske kuće nekadašnjeg zaseoka Čamići, koje se nalaze neposredno uz njega. Postavljanjem kulturno-povijesne zbirke u ove tradicijske kuće lokalitet bi se mogao dodatno oživjeti.

Nematerijalna baština vezana uz utvrdu Grebengrad također je bogata i raznolika i može se iskoristiti kao dodatni element za njezinu kvalitetnu prezentaciju. Postoje brojne legende, kao npr. legenda o ovci i spašavanju od Turaka ili predaja o podzemnim tunelima koji su spajali Grebengrad sa župnom crkvom Blažene Djevice Marije Kraljice sv. Krunice u Remetincu, a mogle bi biti zanimljive teme za razne edukativne radionice.

Kako Grebengrad možemo gledati kao značajniji turistički potencijal ove mikroregije, potrebno ga je dodatno promovirati u okviru postojećih planinarskih staza, ali i povezati s drugim fortifikacijskim objektima na ovom području, poput Kamene Gorice, Puste Bele, Pake ili Čanjeva. Popularizacijom Grebengrada stvorit će se i preduvjet za razvoj obrtništva ovog kraja. Trenutno je u izradi logotip lokaliteta, koji će omogućiti stanovništvu da se aktivno uključi u turističku ponudu plasiranjem svojih proizvoda s predznakom *grebengradski*. Sagledavanje problematike očuvanja i održivosti

ove utvrde s aspekta više različitih struka zasigurno će u konačnici dati pozitivan rezultat, koji će opravdati znatna ulaganja potrebna za njegovu realizaciju.

DOKUMENTACIJA

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Planoteka Uprave za zaštitu kulturne baštine

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Varaždinu

LITERATURA

Adamček, J. (1973.): Vlastelinstvo Greben, *Kaj*, br. 4-5, god. IV, Zagreb, 16-23.

Belaj, J. (2008.): Bela – ivanovečki burg na Ivančici, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 25, Zagreb, 155-182.

Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sabrao T. Smičiklas; Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; sv. XII (1914); sv. XIII (1915)

Filipan, B. (2011.): Odnos topličkog i grebenskog vlastelinstva i plemićkih obitelji te njihove donacije marijanskim svetištima, *Zbornik radova Podno Grebengrada (Sub castro greben)*, Zagreb – Novi Marof, 151-161.

Horvat, Z. (1998.): Ulazi u burgove 12.–15. st., *Prostor*, No. 6, 1-2 (15-16), 41-66.

Horvat, Z. (1999.): Kapele u burgovima 13.–15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol. 7, No. 2(18), 181–198.

Horvat, Z. (2007.): Branič-kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća, *Prostor*, No. 15, 1(33), 27–41.

Horvat, Z. (2009.): Stambeni prostori u burgovima 13.–15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, No. 17, 1(37), 33–51.

Klaić, V. (1909.): Krapinski gradovi i predaje o njima, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova serija, br. X., Zagreb, 1908/9, 1-32.

Korunek, M. (2012.): Pregled utvrda, burgova i kaštela na području Varaždinske županije, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 28, 227-250.

Košćak, A. (1998.): *Remetinec i Oštrice*, Zagreb – Remetinec.

Košćak, I. (1973.): Od Grebengrada do Novog Marofa, *Kaj*, IV, br. 4-5, 71-73.

Laszowski, E. (1902.): *Hrvatske povijesne građevine*, Knjiga I, Zagreb

Matijević Sokol, M. (2009.): Povlastica Andrije II. Varaždina iz 1209. g., Povijesno-diplomatička analiza, 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009., *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, Varaždin, 19-26.

Miletić, D. (2012.): *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb.

Nadilo, B. (2004.): Ruševine zamkova na jugoistočnim obroncima Ivanšćice, *Građevinar*, 56-2, 105–110.

Szabo, Gj. (1920.): *Srednjovječni gradovi i Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

Szabo, Gj. (1940.): *Hrvatsko Zagorje*, Zagreb.

Szentpétery, I. (1923.): *Az Arpád – házi királyokok leveleineinek kritikái jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianaecritico - diplomatica)*, sv. I, Budimpešta, 1-3.

Šišić, F. (1914.): *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb.

Tanodi, Z. (1943.): Izpravnost varaždinske darovnice iz god. 1209., *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. I, sv. 4, Zagreb, 289-315.

Tkalčec, T. (2002.): Stari grad Čanjevo, *Cris*, god. IV, br. 1/2002, 18–25.

Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb.

Zimanyi, V. (1962.): *A herceg Battyány család leveltára*, Budapest.

Summary

FORT GREBENGRAD NEAR NOVI MAROF

A larger number of structures of fortification character has been recorded so far in the region of the Varaždin County, some of which were built in the prehistoric era and then later in antiquity, the Middle Ages and Early Modern. Particularly prominent among those is Fort Grebengrad, probably built in the course of the second half of

the 13th century and deserted beginning 18th century. The article gives an overview of historic circumstances as a basis for understanding the fort, a description of its current state and an overview of construction and conservation interventions implemented so far for its preservation.

Marijana Korunek

Utvrđivanje namjene građevine kružnog tlocrta u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu

Marijana Korunek
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
RH – 42 000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 904(497.5Prelog):726
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 31. 10. 2013.

Ključne riječi: Međimurje, Prelog, karner, kružna kapela, srednji vijek

Key words: Međimurje, Prelog, karner (small stone Romanesque crypt), circular chapel, middle Ages

U središtu današnjeg grada Preloga, neposredno uz župnu crkvu sv. Jakoba, nalaze se parterno prezentirani ostatci građevine kružnog tlocrta zidani od kamena, pronađeni i istraženi u arheološkim istraživanjima provedenima tijekom 1997. i 1998. godine. U izvješću koje donosi detaljan opis postupka i rezultata provedenih istraživanja, te u kasnijoj dokumentaciji i literaturi, zabilježeno je da se radi o ostacima nekadašnje kule, odnosno o ostacima fortifikacijskog objekta. Međutim, kako je to znatno ranije pretpostavila Anđela Horvat, vjerojatnije je da je građevina izvorno građena kao grobljanska kapela s kosturnicom, odnosno karner, a ne kula. U ovom radu donosi se kratki povijesni pregled i analiza rezultata provedenih arheoloških istraživanja, te se iznose činjenice koje potvrđuju i objašnjavaju tvrdnju Anđele Horvat da se zaista radi o ostacima temelja sakralnog objekta centralnog tlocrta, odnosno o karneru.

UVODNE NAPOMENE

Povijest današnjeg grada Preloga seže u 13. stoljeće, otada se on kontinuirano razvija i širi. Na području grada, osim u dvorištu župne crkve sv. Jakoba, nisu vršena nikakva arheološka istraživanja, pa tako o izgledu i razvoju naselja nemamo podataka dobivenih stručnom obradom terena, već se moramo oslanjati na oskudne pisane izvore i površinske nalaze.

Hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. bio je utemeljitelj brojnih gradova i naselja kojima je dodjeljivao povlastice ili *privilegiae* slobodnih kraljevskih gradova, naseljavajući u njima strance, uglavnom njemačke obrtnike.¹ Isti obrazac ponovio

se i na području Međimurja koje su kraljevi gosti german-skog podrijetla počeli naseljavati tijekom 1264., a iste su godine nedaleko rijeke Drave utemeljili i trgovište Prelog.² Tada je nastao i prvi pisani spomen Preloga – povelja kojom je donesena presuda vezana uz posjed Trnavu, a izdao ju je ban Roland od Ratolda.³ Preloška župa spominje se već u prvom očuvanom popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine gdje je navedena kao *sancti Laurentii de Perllok*, a u popisu iz 1501. spominje se samo naziv mjesta *Prylak*,⁴ dok popis iz 1650. navodi *oppidi Perlakiensis*.⁵ Iz navedenih dokumenata razvidno je da se župna crkva nalazila unutar trgovišta Prelog. Crkva je s vremenom postala premalena da primi sve vjernike, pa je sredinom 18. stoljeća započela izgradnja nove, današnje župne crkve, koja je dovršena 1758. godine.⁶ Povijesni izvori navode da je očuvan toranj stare župne crkve, te da je s izgradnjom nove crkve napušteno i groblje.⁷ Upravo zbog navedenog podatka da je očuvan zvonik, ostatke stare crkve možemo sa sigurnošću locirati u unutrašnjost današnje župne crkve sv. Jakoba u Prelogu. Uz taj stariji objekt, za koji znamo da je postojao tijekom prve polovine 14. stoljeća, a vjerojatno i ranije, zasigurno se i tada nalazilo groblje. Posebnu vrijednost ovome groblju daje činjenica da se na njemu nalazila grobljanska kapela kružnog tlocrta, čije su nam postojanje unutar dvorišta današnje župne crkve sv. Jakoba potvrdila arheološka istraživanja provedena 1997. i 1998. godine⁸ (sl. 1, 2).

2 Kolarić, J. (1995.): nav. dj., 95

3 Kalšan, V. (2006.): nav. dj., 28.

4 Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, LIX, Zagreb, 102.

5 Buturac, J. (1938.): Popis župa zagrebačke biskupije g. 1650., *Croatia Sacra (Arhiv za crkvenu povijest Hrvata)*, br. 15/16, 92.

6 Kolarić, J. (1995.): nav. dj., 110-111.

7 Horvat, R. (1944.): *Povijest Međimurja*, Zagreb, 204.

8 Zahvaljujem mr. sc. Vladimiru Kalšanu i arheologinji Branki Marciuš iz Muzeja Međimurja Čakovec na ustupljenoj dokumentaciji s tih istraživanja.

1 Kolarić, J. (1995.): Povijesni slijed župa Prelog i Draškovec, *Prelog - u povodu 730. obljetnice prvog spominjanja Preloga (1264-1994.)*, Prelog, 95; Kalšan, V. (2006) *Međimurska povijest*, Čakovec, 28.

1 Pogled na prezentirani kružni objekt i župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu (foto: M. Korunek)

View of the presented circular structure and the parish church of St. Jacob in Prelog (photo: M. Korunek)

POVIJESNI PODATCI

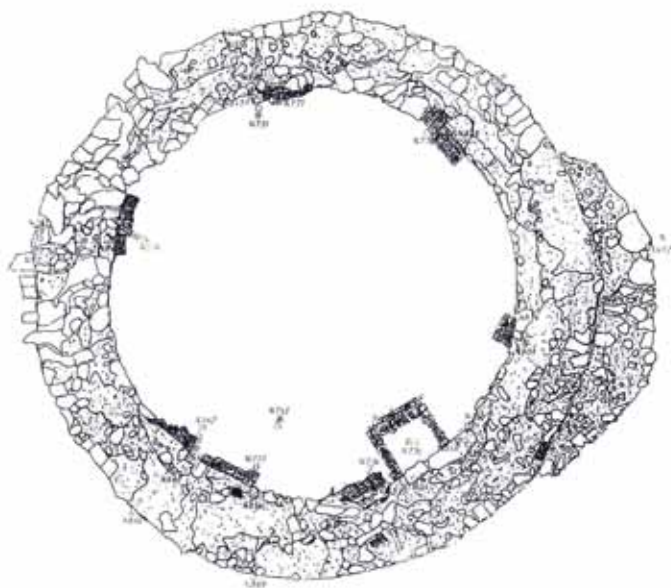
Najstariji poznati spomen grobljanske kapele donosi nam zagrebački kanonik Nikola grof Nadaždi, koji je obavio vizitaciju preloške župe 1693. godine, te navodi da se sjeverno od crkve, na župnom groblju nalazi zidana i nadstvođena kapela sv. Duha.⁹ Taj se podatak nedvojbeno odnosi na ovu građevinu, te je njena funkcija time jasno određena kao sakralni objekt. U to je vrijeme već bila ruševna, a vizitator je zabilježio da ju narod namjerava obnoviti, ali da ju je i vlastelinski upravitelj Juraj Nađ obećao popraviti o svome trošku. Vizitator navodi i podatak da se u kapeli služi misa na Duhove.¹⁰ Da se zaista radi o navedenoj građevini kružnog tlocrta potvrđuje nam vizitator Leskovar, koji je za zidanu kapelu sv. Duha 1698. zapisao da je dugo godina bila zapuštena, te da se sada obnavlja, a da je nedavno dobila i novi krov od hrastova drva,¹¹ i pri tome njezin izgled uspoređuje s kulom.¹² Možda je upravo zbog spomenute usporedbe s kulom i došlo do zabune u određivanju namjene građevine. Vizitator Ivan Mužinić

9 Horvat, R. (1944.): nav. dj., 164.

10 Isto: 164.

11 Horvat, R. (1944.): nav. dj., 177.

12 Horvat, A. (1956.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb, 55.

2 Tlocrt kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu (izradió: B. Špoljar, 1998.)

Ground plan of the circular structure along the parish church of St. Jacob in Prelog (made by: B. Špoljar, 1998)

je 1716. godine zapisao da je kapela sv. Duha u potpunosti dovršena, te da je dobila pozlaćeni oltar s kipovima sv. Josipa, sv. Mihalja, sv. Ivana i sv. Andrije sa slikom Presvetog Trojstva i krasan ormar, a da se ispred kapele nalazilo prostrano drveno predvorje pod kojim je bila zidana grobnica predviđena za pohranu osam lijesova.¹³ Vizitator Vuk Kukuljević 1747. godine navodi samo podatak da se blizu župne crkve, unutar groblja, nalazi kapela sv. Duha u kojoj se nalaze dva oltara.¹⁴ Bedeković spominje da se s desne strane ceste na groblju uz crkvu nalazi kapela koja je posvećena Presvetom Trojstvu, *latitudinis ad summum trium orgyarum & altitudinis circiter semiquintae Capella, cum turricula*, te da je ta rotonda zasigurno stara građevina.¹⁵ Navodi i podatak da je u pogansko vrijeme ovdje bio hram, te da su luterani vršili svoje bogoslužje u njoj, jer je župna crkva bila opustošena.¹⁶ Ova od temelja zidana, svođena kapela pokrivena hrastovom šindrom, bila je u ruševnom stanju već 1768. godine.¹⁷ Što se s građevinom događalo kasnije, za sada nam nije poznato, jer je vizitatori nakon 1768. više ne spominju, pa se stoga nameće zaključak kako je ubrzo nakon navedene godine zbog ruševnosti i dotrajalosti srušena i uklonjena s postojeće lokacije.

13 Horvat, R. (1944.): nav. dj., 187.

14 Isto: 204.

15 Bedeković jedini navodi da je ona posvećena Presvetom Trojstvu, što sugerira da je sredinom 18. stoljeća došlo do promjene titulara: Bedeković, J. (1752.): *Natale solum magni ecclesiae doctis sancti Hieronymi...*, Wiener Neustadt, 281.

16 Bedeković, J. (1752.): nav. dj., 281; Horvat, A. (1956.): nav. dj., 55, f. 193.

17 Horvat, A. (1956.): nav. dj., 55.

3 Temelji kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu tijekom istraživanja 1997. godine (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja Međimurja u Čakovcu)

Foundations of the circular structure along the parish church of St. Jacob in Prelog in the course of research in 1997 (Photo archive of the Archaeological Department of the Museum of Međimurje in Čakovec)

4 Temelji kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu tijekom istraživanja 1998. godine (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja Međimurja u Čakovcu)

Foundations of the circular structure along the parish church of St. Jacob in Prelog in the course of in 1998 (Photo archive of the Archaeological Department of the Museum of Međimurje in Čakovec)

ANALIZA REZULTATA ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Temelji kapele sv. Duha otkriveni su 1997. godine prilikom iskopa za polaganje instalacija u crkvenom dvorištu te se iste godine započelo s arheološkim istraživanjima terena koja je vodio arheolog Josip Vidović, kustos Arheološkog odjela Muzeja Međimurja Čakovec. U prvoj kampanji, koja je trajala šest radnih dana, otkriveni su temelji kružnog objekta građeni od obrađenog i poluobrađenog kamena, prosječne širine zida od 1 m, kojem je čitav unutrašnji prostor bio ispunjen sitnim kamenim oblucima, gotovo do podnice.¹⁸ Prema očuvanoj fotodokumentaciji arheoloških istraživanja možemo zamijetiti da je u prvoj kampanji istražen veći dio unutrašnjosti objekta te dio uz njegov vanjski rub. Na istočnoj strani temelja građevine pronađeno je polukružno proširenje zida, duljine oko 4 m, a širine 0,80 m (sl. 1, 2, 6), koje je u početku prepoznato kao kontrafor koji je nastao istovremeno kad i kružni objekt, jer je potpuno prislonjen uz njega i građen je od istog materijala.¹⁹ U drugoj je kampanji, tijekom istraživanja na zapadnoj strani, također pronađeno proširenje zida (nije geodetski snimljeno), te je ponovno prihvaćena ista pretpostavka da se radi o kontraforu građenom od kamena. Voditelj istraživanja kasnije je napustio tu ideju o postojanju dvaju kontrafora, jer se ispostavilo i utvrdilo da onaj na zapadnoj strani zapravo nije kontrafor, nego urušenje zida (sl. 6).²⁰

18 Vidović, J. (1998.): *Zaštitna arheološka istraživanja – kružne kule u parku župe sv. Jakoba u Prelogu*, (izvješće), 1.

19 Isto.

20 Isto.

U drugoj je kampanji unutrašnjost objekta iskopana do dubine od 2,54 m gdje je određena njegova razina funkcioniranja, a utvrđeno je i da širina zida cijelog objekta iznosi 1 m i da je pravilnog kružnog oblika.²¹ Iz očuvane nacrtne dokumentacije dobivamo podatak da vanjski promjer građevine iznosi 7,50 m, a unutarnji 5,40 m. Najveća izmjerena širina objekta, zajedno sa proširenjem (apsidom) na istočnoj strani iznosi 8,30 m (sl. 2).²² Jugoistočno, u unutrašnjosti objekta, pronađena je struktura koja je prepoznata kao obzidani dimnjak, građen od jednog reda opeke, unutarnjeg promjera 0,5 m, čiju su temeljnu stopu činila dva obrađena kamena u sekundarnoj upotrebi (sl. 3, 5).²³ Nije objašnjeno zašto je toj strukturi pripisana namjena dimnjaka jer, koliko se može razaznati sa fotografija, ona je jasno postavljena u formi pristupnih stuba, gdje je sekundarno upotrijebljeno obrađeno kamenje poslužilo kao nastupna ploha. Možda je upravo teza o postojanju dimnjaka sugerirala njezin mogući profani karakter i navela na pogrešno određivanje funkcije građevine kao fortifikacijskog objekta.

Na unutarnjoj strani temeljnih zidova pronađeno je šest potpornjaka (istaka) građениh od opeke, koji su ugrađeni u kamene temelje²⁴ (sl. 2, 4). Oni su postavljeni nasuprotно, te se može pretpostaviti da su služili kao potpornji drvenih greda koje su nosile drveni pod, a njihove temeljne stope

21 Isto.

22 Geodetski elaborat izradio je Branko Špoljar, dipl. ing. iz tvrtke „Geodet“ iz Čakovca u lipnju 1998. godine.

23 Vidović, J. (1998.): nav. dj., 2. Treba napomenuti da je jedan od njih ulomak gotičkog svodnog rebra, međutim ono ne može biti relevantno kod datacije građevine, upravo zbog činjenice što je pronađeno u sekundarnoj uporabi.

24 Vidović, J. (1998.): nav. dj., 2.

5 Struktura prepoznata kao dimnjak, unutrašnjost kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu tijekom istraživanja 1998. godine (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja Međimurja u Čakovcu)

Structure identified as a chimney, interior of the circular structure along the parish church of St. Jacob in Prelog in the course of research in 1998 (Photo archive of the Archaeological Department of the Museum of Međimurje in Čakovec)

6 Temelji kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakova u Prelogu nakon istraživanja 1998.; na istočnoj strani vidi se polukružni istak (apsida), a na zapadnoj urušenje zida (Fototeka Arheološkog odjela Muzeja Međimurja u Čakovcu)

Foundations of the circular structure along the parish church of St. Jacob in Prelog following research in 1998; on the eastern side there is an apse and on the western side a collapsed wall (Photo archive of the Archaeological Department of the Museum of Međimurje in Čakovec)

dopirale su gotovo do prvobitnog opločenja podnice.²⁵ Početna situacija bila je najvjerojatnije takva da su pod kapele iznad kosturnice nosile drvene grede, a istaci od opeka kasnija su intervencija. Prema očuvanim fotografijama možemo samo naslutiti da kosturnica tek kasnije dobiva svodnu konstrukciju, te da su istaci od opeke zapravo pete svodova. Toj fazi najvjerojatnije pripadaju i pristupne stuba, koje su pogrešno prepoznate kao dimnjak (sl. 2,3,5). Unutar čitavog kružnog objekta očuvani su temelji za podnicu koji se sastoje od usitnjenog građevinskog materijala učvršćenog vapnom, a na podlozi su nađene dvije opeke nekadašnje podnice. Unutar rastera građevine pronađeno je još nekoliko identičnih opeka, ali su sve bile dislocirane.²⁶ Podnica je najvjerojatnije bila probijena kako bi se u unutrašnjost objekta mogli položiti pronađeni skeletni ostatci.²⁷ U izvješću nije opisana njihova točna lokacija kao ni uvjeti nalaza, a nisu očuvane ni fotografije. Nalaz kostiju definiran je kao zajednička grobnica, u kojoj broj kostura nije bilo moguće utvrditi, a uz kosti, osim dviju prilično oštećenih medaljica, nisu nađeni drugi pokretni nalazi.²⁸ Pronađeni skeleti upućuju na običaj koji datira još iz vremena romanike, tj. na praksu da se kosturnica koristi za pohranu kostiju iz prekopanih starih grobova. Karneri se u pravilu sastoje od prostora kosturnice koja je ukopana u zemlju i prostora kapele podignute iznad nje. Navedeni podatci nedvojbe-

no potvrđuju tezu Anđele Horvat da je ova građevina centralnog tlocrta zaista bila karner, korišten za pohranu skeletnih ostataka, a nikako obrambena kula.

U nastavku radova u unutrašnjosti objekta, praćenjem stratigrafije, uočeni su tragovi gara unutar kojeg je pronađeno nešto sitne fragmentirane keramike, a nakon sloja gara slijedio je sloj riječnog nanosa sitne i srednje valutice, na koji su bili položeni temelji objekta. Kod iskopa oko vanjskog ruba kružnog objekta mjestimice se nailazilo na skeletne ukope, koji su potvrdili navode u pisanim izvorima da se kružni objekt nalazio usred postojećeg groblja.²⁹ Ovi ukopi nisu datirani, što vjerojatno treba pripisati izostanku pokretnih nalaza u grobovima, ali i činjenici da je istražen samo uski pojas uz temelje, te da se sonda nije širila kako bi se oni cjelovito istražili.

Ostatci temelja potvrđuju da se radi o građevini kružnog tlocrta, s proširenjem polukružnog oblika na istočnoj strani, za koje možemo zaključiti da nije kontrafor, nego je zapravo plitka apsida (sl. 2, 6). Sukladno tomu, ulaz s drvenim predvorjem koji navode vizitacije morao se nalaziti na zapadnoj strani, čime se ona postavlja u orijentaciju I - Z. Kako se u vizitacijama spominje i zidana grobnica ispod predvorja, trebalo bi arheološki istražiti i prostor zapadno od kružnih temelja.

VALORIZACIJA PRONAĐENIH STRUKTURA

Rezultate arheoloških istraživanja potrebno je kritički sagledati, a temeljem svih dostupnih postojećih podataka

25 Isto.

26 Isto.

27 Isto.

28 Isto.

29 Vidović, J. (1998.): nav. dj., 2.

7 Prikaz „kule“ na informativnoj tabli uz prezentirane ostatke kružnog objekta uz župnu crkvu sv. Jakoba u Prelogu

Display of the „tower“ on the information board along with presented remains of the circular structure by the parish church of St. Jacob in Prelog

građevinu adekvatno valorizirati. Voditelj arheoloških istraživanja³⁰ prepoznaje ju i identificira kao kulu (sl. 7), a kao kula se navodi i u kasnije nastaloj dokumentaciji i literaturi.³¹ Međutim, takva se determinacija ne može potkrijepiti stvarnim nalazima, a i povijesni je izvori klasificiraju drugačije. Navode je kao objekt sakralne namjene, preciznije kao grobljansku kapelu. Tlocrtna dispozicija građevine s plitkim polukružnim istakom u formi apside na istočnoj strani, te činjenica da nisu pronađeni nikakvi ostatci zida koji bi potvrdili da je građevina bila dio fortifikacijskog sustava (struktura zapadno uz temelje građevine ustvari je urušenje zida), kao i činjenica da nisu pronađeni pokretni nalazi profanog karaktera, upućuju nas na zaključak da se doista radi o sakralnom objektu (sl. 2, 6). Sukladno svemu navedenome, možemo se složiti s Anđelom Horvat koja je točno odredila funkciju građevine. Kao najbliži postojeći objekt centralnog tlocrta ona navodi rotundu u Selu u Prekmurju, a kao primjere karnera iz sjevernohrvatskih krajeva navodi gotički karner u Tornju i baroknu kapelu u Ilači.³² S obzirom na rezultate arheoloških istraživanja, centralnu građevinu možemo odrediti jedino kao karner, te je nikako ne možemo dovesti u vezu s kulom, a ne mo-

žemo je komparirati ni s kapelom sv. Nikolaja u Selu u slovenskom Prekmurju. Naime, manje crkvice centralnog tlocrta ne grade se na grobljima uz župne crkve, nego se grade samostalno kao zasebni sakralni objekti. Od takvih primjera, uz navedenu kapelu sv. Nikolaja u Selu, imamo i crkvicu sv. Ivana Krstitelja u Spodnjoj Muti u Sloveniji, a u mjestu Wasserhofenu u Austriji crkvicu sv. Marije Magdalene. Analogije za grobljanske kapele (karnere) izgrađene na grobljima uz crkve treba tražiti u alpskim krajevima, gdje se očuvalo relativno mnogo primjeraka. Utjecaj alpskih krajeva na području Međimurja prilično je jak u srednjovjekovnom periodu, posebice ako se promatra očuvana gotička figuralno i vegetabilno dekorirana arhitektonska plastika u međimurskim crkvama. Ovakav tip karnera kružnog tlocrta, s apsidom koja izlazi izvan centralnog korpusa na istočnoj strani objekta tipičan je za alpske krajeve, pa tako u Austriji imamo očuvane romaničke karnere u Glantschachu (sl. 8), Einersdorfu, Globasnitzu (sl. 9), Hadersdorfu, Mauthausenu, Radsbergu, Sankt Veit an der Glanu, Marii Wörth, Altenburgu i dr., dok u razdoblju gotike nastaju oni u Greutschachu i Friedersbachu. I u susjednoj je Sloveniji ovakav tip arhitekture bio učestao u srednjem vijeku, ali su se do danas očuvala samo tri romanička karnera i to u Mokronogu, Libeličah i Jareninskom Dolu. Svi spomenuti karneri oblikom su kružne tlocrtne forme iz kojih u prostor izlazi plitka, polukružna apside. Jedino karneri u Greutschachu i Friedersbachu imaju kontrafore na vanjskoj strani, a razlog tomu je njihov kasniji nastanak. Za datiranje ove građevine treba uzeti u obzir i primjere koji nastaju u Karpatskoj kotlini, gdje su građevine centralnog kružnog tlocrta dosta učestale u vrijeme Arpadovića, koji vladaju Ugarsko-hrvatskim kraljevstvom do 1301. godine. To su pretežno crkve i kapele manjih dimenzija, koje je popisao i kategorizirao prema tipovima tlocrta András Szilágyi. Tako doznajemo da su građevine najsličnijih tlocrta na području mađarske županije Zala, u čijem je upravnom području tada bilo cijelo Međimurje, rotonde sv. Nikole u Kallódsu i sv. Pavla u Bagodvitenyéd. U arheološkom sloju očuvane su rotonde sv. Franje u Gyulakeszi, sv. Lovre u Keszthelyu, sv. Križa u Letenyu (Csatár) i rotonda u Nemesbük-Mihályházai. U ostatku Mađarske sličnog su tlocrta očuvane rotonde u Óskú, Rábaszentmiklósu i Szalonnai. U arheološkom sloju očuvane su rotonde sv. Jurja (I) u Veszprému, S. Jakoba u Jáku (I), te rotonde u Mórighelyu, Vasváru, Alagu, Baj-Kovácsiju, Isaszegu, Nagykőrösu-Homolyu (I i II), Csanádu, Fővényes-Kerekegyházai, Egeru, Kisdánai, Szűgy-Koszoliku, Mezőtárkányu, Boldvai i Sárospataku. Na području Slovačke najsličnijeg su tlocrta karner sv. Mihovila u Banskoi Štiavnici i rotonde u Kostolcu, Križovanima nad Dudváhom, Krásnoj nad Hornádom, sv. Jakoba u Bratislavi, sv. Mihovila u Michalovcima, sv. Jurja u Nitrianskoj

³⁰ Isto: 1-7.

³¹ Vučetić, R., Haničar Buljan, I., Kraševac, I. (2008.): *Konzervatorska studija za područje obuhvata Urbanističkog plana uređenja Preloga*, elaborat, Zagreb, 7, 19; Kalšan, V. (2006.): nav. dj., 50; Vučetić, R. (2009.): *Trgoviste Prelog - obilježja povijesnog razvoja*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009, Zagreb, 180-181.

³² Horvat, A. (1956.): nav. dj., 55, f.194.

8 Pogled na karner u Glantschachu (foto: J. Jaritz, preuzeto s: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Glantschach_Karner_05112006_01.jpg)

View of karner in Glantschach (photo: J. Jaritz, downloaded from web page: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Glantschach_Karner_05112006_01.jpg)

9 Karner na groblju u Globasnitzu (preuzeto s: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Globasnitz_Totenleuchte_und_Karner_19062007_31.jpg)

Karner at the cemetery of Globasnitz (downloaded from web page: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Globasnitz_Totenleuchte_und_Karner_19062007_31.jpg)

Blatnici – Jurku, sv. Marije u Kurimi i sv. Jurja u Skalici. U Srbiji (Vojvodini) imamo rotundu sv. Jurja u Baču, a na području današnje Rumunjske rotunde u Geoagiu, Parhidi, Orastieu i onu posvećenu sv. Stjepanu u Pelisoru.³³

Nakon provedenih arheoloških istraživanja, temelji kapele u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu zaštićeni su i ponovno zatrpani, a na koti okolnog terena izgrađena je u parternoj zoni ponovljena forma kapele, kako bi se prezentirao njezin tlocrt (sl. 1). Kod prezentacije je postavljena informativna tabla na kojoj je pronađena struktura definirana kao kula iz 15. stoljeća, a priložen je i crtež s njenim mogućim izgledom (sl. 7). Sličan crtež koji prikazuje mogući izgled građevine kao kule objavio je i Vladimir Kalšan.³⁴ Kako nigdje nije navedeno tko je izradio te prikaze, kao ni jesu li to idealne rekonstrukcije ove ili

neke druge građevine, možemo samo pretpostaviti da su oni preuzeti kao komparacija. Temeljem svih dostupnih podataka i analogija, ovakvi predloženi izgledi građevine ne mogu se ničime opravdati, te sukladno tomu ni prihvatiti. Potrebno je napomenuti i da je tako definirana struktura postala svojevrsnim zaštitnim znakom grada Preloga, te se po tom modelu izrađuju i suveniri.³⁵ Time je stvorena zablude koja je s vremenom postala činjenica, što svakako treba ispraviti. Akceptirajući povijesne izvore i stvarne nalaze arheoloških istraživanja, ovaj objekt treba jasno definirati kao građevinu sakralne namjene, odnosno grobljansku kapelu, karner. Možda je ona u određenim povijesnim okolnostima i mogla poslužiti u fortifikacijske svrhe, ali to nikako nije njezina izvorna funkcija te se ne može tako ni klasificirati.

33 Szilágyi, A. (2008.), *A Kárpát – medence Árpád – kori rotundái és centrális templomai*, Budapest, 141-290.

34 Kalšan, V. (2006.): nav. dj., 50.

35 Ovim prilikom zahvaljujem se župniku preč. Antunu Hoblaju koji mi je pokazao veći broj suvenira s prikazom „preloške kule“, koji su svi redom nastali prema prikazu na informativnoj tabli uz prezentirane ostatke *in situ*, te prikazu objavljenom u: Kalšan, V. (2006.): nav. dj., 50.

ZAKLJUČAK

Temeljem svega navedenog možemo zaključiti da je kružni tlocrt ove građevine produkt namjene, te da je ona izvorno građena kao karner. Problem nastaje pri određivanju preciznog vremena nastanka, odnosno njezine točne datacije, jer se datiranju i klasifikaciji arheoloških struktura ili njihovih pojedinih dijelova, bez sigurnih povijesnih podataka, mora pristupiti iznimno oprezno, a pri korištenju analogija potrebno je uvažavati stvarni vremenski, povijesni i prostorni kontekst. Sukladno tomu, preciznija datacija ovog objekta temeljem svih dostupnih postojećih podataka nije moguća, ali kada ga usporedimo i učinimo komparativnu analizu sa sličnim očuvanim objektima na području susjedne Slovenije, Austrije i Mađarske, te Slovačke, Rumunjske i Srbije, tada možemo nastanak ovog karnera, barem okvirno, postaviti unutar granica romaničkog ili ranogotičkog stilskeg perioda, što ga određuje kao jednu od najstarijih poznatih sakralnih građevina na području Međimurja. Možda će nam za precizniju dataciju i određivanje točnog vremena nastanka pomoći rezultati budućih arheoloških istraživanja, koja svakako treba planirati i realizirati unutar areala dvorišta župne crkve sv. Jakoba u Prelogu.

Summary

DETERMINING THE PURPOSE OF A CIRCULAR GROUND PLAN STRUCTURE IN THE COURTYARD OF THE PARISH CHURCH OF ST. JACOB IN PRELOG

In the centre of today's City of Prelog, in the immediate vicinity of the parish church of St. Jacob, we can find the remains of a circular ground plan structure presented parterre, built of stone, found and researched during archaeological research carried out in 1997 and 1998. The report that brings a detailed description of the procedure and the results of the research carried out, as well as the documentation and literature later on, states that those are the remains of a former tower, i.e. the remains of a fortification

LITERATURA

- Bedeković, J. (1752.), *Natale solum magni ecclesiae doctris sancti Hieronymi...*, Wiener Neustadt.
- Buturac, J. (1984.), Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, LIX, Zagreb, 43-108.
- Buturac, J. (1938.), Popis župa zagrebačke biskupije. 1650., *Croatia Sacra (Arkiv za crkvenu povijest Hrvata)*, br. 15/16, Zagreb, 87-96.
- Horvat, A. (1956.), *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb.
- Horvat, R. (1993.), *Povijest Međimurja*, Zagreb.
- Kalšan, V. (2006.), *Međimurska povijest*, Čakovec.
- Klaić, B. (1990.), *Rječnik stranih riječi (A-Ž)*, Zagreb.
- Kolarić, J. (1995.), Povijesni slijed župa Prelog i Draškovec, *Prelog – u povodu 730. obljetnice prvog spominjanja Preloga (1264-1994.)*, Prelog, 93-132.
- Szilágyi, A. (2008.), *A Kárpát – medence Árpád – kori ro-tundái és centrális templomai*, Budapest.
- Vidović, J. (1998.), *Zaštitna arheološka istraživanja – kružne kule u parku župe sv. Jakoba u Prelogu*, (izvješće)
- Vučetić, R., Haničar Buljan, I., Kraševac, I. (2008.), *Konzervatorska studija za područje obuhvata Urbanističkog plana uređenja Preloga*, elaborat, Zagreb.
- Vučetić, R. (2009.), Trgovište Prelog – obilježja povijesnog razvoja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009, Zagreb, 179-190.

structure. However, as assumed much earlier by Anđela Horvat, the building is more likely to have been originally built as cemetery chapel with charnel, or as karner and not as tower. This work brings a brief historical overview and analysis of the results of carried out archaeological research and presents facts corroborating and explaining the statement by Anđela Horvat according to which those are indeed remains of the foundations of a sacral building of central ground plan, or a karner.

Petar Puhmajer

Isusovačka kurija u Vinici – građevinske faze i pitanje prezentacije

Petar Puhmajer
Hrvatski restauratorski zavod
HR – 10 000 Zagreb, Ilica 44

UDK: 728.82(497.5Vinica)(091)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 15. 4. 2013.

Ključne riječi: arhitektura, 17. stoljeće, 18. stoljeće, Vinica, isusovačka kurija, građevni razvoj, tlocrtna tipologija, konzervatorska istraživanja

Key words: architecture, 17th century, 18th century, Vinica, Jesuit Manor, architectural development, floor plan typology, conservation investigation

U radu se utvrđuje slijed sukcesivne izgradnje isusovačke kurije u Vinici. Kurija se datira u 17. stoljeće prema karakterističnoj prostornoj organizaciji ostvarenoj nizanjem prostorija s obje strane središnjeg hodnika na svakoj etaži. Prvotni vlasnici nisu poznati, ali arhivski izvori govore da su kuriju u najranije doba posjedovali grofovi Draškovići, koji su je 1738. prodali isusovcima. Isusovci su kuriju 1740. dali značajno obnoviti, prigradivši arkadne hodnike uz južno i istočno pročelje, te stubište i kapelu. U 19. stoljeću došlo je do novih većih zahvata u unutrašnjosti te preoblikovanja pročelja s drukčijim rasporedom prozorskih osi i lezenama u žbuci. U 20. stoljeću u unutrašnjosti su srušeni gotovo svi pregradni zidovi na gornjim etažama, a zapuštenost je uzrokovala i urušavanje istočnog dijela arkadnog hodnika, nakon čega je uslijedila njegova rekonstrukcija. U tako izrazito pregrađivanom objektu čitanje konzervatorskih nalaza znatno je otežano, ali se pažljivijim uvidom i proučavanjem povijesnih izvora mogu razlučiti građevinski slojevi, a na temelju njih i postaviti osnovno usmjerenje konzervatorske prezentacije.

Nekadašnja isusovačka kurija u Vinici smještena je u središtu naselja, sjevernim pročeljem okrenuta prema glavnom viničkom trgu. Troetažno zdanje, približno kvadratnog tlocrta, natkriveno četverostrešnim krovom, zadržalo je dominantan položaj na trgu, u ambijentu skromnih seoskih prizemnica. Danas devastirana kurija ima jasno definirane planove za obnovu, u svrhu čega su 2011.

provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja.¹ Ona su omogućila detaljnu analizu građevinskih struktura kurije, prema kojoj je uspostavljena geneza objekta, odnosno kronologija njegova razvoja. Istraživanja su tako iznijela na vidjelo dosad skrivene prostorne i oblikovne značajke kurije te ponudila odgovor na složeno pitanje konzervatorske prezentacije, koju je prije obnove bilo potrebno precizno definirati.

KURIJA U POVIJESNIM IZVORIMA

Povijest kurije usko je vezana uz povijest Vinice kao naselja, budući da je kurija dominantni objekt glavnoga viničkog trga. Naselje Vinica formiralo se oko kilometar i pol od srednjovjekovnog plemićkog grada (burga) Vinice, koji se prvi put spominje u 14. stoljeću.² Burg je 1391. bio u rukama kralja Sigismunda, a 1397. dolazi u posjed grofova Celjskih. Nakon smrti posljednjeg Celjskog, prelazi u vlasništvo Jana Vitovca, a potom Ivana Korvina, koji ga u 16. stoljeću poklanja Ivanu Gyulayu.³ Godine 1566. Vinicu također stječe znameniti ugarski povjesničar Nikola Istvánffy (1539. –1615.),⁴ pa je ona od tada u dvojnomo vlasništvu Istvánffyja i braće Gyulay.⁵ Početkom 17. stoljeća nasljeđuje je obitelj Thuroczy, nakon koje se posjed

.....
1 Kurija se obnavlja za smještaj općinskog poglavarstva Vinice. Istraživanja su predstavljena u elaboratu: Puhmajer, P. (2011.a): *Vinica. Isusovačka kurija – kurija Patačić. Konzervatorski elaborat obnove i rekonstrukcije*, Zagreb.

2 Vjeruje se da ime Vinica dolazi od loze "vinika" (*Wilde Rebe*), koja je ondje uspijevala pa se proizvodilo poznato vino. Belošević, S. (1926.): *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin*, Zagreb, 110.

3 Belošević, S. (1926.): nav. dj.: 110–111.

4 Mandušić, I. (2009.): Ugarski povjesničar Nikola (Miklós) Istvánffy (1538.–1615.) i njegovo djelo *Historiarum De Rebus Ungaricis* u hrvatskoj historiografiji, *Croatia Christiana Periodica*, 64, Zagreb, 37.

5 Na župnoj crkvi i župnom dvoru u Vinici sačuvano je nekoliko vrijednih klesarskih djela iz 16. i 17. stoljeća, koja svjedoče o bogatstvu i umjetničkim sklonostima vlasnika Vinice u tom razdoblju. Usp. Szabo, G. (1939.): *Kroz Hrvatsko zagorje*, Zagreb, 118.–120; Pelc, M. (2006.): Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, Zagreb, 75–76.

1 Vinica na جوزيفينسكوј karti iz osamdesetih godina 18. stoljeća (Izvor: M. Valentić, I. Horbec, I. Jukić: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Varaždinska županija, Zagreb, 2005., sekcija 3)

Vinica on a map from the 1780s (Source: M. Valentić, I. Horbec, I. Jukić: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija, Zagreb, 2005, section 3)

2 Nekadašnja isusovačka kurija, pogled sa sjeveroistoka, stanje 2006. godine. Lijevo je vidljiva recentno rekonstruirana građa zida (foto: P. Puhmajer)

Former Jesuit Manor in Vinica, northeast view in 2006. The recently reconstructed masonry of the arcades visible on the left (photo: P. Puhmajer)

postupno usitnjava, a tvrđava često mijenja vlasništvo – dolazi u ruke obitelji Keglević, Drašković, Malakoczy i Erdödy.⁶

U nizini podno tvrđave razvilo se naselje Vinica, koje je 1580. godine, darovnicom cara Rudolfa, dobilo status trgovišta.⁷ Ono je gravitiralo Varaždinu kao najbližem većem gradu, ali je tijekom stoljeća zadržalo vlastite upravne ovlasti.⁸ O trgovačkoj i sudbenoj tradiciji Vinice u novom vijeku svjedoči do danas sačuvani znameniti *Pranger* – stup za mjerenje iz 1643. godine,⁹ smješten na glavnom trgu.¹⁰ Trg je lijevkastog oblika, položen u smjeru sjever-jug, a po svemu sudeći formiran je u doba osnivanja trgovišta, u ranom novom vijeku. Na najstarijem sačuvanom prikazu Vinice, جوزيفинском katastru iz osamdesetih godina 18. stoljeća, vidi se da je trg izgrađen sa svih triju strana

(sl. 1).¹¹ Južnom je stranom trga u to doba dominirala jednokatna kurija (sl. 2), a slična se situacija zadržala do današnjih dana.

Povijesni izvori zasad šute o prvotnoj izgradnji kurije. Sudeći prema prostornim i oblikovnim obilježjima, izgradnja se zasigurno dogodila u 17. stoljeću. Dosad, međutim, nisu pronađeni podatci po kojima bi se građevina mogla točno datirati. Đurđica Cvitanović navodi da su varaždinski isusovci imali kuriju u Vinici u čijem je dvorištu sačuvan *Pranger* s mjerom, datiran u 1643. godinu “približno iz vremena izgradnje kurije”.¹² No, za to danas nema nikakvih dokaza, a stup nije morao biti građen istodobno s kurijom. Isusovci će odigrati važnu ulogu u povijesti kurije, ali tek kasnije, u 18. stoljeću.¹³

Osnova za datiranje prvotne izgradnje kurije zapravo je njezina tlocrtna organizacija, koja govori u prilog tomu da je građevina podignuta u 17. stoljeću. Trodijelni prostor organiziran na način da se uzduž osovinski položenog središnjeg hodnika nižu prostorije s obje njegove strane, bio je u to vrijeme čest na širem području srednje Europe (sl. 3 i 4). Podrijetlo takve organizacije vuče u srednji vijek, od karakterističnog dugačkog i uskog formata parcela,

6 Belošević, S. (1926.): nav. dj.: 111. i Obad Ščitaroci, M. (1991.): *Dvorci i perivoji Hrvatskog zagorja*, Zagreb.

7 Belošević, S. (1926.): nav. dj.: 110.

8 Prvim privilegijem, koji je Vinica dobila još 1532. godine, bila je definirana obveza građana u održavanju i obrani viničke utvrde, te su regulirani porezni nameti i trgovački odnosi. Prema tom privilegiju, građani su za gradnju novih kuća smjeli, uz znanje kaštelana, koristiti drvo iz svih viničkih šuma. Složena struktura općinske uprave i ugledniji položaj njezina suca upućuje na to da je Vinica bila među razvijenijim gradovima Varaždinske županije u to doba. Budak, N. (1994.): *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb – Koprivnica, 53-54.

9 *Pranger* dolazi od njemačke riječi koja označava “stup srama”, budući da je ujedno služio i za kažnjavanje prijestupnika. *Pranger* je oblikovan kao trostrani kameni stup visine 260 cm, s trima glavama (maskeronima) te datiran natpisom u 1643. godinu. Prema rustičnom oblikovanju glava neki istraživači drže da bi mogao biti stariji od navedene datacije. Peškan, I.; Pascuttini-Juraga, V. (2011.): *Vinica i Pranger, Starohrvatska prosvjeta*, sv. 38, Zagreb, 289-290.

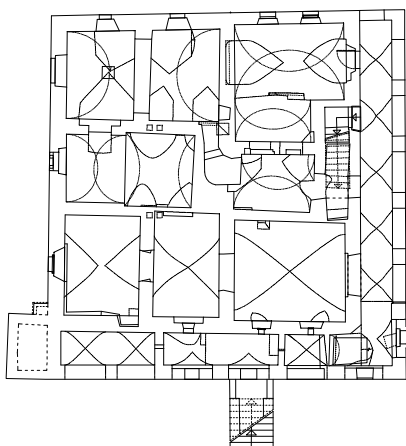
10 Stjepan Belošević kaže da stup možda potječe iz viničke utvrde. Belošević, S. (1926.): nav. dj.: 111. No, njegova funkcija za mjerenje, a ujedno i kažnjavanje, ukazuje na to da je prije mogao nastati u javnom prostoru nekog naselja. Navodno je kasnije premješten u dvorište dvorca Opeka, moguće u vrijeme velike Bombellesove obnove u drugoj polovici 19. stoljeća, a potom u dvorište isusovačke kurije na viničkom trgu, u kojoj je od kraja 19. do sredine 20. stoljeća smješteno općinsko poglavarstvo.

11 Valentić, M.; Horbec, I.; Jukić, I. (2005.): *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Varaždinska županija*, Zagreb, 130.

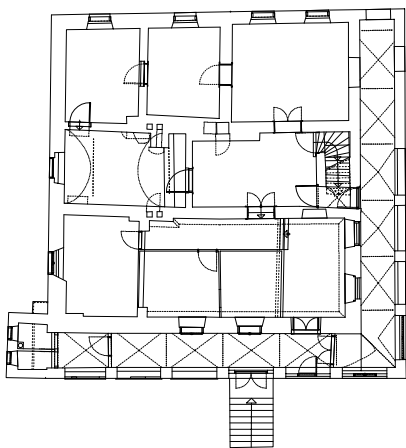
12 Cvitanović, Đ. (1992.): Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama, *Isusovačka baština u Hrvata*, Zagreb, 43.

13 U prilog ranoj prisutnosti isusovaca u Vinici ide uloga vlasnika viničke tvrđave Nikole Istvanffyja koji ondje boravi od 1566. pa do svoje smrti 1615. godine. Naime, dolaskom isusovaca u Hrvatsku 1606. godine na poziv biskupa Bratulića, Istvanffy se kao predani katolik osjetio pozvanim osigurati im prihode za uzdržavanje te tako postao prvim donatorom isusovačkog kolegija. Darovao im je neke od svojih posjeda, a pred smrt im je oporučno ostavio dio svoje knjižnice koja se nalazila u Vinici. Nakon Istvanffyjeve smrti, vlasništvo i tvrđavu Vinica naslijedile su njegove kćeri Uršula, Eva i Katarina. Mandušić, I. (2009.): nav. dj.: 37-39.

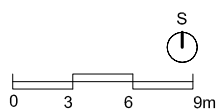
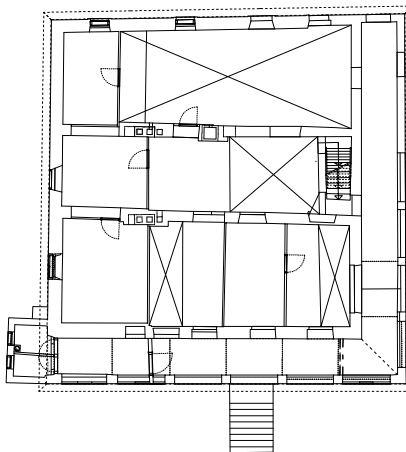
Tlocrt podruma

Tlocrt prizemlja

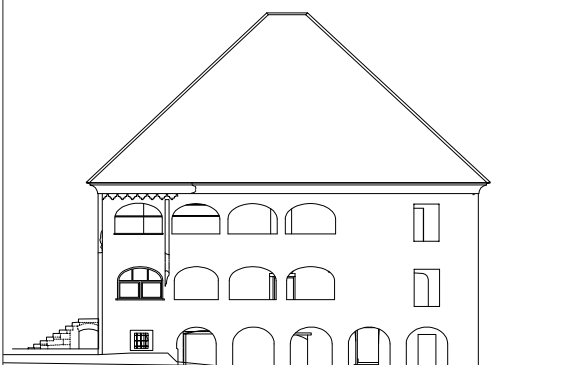
Tlocrt kata

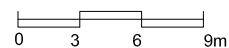
Sjeverno pročelje

Istočno pročelje

Južno pročelje

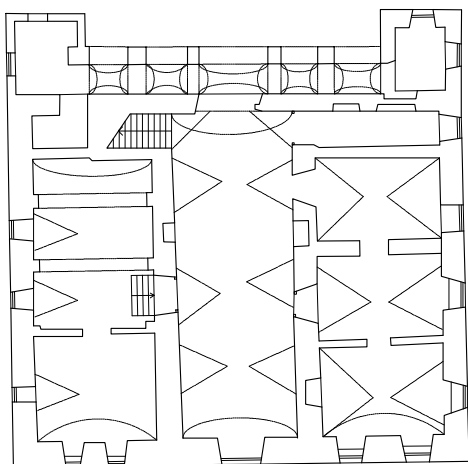
3 Nacrti postojećeg stanja: podrum, prizemlje i prvi kat (arh. snimak: Majcen d.o.o. Vinica)

Plan of the cellar, ground floor and first floor (drawing: Majcen d.o.o. Vinica)

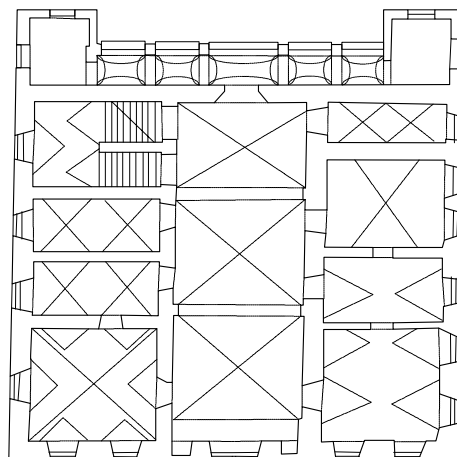
4 Nacrti sjevernog, istočnog i južnog pročelja (arh. snimak: Majcen d.o.o. Vinica)

North, east and south façade Majcen (drawing: Majcen d.o.o. Vinica)

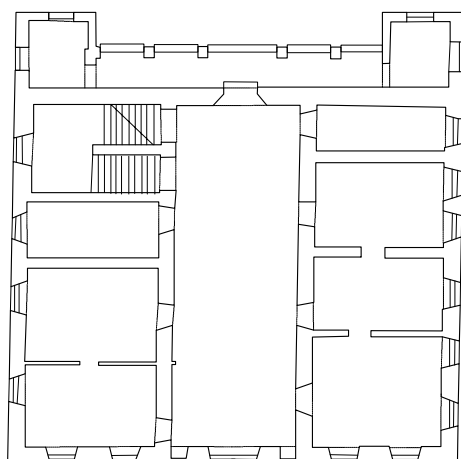
Tlocrt prizemlja

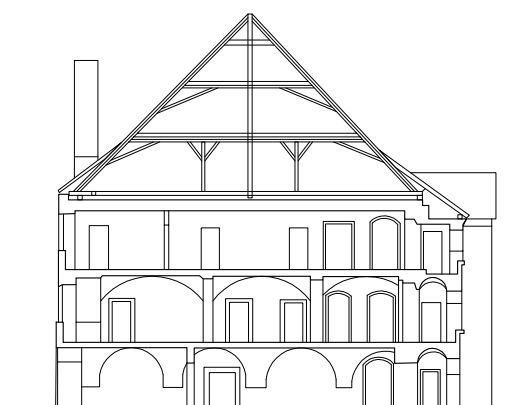
Tlocrt 1. kata

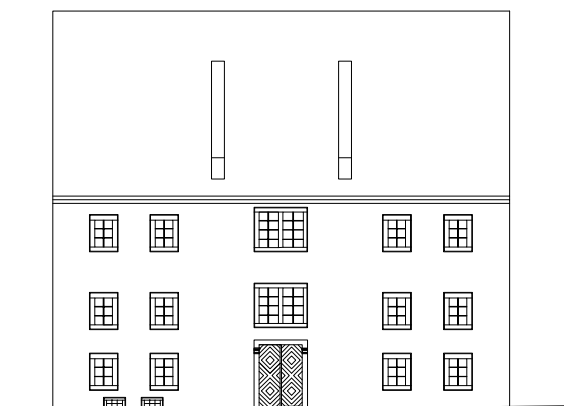
Tlocrt 2. kata

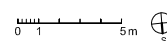
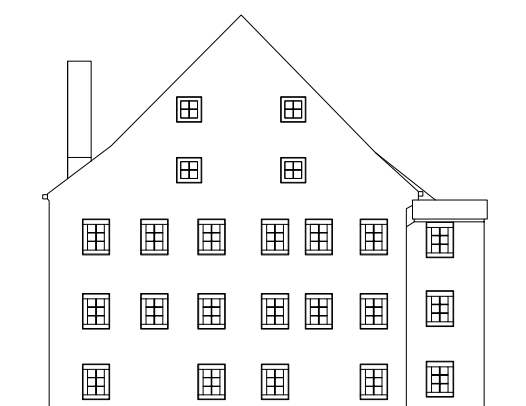
Presjek

Sjeverno pročelje

Zapadno pročelje

5 Komparativni primjer: tlocrti, presjek i pročelja zgrade Zakmardijeva sjemeništa u Varaždinu (1668. –1670.).

A comparative example: floor plans, cross section and façades of Zakmardi's Seminary in Varaždin (built 1668-1670)

koji je prevladavao u gradovima srednje Europe. On je predodredio formiranje prostorne organizacije stambenih kuća, pri čemu se razvio karakterističan jednokrnlni tlocrtni tip s nizanjem prostorija uzduž središnjeg hodnika. Odjeci takvog tipa jasno su artikulirani i u svjetovnoj arhitekturi obližnjeg Varaždina u 17. stoljeću, gdje ga nalazimo na privatnim palačama, poput palače Patačić i palače Wassermann-Kreuz,¹⁴ ali i kod javnih zgrada, poput Zakmardijeva sjemeništa, podignutog 1668.–1670. godine (sl. 5).¹⁵ Takav je tlocrtni tip bio jednako karakterističan za gradsku arhitekturu, kao i za ladanjsku arhitekturu kurija i dvoraca na našem prostoru toga doba.

Gjuro Szabo kaže da je vinička kurija pripadala obitelji Patačić, no bez navoda arhivskih izvora,¹⁶ po čemu je naziv kuriji ostao do danas. Vidjet ćemo, međutim, da je kurija zapravo pripadala Draškovićima.

Godine 1649. u Vinici se spominje ukupno sedam kurija,¹⁷ od kojih jedna pripada palatinu Ivanu Draškoviću. Riječ je o Ivanu III. Draškoviću (1603. –1648.),¹⁸ slijedom čije obitelji se vlasništvo može pratiti sve do 18. stoljeća. Njega je naslijedio sin Ivan IV. Drašković, kraljevski komornik i general,¹⁹ koji je umro 1692. godine, a potom njegov sin Ivan V. (umro 1733.). On je bio oženjen groficom Katarinom Brandis,²⁰ koja se četrdesetih godina 18. stoljeća spominje u sporu s isusovcima oko kurije.²¹ Naime, nakon muževljeve smrti, grofica je kuriju prodala 1738. godine isusovačkom kolegiju u Varaždinu.²² Isusovci su 1740. poduzeli veliki zahvat na kuriji pa je grofica ishodila sudsku zabranu da se kurija obnavlja.²³ Iz sačuvanog se arhivskog dokumenta ne može iščitati razlog, međutim, navodi se da je kurija nekad bila u vlasništvu Draškovića pa je valjda iz tog razloga grofica potraživala neka prava. Zabrana je stupila na snagu 1743. godine, kada su radovi već bili dovršeni.²⁴

14 Puhmajer, P. (2012.), *Barokne palače u Varaždinu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 65–69.

15 Puhmajer, P. (2011b): Zgrada Zakmardijeva sjemeništa u Varaždinu – projekt, izgradnja, tipologija, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54, Zagreb, 155–157.

16 Prema Szabu Patačići su u 18. stoljeću ondje imali dvije kurije, od kojih je jedna kasnije pripala obitelji Peschke (danas Vinica Donja), a druga je isusovačka kurija (Vinica Gornja). Szabo, Gj. (1939): nav. dj.: 118. i Obad Šćitaroci, M. (1991.): nav. dj.: 301–302.

17 Spominju se kurije palatina Ivana Draškovića, Vuka Erdödyja, Dvorničića, Nitzkog, Nikole Patačića, Andrije Šipuš, Mihajla Konjskog i Petra Jambrekovića. Szabo, Gj. (1939): nav. dj.: 118. i Obad Šćitaroci, M. (1991.): nav. dj.: 301.

18 Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): *Povijest porodice Draškovića Trakošćanskih*, Zagreb, 28–32. Povezanost s istom granom obitelji Drašković potvrđuje i podatak da je njegov djed bio ban Ivan II. Drašković, oženjen Evom, kćeri Nikole Istvanffyja, vlasnika viničke tvrđave. Usp. Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): nav. dj.: 32.

19 Nikola IV. posjedovao je Klenovnik, Vinicu, Zelendvor i Trakošćan, Starigrad, Beletinec, Božjakovinu, Kutnjak i Brezovicu, te kuću u Zagrebu. Svoju vojsku držao je u Klenovniku pa mu je, s obzirom da je neprestano ratovao, vjerojatno ondje bilo sjedište. Usp. Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): nav. dj.: 36–37.

20 Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): nav. dj.: 39.

21 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond Isusovački samostan Varaždin (dalje: ISV), *Elenchus actorum collegii Varasdinensis*, Fasc. 7, No. 3.

22 Vanino, M. (1987.): *Isusovci i hrvatski narod*, sv. 2, Zagreb, 495.

23 Vanino, M. (1987.): nav. dj.: 495. i HDA, ISV, Fasc. 7, No. 3.

24 Tada je rektor varaždinskog isusovačkog kolegija bio Andrija Szamperger, zacijelo glavni inicijator obnove. HDA, ISV, Fasc. 7, No. 3.

O vlasništvu isusovaca govori i poznati nacrt iz 18. stoljeća, danas pohranjen u Državnom arhivu u Budimpešti (sl. 6).²⁵ Nacrt nosi natpis: “*Prospecte samb Grund Riss des Schlosses deren gewesten P. P. Jesuitenn. In Vinitza*” i potpisuje ga varaždinski majstor Šimun Ignac Wagner (“*Wagner, varasdiner Macht Zimmer Meister*”).²⁶ Nacrt nastaje istovremeno sa snimkom postojećeg stanja isusovačkog kompleksa u Varaždinu, za čiju je izradu 1776. također angažiran Wagner,²⁷ i to u svrhu popisivanja imovine netom nakon ukidanja isusovačkog reda. Kao i ostala isusovačka imovina, kurija je tada pripala državi.

Na prijelazu 18. u 19. stoljeće, kako navodi Szabo, na nekoj je Beyschlagovoj karti Vinice bilo označeno pet kurija različitih vlasnika, među njima i kurija „Vinica“,²⁸ pod kojom se vjerojatno mislilo na središnju građevinu glavnoga viničkog trga, dakle donedavnu isusovačku kuriju.

GRAĐEVNI RAZVOJ KURIJE

Vinička kurija je jednokrnlno zdanje s tri etaže, zaključeno četverostrešnim krovom. Najdonja je etaža svođeni podrum, koji je zapravo u razini zemlje, pa bi se mogao zvati i prizemljem, međutim s obzirom na izvornu funkciju i oblikovanje, ovom prigodom nazivat ćemo ga podrumom. Prizemlje je ujedno i glavna etaža (*piano nobile*), koja ima najveću visinu, a iznad njega je, nešto kraći, prvi kat. Na svakoj etaži prostor je rezultat višestrukih pregradnji, ali su jasno artikulirani karakteristični arkadni hodnici uz južno i istočno pročelje, danas djelomično zazidani. Etaže su povezane stubištem u istočnom dijelu, dok jedno manje vanjsko stubište na južnom dijelu vodi iz dvorišta izravno u prizemlje.

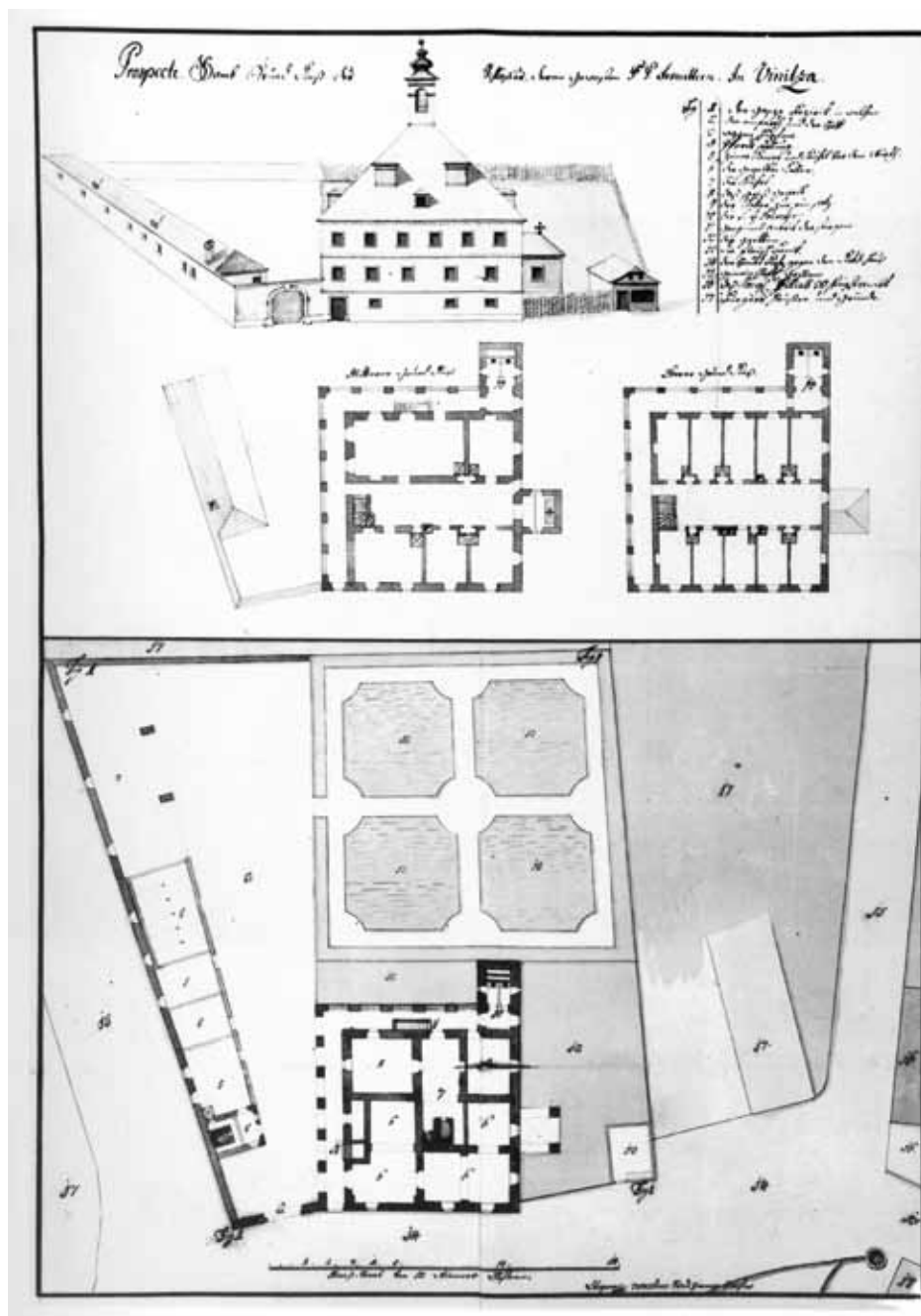
U razlučivanju faza izgradnje kurije (sl. 7 a, b) ključan je dokument spomenuti arhivski nacrt iz 18. stoljeća, a pojedine su elemente razjasnile i građevinske sonde, premda su se i prije sondiranja, zbog otpale žbuke, na mnogim zidovima jasno vidjela zidna građa. Kurija je najvećim dijelom građena od lomljenog kamena, koji se može raspoznati kao

25 Cvitanović, Đ. (1975.): Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 237. Miroslov Vanino spominje, osim isusovačke kurije (koju naziva “kućom”), gradnju nekog isusovačkog dvorca u Vinici 1742. godine, također bez navoda arhivskog izvora. Navodno je taj dvorac podignut u obliku uglate potkove, dakle, U-tlocrta, koji je u nadsvođenom prizemlju imao kuhinju, smočnicu, pivnicu i sobe za služinčad, na prvom katu kapelu, blagovaonicu i četiri manje sobe, a na drugom je katu čak četrnaest soba. Krov je bio pokriven hrastovim daščicama, a prostrano dvorište ograđeno zidom, vincilirovom kućom, žitnicom, pojatom i četiri staje. Nije poznato o kojoj građevini je riječ. Vanino, M. (1987.): nav. dj.: 495–496, bilj. 3. Pri tom se Vanino pogrešno referira na reprodukciju arhivskog nacrtu isusovačke kurije, koji je objavila Đurđica Cvitanović, sl. 47.

26 Šimun Ignac Wagner bio je graditelj i tesar u Varaždinu. Bavio se obnovom krovova, procjenama kuća, arhitektonskim snimanjem dijelova grada, a poznat je i kao projektant. Radio je projekt za župnu crkvu sv. Nikole (1753.) i obnovu kapele sv. Fabijana i Sebastijana (1777.). Lentić, I. (1969.): Tri varaždinska tesarstva majstora druge polovine 18. stoljeća, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2, Zagreb, 19–21. i Lentić Kugli, I. (1981.): *Varaždinski graditelji i zidari 1700–1850*, Zagreb, sl. 4, 29.

27 Premda je dva desetljeća ranije objavila arhivski nacrt, Cvitanović 1992. godine navodi da je riječ o projektu za izgradnju kurije iz oko 1643. godine. Cvitanović, Đ. (1992.): nav. dj.: 51.

28 Spominju se kurije: Köröskény, Nitzky, Siger, Novak, Czindery i Vinica. Szabo, Gj. (1939): nav. dj.: 118.

6 Nacrt postojećeg stanja kurije iz 1776. godine, izradio varaždinski graditelj Šimun Ignac Wagner (preuzeto iz: Cvitanović, Đ.: Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 1975.; izvornik u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti).

Design of the Jesuit Manor made in 1776 by a Varaždin builder Šimun Ignac Wagner (Source: Cvitanović, Đ.: Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 1975)

najstarija građa. Na pročeljima je jasno vidljiva recentna opečna građa istočnoga arkadnog hodnika, nastala uslijed urušavanja tog dijela zgrade prije nešto manje od dva desetljeća. U unutrašnjosti nalazimo velike površine zidova i zazida u opeci, što su uglavnom naknadne intervencije.²⁹ Opekrom formirani nadvoji iznad otvora upućuju na izvoran položaj vrata i prozora. S obzirom na to da je u kuriji još u 17. i 18. stoljeću postojao vrlo dobar sustav grijanja, kroz ložišta iz hodnika na svakoj etaži, te da je bilo mnogo

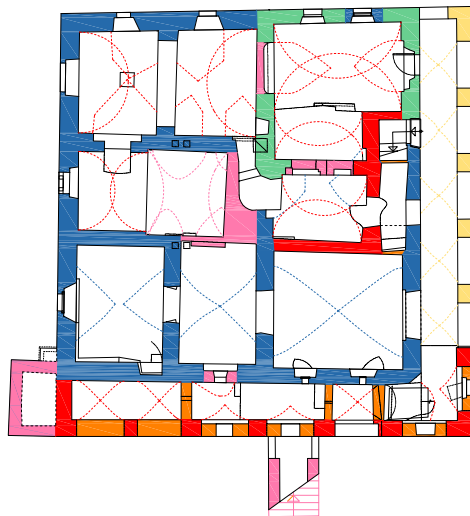
grijanih prostorija, dolazilo je do uobičajenih čestih prezidavanja dimnjaka, a time i ugradnje novog materijala, čime su uklonjeni i tragovi ranijeg zidanja, odnosno dokazi koji bi s većom preciznošću odgovorili na pitanje faznosti građevine.

Prva faza – 16. ili 17. stoljeće (?)

Najranije razdoblje izgradnje kurije čita se tek u tragovima i nije moguće točno utvrditi otkad potječe. U središnjoj prostoriji sjevernog dijela prizemlja, u sjeveroistočnom kutu pronađen je zaobljeni ugao neke ranije građevne strukture, ožbukane i oličene, koji se nastavlja prema vanjštini kurije. Reška ovog ugla pronađena je na sjevernom pročelju,

²⁹ Vrata između prostorija često su mijenjala format. Radi radikalnog prezidavanja južnog zida prostorije 17. nisu utvrđena vrata prema hodniku, iako tlocrtna situacija 18. stoljeća pokazuje da su se ondje doista nalazila. Također su velike i promjene prozorskih otvora. Većina prozora u prostorijama koje su okrenute prema arkadnim hodnicima u nekom je vremenu probijena u vrata, od kojih su neka nakon toga ponovo zazidana.

Tlocrt podruma

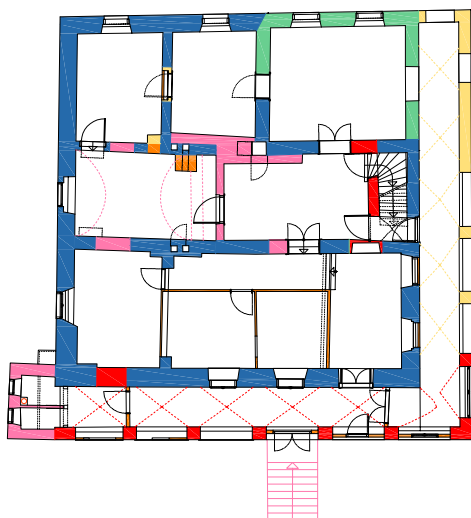
Legenda:

- 16. ili 17. st.
- 17. st.
- 18. st.
- 19. st.
- 20. st.
- rekonstrukcija
20. st. na mjestu
starijih struktura

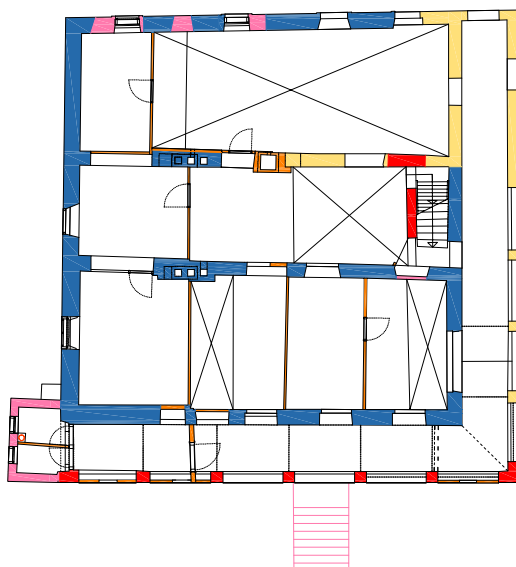

0 3 6 9m

Tlocrt prizemlja

Tlocrt kata

7 a, b, c Faze izgradnje kurije. Tlocrt podruma, prizemlja i prvog kata (izradili: P. Puhmajer, A. Krluk)

Architectural development of the Jesuit Manor. Plans of the cellar, ground floor and first floor (drawing: P. Puhmajer and A. Krluk)

8 Kameni prozor na zapadnom pročelju (foto: P. Puhmajer)
A stone window on the west façade (photo: P. Puhmajer)

u podrumskoj zoni između prozora u drugoj i trećoj osi s lijeva, a tom najranijem vremenu vjerojatno pripada i zazidana arkada na mjestu prozora u drugoj osi s lijeva, s obzirom na to da arhivski nacrt pokazuje da se na tom mjestu u 18. stoljeću nalazio prozor.

Nalazi pokazuju da je ovdje riječ o ostacima ranije, manje kuće, čiji su zidovi u izvjesnoj mjeri iskorišteni pri gradnji kurije, osobito u sjeverozapadnom dijelu podruma i prizemlja. U podrumu je zacijelo sačuvano više zidova koji pripadaju tom vremenu, ali oni se zasad ne mogu identificirati. Te su najranije građevinske strukture vjerojatno razlogom što karakterističan tlocrtni raspored s nizanjem prostorija s obje strane središnjeg hodnika, koji je prisutan u gornjim etažama, izostaje u podrumu kurije.

Druga faza – 17. stoljeće

Iz tog bi vremena, dakle, potjecala osnovna prostorna organizacija i većina zidova kurije, a indikativna je i upotreba lomljenog kamena koji je znatno češći građevni materijal od opeke u graditeljstvu kontinentalne Hrvatske 17. stoljeća.

Za razmatranje ove faze, ipak, ključan je arhivski nacrt nastao u 18. stoljeću, a čija usporedba s današnjom situacijom jasno govori o velikim promjenama. U podrumu se one očituju ne samo pregradnjom prostorija, već i prezidavanjem svodova. Naoko je vidljivo da su sjeverne prostorije sačuvale izvorne dimenzije, s izuzetkom južnog dijela sjeveroistočne prostorije, koji je obuhvaćao i prostoriju

južno od nje, sada zasebnu prostornu jedinicu. Tom je prilikom u potonjoj izgrađen novi svod. Južne ugaone prostorije također su zadržale formate, dok se središnja pružala prema sjeveru i činila jednu prostoriju s istočnim dijelom prostorije sjeverno od nje. U tlocrtnoj sredini etaže došlo do je uspostave jakog zidanog nosača u kasnijem vremenu, koji je naknadno probijen nepravilnim zavojitim prolazom, kako bi se dobila komunikacija između istočnog i zapadnog dijela podruma.³⁰

U podrumu je moguće razlučiti dvije faze svodjenja, onu 17. stoljeća s križnim i dubokim bačvastim svodovima s trokutnim susvodnicama čiji se vrhovi ponekad dodiruju te onu 18. stoljeća, po bačvastim svodovima s karakterističnim susvodnicama lomljenih bridova.

Veće građevinske promjene utvrđene su i u prizemlju. Tlocrt je bio definiran širokim središnjim hodnikom, iz kojega se ulazilo u svaku prostoriju zasebno. Sondiranjem je dokazano da je taj hodnik naknadno pregrađen na dva dijela te da je u zapadnom dijelu nakon toga vremena izgrađen manji bačvasti svod. U prilog naknadnoj izgradnji svoda ide činjenica da on naliježe na zazid vrata koja su nekad vodila prema prostoriji na južnoj strani, kao i činjenica da je svod nešto niži od vrha prozorske niše na zapadnom zidu, što znači da je nastao nakon formiranja te niše. Osim toga, kamena ložišta peći profiliranog ruba dokazuju da je riječ o hodničkom prostoru iz kojeg su se grijale sobe na drugoj strani zida.³¹

Ispitivanje građe zidova u južnim prostorijama prizemlja pokazalo je da su svi pregradni zidovi naknadni,³² pa se može zaključiti da su sve četiri prostorije nekad činile jednu prostornu jedinicu, kao što to potvrđuje i arhivski nacrt.³³

Tlocrtna situacija prvoga kata također ukazuje na karakteristično rješenje sa širokim središnjim uzdužnim hodnikom na koji se bočno nadovezuju prostorije s obje strane. Južni potez prostorija preživio je radikalne promjene položaja zidova i probijanje otvora, a sjeverni potez od pet prostorija u nizu, vidljiv na arhivskom nacrtu, gotovo je u cijelosti dokinut rušenjem svih pregradnih zidova.³⁴

Podatke o prvotnim pročeljima nudi arhivski nacrt iz 18. stoljeća, na kojemu se još vide nizovi izvornih jednostavnih prozora na sjevernom i zapadnom pročelju, u podrumskoj zoni manjih dimenzija. Prozori su bili oblikovani kamenim okvirima s ravnim nadstrešnicama položenima na

30 Puhmajer, P. (2011.a): nav. dj.: 95-96.

31 Puhmajer, P. (2011.a): nav. dj.: 96-97.

32 Građeni su od drvocementnih ploča (tzv. heraklit), dakle, proizvoda 20. stoljeća.

33 Ovdje je vrlo vjerojatno riječ o refektoriju. U tu prostoriju vodila su jedna vrata iz hodnika, koja su i danas u funkciji. U zidu zapadno od njih pronađene su dvije reške, koje bi možda mogle biti tragovi ranijih otvora, ukoliko je velika prostorija južnog dijela prije 18. stoljeća bila podijeljena na više manjih te tako činila pravilnu i smetričnu tlocrtnu situaciju s troprostornom podjelom na nasuprotnoj strani hodnika. No, takva situacija morala je prethoditi onoj zabilježenoj na nacrtu iz 18. stoljeća.

34 Puhmajer, P. (2011.a): nav. dj.: 97-98.

natprozornike, što je tipično oblikovanje 17. stoljeća,³⁵ a jedan jedini takav prozor sačuvan je danas na zapadnom pročelju (sl. 8).³⁶ Na istom su pročelju vidljivi i tragovi naslikanih ugaonih kvadara (sl. 9), urezanih u žbuci i vjerojatno bojenih, što je također karakteristično za to razdoblje, premda ih ima i kasnije.

Treća faza – 18. stoljeće

Treću fazu izgradnje kurije možemo pouzdano datirati u 1740. godinu, dakle, u vrijeme isusovačkog reda. Miroslav Vanino navodi da je kuriji prigradana kapela i dvije prostorije,³⁷ no po svemu sudeći, bila je riječ o arkadnim hodnicima. Obnova je svakako značila velik građevinski zahvat jer sitni popravci zasigurno ne bi bili predmetom sudskog spora.

Razmotrimo sada arhitektonska obilježja s obzirom na arhivski nacrt iz 1776. godine. Nacrt prikazuje sjeverno pročelje te tlocrt podruma, prizemlja i prvog kata, a na legendi se čita funkcija podrumskih prostorija te okolnog područja.³⁸ Tako su brojem 6 označene sve sjeverne prostorije, u funkciji “nadsvođenog podruma”, brojem 7 označena je središnja prostorija na južnoj strani koja je bila dulja prema sjeveru i to u funkciji kuhinje (gdje se vidi i velika peč), dok je jugoistočna prostorija obilježena brojem 8 kao ostava za hranu. U prizemlju prostorije nisu obilježene, ali se jasno razaznaje jedna velika prostorija, vrlo vjerojatno refektorij, te kapela prigradana kao erker na zapadnom pročelju. U prvom se katu sa svake strane hodnika nalazi niz od pet vrlo malih uskih prostorija, koje podsjećaju na uske redovničke ćelije.

Detaljnijim čitanjem nacrtu viničke kurije te uvidom u današnju situaciju zaključujemo da su pojedini elementi morali nastati naknadno u odnosu na osnovni korpus zgrade podignut u 17. stoljeću. To su u prvom redu arkadni hodnici duž južnog i istočnog pročelja. Naknadnost tih hodnika u mješovitoj i često prezidavanoj kamenoj građi zidova nije bilo moguće potvrditi sondiranjem, jer su na najvažnijim mjestima gdje bi se to moglo očitati tragovi uništeni.³⁹

Na naknadno dodavanje hodnika, međutim, ukazuje organizacija samog prostora. Pojava arkada može se tumačiti potrebom za rastvaranjem kompaktnog i čvrsto zatvorenog prostora prema dvorištu. To je možda bilo važno budući da je riječ o svojevrsnom ladanjskom objektu, a i sam nacrt iz

9 Trag naslikanih ugaonih kvadara na zapadnom pročelju, 2008. (foto: N. Vasić, HRZ)

A trace of painted cornerstones on the west façade, 2008. (photo: N. Vasić, HRZ)

18. stoljeća prikazuje parterno uređeni vrt s južne strane, što znači da je kurija bila namijenjena gospodarstvu i ladanju. Važno je naglasiti da se kod sličnih tlocrtnih rješenja nikad ne javljaju takvi hodnici,⁴⁰ a svaka je etaža organizirana centrično s obzirom na središnje predvorje. Uvođenjem vanjskih hodnika dodaje se nova komunikacija na svakoj etaži koja ne nudi logički slijed kretanja kroz zgradu, već zaobilazi skupine prostorija koje na nju gledaju većinom prozorima (koji su doduše naknadno probijeni u vrata). Tako se u prvom katu stvara nelogična situacija da prozori malenih soba gledaju izravno na arkadni hodnik, pri čemu je unutrašnjost privatnih soba izložena neposrednim pogledima izvana.⁴¹ Osim toga, u južnom se arkadnom hodniku javlja i malo stubište kojim se iz podrumске etaže uspinje u prizemlje, što je s obzirom na izrazito uzak hodnik također svojevrsna improvizacija i, prema tome, ne bi mogla biti

35 Puhmajer, P. (2012): nav. dj.: 95.

36 Još nekoliko kamenih ulomaka prvotnih prozora nađeno je u podrumskoj zoni sjevernog pročelja.

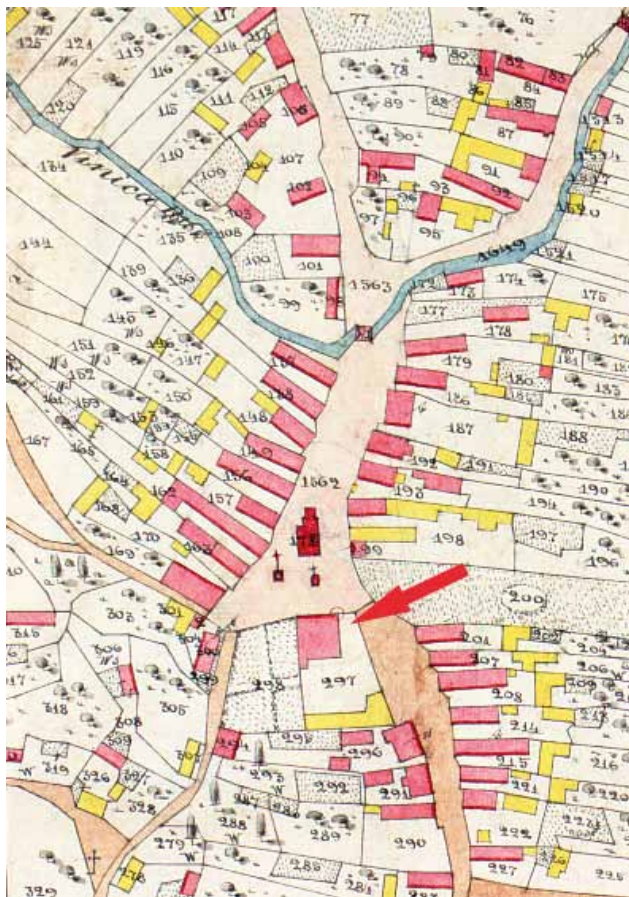
37 Vanino, M. (1987): nav. dj.: 495.

38 Funkcija prostora se navodi kako slijedi: 1. der ganze Bezirk in welchen, 2. die einfart und der Hof, 3. Wagen Schupfen, 4. Pferd Stallung, 5. Zimmer Kammer und Kuchel vor den Würth, 6. die gewelbte Keller, 7. die Kuchel, 8. das Speiss Gewelb, 9. der Keller zur Einsatz, 10. die S. v Priveter, 11. Gang und Antritt der Stiegen, 12. der Garten, 13. die fleuss Bank, 14. der haubt Platz gegen den Rath-Haus, 15. gemeinschaftl. Gassen, 16. das Königl. Filiall 30 ssigst Amt, 17. bürgers Häuser and Gründe. Usp. Cvitanović, Đ. (1975.): nav. dj.: 237.

39 Tako je grada zida na jugozapadnom uglu radirana dislokacijom zahodskog bloka na to mjesto, a na sjeveroistočnom uglu prezidana recentnom rekonstrukcijom arkada.

40 Arkadni hodnici na začelju Zakmardijeva sjemeništa u Varaždinu nastaju u 18. stoljeću. Puhmajer, P. (2011b): nav. dj.: 153.

41 Premda su prozori gotovo svih prostorija koje gledaju prema hodniku u nekoj fazi probijani u vrata, a potom mjestimično zazidani. Posve sigurno izvorna situacija nije predviđala da tako malene prostorije imaju dvojna vrata, a nijedan prozor.

10 Katastarska karta Vinice iz 1860. godine s označenom bivšom isusovačkom kurijom u kojoj je tada smješteno općinsko poglavarstvo (Hrvatski državni arhiv, fond Državna geodetska uprava)

Cadaster map of Vinica from 1860 with the marked spot of the former Jesuit Manor then hosting the local government office (Croatian State Archives)

dio izvornog projekta. Uzevši u obzir navedene argumente, arkadni su hodnici nastali naknadno u odnosu na ranije definiran korpus zgrade.

Izgradnja hodnika imala je posljedicu i na krovu jer je ranija građevina morala imati manji krov, a time i drukčiju kosinu. Stoga je tek u 18. stoljeću moglo biti oblikovano veliko četverostrešno krovno s tornjićem na sredini, vidljivo na arhivskom nacrtu.

Naknadan je i položaj glavnog stubišta, koje je malo, usko i stiješnjeno u dnu hodnika svake etaže, a čijom su izgradnjom zazidana sva vrata prema prostorijama koja se nalaze njemu sa sjeverne i južne strane,⁴² što je dokaz da se ono nije izvorno nalazilo na tom mjestu. Iz toga se lako može zaključiti da je stubište ovdje smješteno u 18. stoljeću, kada su podignuti arkadni hodnici. No, gdje se nalazilo ranije stubište, zasad nije moguće utvrditi.

42 Zaobljeni lučni otvori stubišta prema etažama također ukazuju na kasno vrijeme njegova nastanka.

11 Kurija na fotografiji s kraja 19. stoljeća (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb).

Manor seen on a photograph from the end of the 19th century (Ministry of Culture, Administration for the Preservation of Cultural Heritage, Zagreb)

Erker s kapelom u razini prizemne etaže danas više ne postoji,⁴³ ali su ga posve sigurno podigli isusovci 1740. godine.⁴⁴ Zanimljiv je podatak da su se u kapeli nalazile štukature, rad znamenitog štajerskog štukatera Antonija Giuseppea Quadrija, koji je inače radio i u isusovačkom kolegiju u Varaždinu.⁴⁵ Iz nacrtu 18. stoljeća jasno se čita da je kapela naknadno prigradena jer je time došlo do dokidanja jedinog prozora koji je osvjetljavao središnji hodnik u prizemlju, pri čemu je ta prostorija ostala bez dnevnog svjetla. Izvorno zamišljen arhitektonski projekt ne bi predviđao središnju prostoriju etaže bez dnevnog svjetla. Tako je lijevo uz nju ukoso probijen manji prozor, koji se doima kao izrazita improvizacija te neizravno svjedoči o naknadnom nastanku kapele.

I na koncu, zahodski se blok u 18. stoljeću nalazio uz krajnju lijevu os južnog pročelja, a vidi se još na katastarskim nacrtima iz 1860. i 1891. godine. On je na tom mjestu nastao u doba izgradnje arkadnih hodnika jer se, osim činjenice da je prigraden uz njih, na nacrtu iz 18. stoljeća vide zazidani prozori prostorija u prizemlju i prvom katu, kako iz pretprostora zahoda ne bi dolazio vonj u te prostorije.⁴⁶

Arkadni hodnici, kapela i oba stubišta bili su izgrađeni u jednoj građevinskoj fazi, budući da se na nacrtu otkriva kako je ranija prostorna organizacija naknadnim

43 Na pročelju u zoni prizemlja jasno se vidi prozor oko kojega je opečni zazid s polukružno sлагanом opekом, što je zasigurno trag lučnog prolaza prema kapeli.

44 Usp. Vanino, M. (1987.): nav. dj.: 495.

45 Klemm, M. (1988.): Štuko dekoracija stubišta sjevernog krila nekadašnjeg isusovačkog kolegija u Varaždinu, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 8, 40. s pozivom na Agghazy, M. (1967.): *Steirische Beziehungen der Ungarländische Barockkunst, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XIII, Fasc. 4, Budapest, 317.

46 Zahodski je blok vjerojatno srušen i postavljen na današnju lokaciju prilikom veće obnove nakon 1891. godine.

12 Pogled na kuriju s jugoistoka u prvoj polovici 20. stoljeća (Schneiderov fotografski arhiv HAZU, Zagreb)

A southeast view of the manor in the first half of the 20th century (Schneider Photographic Archives, Croatian Academy of Arts and Sciences, Zagreb)

13 Urušeni arkadni hodnici istočnog pročelja devedesetih godina 20. st. (Gradski muzej Varaždin)

The collapsed arcaded hallway on the east façade in the 1990s (Varaždin Civic Museum)

intervencijama podređena jedinstvenoj funkcionalnosti prostora, upravo osmišljenoj za potrebe otaca isusovaca.

Četvrta faza – 19. stoljeće

Nove promjene na građevini donijet će i 19. stoljeće (sl. 10).⁴⁷ U kuriju je tada smješteno općinsko poglavarstvo Vinice, a od 1875. i županijski kotarski sud. Tada je zgrada pretrpjela veću obnovu, a ako je suditi po dislokaciji zahodskog aneksa na katastarskom planu, to se zbilo poslije 1891. godine. Obnovom je obuhvaćena unutrašnjost, gdje je promijenjen raspored prostorija, ali i pročelja. Novi ulaz uspostavljen je na južnom pročelju gdje je prigradeno manje stubište kojim se uspinje u prizemlje. Vjerojatno su u to doba uvidjeli slabu funkcionalnost postojećeg uskog stubišta pa se javila potreba za izgradnjom još jednog izvan perimetralnog zida zgrade. Nadalje, zazidavanjem prvotnih prozora uklonjeni su njihovi kameni okviri te su formirani veći, današnji prozori s jednostavnim pravokutnim okvirima u žbuci.⁴⁸ Pročelja su ožbukana grubom zrnatom žbukom,⁴⁹ a između prozorskih osi izvedene su glatke lezene koje slijede novi ritam prozora u skladu s unutrašnjošću pa prelaze

47 Na katastarskom nacrtu iz 1860. godine vidi se da je uz kuriju, kao i u 18. stoljeću, bio parterni vrt, dok je uz lijevi dio južnog pročelja zahodski aneks, a ista se situacija, ali bez vrta, čita i na katastru iz 1891. godine. Katastar je objavljen u: Obad Šćitaroci, M. (1991.): nav. dj.: 302.

48 Neuobičajeno veliki formati prozora na kuriji jasno se pokazuju kao intervencija 19. stoljeća, a na znatno manje dimenzije ranijih prozora ukazuju i zazidi njihovih niša u prostorijama prvog kata, koji su vidljivi i na mjestima otpale žbuke na pročelju.

49 Istraživanje pročelja pokazalo je dva sloja žbuke. Donji sloj smeđe vapnene natučene žbuke sačuvan je u tragovima, a nosi bijele naliče. Gornji sloj grube zrnate, reljefno obrađene žbuke sa sitnim šljunkom, nosi debeli bijeli pastozni nalič u prvom sloju koji predstavlja kolorističku obradu 19. stoljeća, a na njemu je jedan rumeni oker nalič s pigmentom željeznog oksida i elementima titanove bijele, koja se rabi u 20. stoljeću.

preko ranijih zazidanih prozora. Modelacija plohe lezenama i zaključni vijenac s motivima stepenastih lambrekana (sl. 11, 14) predstavlja oblikovanje neobaroknih uzora.

Peta faza – 20. stoljeće

Kurija je ostala u istoj funkciji kroz cijelu prvu polovinu 20. stoljeća (sl. 12), a od 1961. ondje je smještena tvornica rublja.⁵⁰ Kurija polako propada, a unutrašnjost je adaptirana uklanjanjem pregradnih zidova i uspostavom novih, od drvocementnih ploča.⁵¹ Nakon iseljenja tvornice krajem 20. stoljeća zgrada je napuštena, a dugogodišnja nebriga dovela je do urušavanja arkadnog hodnika istočnoga pročelja (sl. 13). Zalaganjem Općine Vinica izrađen je projekt obnove te su na prijelazu 20. u 21. stoljeće rekonstruirane urušene arkade.⁵² Planovima obnove namjerava se u kuriju ponovno smjestiti općinsko poglavarstvo.

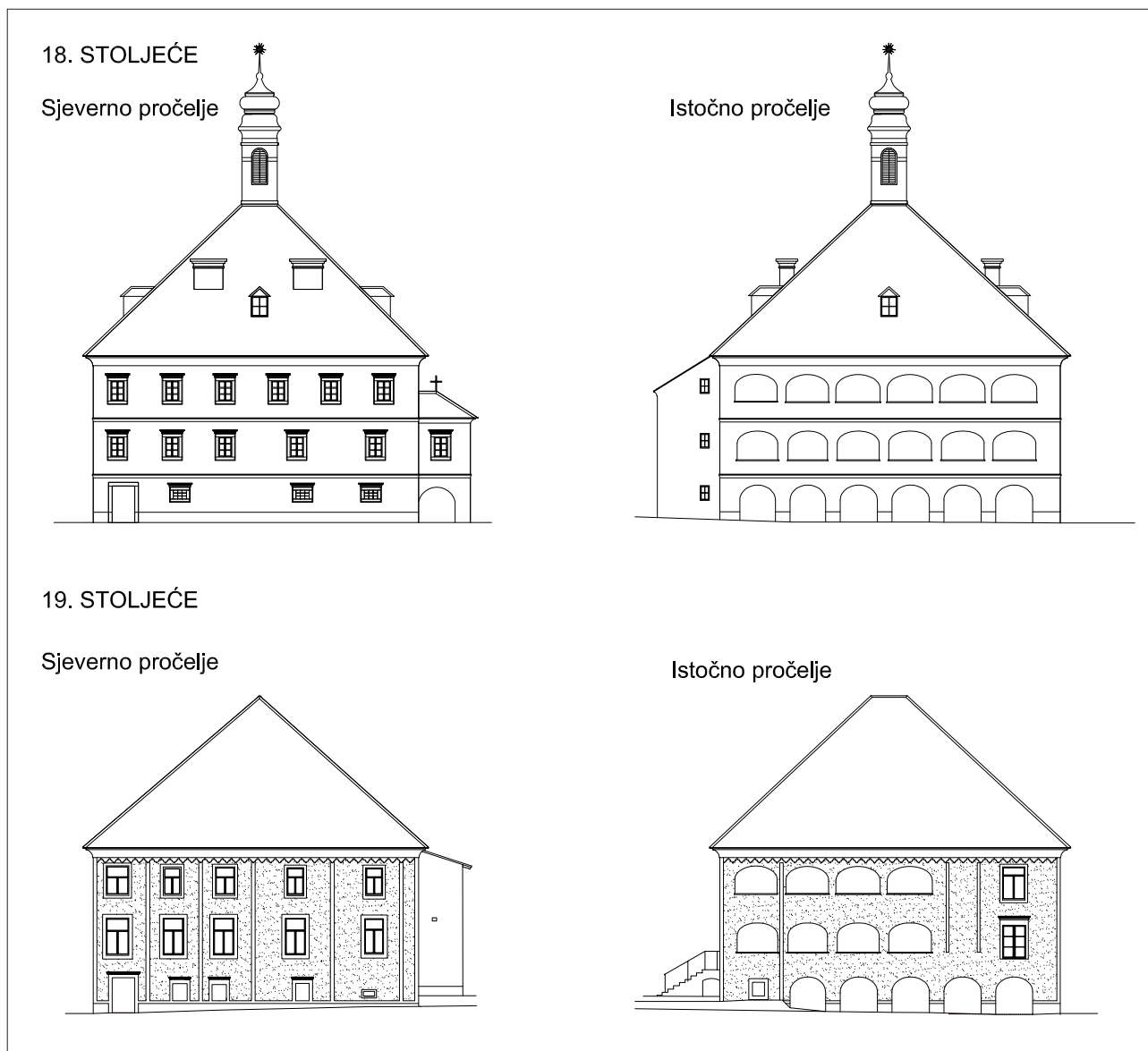
PITANJE PREZENTACIJE

Kurija se u svjetlu konzervatorsko-restauratorskih istraživanja te sačuvanih prostorno-oblikovnih obilježja

50 Godine 1970. se u valorizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture navodi da je kurija u lošem stanju, te da je tvornica rublja devastirala unutrašnjost kurije, osobito u prvom katu, gdje su uklonjeni neki pregradni zidovi kako bi se dobila veća korisna površina pogona za šivanje i glačanje. Također su zazidane neke arkade te postavljena neadekvatna stolarija. Horvat, A.; Habunek Moravac, Štefica; Aleksić, Nada (1970.): *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – stanje i mogućnosti njihova uključanja u suvremeni život*, elaborat, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 107. i Vlahović, B. (1997.): *Općina Vinica*, Vinica, 63.

51 Zanimljivo je spomenuti da su autori valorizacijskog elaborata držali da bi se služba zaštite spomenika trebala poslužiti zakonskim sankcijama protiv tvornice rublja radi degradacije spomenika. Horvat, A.; Habunek Moravac, Štefica; Aleksić, Nada (1970.): nav. dj.: 107.

52 Arkade su rekonstruirane u opeci, premda su izvorno bile građene od lomljenog kamena.

14 Usporedna situacija izgleda pročelja kurije u 18. i 19. stoljeću (izradili: P. Puhmajer, A. Krluk)

A comparative overview of the manor façades in the 18th and the 19th centuries (drawing: P. Puhmajer and A. Krluk)

može sagledati kao slojeviti spomenik arhitekture. Od prvotne kurije podignute u 17. stoljeću, koja je u sebe inkorporirala strukture ranije manje kuće, pa sve do većih oblikovnih promjena, izgradnjom arkadnih hodnika, kapele i stubišta u 18. stoljeću, te kasnijih zahvata, kurija je konačan izgled dobila u 19. i 20. stoljeću. (sl. 14). Te su posljednje obnove značile i svojevrsnu degradaciju, osobito vidljivu u promjeni unutrašnjeg rasporeda prostorija, dok su preoblikovana pročelja u to vrijeme dobila na izvjesnoj novoj vrijednosti.

Za razmatranje prezentacije, odnosno odluke o budućem izgledu kurije, bilo je potrebno detaljno analizirati oblikovanje i sačuvanost svih građevinskih faza. Za vraćanje faze 17. stoljeća nisu poznati brojni elementi, osobito položaj prvotnog stubišta, a isto tako, naknadno dodane značajne

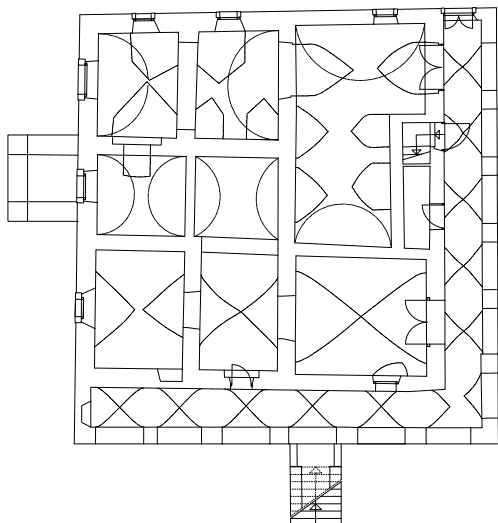
strukture ne bi dolazilo u obzir uklanjati. Vraćanje faze 19. stoljeća nije objektivno moguće jer je u potpunosti nepoznato kako je tada izgledao unutrašnji raspored prostorija. Kombinirana metoda prezentacije faze 18. stoljeća u unutrašnjosti, a 19. stoljeća na pročeljima, također nije dobro rješenje jer je došlo do promjena otvora na pročeljima, pri čemu bi jedan pregradni zid dviju prostorija na prvom katu bio pozicioniran točno po sredini prozorske niše.

Konačan je prijedlog prezentacije vraćanje posljednje cjelovite faze u životu građevine,⁵³ a to je situacija koja odgovara prikazu na sačuvanom arhivskom nacrtu iz 18. stoljeća.⁵⁴ U njoj su, svakako, vidljivi i raniji slojevi. Tako

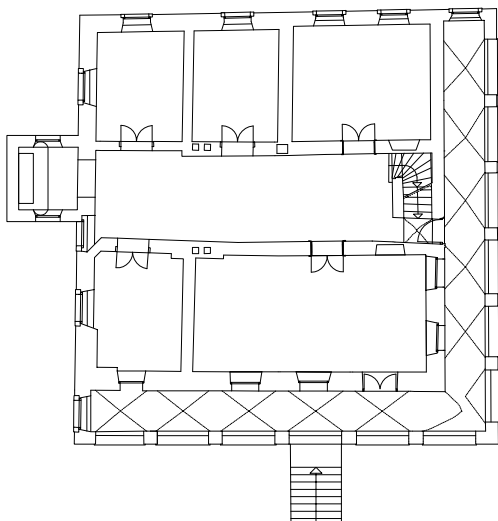
⁵³ Prezentiranje posljednje cjelovite faze znači vraćanje kvalitete cjelovitosti građevine, a u ovom slučaju i kvalitete same arhitekture. Usmjerenja prezentacije prema Maroevič, I. (1986.), *Sadašnjost baštine*, Zagreb, 78-79.

⁵⁴ Puhmajer, P. (2011.a): nav. dj.: 102.

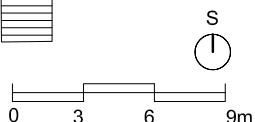
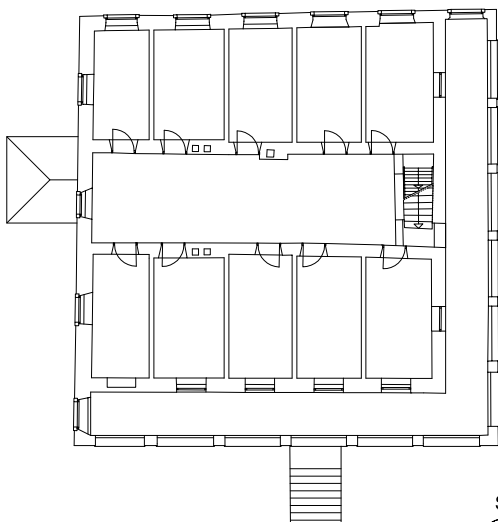
Tlocrt podruma

Tlocrt prizemlja

Tlocrt kata

15 a, b, c Tlocrt podruma, prizemlja i prvog kata kurije, prijedlog prezentacije (izradili: P. Puhmajer, A. Krluk)

Floor plans of the former Jesuit Manor, presentation proposal (drawing: P. Puhmajer and A. Krluk)

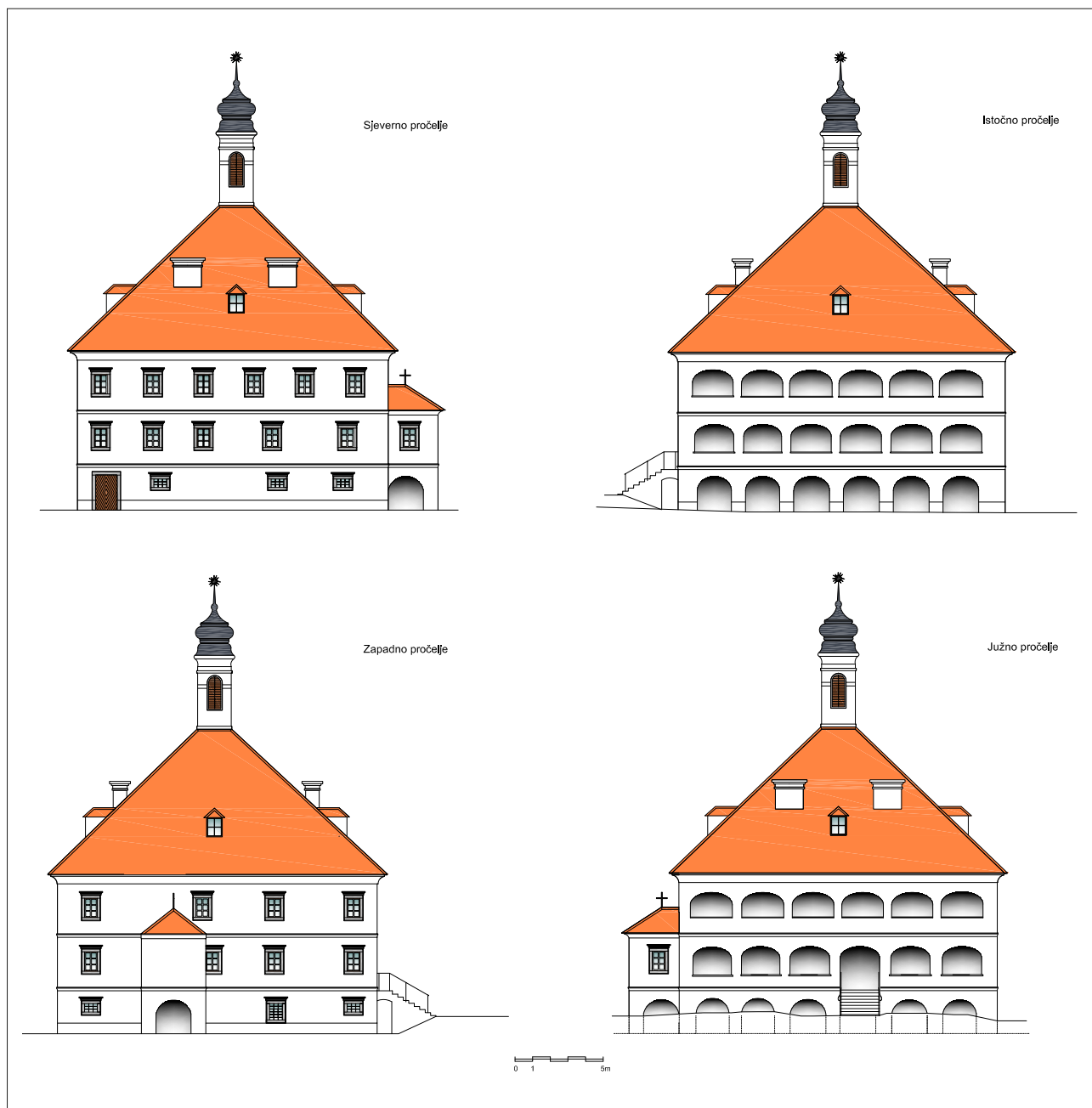
je s obzirom na vrijednost i značaj karakteristične tlocrtne organizacije 17. stoljeća, koja se, kao što smo vidjeli, javlja i na nekim drugim građevinama tog vremena u Hrvatskoj, predložena rekonstrukcija prostornog rasporeda zidova i otvora na svim etažama, na takav način da se uspostavi središnji hodnik s prostorijama uz obje njegove strane (sl. 15 a, b).

U skladu s tim nužno je rekonstruirati pročelja 17./18. stoljeća sa zadržavanjem arkadnih hodnika (sl. 16 a, b), uz ponovnu uspostavu arkada na mjestima gdje su zazidane. Izvjestan građevinski problem predstavlja istočno pročelje, koje je radi urušavanja devedesetih godina gotovo u cijelosti nanovo izgrađeno, ali ne prema povijesnoj situaciji, već prema zatečenom stanju formiranom u 19. stoljeću. Tako su na mjestu dviju desnih arkada u prizemlju i katu uspostavljeni prozori, što je dokinulo kontinuirani ritam arkada i stvorilo znatnu asimetriju. Predloženo je stoga prezidavanje tog dijela pročelja i rekonstrukcija arkada u svim etažama.⁵⁵ Ostala će se pročelja oblikovati kamenim prozorima kakvi se vide na arhivskom nacrtu, a kao referentni primjer poslužiti će jedini sačuvani kameni prozor na zapadnom pročelju. Iznimku u konceptu prezentacije predstavlja zadržavanje vanjskog stubišta uz južno pročelje, koje potječe iz 19. stoljeća, s obzirom na to da je staro unutrašnje stubište posve nefunkcionalno te da ne odgovara minimalnim tehničkim propisima za javnu zgradu. Vanjsko stubište u širini jedne arkade prizemlja ne narušava povijesni izgled pročelja, a bitno doprinosi prohodnosti komunikacija u zgradi. Konzervatorskim smjernicama također je određena rekonstrukcija prigradnje s kapelom uz zapadno pročelje, kao i tornjića s lukovicom nad krovom.⁵⁶

Na danas zapuštenoj i devastiranoj viničkoj kuriji čitaju se slojevi višestoljetne povijesti, a time i različita oblikovna i prostorna obilježja koja se kroz konzervatorska i povijesna istraživanja mogu prepoznati i razlučiti. Prijedlog prezentacije kurije bio je prije svega utemeljen na spoznajama dobivenim istraživanjem tih slojeva, a kao optimalno rješenje pokazala se prezentacija posljednjeg cjelovitog sloja,

⁵⁵ Osnovna smjernica obnove u tehničkom smislu bila je zadržavanje što više izvornog materijala, s obzirom na to da su u mnogobrojnim obnovama nestali ili nanovo izgrađeni mnogi zidovi. Tako je kod formiranja vanjskih i unutarnjih zidova i otvora preporučeno korištenje opeke ili lomljenog kamena, od kojega je kurija i sagrađena, dok se za tanje pregradne zidove može koristiti i drvo.

⁵⁶ Puhmajer, P. (2011.a): nav. dj.: 103-104.

16 a, b, c, d Nacrt sjevernog, istočnog, zapadnog i južnog pročelja kurije, prijedlog prezentacije prema stanju iz 18. stoljeća (izradili: P. Puhmajer, A. Krluk)
 Façades of the former Jesuit Manor, reconstruction based on the 18th century designs (drawing: P. Puhmajer and A. Krluk)

datiranog u 18. stoljeće, a koja će značiti vraćanje znatnih arhitektonskih i ambijentalnih kvaliteta ovoj građevini.

ARHIVSKI PRILOG

Hrvatski državni arhiv, fond Isusovački samostan Varaždin, *Elenchus actorum collegii Varasdinensis*, spis fasc. 7, no. 3.

Prijepis: dr. sc. Šime Demo

Infrascriptus incltyti Comitatus Varasdinensis iudex nobilem, do pro memoria tenore praesentium significando quibus expedit universis.

Quod dum nimirum ego anno nunc currenti infrascripto, die vero 31ma mensis Decembris, pro parte et ad legitimam requisitionem excellentissimae et illustrissimae dominae comitissae Catharinae a Brandis, excellentissimi et illustrissimi condami domini comitis Ioannis Draskovich de Trakostian, incltyti Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae bani, relictae viduae (tit. etc.) tanquam tutricis et curatricis legitimae et naturalis prolium suarum, utpote Iosephi filii et Annae Mariae filiae, ex praeinserto olim domino comite et marito suo susceptorum et progenitorum, admodum reverendum patrem venerabilis Collegii Societatis Iesu Varasdinensis rectorem Andream Szamperger, in dicto Collegio Societatis Iesu Varasdinensis personaliter

repertum, ac per eundem totum venerabile Collegium Varasdinense Societatis Iesu (tit. itd.) authentice admonuisse et simul inhibuisse, ne in domo illa Viniczensi murata, pertinentiis arcis Vinicza et praefato inclyto comitatu Varasdinensi existenti, habitatione antea inclytae familiae Draskovichianae, ad praesens praefati Collegii Varasdinensis Societatis Iesu, ne admodum reverendus pater rector et per consequens dictum Collegium Varasdinense Societatis Iesu ammodo et imposterum ullas meliorationes faciant et instituant. Quod occasione illa praetitulatus admodum reverendus pater rector, et per consequens saepe-fatum venerabile Collegium Societatis Iesu Varasdinense, ad notitiam meam praefatam domum muratam cum omnibus suis accessoriis et neccessariis pro statu suo et praefati Collegii aedificiis circum adiacentibus iam praeve ante factam praeinsertam erga se admonitionem et respective inhibitionem meliorasset ac in perfectum ac bonum statum deducisset et collocasset, quod ipsum per praesens recognosco. Super quibus praesentes litteras meas testimoniales eidem supratitulato admodum reverendo patri rectori, et per consequens toties nominato venerabili Collegio Societatis Iesu, iurium futura pro cautella sub sigillo et chirographo meis necessariis extra dedi. Datum Varasдини, die chirographo meis necessariis extra dedi. Datum Varasдини, die chirographo meis necessariis extra dedi. Datum Varasдини, die chirographo meis necessariis extra dedi.

Benedictus Somssich, praescripti inclyti Comitatus Varasdinensis iudex nobilium, manu propria

/stražnja strana/

Inhibitio iudicialis facta a domina comitissa vidua Draskovichiana, ne Collegium quidpiam melioret in domo Viniczensi.

Quae admonitio supervenit reducta iam ad statum perfectum melioratione.

Collegii Varasdinensis fasciculi 7mi Nro 3o.

IZVORI

Hrvatski državni arhiv, Zagreb
fond Isusovački samostan Varaždin
fond Državna geodetska uprava

Strossmayerova galerija starih majstora, Zagreb
Schneiderov fotografski arhiv

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
fototeka

Gradski muzej Varaždin, Varaždin
fototeka

LITERATURA

Agghazy, M. (1967.): *Steirische Beziehungen der Ungarländische Barockkunst, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XIII, Fasc. 4, Budapest.
Belošević, S. (1926.): *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin*, Zagreb.

Budak, N. (1984.): *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb – Koprivnica.

Cvitanović, Đ. (1975.): Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1, Zagreb, 219-246.

Cvitanović, Đ. (1992.): Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama, u: *Isusovačka baština u Hrvata*, Zagreb, 403-409.

Horvat, A.; Habunek Moravac, Š. i Aleksić, N. (1970.): *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – stanje i mogućnosti njihova uključanja u suvremeni život*, elaborat, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb.

Klemm, M. (1988.): Štuko dekoracija stubišta sjevernog krila nekadašnjeg isusovačkog kolegija u Varaždinu, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 8, Varaždin, 33-44.

Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): *Poviest porodice Draškovića Trakošćanskih*, Zagreb.

Lentić, I. (1969.): Tri varaždinska tesarska majstora druge polovine 18. stoljeća, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2, Zagreb, 17-21.

Lentić Kugli, I. (1981.): *Varaždinski graditelji i zidari 1700-1850*, Zagreb.

Mandušić, I. (2009.): Ugarski povjesničar Nikola (Miklós) Istvánffy (1538.-1615.) i njegovo djelo *Historiarum De Rebus Ungaricis* u hrvatskoj historiografiji, *Croatia Christiana Periodica*, 64, Zagreb, 33-67.

Maroević, I. (1986.): *Sadašnjost baštine*, Zagreb.

Obad Ščitaroci, M. (1991.): *Dvorci i perivoji Hrvatskog zagorja*, Zagreb.

Pelc, M. (2006.): Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, Zagreb, 67-80.

Peškan, I.; Pascuttini-Juraga, V. (2011.): Vinica i Pranger, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 38, 283-296.

Puhmajer, P. (2011.a): *Vinica. Isusovačka kurija – kurija Patačić. Konzervatorski elaborat obnove i rekonstrukcije*, Zagreb.

Puhmajer, P. (2011.b): Zgrada Zakmardijeva sjemeništa u Varaždinu – projekt, izgradnja, tipologija, *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54, Zagreb, 151-160.

Puhmajer, P. (2012.): *Barokne palače u Varaždinu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Szabo, Đ. (1939.): *Kroz Hrvatsko zagorje*, Zagreb.

Valentić, M.; Horbec, I.; Jukić, I. (2005.): *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Varaždinska županija*, Zagreb.

Vanino, M. (1987.): *Isusovci i hrvatski narod*, sv. 2, Zagreb.

Vlahović, B. (1997.): *Općina Vinica*, Vinica.

Summary

THE JESUIT MANOR IN VINICA – CONSTRUCTION PHASES AND PRESENTATION ISSUES

The author establishes the chronology of the successive construction of the Jesuit manor in Vinica. The manor is dated to the 17th century based on its characteristic floor plan with the sequencing of rooms on both sides of a centrally positioned hall. The first owners of the manor are not known, but the archival records show that it was earliest owned by the counts of Drašković, who sold it to the Jesuit order in 1738. The Jesuits had the manor radically restored in 1740 by adding the arcaded hallways, a new staircase and a chapel. In the 19th century, the manor was converted to a local government office, so additional changes were made in the interior, and the façade was redesigned with plastered strips and

a different arrangement of window bays. In the 20th century, some inner walls of the upper floors were removed for the purposes of the textile factory that had been installed in the manor. Due to the years-long lack of function, the dilapidation of the building has caused the collapse of the eastern arcaded hallway, followed by its reconstruction at the turn of this century. In this heavily rebuilt structure, it took considerable efforts to read the conservation findings, but a thorough investigation of the building, as well as a study of archival sources, enabled the author to define the architectural development of the building and the guidelines for its restoration.

Krasanka Majer Jurišić, Kristina Krulić, Ana Škevin Mikulandra

Izgradnja i uređenja kapele sv. Franje Ksaverskog u Rtiću

Krasanka Majer Jurišić
Kristina Krulić
Ana Škevin Mikulandra
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za nepokretnu baštinu
HR-10000 Zagreb, Ilica 44/1

UDK: 725.52(497.5Rtić)(093)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 25. 11. 2013.

Ključne riječi: sakralna arhitektura, kapela sv. Franje Ksaverskog, 18. stoljeće, zidni oslik, Petar Rutar, Gorski kotar

Key Words: sacral architecture, chapel of St. Francis of Xavier, 18th century, mural, Petar Rutar, Gorski kotar

Kapela sv. Franje Ksaverskog u Rtiću, kao i niz manjih crkvi i kapele u Gorskom kotaru, do sada nije bila opširnije zastupljena u stručnoj literaturi i stoga je njezin cjelovit prikaz doprinos boljem poznavanju sakralne umjetnosti toga kraja u vremenu od 18. do 20. stoljeća. Podacima prikupljenim iz arhivskih spisa pobliže je prikazana povijest kapele od njezine izgradnje, opremanja i uređenja unutrašnjosti u 18. stoljeću, radova izvedenih u 19., pa sve do zbivanja u 20. stoljeću. Uz to, rezultati provedenih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja pojasnili su slijed oslikavanja zidova i svodova kapele, te postavljanja inventara i njegovog izvornog izgleda.

Iako do sada nisu bila provedena iscrpna arhivska i povijesno-umjetnička istraživanja kapele sv. Franje Ksaverskog u Rtiću kod Lukovdola,¹ zbog svojih je odlika, karakteristika arhitektonskog oblikovanja te jedinstva arhitekture i inventara prepoznata kao vrlo vrijedno djelo barokne

sakralne baštine Gorskog Kotara.² Izdvojeni položaj kapele u šumovitom planinskom krajoliku i njezina slikovita unutrašnjost zainteresirali bi slučajne prolaznike, a bili su povodom oduševljenja pisca Ivana Gorana Kovačića, mještanina Lukovdola, koji je u prepisci s Dragutinom Tadijanovićem i Jelom Ljevaković iskazao svoju očaranost njezinim inventarom i oslicima.³ Već je u to vrijeme, u prvoj polovini 20. stoljeća, kapela bila u dosta lošem stanju, a nažalost i nakon toga je bila napuštena i neodržavana, što je prouzročilo brojna oštećenja uzrokovana ponajprije djelovanjem vlage. O tome svjedoči fotografska dokumentacija stanja i arhitekture i inventara koja se vodi od sredine 20. stoljeća.⁴ Tek 2000. godine započeli su radovi obnove koje vodi lukovdolski župnik, pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Rijeci. Od tada su nekoliko puta na teren izlazili i djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda s ciljem preventivnih restauratorskih zahvata na inventaru, a od 2011. godine i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja unutrašnjosti.⁵

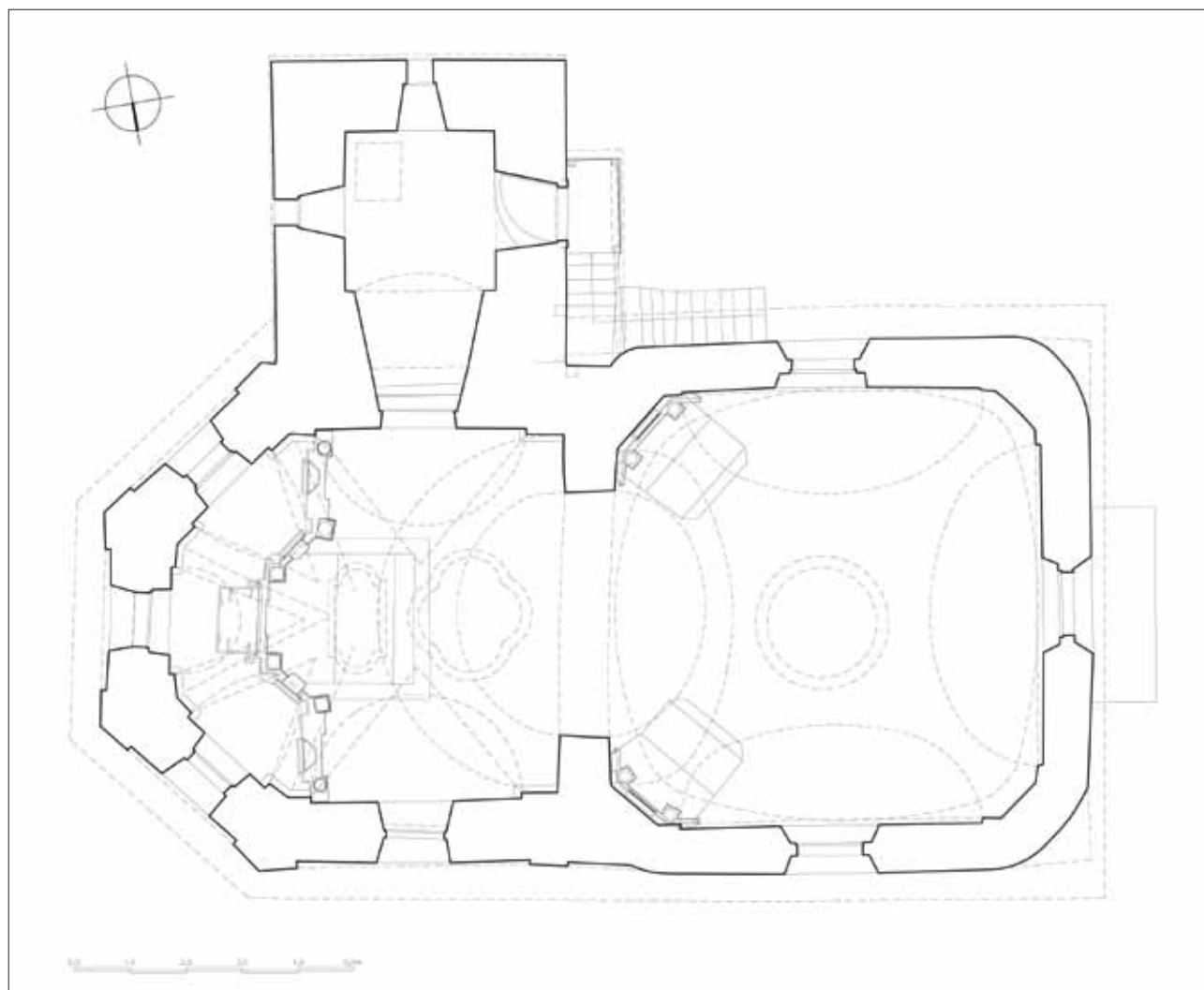
.....
1 U stručnoj literaturi i konzervatorskoj dokumentaciji postoji pretpostavka da je zvonik kapele sv. Franje Ksaverskog u Rtiću, kao dio ranije utvrde, sagrađen još u 16. stoljeću. Vidi: Jeras Pohl, Z., Kovač, L. (1987.): *Crkva sv. Franje Ksavera u Rtiću, kraj Lukovdola – Konzervatorska studija*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, te: Antić, K., et al. (1984.): *Općina Vrbovsko: njena prošlost, njena sadašnjost*, Zagreb, 320. Taj se zaključak vodi prema bilješki u Popisu posjeda Stjepana Frankopana Ozaljskog iz 1558. godine u kojoj piše da je sredinom 16. stoljeća na Kupi postojala kamena utvrda Lukovdol, što se izgledno ipak odnosi na današnji Severin na Kupi koji je bio sastavnim dijelom lukovdolske župe, Laszowski, E. (1902): *Popis i procjena dobara kneza Stjepana Frankopana-Ozaljskoga* god. 1558., *Starine* 30, Zagreb, 177-211. Budući da se u istom tekstu uz utvrdu na području lukovdolske župe spominje i kamena crkva bez tornja (no ne zna se gdje je točno bila sagrađena), u navedeno razdoblje datirala bi se sama kapela, ali ne i njezin zvonik koji je dograđen tek u 19. stoljeću. No, za sada nisu pronađeni niti materijalni niti pisani dokazi ranije građevine. Ako je ona postojala, u arheološkim istraživanjima današnjeg svetišta mogli bi se eventualno naći njezini temelji.

.....
2 Najprije je godine 1965. upisana u registar nepokretnih spomenika kulture kotara Karlovač (Rješenje Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 11. 12. 1965., broj 01-180/4-1965.), a nakon toga je 1986. godine izdano rješenje o njezinoj preventivnoj zaštiti (Rješenje Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 11. 12. 1965., broj 01-180/4-1965.). Godine 1987. kapela je upisana u Registar spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, a danas se u Registru kulturnih dobara RH vodi pod oznakom Z-5033 i R-32 za inventar.

3 Kovačić, I. G. (1983): *Sabrana djela*, sv. 5 – Pisma, Zagreb: 30-34.

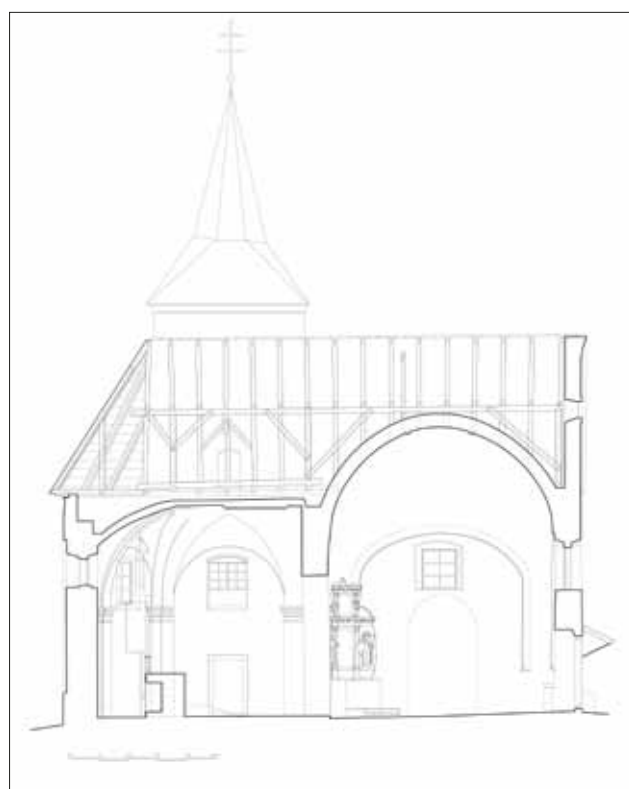
4 Najranija konzervatorska fotografska dokumentacija kapele potječe iz 1960-ih i čuva se u fototeci Uprave za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture u Zagrebu. Dokumentaciju iz 1995. i 1996. godine prikupila je Marinka Mužar, Konzervatorski odjel u Karlovcu, a vrlo detaljna fotografska dokumentacija izrađena nakon 1996. pohranjena je u fototeci Konzervatorskog odjela u Rijeci i snimio ju je Damir Krizmanić.

5 Krulić, K., Majer Jurišić, K. (2013): *Rtić, Kapela sv. Franje Ksaverskog – Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja unutrašnjosti kapele*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb. Ovom prilikom autorice članka zahvaljuju svim kolegama u radnom timu, a posebice Domagoju Mudronji, Martini Wolff Zubović i Miroslavu Pavličiću na zajedničkoj suradnji u provedenim istraživanjima. Ujedno, zahvaljujemo i gospođi Marinki Mužar, Konzervatorski odjel u Karlovcu, te gospođi Mileni Rogić, Sakralna Baština Senj (Biskupijski i Kaptolski arhiv Senjske biskupije) na svim sugestijama i pomoći.

1a, 1b Tlocrt i presjek kapele sv. Franje Ksaverskog (izradili: S. Purišić, B. Milković, M. Sabljak, MK, KO Rijeka, 2001.)

Ground plan and cross section of the chapel of St. Francis of Xavier (made by: S. Purišić, B. Milković, M. Sabljak, Ministry of Culture, Conservation Department in Rijeka, 2001)

OPIS KAPELE

Kapela sv. Franje Ksaverskog sagrađena je na uzvisini usred šume, nedaleko Lukovdola. Jednobrodna je kamena građevina, gotovo kvadratične lađe, s nešto užim, pravokutnim, trostrano zaključenim svetištem (sl. 1a, 1b). Lađa kapele nadvišena je kupolastim svodom (češkom kapom), a svetište bačvastim svodom sa susvodnicama. Izvana je kapela pokrivena krovom na dvije vode. Na jugoistočnoj strani svetišta je sakristija, iznad koje je dograđen zvonik na dva kata, zaključen piramidalnim limenim krovom. Glavno, zapadno pročelje kapele jednostavno je oblikovano, bez plastičke dekoracije, s time da su mu uglovi blago zaobljeni sve do visine krovne strehe koja je konzolno istaknuta kamenom građom, čime je naglašena širina zabatnog dijela (sl. 2). U središnjoj je osi prizemnog dijela pročelja veliki pravokutni ulaz oblikovan u žbuci, s drvenim okvirom i drvenim vratnicama od

2 Zapadno pročelje kapele sv. Franje Ksaverskog (fototeka HRZ, foto: D. Miletić, 2006.)

Western front of the chapel of St. Francis of Xavier (photo archives of the Croatian Restoration Institute /Hrvatski restauratorski zavod – HRZ/, photo: D. Miletić, 2006.)

3 Pročelja svetišta kapele sv. Franje Ksaverskog (fototeka HRZ, foto: D. Miletić, 2006.)

Facades of the sanctuary of the chapel of St. Francis of Xavier (photo archives of the Croatian Restoration Institute, photo: D. Miletić, 2006)

kojih svaka ima po dvije jednostavno profilirane pravokutne uklade. Iznad ulaza je prozor, smješten u nišu ukošenih bočnih stranica i s blago povijenim segmentnim nadvojem, te poviše njega, visoko u zoni potkrovlja, okulus. Pročelje je, kao i sva ostala, bojeno bijelo. Bočna pročelja lađe također su oblikovana vrlo jednostavno, sa zaobljenim uglovima, i imaju po jedan prozor istovjetan onom na glavnom pročelju, kakav ima i sjeverno bočno pročelje svetišta. Trostrani zaključak svetišta osvijetljen je okulusom smještenim na njegovom središnjem zidu i s po jednim pravokutnim, segmentno zaključenim prozorom na bočnim zidovima. Prozorski su otvori duboko uvučeni u pripadajuće niše. Za razliku od pročelja, zidovi apsida artikulirani su lezenama. Na lezenama i trakama kojima su one u zoni ispod krovne strehe povezane oslikani su kvadri, urezani u žbuku i višekratno ličeni (sl. 3). U donjoj zoni svetišta je zidani visoki sokl.⁶

⁶ Današnji vanjski izgled kapele rezultat je nedavne obnove. Zaštitni građevinski radovi započeli su nakon 2000. godine na inicijativu nadležnog Konzervatorskog odjela u Rijeci, koji je radove kasnije i pratio. Godine 2006. u cijelosti je obnovljen zvonik, a 2007. izvedena je vanjska i unutarnja drenaža u sklopu koje je podignut pod u lađi kapele, razgrađene su menze bočnih oltara i demontirana je kamena škropionica koja se nalazila s južne strane ulaza u kapelu. Godine 2008. godine postavljen je novi krov, dok je 2009. uređeno južno pročelje i ulaz u zvonik. Obnova svih pročelja izvedena je 2010. godine, s time da je djelomično sačuvana stara žbuka na kojoj je, primjerice, na glavnom pročelju, s južne strane ulaza u kapelu, ostala sačuvana zidna slika s prikazom Raspeća. Prema fotografijama stanja prije i nakon izvedenih radova obnove pročelja svetišta vidljivo je da su izvorno istaknuti dekorativni kvadri bili izvedeni samo u dva reda, te da je iznad njih zidna ploha bila blago povijena prema krovnoj strehi.

U unutrašnjosti kapele (sl. 4) uglovi lađe blago su zaobljeni i naglašeni lezenama, međusobno povezanim na takav način da na zapadnom, južnom i sjevernom zidu oblikuju segmentno zaključene slijepe arkade. Prema svetištu je lađa zaključena prostranim trijumfalnim lukom, a svi uglovi svetišta naglašeni su dekorativnim, vertikalno prelomljenim pilastrima s profiliranim kapitelima. Nije sačuvano izvorno popločenje ni lađe ni svetišta, s time da je svetište u odnosu na pod lađe povišeno za jednu kamenu stepenicu. Unutrašnjost kapele višekratno je oslikana i opremljena s tri raskošna drvorezbarena arhitektonski koncipirana oltara s bogatim ikonografskim programom. Glavni se nalazi u svetištu, a druga dva u jugoistočnom, odnosno sjeveroistočnom kutu lađe, do trijumfalnog luka. Od inventara su još sačuvane isповјedaonice i korske klupe u lađi, a u sakristiji veliki ormar.

IZGRADNJA KAPELE I UREĐENJA

U 18. STOLJEĆU

Prvi pisani spomen kapele sv. Franje Ksaverskog nalazi-mo u arhivskim dokumentima misijskih izvješća isusovaca u Hrvatskoj. Najstariji zapis iz 1725. godine, kada je misija uspostavljena u Lukovdolu, donosi opis okolnosti izgradnje

4 Unutrašnjost kapele, pogled prema svetištu (fototeka MK, foto: N. Vranić, 1961.)

Interior of the chapel, view towards the sanctuary (photo archives of the Ministry of Culture, photo: N. Vranić, 196.)

kapele, njezina izgleda i kulta svetca kojem je posvećena.⁷ U opisu se navodi da je Lukovdol malo i neugledno selo u Senjskoj biskupiji, na granici s Kranjskom, udaljeno od Zagreba dva dana puta. Početkom 18. stoljeća stanovnici tog sela odlučili su podići kapelicu, no nisu se mogli dogovoriti oko izbora zaštitnika, svetog Urbana ili svetog Franje Ksaverskog. Tek 1714. godine, nakon što je u Hrvatskoj strašna kuga odnijela brojne živote, odlučeno je da se kapela posveti zaštitniku⁸ protiv te opake bolesti. Kapelu je izgradio lokalni majstor, a prema predaji za svoj rad nije ništa naplatio, već mu je zagovorom sv. Franje ozdravljen vid. Uz to je i bolest kuge počela jenjavati pa su kapelu zbog vjerovanja u moći njezina svetca zaštitnika počeli pohoditi ne samo stanovnici Lukovdola, već i drugih okolnih mjesta iz cijelog karlovačkoga područja, pa i iz najudaljenijih krajeva, čak i onih pod Turcima. Od pape je dobiven puni oprost grijeha za one koji se ondje dva puta godišnje pričeste. Toliko je novca sakupljeno od zavjetnih prinosa i milodara, da su unutar jedne godine podignuti svi zidovi s krovom, a u drugoj i trećoj godini gotovo je cijela kapela dovršena; postavljena su i četiri oltara. Na poziv župnika Josipa Jurja Černija došla su i dvojica isusovaca koji su vodili ispovijed i propovijedi, pa se kapela u misijskim izvješćima navodi u još dva dokumenta, odnosno u izvještajima opata Bernar-

da Zuzorića, no u njima se ne govori o izgledu ili opremi, već se navode podatci o patronatu, misijama, ostvarenim čudima i zavjetima.⁹

U 18. stoljeću u lukovdolskoj župi,¹⁰ čiji je patron tada bio grof Oršić, uz kapelu sv. Franje Ksaverskog u Rtiću bilježi se i župna crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije, za koju se kaže da nije jako stara, te šest, odnosno pet kapela. To su kapela sv. Ilije Proroka u Damlju, sagrađena oko 1680. godine; kapela Svih Svetih u Jadrcu iz 1663. godine; kapela sv. Petra Apostola u Osojniku iz 1649. godine; kapela sv. Antuna Opata i sv. Antuna Pado-vanskog u Plemenitašu iz 1693. godine i kapela sv. Roka, koja se spominje samo u dokumentu iz 1753. godine, a ne i kasnije. Sve su kapele zidane, vrlo skromno i jednostavno oblikovane te prilično skućene. Kao i župna crkva, slabo su opremljene i gotovo da nemaju drugih prihoda osim milodara pobožnih i siromašnih stanovnika. Tim više se prema iznesenom među njima ističe kapela sv. Franje Ksaverskog, koja je s obzirom na znatne prihode od milodara i mogla biti raskošnije opremljena. Za nju sredinom 18. stoljeća u

⁷ Ur. Vanino, M. (1933.): Misijska izvješća 17. i 18. vijeka (1668-1728), *Vrela i prinosi* – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima 2, Sarajevo, 53-102: 95 i 96. Tekst je s latinskog preveo dr. sc. Šime Demo. Na podatke iz tog dokumenta poziva se i u: Burić, J. (2003.): *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*, Zagreb: 112-113.

⁸ Treba napomenuti da izbor titulara kapele nije bio izdvojen primjer na području Senjsko-modruške biskupije jer se prema riječima biskupa Ivana Antuna Benzonija u samoj senjskoj katedrali 1732. godine uvela devetnica sv. Franji Ksaverskom i to zbog kuge (Izvješće Ivana Antuna Benzonija 1741. godine u: ur. Bogović, M. (2003.): *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija, Izvješća biskupa Svetoj Stolici (1602-1919)*, Zagreb: 191-192), a isti je svetac uz sv. Jurja izabran i za zaštitnika grada Senja (*Isto*: 207).

⁹ Prijevod prvog od dvaju spomenutih dokumenata tiskan je u: Vanino, M. (1936.): *Izvješće Bernarda Zuzeria o misijama 1724-1727., Vrela i prinosi* – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima 6, Sarajevo, 72-107: 97, a drugi u: Vanino, M. (1940.): *Izvješće opata Bernarda Zuzorića o misijama g. 1727-1742., Vrela i prinosi* – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima 11, Sarajevo, 116-184: 156. Dokumenti se spominju i u: Burić, J. (2003.): nav. dj.: 113. Prijevod oba dokumenta je s latinskog napravio dr. sc. Šime Demo.

¹⁰ Lukovdolska župa ustanovljena je najvjerojatnije u drugoj polovini 16. stoljeća (Biskupijski arhiv u Senju, dalje BAS, F I br. 53 B (1753-1754), vidi arhivski prilog 1), s time da se crkvena zemlja u Lukovdolu navodi još 1486. godine, u popisu nekih crkvenih zemljišta u Modruškoj biskupiji oko Ogulina, u vrijeme kneza Bernardina Frankopana, BAS, F A br. 3. Usporedi i: Sladović, M. (1856): *Povesti biskupija II Senjske i Modruške ili Krbavske*, Trst: 73-75, Lopašić, R. (1895): *Oko Kupe i Korane*, Zagreb: 250-251, te Lopašić, R. (1894): *Hrvatski urbar*, Zagreb: 72. Postoji i pretpostavka da je župa osnovana tek 1604. godine, Burić, J. (2003.): nav. dj.: 112. U 18. stoljeću u župi je naseljeno i katoličko i pravoslavno stanovništvo koje zajedno pohodi crkve i kapele, BAS, F A br. 37: Vizitacije biskupa Čolića 1753. godine.

5 Dio otkrivenog oslika 18. stoljeća, prikaz *Kristova rođenja* na istočnoj strani trijumfnog luka (Fototeka HRZ, foto: N. Vasić, 2012.)

Part of the discovered mural, 18th century, picture of *Christ's birth* on the eastern side of the triumphal arch (photo archives of the Croatian Restoration Institute, photo: N. Vasić, 2012)

6 Dokumentacija zatečenog stanja slikanih slojeva, zapadni zid trijumfnog luka (izradili: K. Krulić, M. Kamenar, K. Majer Jurišić, 2013.)

Documentation on current status of painted layers, western wall of the triumphal arch (prepared by: K. Krulić, M. Kamenar, K. Majer Jurišić, 2013)

arhivskim dokumentima, istina, najprije piše da ima malo opreme (što možda ukazuje na podatak da tada još u kapelu nisu bili dopremljeni drveni oltari?), no već 1769. godine navodi se da je u dobrom stanju, dostatno opremljena nužnim stvarima i opremom. Kružnog je oblika i svođena, no nema kriptu niti zvonik, ali ima malo zvono.¹¹

¹¹ Prema podacima kanonskih vizitacija iz: BAS, F I br. 53 B (1753-1754), BAS, F B br. 43 (1768-1769), BAS, F II br. 38 B (1771). Vidi arhivske priloge 1, 2 i 3.

Unutrašnjost kapele u Rtiću je po izgradnji, nakon 1714. godine, bila i oslikana.¹² Zidovi lađe i svetišta zaglađeni su bijelim vapnenim gletom i obijeljeni toplim svijetložućkastim tonom vapna na kojem su nacrtani jednostavni crveni posvetni križevi. U istom su sloju izvedeni i pojedini likovi

¹² Datacija slikanih slojeva kapele utvrđena je konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima provedenim 2012. godine, vidi detaljnije u: Krulić, K., Majer Jurišić, K. (2013): nav. dj.

7 Naslikani oltar s prikazom Anđela čuvara iz 18. stoljeća (fototeka KO u Rijeci, foto: T. Krizmanić, 2007.)

Painted altar depicting the Guardian Angel from the 18th century (photo archives of the Conservation Department in Rijeka, photo: T. Krizmanić, 2007)

svetaca, odnosno biblijski prizori, uokvireni naslikanim pravokutnim medaljonima ukrašenim cvjetnim elementima. Na sjevernom zidu svetišta naslikana je raskošno odjevena Marija Magdalena s otvorenom knjigom u rukama, a iznad vrata prema sakristiji naslikano je Raspeće na Golgoti s vedutom Jeruzalema u pozadini.¹³ Osluk iz istog vremena sačuvan je i na zidu trijumfalnog luka, okrenutom svetištu gdje je unutar uokvirenog horizontalnog kadra naslikano *Poklonstvo kraljeva* (mudraca) (sl. 5). U tjemenu podgleda trijumfalnog luka naslikan je krilati anđeo s kaležom u rukama te sv. Petar s južne i sv. Pavao s njegove sjeverne strane. Oko glava dvaju svetaca širi se zrakasta aureola kakvu imaju i likovi u prizoru *Poklonstva*, a pod njihovim nogama su natpisi na latinskom¹⁴ koji prate i ostale navedene oslike.

13 Istog je motiva i zidna slika sačuvana na glavnom pročelju, s južne strane ulaznih vrata.

14 Natpisi prate prikaze, no, iako su sakralne tematike, nisu izravno preuzeti iz Biblije. Primjerice, dio teksta ispisano ispod *Raspeća* nad ulazom u sakristiju koji glasi TOLLITVR ET TERRA ET MEDIO DEVS AERE PENDET, EXTASIS HAEC CERTE NON NISI AMORIS ERAT... nalazimo među napisima u djelu Gatti Florentino, J. (1825): *Delectus poetarum – par prima*, Budimpešta: 13. Moguće je da su tekstovi preuzeti iz knjižice s glavnim vjerskim istinama i krepostima koju je u svrhu pouke neukog puka dao tiskati biskup Ivan Antun Benzon.

Najbolje sačuvani dio zidnog oslika s početka 18. stoljeća predstavljaju naslikani oltari u jugoistočnom, odnosno sjeveroistočnom kutu lađe (sl. 6).¹⁵ Donji dio naslikanih oltara imao je zidano postolje, a menza im je bila kamena. Naslikana sjeveroistočna oltarna pala prikazuje okrunjenu Bogorodicu s djetetom, potamnijelog inkarnata.¹⁶ Pala je polukružno zaključena i uokvirena stiliziranim vegetabilnim povijenim elementima, a u njezinom je vrhu naslikan anđeo s trubljom. Na jednak je način oblikovana i naslikana pala jugoistočnog oltara koja prikazuje Anđela čuvara koji vodi dijete (Arkandjel Rafael i Tobija) (sl. 7), a istim su dekorativnim motivima bile oslikane i plitke niše još dvaju oltara koji su se u 18. stoljeću nalazili na u središnjoj osi južnog, odnosno sjevernog zida lađe kapele.¹⁷ Najstariji sloj oslika nalazimo i na svodu svetišta i na svodu lađe (sl. 8).

Površine svodova bile su svijetložučkaste, kao i štukatura svodnih medaljona unutar kojih su bili raznobojni oslici. Osim u štuko medaljonima, uokvireni oslici na svodovima bili su izvedeni i unutar naslikanih pravokutnih medaljona, odsječenih i polukružno uvijenih uglova, no za sada nije moguće točno utvrditi o kojim se prizorima radi.¹⁸

Uređenju kapele tijekom 18. stoljeća valja pridodati i njezino opremanje drvenim oltarima.¹⁹ Riječ je o tri oltara od kojih je glavni, postavljen u svetištu, posvećen sv. Franji Ksaverskom, dok su oltar sv. Barbare i oltar sv. Anđela čuvara postavljeni u lađi, lijevo i desno uz trijumfalni luk. Glavni oltar je pozlaćen i polikromiran, te zauzima cijelu

15 Oltari naslikani u jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu lađe vrlo su rano, najkasnije nakon polovine 18. stoljeća, zaklonjeni drvenim polikromiranim oltarima. Nisu naknadno preslikavani.

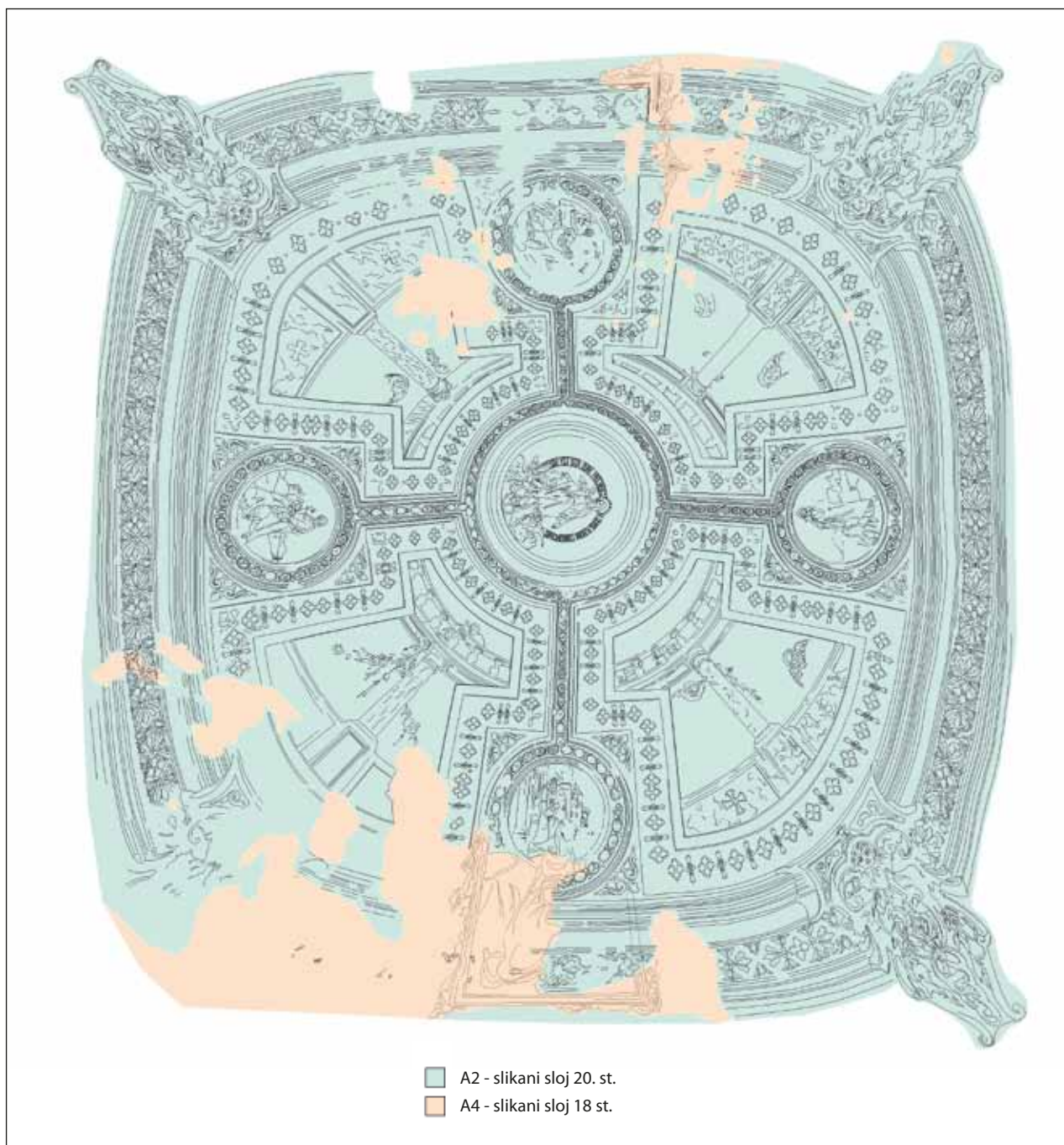
16 Nažalost, inkarnat većine likova naslikanih u ovom sloju je potamnio, a površine lica sasvim su nečitljive. Laboratorijskim analizama u tim su slojevima utvrđene ili upotreba olovne bijele ili pak smeđi željezni oksid s malo olovne kositreozute i crvenog okera. Ti su pigmenti uslijed izlaganja topljivim sulfidima i hidrogen sulfidima skloni tamnjenju. Gettens, R. J., Stout, G. L. (1966): *Painting materials - A short Encyclopedia*, New York: 175, Montagna, G. (1993): *I pigmenti, Prontuario per l'arte e il restauro*, Firenze: 70, Howard, H. (2003): *Pigments of English medieval Wall paintings*, London: 161.

17 Oltari su naknadno zazidani, a utvrđeni su provedenim konzervatorskim istraživanjima. No, već i prije sondiranja nazirao se njihov lučno zaključeni obris u žbuci. S obiju strana tih bočnih oltara na oblaku su naslikani anđeli s više krila.

18 Primjerice, na istočnom dijelu svoda lađe, nad tjemenu trijumfalnog luka, moguće je prikaz Franje Ksaverskog, a u tjemenu svoda su lebdeći likovi anđela. Na svodu svetišta nazire se bradati stariji čovjek te još jedan lik iz kojeg je kameni zid. S obzirom na to da je preko oslika iz 18. stoljeća izveden uljani oslik s početka 20. stoljeća, u sklopu istraživanja nisu sondirane veće površine u svrhu definiranja prikaza, već manje, s ciljem utvrđivanja postojanja starijeg sloja i stupnja njegove očuvanosti.

19 Riječ je o vrlo kvalitetnom i zanimljivom inventaru stilski i vremenski srodnom oltarima u crkvi sv. Marije u Moravičkim Selima. Antić, K., et al. (1984): nav. dj.: 320. Usporedi i: Perčić Čolović, I. (1981): Fortifikacijski i sakralni spomenici, u: *Gorski Kotar, Delnice, 781-803, 799 i 800*, Horvat, A. (1975): *Između gotike i baroka*, Zagreb, 382, i Horvat, A. (1982): *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 71 i 305.

Iako u arhivskim dokumentima nema spomena kada su nabavljeni i dopremljeni ovi raskošni drveni oltari, prema njihovim karakteristikama valja ih datirati u prvu polovinu 18. stoljeća. Budući da je kapela najprije imala naslikane bočne oltare s kamenim menzama, drveni oltari su postavljeni tek nakon toga, no svakako ne dugo nakon sredine 18. stoljeća. Ta se pretpostavka može opravdati i već ranije spomenutom činjenicom da su u to vrijeme dobročinstva svetog Franje Ksaverskog privlačila velik broj vjernika, pri čemu je zasigurno sakupljen i znatan milodar kojim su mogli biti plaćeni raskošni drveni oltari (glavni i dva bočna). S obzirom na impozantne mjere glavnog oltara (koji zapravo ne stane u prostor apside, što je vidljivo i na oštećenjima pilastara nastalih tijekom njegova montiranja) i izgledno vrijeme datacije najkasnije u prvu polovinu 18. stoljeća, ostaje za provjeru nisu li izvorno bili dijelom neke druge crkve ili kapele, a da su u kapelu u Rtiču naknadno premješteni (nakon sredine 18. stoljeća). O oltarima zaseban tekst pod naslovom *Ornamentika drvenih oltara u kapeli sv. Franje Ksaverskog u Rtiču* za časopis *Portal* priprema kolegica Martina Wolff Zubović.

8 Dokumentacija zatečenog stanja slikanih slojeva, svod lađe (izradili: K. Krulić, M. Kamenar, K. Majer Jurišić, M. Čubrić, 2013.)
Documentation on current status of painted layers, nave vault (prepared by: K. Krulić, M. Kamenar, K. Majer Jurišić, M. Čubrić, 2013)

visinu i širinu apside (sl. 9). Dvokatan je, s time da niži gornji dio sa strana zaključuju razlomljene zabatne atike i baldahin u sredini. Središnji dio oltara uokviruju tordirani stupovi koji se skladno stapaju s cjelinom, a njegov retabl u zoni menze podupiru dva atlanta, do kojih su prostrana vrata ophoda. Sve slobodne plohe na oltaru ukrašene su rezbarenim elementima, ornamentalnim viticama akanta i manjim dekorativnim motivima. Skulptura titulara, sv. Franje Ksaverskog, postavljena je u središnju duboku lučno

zaključenu nišu prvog kata s time da u istoj niši postoji i sustav kolotura kojim se po potrebi mogla spuštati i sveta slika, a iznad nje je skupina Krunjenja Bogorodice. S lijeve i desne strane te središnje vertikalne osi oltara, također u niše postavljene su skulpture sv. Ignacija Lojolskog i Alojzija Gonzage, odnosno na višem katu sv. Mateja apostola i sv. Petra te sv. Pavla i sv. Šimuna apostola. Uz posljednje, sasvim lijevo, odnosno desno na gređu nalaze se sv. Apolonia i sv. Barbara, dok su u krajnjim bočnim nišama nižeg

9 Glavni oltar (fototeka KO u Rijeci, foto: T. Krizmanić, 2000.)

Main altar (photo archives of the Conservation Department in Rijeka, photo: T. Krizmanić, 2000)

kata, nad ophodima, smještene skulpture sv. Ladislava i sv. Stjepana, ugarskih kraljeva.

Drveni oltari smješteni do trijumfalnog luka također su bogato rezbareni, pozlaćeni i polikromirani te ukrašeni marmorizacijom. Njihova izvedba je nešto jednostavnija od one glavnoga oltara, no sva su tri stilski i oblikovno potpuno srodni. Kod bočnih oltara valja istaknuti i njihove vrlo kvalitetne oltarne pale (ulja na platnu) te skulpture (na sjeveroistočnom oltaru postavljene su skulpture sv. Ivana Nepomuka i sv. Nikole, a na jugoistočnom sv. Antun Padovanski i sv. Antun Pustinjak). Na središnjoj pali oltara sv. Barbare prikazana je svetica u punom liku, a na atici slika nedostaje, dok su na središnjoj pali nasuprotnog oltara naslikani sv. Anđeo čuvar i dječak, a iznad njih je slika sv. Apolonije.

Menze svih triju oltara ukrašavale su²⁰ bogato rezbarene i pozlaćene drvene relikvije te svijećnjaci.

Od drvenog inventara treba izdvojiti i sakristijski ormar i dvije ispovjedaonice koje se po detaljima svoje dekoracije (kombinaciji četverolista i pravokutnih uklada s upisanim polukrugom na kraćim stranicama), te načinu oblikovanja lomljenih trokutastih zabata koji ih zaključuju, mogu datirati čak i u kraj 17. stoljeća, što bi značilo da su u kapelu mogle biti dopremljene iz neke starije crkve.

KAPELA U 19. STOLJEĆU

Povijesnih dokumenata iz 19. stoljeća o kapeli nije pronađeno mnogo, tek dva. Budući da se u kapeli sv. Franje Ksaverskog svake godine održavalo proštenje i to drugu

nedjelju po Miholju, a godine 1873. na snazi je bila opća zabrana Biskupijskog ordinarijata u Senju za takva događanja zbog opasnosti od širenja kolere, tadašnji je lukovdolski župnik Vojtić Vančina tražio upute iz Senja smije li u kapeli održati misu i na to je dobio pozitivan odgovor.²¹

Pretpostavka je, stoga, da se u 19. stoljeću gradi drugi kat zvonika s većim prozorskim otvorima, a svetište izvana dobiva novi dekorativni element okomitih lezena, u gornjem dijelu povezanih trakama. Povećuje se i svetište, čime je njegova vanjska visina izjednačena s visinom broda, te su oba prostora pokrivena zajedničkim dvoslivnim krovom.²² Zajedno s izvođenjem novog krova došlo je i do promjena u oblikovanju glavnog pročelja crkve i njegovog današnjeg izgleda. Ovim se podacima može pridodati i činjenica da je i prvi kat zvonika također izgrađen tek u 19. stoljeću, s obzirom na zapise u arhivskim dokumentima koji negiraju postojanje zvonika tijekom 18. stoljeća, kao i na rezultate konzervatorsko-restauratorskih istraživanja²³ koji idu u prilog tome da je kapela izvorno i na južnom bočnom zidu svetišta imala prozor koji je izgradnjom zvonika nad sakristijom preoblikovan u otvor pjevališta s drvenom ogradom. I u unutrašnjosti kapele utvrđeno je da postoje jasni tragovi promjena nastalih u ovom razdoblju. To su preslik baroknog zidnog oslika u cijeloj kapeli te popravci

²¹ BAS, 1873./1247 i BAS, 1873./1594.

²² Jeras Pohl, Z., Kovač, L. (1987): nav. dj.

Današnji je krov rezultat naknadne preinake jer je izvorno krovšte lađe i svetišta po svemu sudeći bilo razdvojeno i prekriveno drvenom šindrom, te vrlo vjerojatno strmije.

²³ Na katu zvonika ispitana je građa zapadnog i istočnog zida i njihov spoj s južnim zidom svetišta kapele. Pokazalo se da mješovita građa zvonika nije vezana uz kamenu građu zida svetišta, a između njih je ostala sačuvana i jasno vidljiva reška. Otvor prema svetištu (uokviren drvenim okvirom s ogradom) izgledno je nastao naknadno, povećanjem ranije postojećeg otvora, moguće prozora identičnog onom na sjevernom zidu svetišta kapele.

²⁰ *Popis starinskih i umjetničkih crkvenih predmeta u župi Lukovdol*, od 20. veljače 1941. godine. Također i: Jeras Pohl, Z., Kovač, L. (1987): nav. dj.

10 Središnji medaljon svoda lađe s prikazom *Bezgrešnog začeća* (Fototeka HRZ, foto: N. Vasić, 2012.)

Central medallion of the nave vault with a picture of the *Immaculate Conception* (photo archives of the Croatian Restoration Institute, photo: N. Vasić, 2012)

i preinake oltara, na zidovima lađe i svetišta novonaslikani crni stilizirani posvetni križevi okruženi tirkiznim i blijedoružičastim listićima, kao i neke manje promjene, primjerice odsijecanje lezena²⁴ u sjeverozapadnom i jugozapadnom kutu lađe. Na istočnoj strani svoda svetišta, točno ispred glavnog oltara, pronađena je i ispisana godina zidnog preslika: 1830.²⁵ Otkriveni su još neki natpisi koji pripadaju istovremenom uređenju kapele, a nalazimo ih uz preslike baroknih oslika i to redovito kao ponovljeni tekst iz 18. stoljeća.²⁶ Na preslicima su korištene vrlo slične boje kao i na izvornom osliku.

Godine 1902. sastavljen je dopis kojim se Biskupijski ordinarijat u Senju obavještava o stanju kapele. Naime, devet godina ranije kapela je radi trulosti krova i zvonika zatvorena. Nastojanjem mjesnog trgovca Ivana Kovačića sastavljen je odbor za popravak i sakupljanje milodara, pa je u jesen 1901. obnovljen zvonik, a 1902. je izrađen troškovnik za popravak krova, no budući da je tadašnji župnik Franjo Kralj zadržao novac koji je za kapelu namijenila obitelj Vranyczany, za radove nije bilo dovoljno

sredstava.²⁷ U istom spisu priložen je i odgovor Biskupskog Ordinarijata Senjskog i Modruškog, od 12. srpnja 1902. godine. Njime se župniku nalaže da odmah vrati sav novac i to u iznosu od 200 forinti, koliko je pokojni Vranyczany oporučno ostavio za popravak kapele jer „kapela potrebuje novac za neodgodivi svoj popravak“. Spis od 17. listopada 1903. godine²⁸ donosi podatke o iznosu do tada utrošenog novca te se njime odobrava isplata novih sredstava i sakupljanje milodara u svrhu popravka bočnih oltara i obnove svoda lađe.

PETAR RUTAR I OSLIKAVANJE KAPELE POČETKOM 20. STOLJEĆA

Svod lađe kao i svod svetišta doista su u tom periodu i bili oslikani, i to kvalitetno izvedenim biblijskim prizorima smještenim unutar štuko i naslikanih medaljona. Također, kao što je u spomenutom spisu iz 1903. godine i najavljeno, popravljeni su i preslikani i drveni oltari. Zidovi kapele oslikani su jednostavnim dekorativnim geometrijskim uzorkom kvadara i šabloniziranih vegetabilnih ornamenata, a na podgledu trijumfalnog luka izvedeni su stilizirani biljni ornamenti, motivi mladenačkih glava s krilima i reminiscencije na antičke vaze. Radi se o danas postojećem osliku koji je mjestimično oštećen, ljuska se i otpada te neki dijelovi nedostaju.

²⁴ Donji dio lezene koso je odsječen na visini od oko 140 cm i oblikovan u žbuci koja kao prvi sloj naliča nosi nalič 19. stoljeća, a formom nalikuje na kosi istak dobiven na oba kraja glavnog pročelja kapele prilikom postavljanja novog dvoslivnog krova.

²⁵ Na profilaciji izduženog pravokutnog štuko okvira crvenim slovima na oker podlozi napisano je: ... AM ?OMI ET PRAVIC ?? ... L. 12 LULGIO 183?. Natpis je prekriven blijedim svijetlosivim naličem na kojem je početkom 20. stoljeća izveden geometrijski oslik.

²⁶ Primjerice, na zapadnoj strani okvira središnjeg medaljona svoda svetišta je natpis SANCTA TRINITAS UNUS DEUS – *Sveto Trojstvo, jedan Bog*, preličen početkom 20. stoljeća. Ispod tog su natpisa vidljivi tragovi starijih slova iz 18. stoljeća.

²⁷ BAS, 1902./1078. Dokument je sastavio V. Čavež u Lukovdolu 7. srpnja 1902. godine.

²⁸ BAS, 1903./1538. Dokument je sastavio V. Čavež u Lukovdolu 17. listopada 1903. godine.

11 Medaljon na zapadnoj strani trijumfalnog luka s prikazom *Bogorodice na prijestolju* i potpisom slikara P. Rutara (fototeka KO u Rijeci, foto: T. Krizmanić, 2007.)

Medallion on the western side of the triumphal arch with a picture of the *Virgin Mary on a pedestal* and the painter's signature, P. Rutar (photo archives of the Conservation Department in Rijeka, photo: T. Krizmanić, 2007)

U sredini bačvastog svoda svetišta veliki je četverolisni štuko medaljon unutar kojeg je prikaz Presvetog Trojstva, a ispod njega, prema apsidi, nalazi se izduženi pravokutni štuko okvir unutar kojeg su naslikani zatvorena knjiga, biskupska mitra, biskupski šal s resama i trostruki križ na plavoj podlozi. Na južnoj i sjevernoj strani svoda svetišta po dva su štuko medaljona pravokutnog oblika konkavno odsječenih uglova, a između njih u šiljatoj susvodnici naslikan je po jedan kružni medaljon. Oslici sjeverne strane svoda prikazuju redom sv. Ignacija Loyolskog odjevenog u crnu redovničku halju i s otvorenom knjigom u rukama, Mariju Magdalenu s otvorenom knjigom i križem te Bogorodicu sklopljenih ruku u molitvi, s pogledom usmjerenim u nebo. Na južnoj strani svoda u medaljonima su naslikani sv. Josip sa štapom procvjetalog ljiljana u jednoj i malim križem u drugoj ruci, što bi simboliziralo *Bogorodičine zaručke*, kralj David s harfom i sv. Alojzije Gonzaga, odjeven u tamnosivu redovničku halju. Površine između medaljona dekorirane su tankim i širim linijama te širokom trakom stiliziranog vegetabilnog šablonskog ukrasa.

Kupolasti svod lađe u potpunosti je prekriven višebojnim uljanim zidnim oslikom figuralnim prikazima u

kružnim medaljonima i šablonskim geometrijskim dekoracijama. U tjemenu kupole prikazana je scena *Bezgrešnog začeća*, a na svaku od četiriju strana svijeta, odnosno iznad zapadnog, južnog, sjevernog zida i trijumfalnog luka, uz obod su oslikana još 4 kružna medaljona. Ti su medaljoni sa središnjim međusobno povezani trakama s geometrijskim uzorkom. U poljima između medaljona, odnosno iznad kutova lađe kapele, naslikani su mramorni stupovi koji se uzdižu u plavičasto nebo. O stupove su ovještene cvjetne grančice. Pored njih iz ružičastih oblaka izviruju krilate andeoske glave (kerubini, anđeli koji najčešće slave Bogorodicu). U zoni vijenca kupole oslikana je arhitektonska profilacija i trake s geometrijskim vegetabilnim motivima, dok su u osima ispod stupova bogati ukrasi u vrhu kojih je stilizirana glava krilatog anđela (kerubini), a niže vitičasti ukrasi u donjem dijelu oblikovani poput voluta i ukrašeni stiliziranim lisnatim grančicama. Središnji medaljon svoda, s prizorom *Bezgrešnog začeća*, jedini je oblikovan u štuko (sl. 10). Ostala četiri naslikana medaljona prikazuju redom prizore: *Parabola o rasipnom sinu*, *Milosrdni Samaritanac*, *Dobri pastir* i *Predaja ključeva sv. Petru*. Prizori su naslikani u pejzažu, s ponekim detaljem arhitekture, na način gotovo

12 Unutrašnjost cke sv. Egidiji u Ribjeku, pogled prema svetištu (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije).

The interior of the Saint Gilles Church in Ribjek, the view toward the sanctuary (Public Institution for Cultural Heritage Protection of Slovenia).

identičan onome na oslicima na svodu svetišta. Boje korištene na odjeći likova su jarke, dok su pejzaž i arhitektura slikani pastelnim tonovima.

Na zidu trijumfalnog luka okrenutog prema lađi prizor je Bogorodice na prijestolju s predstavnicima pravoslavne i katoličke Crkve (sl. 11). Ispred Bogorodice je rastvorena knjiga s ispisanom datacijom dovršetka oslika, 28. lipnja, i potpisom njegova autora, slikara Petra Rutara.²⁹ Dan kasnije, 29. lipnja 1904. godine, od Biskupskog ordinarijata u Senju pismeno se traži da 10. srpnja iste godine budu blagoslovljena dva popravljena oltara i nove slike u lađi kapele sv. Franje Ksaverskog kod Lukovdola. Isto je dopisom od 5. kolovoza odobreno.³⁰

29 Petar Rutar (Cerkna, 1856. – Osilnica, 1955.), slikar, kipar i graditelj oltara. Školovao se u Tirolu, a poslije završetka školovanja ondje je i radio, da bi se potom nastanio u Osilnici i otvorio vlastitu radionicu. Osim na području Slovenije bio je vrlo aktivan i na području Hrvatske (u Zagrebačkoj nadbiskupiji radio je u Ivanić-Gradu, Donjoj Zelini, Ludini, Mikloušu, Ilovi, Odri, Gornjem Raiću, Gornjim Bogičevcima, Starom Petrovom Selu, Novoj Kapeli i drugim crkvama), no u stručnoj literaturi njegovo djelovanje nije do sada iscrpnije obrađeno. Vidi: Lukinović, A. (2007): *Župa Ivanić Grad*, Zagreb: 127-129. Također: Štefanič, B. (2008): Mojster ki je držal dano besedo. 60 let od smrti slikarja Petra Rutarja, *Družina* (21-25. svibnja 2008.), Ljubljana, 19; Koci, I. (2010): Problemi sanacije donje zone oltara sv. Barbare u crkvi Uznesenja sv. Marije u Kloštar Ivaniću, *Portal* 1, Zagreb, 193-200.

30 BAS, 1904./929.

Iako je spomenica župe Lukovdol izgubljena, u *Popisu starinskih i umjetničkih crkvenih predmeta u župi Lukovdol*³¹ postoji prijepis njezinog dijela iz 1901. godine. Naglašava se da su u kapeli vrlo stari oltari, drveni i „prevučeni srebrom i zlatom“, a spominju se i vrijedni relikvijari. U *Podacima župa*,³² sastavljenim 1925. godine, navode se samo dva vrlo stara relikvijara s moćima mnogih svetaca i piše da „kapela isprava nema“.

ZAKLJUČAK

Novi podatci izneseni u ovom tekstu rasvijetlili su neke od ranijih pretpostavki o povijesnom razvoju kapele, a istovremeno su i prilog za bolje poznavanje i razjašnjavanje datacije ne samo ove, već i susjednih kapela izgrađenih na području lukovdolske župe. Pokazalo se da su već u 17. stoljeću bile sagrađene neke od njih, što svakako predstavlja zanimljiv podatak i polazište za daljnja istraživanja sakralne baštine Gorskog kotara. Primjerice, barokni oslik oblikovnih

31 Dokument je izrađen 20. veljače 1941. godine, a ustupila nam ga je Marinka Mužar, Konzervatorski odjel u Karlovcu, zajedno s još nekim arhivskim spisima korištenim u istraživanjima. Ovom prilikom još jednom joj zahvaljujemo na svim sugestijama i pomoći.

32 BAS, R 31.

značajki podudarnih sada istraženom u kapeli sv. Franje Ksaverskog u Rtiću nalazimo i u drugim crkvama na tom području. Sličnim je rukopisom oslikana i unutrašnjost crkve pravoslavnog manastira u Gomirju,³³ također početkom 18. stoljeća, oko 1720. godine, pa i kapela u Osojniku iz sredine 17. stoljeća,³⁴ što će potvrditi naknadna i detaljnija konzervatorsko-restauratorska istraživanja. Riječ je o pučkom zidnom slikarstvu rustičnih osobina, a njegov značaj sagledava se s obzirom na ukupno, vrlo skromno, umjetničko stvaralaštvo i oblikovanje kulturnog pejzaža cijelog tog kraja u vrijeme baroka. Neznatna umjetnička vrijednost tog prvotnog oslika zasigurno je bila uvjetovana činjenicom da se radi o tada vrlo slabo naseljenom prostoru Gorskog kotara, odnosno dijela Modruške biskupije gdje su i prihodi bili vrlo slabi, ili gotovo nikakvi,³⁵ pa stoga niti sredstva za izgradnju i opremanje sakralnih građevina nisu mogla biti značajna. No, da se ne radi o izdvojenim primjerima svjedoče i sakralne građevine susjedne slovenske župe Oslinica.³⁶ To su crkva sv. Duha u Žurji koju s rtičkom kapelom osim zidnog oslika povezuje i tlocrtna organizacija lađe i svetišta, te crkva sv. Egidija u Ribjeku (sl. 12) u kojoj su sačuvani naslikani oltari, vrlo slični onima u Sv. Franji Ksaverskom, i gotovo jednako oblikovani drveni, bogato polikromirani oltari: glavni oltar sv. Egidija koji je krajem 17. stoljeća dao izraditi župnik Janez Jakob Roth i dva bočna oltara koje je naručio njegov nasljednik Peter Janež. Upravo se ti barokni oltari u Rtiću,³⁷ a i oni u Ribjeku, unatoč pojedinim rustikalno izvedenim elementima, svrstavaju među najvrjednija umjetnička ostvarenja toga kraja u 18. stoljeću.

Osim na prvi pogled vidljivih već navedenih elemenata unutrašnjeg uređenja kapele, i prema njezinom se tlocrtu može zaključiti da je ovdje riječ o izričaju karakterističnom za razdoblje 17. i 18. stoljeća,³⁸ odnosno naznakama baroknog stila, čitljivim u tendenciji sažimanja prostora lađe i zaobljavanju uglova njezinih pročelja, izgradnji sakristije

uz južnu stranu svetišta i oblikovanju strmijeg krovišta pokrivenog šindrom, razdvojenog na ono nad lađom i ono nad svetištem. Također i položaj kapele na uzvisini podalje od samog mjesta³⁹ i izbor titulara⁴⁰ idu u prilog činjenici da je ona sagrađena u vrijeme 18. stoljeća. Važno je s druge strane napomenuti da je u njezinoj unutrašnjosti, unatoč baroknom artikuliranju prostora lađe i svetišta (odnosno formiranju dekorativnih plitkih, segmentno zaključenih slijepih arkada na zidovima lađe i dekoriranju svetišta pilastrima bogato profiliranih kapitela) i dalje vrlo jasna tradicionalna podjela na lađu i niže svetište, odvojeno trijumfalnim lukom.

Uz navedeno, za vrednovanje kapele sv. Franje Ksaverskog u Rtiću svakako valja istaknuti i oslik s početka 20. stoljeća koji je potpisao Petar Rutar (izgledno je on bio autor ne samo zidnog oslika, već i preslika oltara). Do sada njegov rad u tom kraju nije bio zabilježen u stručnoj literaturi,⁴¹ a iznova povezuje rtičku kapelu sa sakralnom baštinom u Oslinici gdje je Rutar krajem 19. stoljeća izradio oltare u župnoj crkvi, te u crkvi sv. Miklavža u Spodnjem Čačiću i crkvi sv. Vida u Bosljivi Loki.

Angažiranje Rutara, za kojega se gotovo može reći da je bio lokalni majstor i do tada se prvenstveno bavio izradom oltara, a ne nekog drugog umjetnika možda sklonijeg zidnom osliku, pokazalo je još jednom, kao što je bilo i sa stvaralaštvom 18. stoljeća, da kapela sv. Franje Ksaverskog u Rtiću te moguće i druge kapele Gorskog kotara, toga krajnjeg zapadnog dijela nekadašnje Modruške biskupije, nije bila građena i uređivana s utjecajem koji bi dolazio iz biskupijskog središta ili bi svjedočio o jedinstvenom ukusu naručitelja, već prvenstveno preuzimanjem postojećih tendencija razvoja umjetničkih prilika iz neposredne blizine, odnosno iz istočnih područja Kranjske gdje se navedene stilske odlike bilježe ranije.

PRIJEPI SI ARHIVSKIH DOKUMENATA

Prilog 1.

Prijepis dokumenta BAS, F I br. 53 B (1753-1754)

Annotatio et explanatio parochiae Lukodollensis ac ecclesiarum in ea sitarum

Parochia mea appellatur Lukodollensis, in Comitatu Zagradiensi sita; ecclesia matrix est Beatissimae Virginis Mariae sub titulo Assumptae, in Dioecesi Modrussiensis, antiqua, ante annos 180 erecta.

Patronus et collator hujus parochiae est illustrissimus dominus comes ab Orssich, Sacrae Caesareo Regiae Maiestatis colonellus et camerarius.

39 Horvat, A. (1982): nav. dj.: 65.

40 Mirković, M. (1994): *Barokna sakralna ikonografija na području Zagrebačke biskupije*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 129-151: 144.

41 Vidi bilješku 29.

33 O tome u: Orlović, S. (2011): *Manastir Gomirje*, Beograd Karlovac: 73-77. Za podatke o manastiru Gomirje vidi: Radeka, M. (1975): *Gornja krajina ili Karlovačko vladništvo*, Zagreb: 228-235, te Kašić, D. (1996): *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd.

34 Podatak je, temeljem otvorene manje površine sačuvanog dijela starijeg sloja oslika, iznijela Gordana Grčić Petrović, KO Rijeka. Rezultat tog nalaza može se usporediti prema snimkama pohranjenim u fototeci istog konzervatorskog odjela.

35 Bogović, M. (1996): Sadržaj izvješća senjsko-modruških biskupa u Rim od 1602. do 1919. godine, *Senjski zbornik* 23, Senj, 161-196., Bogović, M. (2001): Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske II. Novi vijek, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 7, Zagreb, 33-112.

36 Vidi: Zapisnik Marijana Zadnikarja, Ministarstvo za kulturu, Direktorat za kulturno dediščinu, INDOK center (zbirka zapiskov), Slovenija. Također i: Ožura, J. (2009): Župnija Oslinica: v deželi Petra Klepca, Ljubljana.

37 Antić, K., et al. (1984): nav. dj.: 320. Usporedi i: Perčić Čolović, I. (1981): nav. dj.: 799 i 800, Horvat, A. (1975): nav. dj.: 382, i Horvat, A. (1982): nav. dj.: 71 i 305.

38 U Hrvatskoj se krajem 17. i u 18. stoljeću javlja niz centralnih prostora od kojih je jedan četverokutne osnove s odrežanim uglovima, svođen kupolom, a u njemu je „upisan križni tlocrt prostora s bočnim kapelama. Ta složena forma jednostavnije je interpretirana od domaćih graditelja i reducirana na kvadratni tlocrt s odrežanim uglovima bez bočnih kapela, s kraćim dijagonalnim stranicama“, Cvitanović, Đ. (1985): *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb, 100-119: 103. Usporedi i s tlocrtima kapela i crkava baroknog razdoblja na području Zagrebačke nadbiskupije, Cvitanović, Đ. (1994): *Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja i Tipologija crkava*, u: *Sveti trag – devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb: 233-257 i 258-270.

Ecclesia parochialis est structurae oblongae, sine fornice, murata et non adeo vetus, angusta, nec valens in concursibus maioribus medium populum capere, et ideo indiga reparatione, sed ob paupertatem incolarum reparari nequit; necessarijs ornamentis prout deceret domum Dei caret, supellectilia admodum pauca habet, et nihil aliud praeter 3 calices et aliquot casulas cum albis simplicibus atritis; nam nullos proventus habet nec ex capitali, nec ex fundis ullis, nec ex legatis, nec ex criptis, quae nec dantur, cum in ipsa petra aedificata sit, sed solum ex pietate incolarum affertur in granis quaedam eleemosyna parva, quae convertitur in prandia sacerdotum diebus solemnibus inservientium paenitentibus et ad asseres clavosque pro tecto necessarios.

Domus parochialis est valde angusta, lignea, continens solum duo cubicula parva pro uno vix sacerdote comoda, unde dum exteri sacerdotes in solemnitatibus conveniunt, in alia domo aut in horeo pernoctare coguntur. Quam domum parochiani sumptibus parochi tenentur tegere.

Parochus nullos alios proventus habet, nisi solum saponem in tritico et mileo, ac in nullo alio frumento, annue a parochianis contribui solitos; quolibet vero anno parochus universim acquirit in tritico metretas hujus parvae mensurae 70, dico septuaginta, in mileo 50, dico quinquaginta, non a domibus, sed a personis pendendas, caeterum nullos alios proventus habet, quia nec fundum ullum alium possidet, excepto unico hortulo, ex quo pro usu suo nulla alia legumina capit ob angustiam terrae, nisi caules, et unicum foenile lapidosum, quod nec pro unius equi intertentionem sufficit; caetera vero aliunde procurare debet; arbores frugiferas nullas habet, quia terra et locus pro similibus implantandis desideratur; pascua nulla propria, sed communia; terreni 4 tam habet partem sessionis, quod non parochiani, sed ipse parochus excolit, prout in istis partibus solet mensurari; in quo aliud frumentum inseminat nisi triticum et mileum; fructum accipit in tritico hujus mensurae quandoque 20, quandoque 10, ad summum 25, milei 18, ad summum 24, quod ipse suis sumptibus in horeo trituri curat. Istud frumentum non venditur, sed convertitur pro usu domus propriae et nec sufficit; redditus parochiales dum maximo praetio venditur frumentum antellatum se extendunt in florenis Reinensibus 100; in vino autem tum ex stolla proveniente, tum ex commemorationibus, tum ex domesticis vineis, floreni 50, caeterum ad hospites et ad usum proprium convertit. Ligna focalia habet ex silva domini, propriam nullam habet, imo nec palisecium ullum, quae ligna parochiani conducunt, non ex obligatione, sed pro solutione; palos necessarios pro vineis et sepibus a subditis domini emere debet. Straminis currus 4 aut 5 parvulos habet, prout sunt in ista patria lapidosa, quem homo in dorso deffere posset. Ex vineis propriis parochialibus acquirit urnas quandoque 30, ad summum 60, continentem mezanam hujus loci 16; commemorationes autem sunt ad

libitum hominum; nam plurimi eorum jam cessarunt contribuere. Apes nullas possidet. Butirum et caseum emere debet. Panem pro usu suo domi confici curat. Altilia alia praeter parvas galinas intertenere nequit, carne bubalina solum tempore auctumnali utitur, alijs temporibus non, ob distantiam civitatis Carlostadiensis, ubi venditur; idcirco emere et exsiccare debet alijs temporibus anni sumendas. Lanam nullam habet quia ovibus ob inopiam foeni est destitutus, aliunde autem nihil acquirit. Domus suorum parochianorum in vigilia Nativitatis Domini sitas in Lukovdoll et propinquas benedicere solet, ac in vigilia Epiphaniae Domini et infra octavam alias per parochiam, ex quo pro suo fatigio liberaliter aliqui offerunt parochiani suo pastori unum fasciculum de canabibus libras circiter 30, aliqui frustillum de carne sicca, aliqui nihil. Decimas nullas trahit, nec a parochianis, neque aliunde, sed omnes ab antiqua consuetudine dominium trahit.

A stola baptismatis cedunt a 1mo infante qui inungitur novo crismate et oleo sacro grossi 6, ac semper descendendo ordine minuitur unus solidus donec ad 30mum devenitur, postmodum autem ab unoquoque infante cedit azymus unus valoris unius palturae Hungaricae. A copulatione sponsum cedunt x 7; dum autem educitur e parochia propria ad aliam sponsa, cedunt mariani 4. Ab introductione puerperae sacerdoti cuicumque tandem benedicens cedit unus solidus. Introductio neo nuptae in hac parochia non est consueta. A sepultura senioris cedunt duae urnae musti sive vini novi, cum obligatione sacri. A sepultura junioris, si deducitur a domo, urna media, atque ideo vinum accipere debet, quia pecuniam nunquam acquirere potest. Pro fatigio, dum excurrit ad inungendum infirmum, cedit urna media. Officium defunctorum non est consuetum. A precibus, benedictionibus, benedictione agnitorum, carni, azymorum aut ovorum nihil cedit. Sacra fundata nulla habet, imo pro alijs sacris paucissimam eleemosynam per annum acquirit ob paupertatem incolarum, et si quid offertur, consuetum est in x 12 stipendium.

Dominium terrestre nihil pendit parochus, stipendia nulla habet. Subsidium annuum habet in florenis Reinensibus 10 x 52; excurrens parochus aut sacerdos ad filialem ecclesiam a parochiano rustico habet miserum prandium, apud aliquam 10, apud aliquam septies aut sexies, quandoque autem nullum. A dominio neque titulo foundationis neque titulo liberalitatis quidquam penditur parochus. Molendina nulla, pascua nulla habet.

Filiales ecclesias habet sex, hinc inde situatas et muratas. Prima est sancti Francisci Xaverij, distans a matrice quadrantesimae horae 1, structurae circularis cum fornice, absque turri, cum parvula campana, nova, erecta ante annos 40; haec instructa non est omnibus necessarijs, supellectilem valde paucam habet. Quam ex voto tempore pestis animalium parochiani erexerunt.

Secunda est sancti Rochi, nova, reaedicata ante duos annos, distans a matrice duobus quadrantibus, structurae simplicis, angusta, absque fornice et campana, nulla adhuc supellectili provisiva; nam prior ob ruinam deserta fuit; reaedicata est labore incolarum.

Tertia est sancti Eliae Prophetae, non adeo vetus, aedificata simpliciter ante annos 70 per populum, promotore et adiutore defuncto quodam Nicolao Szlivacz; distans a matrice una hora; instructa turi parva simplici et duabus campanulis, tribus calicibus cum apamentis atritis; fundum nullum habet; eleemosynam admodum exiguum; reparatione indiget; caetera supellex desideratur.

Quarta est Sanctorum Omnium, aequalis structurae et distantiae, instructa unico calice simplici, una casula renovata et alba; erecta ante annos 90 a populo illius loci contribuente eleemosynam et operam; in simili statu sicut prior, sancti Eliae.

Quinta sancti Petri Apostoli, parva et exigua, erecta per incolas loci ante annos 104; solum uno calice et unica casula nova, altera atrita, instructa. Supellectilem nullam habet, reparatione magna indiget. Distat hora 1 1/2.

Sexta est sancti Antonij Abbatis simul et Paduani, versus occidentem situata, distans a matrice hora 1; parva et

exigua, absque fornice, cum campanili et unica campanula, erecta ante annos 60 per populum, promotore praefato Nicolao Szlivacz; eleemosinam paucam annuam habet; instructa unico calice simplici et casula atrita cum alba; supellectilem nullam aliam habet.

Hae omnes praefatae filiales sunt muratae, nullum alium patronum habent nisi pauperes incolas; idcirco in statu misero existunt. Proventus alios habent nullos, praeter exigua grana annue obvenientia. Capitalia nulla, fundos nullos atque legata nulla.

Atque haec est fidelis et sincera explanatio omnium ecclesiarum et ad eas pertinentium parochiae Lukodollensis et reddituum parochialium.

Petrus Krizmanich, parochus Lukodollensis, m. p.

Prilog 2.

Prijepis dokumenta BAS, F B br. 43

V. Lukovdolinum

In Diaecesi Modrussiensis seu Corbaviensi, Districtu Transalbiano, Comitatu Zagradiensi, jurisdictione vero illustrissimi domini comitis generalis brigaderij ab Orsich, habens animas 2267, quibus providet parochus cum uno cooperatore.

Ecclesia Mater	Est de nomine Beatissimae Virginis Assumptae, erecta ante annos 150.		
Jus patronatus habet	Illustrissimus dominus comes ab Orsich, Sacrae Caesareo Regiae Apostolicae Majestatis generalis brigaderius.		
Ecclesiae structura	Murata est, vetus et angustissima, ampliacione et altari egens; de caetero utcumque provisiva.		
Habet proventus	Fixos ex capitali nullos, uti nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum.		
	Ex eleemonyma et oblationibus circiter	f 30 x 18	
		Summa perse	
Domus parochialis	Lignea, ruinam minans, angusta, statui nec commoda nec conveniens.		
Parochus autem habet proventus			
1mo	Ex fundis, idest horto, ex quo pro usu domestico detracta operariorum mercede habet emolumenti in caulibus et rapis onera 8 a x 34		
		f 4 x 32	
	Ex agro 4 jugerum de tritico metretas Psonienses 6 a f 1 x 42		
		f 10 x 12	
	De leguminibus metretas Psonienses	1 1/2 a f 1 x 42	f 2 x 50
	De vineis fossarum 15 cubulos Psonienses	20 a f 1 x 36	f 32 x –
	Ex foenili falcatorum 13 currus populares	6 a f – x 30	f 3 x –
	De lignis focalibus per colonos, quorum tres habet unius robatae, currus		
		150 a x 7	f 17 x –
	Ab ejisdem colonis ex censu in parata a quolibet x 21		
		f 1 x 3	
	De coetero nihil, sive de hordeo, avena, siligine, gramine aut de quacumque alia specie		
2do	A baptisate x 3, solent baptisari 90		
		f 4 x 30	
Ex stola, quae est	Ab introductione puerperae		
		f – x –	
	A copulatione x 7, solent copulari 11		
		f 1 x 17	
	Ab introductione neonuptae		
		f – x –	
	A sepultura senioris x 31, solent sepeliri 27		
		f 22 x 57	
	A sepultura junioris x 14, solent sepeliri 34		
		f 13 x 36	
	Ex colleda nihil fixi, sed pro discretionem populi acquirunt in lino pondo		
		20 a x 7	f 2 x 20
3o	Nec ab hospite, domo aut inquilino, aliquid, sed a 40 sessionibus integris terrenorum, a qualibet sessione modios loci duos tritici et totidem millij, idest		
A parochianis	De tritico metretas Psonienses		
		43 2/3 a f 1 x 42	f 74 x 28
	De millio metretas Psonienses		
		43 2/3 a f 1 x 30	f 21 x 50

	Latus f 211 x 36
	Translatus f 211 x 36
	De alijs quibuscumque, sive in parata sive in natura quorumcumque, nihil.
4to Ex sedecima	Nec sedecima, nec decima aut alia est in usu, sed solum a tribus suis colonis trahit parochus decimam et aquirat
	De tritico metretas Psonienses 3 1/5 a f 1 x 42 f 5 x 18
	De vino cubulos Psonienses 3 1/2 a f 1 x 42 f 5 x 57
	Agnos 3 a f – x 17 f – x 51
	Ex commemorationibus a populo liberaliter oblatis f 25 x 8
5to Ex fundatione domini terrestris etc.	Nec in natura, nec in parata aliquid, sed
	A clementia Suae Maiestatis caesareo Regiae Apostolicae subsidium ex Cassa parochorum f 20 x 52
	Summa perse f 269 x 42

Filiales autem habet

Primam Artich	Sancti Francisci Xaverij, erectam ante annos 52, distantem a matre 1/4 horae, concursu populi celebrem.
Jus patronatus	Nullum.
Ecclesiae structura	Murata et in bono statu, sufficienter provisa necessario ornatu ac suppellectile; eget turri et campana.
Habet proventus	Nec ex capitali, nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum, sed Ex eleemosyna marsupiali et oblationibus circiter f 15 x –
	Summa perse
2dam Damalij	Sancti Eliae Prophetae, distantem a matre 1 hora, cum coemeterio, erectam ante annos 100.
Jus patronatus	Nullum.
Ecclesiae structura	Murata est, vetus, eget saltem 2 casulis - una albi, altera nigri coloris - calice, alba ac renovatione altaris.
Habet proventus	Nec ex capitali, nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum, sed ex eleemosyna et oblationibus circiter f 8 x 6
	Summa perse
3tiam Jederz	Sanctorum Omnium, ab immemorabili erectam, distantem a matre media secunda hora.
Jus patronatus	Nullum.
Ecclesiae structura	Murata, in statu comodo ac commode provisa necessarijs.
Habet proventus	Nec ex capitali, nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum, sed ex eleemosyna et oblationibus circiter f 31 x 18
	Summa perse
4tam Ossoinik	Sancti Petri Apostoli, erectam ab immemorabili, cum coemeterio, distantem a matre 2 horis.
Jus patronatus	Nullum.
Ecclesiae structura	Murata, vetus, indiget saltem duabus casulis - una albi, altera nigri coloris - cum alba ac tobaleis ad altare.
Habet proventus	Nec ex capitali, nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum, sed eleemosyna marsupiali et oblationibus circiter f 29 x –
	Summa perse
5tam Agro ¹ Nobili Plementas	Sancti Antonij Abbatis, erectam ab immemorabili, cum coemeterio, distantem a matre una hora et media.
Jus patronatus	Nullum.
Ecclesiae structura	Murata, vetus, indiget quoque 2 casulis, itidem albis ac tobaleis ad altare.
Habet proventus	Ex capitali nullos, nec ex fundis, cryptis aut pulsu campanarum, sed Ex eleemosyna marsupiali et oblationibus circiter f 25 x 14
	Summa perse

In quorum fidem etc., actum Lukovdolini, die 24. Aprilis 1769.

Matheus Vranich, m. p., canonicus Modrussiensis

pro parte illustrissimi et reverendissimi domini, domini episcopi

Prilog 3.**Prijepis dokumenta BAS, F II br. 38 B**

Circa parochiam Lukodoliensem

...

70. Hujus ecclesia<e> pro debitrice in priori conscriptione in florenis 346 existente ideo reflexio facta fuit, ut patronus cum parochianis de praemisso debito depurando cogitet; quia vero in moderna conscriptione hujus intuitu nulla fieret mentio, nec sciretur an debitum illud tempore intermedio expunctum habeatur vel minus, fine igitur obtinendae certae hac de re cognitionis praeattactae Dominationi Vestrae intimari, ut Consilium hoc locumtenentiale circumstantialiter per specifica eatenus informet. Caeterum

71. Siquidem praeter ampliacionem ecclesiae, in priori conscriptione desideratam, in moderna eadem ecclesia insuper etiam altari, ruinosa vero atque angusta domus parochialis reparatione integrali et ampliacione egeret, hinc cum comite ab Orsich, qui hoc in loco jure patronatus gaudere cernitur, atque parochianis eatenus agendum erit.

72. Parochi hujus proventus exponebatur in priori conscriptione, demptis ex Cassa parochorum participatis florenis 20 crucigeris 52, nec non pro commemorationibus florenis 25 crucigeris 30 velut arbitrariis et cum onere conjunctis, annue in florenis 228 crucigeris 56, moderna autem conscriptio testatur eundem ex solis redditibus parochialibus, demptis videlicet praespecificatis subsidionalibus et commemorationibus florenis, participare florenos 223 crucigeros 48 3/4, nulla proinde praehabiti subsidij ulterius eidem dependendi necessitate subversante, idem deinceps ex integro cassae attribuendum veniet.

73. In hac matre parochia numerantur filiales numero 5, quarum

1a est sancti Francisci Xaverij in Artich, cujus ecclesia turri et campana egere notatur,

2a in Damalij, in cujus ecclesia sacrae supellectilis defectus exponitur,

3a in Jedercz, nulli obnoxia reflexioni,

4a in Ossoinik, cujus ecclesia duabus casulis cum alba et tobaleis provideri desideratur,

5ta demum in Plementas, duabus aequae casulis totidemque albis ac tobaleis ad altare indigens.

Harum porro necessitatum intuitu, patronis nullis prae-existentibus, cum dominio terrestri et respective parochianis agendum erit.

...

POPIS CITIRANE LITERATURE

Antić, K., et al. (1984.): *Općina Vrbovsko: njena prošlost, njena sadašnjost*, Zagreb

Bogović, M. (1996.): Sadržaj izvješća senjsko-modruških biskupa u Rim od 1602. do 1919. godine, *Senjski zbornik* 23, Senj, 161-196

Bogović, M. (2001.): Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske II Novi vijek, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 7, Zagreb, 33-112

ur. Bogović, M. (2003.): *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija, Izvješća biskupa Svetoj Stolici (1602.-1919.)*, Zagreb

Burić, J. (2003.): *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*, Zagreb

Cvitanović, Đ. (1985.): *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb

Cvitanović, Đ. (1994.): Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja i Tipologija crkava, u: *Sveti trag – devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb: 233-257 i 258-270.

Gatti Florentino, J. (1825.): *Delectus poetarum – par prima*, Budimpešta

Gettens, R. J., Stout, G. L. (1966.): *Painting materials - A short Encyclopedia*, New York

Horvat, A. (1975.): *Između gotike i baroka*, Zagreb

Horvat, A. (1982.): *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb

Howard, H. (2003.): *Pigments of English medieval Wall paintings*, London

Jeras Pohl, Z., Kovač, L. (1987.): *Crkva sv. Franje Ksavera u Ertiću, kraj Lukovdola – Konzervatorska studija*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb

Kašić, D. (1996.): *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd

Koci, I. (2010.): Problemi sanacije donje zone oltara sv. Barbare u crkvi Uznesenja sv. Marije u Kloštar Ivaniću, *Portal* 1, Zagreb, 193-200

Kovačić, I. G. (1983.): *Sabrana djela*, sv. 5 – Pisma, Zagreb

Krulić, K., Majer Jurišić, K. (2013): *Rtić, Kapela sv. Franje Ksaverskog – Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja unutrašnjosti kapele*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Laszowski, E. (1902.): Popis i procjena dobara kneza Stjepana Frankopana-Ozaljskoga god. 1558., *Starine* 30, Zagreb, 177-211.

Lopašić, R. (1894.): *Hrvatski urbar*, Zagreb

Lopašić, R. (1895.): *Oko Kupe i Korane*, Zagreb

Lukinović, A. (2007.): *Župa Ivanić Grad*, Zagreb

Mirković, M. (1994.): *Barokna sakralna ikonografija na području Zagrebačke biskupije*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 129-151

Montagna, G. (1993.): *I pigmenti, Prontuario per l'arte e il restauro*, Firenze

Orlović, S. (2011.): *Manastir Gomirje*, Beograd Karlovac

Ožura, J. (2009.): *Župnija Oslinica: v deželi Petra Klepca*, Ljubljana

Perčić Čologović, I. (1981.): Fortifikacijski i sakralni spomenici, u: *Gorski Kotar, Delnice*

- Radeka, M. (1975.): *Gornja krajina ili Karlovačko vladичество*, Zagreb
- Sladović, M. (1856.): *Povesti biskupija II Senjske i Modruške ili Krbavske*, Trst
- ur. Vanino, M. (1933.): Misijska izvješća 17. i 18. vijeka (1668.-1728.), *Vrela i prinosi – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 2, Sarajevo, 53-102
- Vanino, M. (1936.): Izvješće Bernarda Zuzzeria o misijama 1724.-1727., *Vrela i prinosi – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 6, Sarajevo, 72-107
- Vanino, M. (1940.): Izvješće opata Bernarda Zuzorića o misijama g. 1727.-1742., *Vrela i prinosi – zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 11, Sarajevo, 116-184

Summary:

CONSTRUCTION AND ARRANGEMENT OF THE CHAPEL OF ST. FRANCIS OF KSAVER IN RTIĆ

The chapel of St. Francis of Xaver in Rtić, as well as a number of smaller churches and chapels in the region of Gorski kotar, have so far not been extensively represented in expert literature and therefore a complete review thereof contributes to better knowing of sacral art in the region in the period from the 18th to the 20th century. The data collected from archive files present the history of

the chapel in more detail; from construction, equipment and interior design in the 18th century, works executed in the 19th century, to the events of the 20th century. Furthermore, the results of implemented conservation and restoration research have clarified the sequence of painting of the walls and vaults of the chapel, the setting up of the inventory and its original appearance.

Mirela Hrovatin

Procesi očuvanja i popisivanja nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj

Mirela Hrovatin
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR - 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: 930.85(497.5):002.63
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 28. 5. 2013.

Ključne riječi: nematerijalna kulturna baština, tradicija, očuvanje, popisi, UNESCO

Key words: intangible cultural heritage, tradition, safeguarding, lists, UNESCO

Praksa upisivanja tradicijskih vrednota u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske započela je početkom ovog stoljeća. Niz različitih okolnosti, među ostalim UNESCO-ovo definiranje nematerijalne kulturne baštine, osnivanje Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu i Odsjeka za nematerijalna kulturna dobra Ministarstva kulture, pridonijele su procesu evaluacije nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj. Tako je do kraja 2013. godine upisano 137 nematerijalnih kulturnih dobara u Registar, od kojih je 14 upisano na dva UNESCO-ova popisa nematerijalne baštine svijeta. To je rezultat suradnje Ministarstva kulture sa stručnjacima, uglavnom etnologima i kulturnim antropolozima, iz različitih znanstvenih i stručnih institucija. Iako je popisivanje nematerijalne baštine pomoglo općenitom podizanju svijesti o vrijednosti tradicijske kulture i mogućnostima njenog održanja u suvremenom načinu života, javila se i zabrinutost zbog pojave negativnih utjecaja vezanih uz baštinu, kao i zabrinutost oko problema pristupa etnologa pri očuvanju tih pojava. Rad se dotiče nekih od tih problema te djelomice opisuje procese upisivanja nematerijalne baštine na razne popise.

POVIJESNI PREGLED AKTIVNOSTI

Dokumentiranje, evaluacija i očuvanje tradicijske baštine provodi se u sklopu redovne etnološko-etnografske djelatnosti od kraja 19. stoljeća. Nositelji baštine i stručnjaci nastojali su, osim istraživanja, ukazivati i na potrebu daljnjeg očuvanja tradicijskih znanja i umijeća. Najčešće su naglašavali postojanje opasnosti od nepovratnog nestajanja pojedinih tradicija. Tijekom 20. stoljeća, uz uobičajeno prenošenje tradicije izravno u obitelji i zajednici, u okviru djelovanja raznih udruženja, ponajprije kulturno-umjetničkih društava i raznih udruga, a kasnije i institucija (muzeja i u novije

vrijeme pučkih učilišta), provodile su se razne mjere očuvanja od dokumentiranja do organiziranja tečajeva i radionica u sklopu kojih se prenosilo tradicijom stečeno znanje. Djelomice je to bio rezultat utjecaja braće Radić (posebice Antuna Radića, utemeljitelja hrvatske etnologije), koji su poticali razne aktivnosti očuvanja tradicijskih vrijednosti i osnivanje društava. Zahvaljujući, u većini slučajeva, kontinuiranoj aktivnosti nositelja tradicijske baštine na području čitave Hrvatske, mnoga su se znanja, običaji i umijeća koje su generacije stoljećima prenosile s koljena na koljeno očuvali do danas. Takvo je stanje predstavljalo dobar preduvjet za valorizaciju i upisivanje tradicijske baštine na nedavno oblikovane popise „nematerijalne kulturne baštine“.

Termin „nematerijalna kulturna baština“ prvi je put službeno korišten 1982. godine u sklopu UNESCO-ovog sastanka, a uže definiran 2003. godine u Konvenciji za očuvanje nematerijalne kulturne baštine¹. Sastavljanju Konvencije prethodilo je osmišljavanje pristupa očuvanju nematerijalne baštine u sklopu UNESCO-a tijekom tri desetljeća, od 1970-ih do početka 21. stoljeća. Te aktivnosti UNESCO-a redovno su se pratile i u Hrvatskoj i utjecale su na promišljanje pravnog statusa tradicijske baštine u Hrvatskoj². Tako je *inicirano*

1 Definicije nematerijalne baštine određene su člankom 9. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. i člankom 2. UNESCO-ove Konvencije o očuvanju nematerijalne baštine iz 2003. godine, a više o problemu i nastanku termina „nematerijalna kulturna baština“ vidi u: Nikochević, L. (2012.): *Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti*. Rasprava (više autora). *Etnološka tribina* 35 (vol. 42): 7-56, Zagreb.

2 Općenito se tijekom 20. stoljeća mijenja način promatranja kulturne baštine od strane stručnjaka. Više u: Nikochević, L. (2012.): nav. dj. 24. Uglavnom, stručnjaci su tada, kao i danas smatrali da je teško kulturu dijeliti na materijalnu i nematerijalnu, te da se ona promatra uvijek u odnosu na svoj kontekst, povijesne i suvremene silnice i slično, te da je evidentiranje kulturne baštine problematično područje, a još se više komplicira u slučaju nematerijalne baštine. Tako se također 70-ih godina 20. stoljeća u stručnim krugovima u Hrvatskoj raspravljalo o drugačijem pogledu na baštinu. Više o tome u: Bukovčan, T. (2012.): *Uživati u znanju: Beata Gotthardt Pavlovsky (Razgovor/Interview)*. *Etnološka tribina*, 35 (vol. 42): 280-281. Na svjetskoj razini u tom razdoblju UNESCO okuplja stručnjake i traži najbolje moguće rješenje za očuvanje nematerijalne baštine. U UNESCO-ovim nastojanjima sudjeluje aktivno i Hrvatska (što je vjerojatno utjecalo i na stručnjake u Hrvatskoj da počnu raspravljati o toj problematici) i to preko Ministarstva kulture, odgovarajući na razne UNESCO-ove upite vezane za tu vrstu baštine (npr. na upit o poduzetim aktivnostima u Hrvatskoj na primjeni UNESCO-ove „Preporuke o očuvanju tradicijske kulture i folklor“ iz 1989. godine).

stavom stručnjaka³, termin „nematerijalna kulturna baština“ uvršten 1999. godine u Zakon o zaštiti kulturnih dobara⁴, čime je nematerijalna baština i službeno u Hrvatskoj dobila status kategorije kulturne baštine uz postojeću kategoriju materijalne baštine. Termin time u smislu zaštite preslojava upotrebu prijašnjih naziva za tu baštinu, od kojih su neki etnografska, tradicijska, duhovna, narodna, folklorna baština, iako se oni i dalje koriste ovisno o specifičnom kontekstu. Prije stupanja na snagu Konvencije iz 2003. godine, UNESCO je pokrenuo sustav proglašenja „Remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva“, za što se i Hrvatska prijavila 2003. i 2005. godine s po jednim prijedlogom koji nisu bili uvršteni na popis. Pretpostavljamo da je problem s uvrštavanjem na popis *Remek-djela* proizašao iz tada još uvijek jakog utjecaja koncepta materijalne baštine i kriterija jedinstvenosti u svijetu, koji se primjenjuje za upis nepokretnih dobara na UNESCO-ov svjetski popis materijalne baštine. Tek stupanjem na snagu Konvencije iz 2003. godine, oblikovana su dva popisa nematerijalne baštine svijeta - Reprezentativni popis i Popis hitne zaštite⁵, pa su i kriteriji za upis tijekom 2009. godine bili ponešto promijenjeni te se otvorila mogućnost upisivanja tradicija koje su važne lokalnoj zajednici, a kojih ima u raznim oblicima i u ostalim zemljama svijeta ili koju dijeli više zemalja. Tako je 2008. godine na UNESCO-ov Reprezentativni popis upisano 90 dobara, „elemenata“ koji su prethodno bili na popisu Remek-djela⁷, a 2009. upisano je još 76 dobara predloženih tijekom 2008. godine, među kojima i sedam s područja Hrvatske. Do kraja 2013. godine, od ukupno 20 nominiranih, iz Hrvatske je upisano 14 nematerijalnih dobara na dva UNESCO-ova popisa, od čega ih je trinaest upisano na Reprezentativni popis, a jedno na Popis hitne zaštite.

Jedan od preduvjeta za upisivanje nematerijalnih dobara na UNESCO-ove popise bio je i upis dobara na nacionalni popis, u slučaju Hrvatske u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Tako je 2004. godine, osnivanjem posebnog Odsjeka za nematerijalna kulturna dobra (danas uklopljenog u Odjel za etnografsku i nematerijalnu kulturnu baštinu), u Registar upisano prvih pet nematerijalnih dobara i to umijeće izrade čipki Lepoglave, Hvara i Brača,

kao i još dva dobra vezana uz čipkarstvo. Ti su upisi bili potaknuti pripremom prijedloga „Čipkarstvo u Hrvatskoj“ za upis na popis Remek-djela. Tome je prethodila priprema „Istarskog glazbenog mikrokozmosa“ za prijavu na popis Remek-djela 2002. godine, a iste godine, na UNESCO-ov poziv⁸, osnovano je posebno Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu čiji je glavni zadatak odabir prijedloga za upis na popise nematerijalnih kulturnih dobara (Registar i UNESCO-ove popise). Intenzivnija priprema rješenja vezanih i za ostala područja tradicijske kulture započinje 2006. godine, nakon dugotrajnih nedoumica i rasprava Povjerenstva i tadašnjeg Odsjeka o posljedicama upisa nematerijalnih dobara na popise, kao i o samom procesu odabira i pripreme nematerijalnih dobara za upis. Zbog dostupnosti podataka i veće prepoznatljivosti u javnosti te regionalne zastupljenosti, među prijedlozima iz 2006. godine bile su odabrane značajne tradicije koje su kasnije upisane i na UNESCO-ov Reprezentativan popis (Festa sv. Vlahu, Sinjska alka i drugo). Od tada se, uz neke još uvijek prisutne nedoumice, kontinuirano upisuju nematerijalna dobra u Registar, uz pomoć stručnjaka, ali i sudjelovanje nositelja. Sudjelovanje nositelja u procesu upisa preduvjet je i za upis na UNESCO-ove popise, ne samo zato da bi se osiguralo očuvanje i provedba budućih projekata, nego i da bi se zaštitili različiti interesi nositelja (tajnost podataka o tradiciji, i sl.). Tako je do kraja 2013. godine u Registar ukupno upisano 137 nematerijalnih kulturnih dobara⁹.

PROBLEMATIKA UPISIVANJA

Kao i s prvim upisima, još uvijek su otvorena stručno-znanstvena pitanja o načinu i svrsi upisivanja nematerijalnih dobara na razne popise. Primjerice, neka od tih pitanja odnose se na nedoumice pod kojim nazivima upisivati nematerijalna dobra u Registar, kako ih što vjerodostojnije tekstualno opisati i kakav utjecaj upisivanje na popise treba i može imati na njihovo daljnje očuvanje. Kako bi se olakšao rad na upisivanju, Povjerenstvo i tadašnji Odsjek osmislili su tijekom 2006. i 2007. godine okvirna pravila vezana uz proces upisivanja tradicijske baštine u Registar¹⁰.

ODABIR DOBARA ZA UPIS U REGISTAR

Odabir nematerijalnih dobara za upis u Registar temelji se na radnom popisu raznih vrsta nematerijalne baštine na području cijele Hrvatske, koji je sastavljen 2006. u

3 „Donošenje Zakona 1999. bilo je inicirano stavom stručnjaka da se smisao kulturne baštine odnosi i na materijalnu i na duhovnu kulturu“, u: Marković, K. (2001.): *Kultura je važno sredstvo ruralnog razvoja*. Informatica museologica 32 (1/2): 139, Zagreb.

4 Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. godine.

5 Osim tih dvaju popisa, UNESCO vodi i tzv. *Registar najboljih primjera očuvanja nematerijalne baštine u svijetu*, kako bi se potaknulo i druge na provedbu raznih projekata očuvanja (na taj popis Ministarstvo kulture također prijavljuje neke od dobrih primjera u Hrvatskoj). Osim toga, prema UNESCO-ovim smjernicama, svaka zemlja može uspostaviti i program *Živuća ljudska blaga* kojim se svečano proglašavaju (popisuju) najbolji nositelji određene nematerijalne baštine (najbolji u izvedbi, vještini, obrtu, itd.). Više o UNESCO-ovim popisima i programima na: <http://www.unesco.org/culture/ich/>.

6 „Element“ je termin koji UNESCO službeno koristi za pojedine primjere nematerijalne baštine.

7 O povijesnom pogledu na stvaranje popisa: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00004>

8 UNESCO-ov poziv na osnivanje stručnih evaluacijskih tijela izrečen je u sklopu uputa za proglašenje Remek-djela, te je službeno poslan većini zemalja (UNESCO-ov Vodič za program *Remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva*, 2001:32-33).

9 Popis upisanih nematerijalnih dobara u Registar dostupna je na: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3650> i <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3646>.

10 Osnovni kriteriji upisa i ostala okvirna službena procedura upisivanja pobliže su opisane u: Hrovatin, M. (2008.): *Očuvanje nematerijalne kulturne baštine u Republici Hrvatskoj*. 12. Seminar Arhivi, knjižnice, muzeji: mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture, zbornik radova, ur. Sanjica Faletar Tanacković, Poreč.

1 Medičarski obrt s područja sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije upisan je u Registar kulturnih dobara RH 2007., a na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2010. godine. (foto: V. Barac, 1999.)

Gingerbread craft from North-West Croatia and Slavonia was inscribed in the Registry of Cultural Goods of the Republic of Croatia in 2007, and on the UNESCO Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2010 (photo by: V. Barac, 1999)

tadašnjem Odsjeku za nematerijalna kulturna dobra, a na temelju prijedloga prikupljenih od 2001.¹¹ godine do danas koji su pristigli iz različitih izvora, od stručnjaka iz Ministarstva kulture, Instituta za etnologiju i folkloristiku, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a 2006. godine nadopunjeni prijedlozima stručnjaka iz raznih muzeja i konzervatorskih odjela Ministarstva kulture. Osobito nakon upisa na UNESCO-ov Reprezentativni popis, od 2009. dodatno su pristizali prijedlozi za upis u Registar kulturnih dobara izravno od nositelja nematerijalne baštine diljem Hrvatske.

Prve nedoumice o kojima se raspravljalo na sastancima Povjerenstva i tadašnjeg Odsjeka bile su vezane uz

kategorizaciju nematerijalnih dobara: hoće li se neko dobro upisati kao vrsta tradicijskog umijeća (npr. lončarski obrt), znanja (npr. znanje o vremenskim prilikama vezano uz tradicijsko ribarstvo), običaja (jurjevski običaji), plesa (kolo) i drugo, ili kao pojedinačno definirano dobro vezano uz određenu obitelj ili područje (lončarski obrt neke obitelji ili lončarski obrt na području sjeverozapadne Hrvatske: u prvom slučaju upis bi se odnosio samo na jednu obitelj, a u drugom slučaju upis se odnosi na sve obitelji i pojedince koji se tim obrtom bave na navedenom području). Problem kategorizacije dodatno se komplicira kada se, primjerice, za lončarstvo analizira način izvedbe predmeta (nožno ili ručno kolo¹²) pa se može odlučiti i za upis lončarstva ručnog kola, što bi se odnosilo samo na one pojedince i obitelji koji na taj način izrađuju lončarske predmete, neovisno o području gdje se nalaze. Praksa upisivanja izbistrila je nekoliko mogućnosti koje ponajviše ovise o značaju koji određeni pojedinci, grupe i zajednice pridaju nekom dobru kao i trenutnom stanju „na terenu“. Tako se u Registru nalaze i one tradicije koje prakticira samo jedna ili nekoliko osoba, samo jedna ili nekoliko obitelji (primjerice obrt Čolakovac koji se u Hrvatskoj još jedini bavi izradom reklji), preko onih praksi koje prakticiraju samo neka područja (primjerice dvoglasje tijesnih intervala ili „istarska ljestvica“ na području Istre i Hrvatskog primorja), do onih praksi koje su prisutne u više regija u Hrvatskoj (primjerice, medičarstvo u središnjoj i istočnoj Hrvatskoj, sl. 1). Iako neke tradicije postoje i na području cijele Hrvatske (npr. bijeli vez) odlučeno je da se izdvoji nekoliko područja kako bi se omogućila lakša prepoznatljivost na lokalnoj i regionalnoj razini. Cilj kategorizacije i upisa u Registar je evidentiranje onih dobara koja još uvijek imaju mogućnost prenošenja na mlađe generacije, dobara koja su od osobitog značenja za Republiku Hrvatsku, kao i dobara koja su manje prepoznatljiva ili, prema stručnoj ocjeni, izvedbom manje kvalitetna, ali koja su lokalnoj zajednici iz određenog razloga vrlo značajna.

Uz te primjere, postoje i primjeri upisivanja onih tradicija koje su nedavno rekonstruirane ili revitalizirane (*Kraljice iz Gorjana*¹³) pa čak i novijih tradicija nastalih na temelju spajanja više različitih znanja i vještina (tovareća mužika), jer se lokalna zajednica s njima poistovjećuje, doživljava ih kao vrijednost i odabire ih kao reprezentativne pri predstavljanju drugima. Kako vrijeme protječe, sve se više iznalaže tradicijska dobra koja su zajednička određenom širem geografskom području, no trenutno za neka od njih nema dostatnih istraživanja da bi se mogla upisati u Registar pod zajedničkim „nazivnikom“, pa se nastavlja s praksom upisivanja pojedinačnih slučajeva. Tek nakon određenog

11 Već spomenuto, na poziv Ministarstva kulture 2001. godine prikupljeni su prvi prijedlozi, ali za Remek-djela. Tek kasnije, a osobito od 2006. godine, intenziviranjem rada Odsjeka za nematerijalnu baštinu prikupljaju se prijedlozi za upis u Registar, uglavnom temeljeni na rezultatima znanstveno-stručnih istraživanja Instituta za etnologiju i folkloristiku, muzeja diljem Hrvatske i Ministarstva kulture.

12 Stručno mišljenje dr. sc. Tihane Petrović Leš, članice Povjerenstva za nematerijalnu baštinu.

13 *Kraljice iz Gorjana* su primjer oživljavanja tradicije kojem su mnogo doprinijeli stručnjaci svojom aktivnošću u zajednici i podizanjem svijesti zajednice o vrijednosti baštine koju imaju na svom području.

2 Festa svetog Vlaho, zaštitnika Dubrovnika upisana je u Registar kulturnih dobara RH 2007., a na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2009. godine. (foto: Ž. Tutnjević, 2007.)

Festivity of Saint Blaise, Protector of Dubrovnik was inscribed in the Registry of Cultural Goods of the Republic of Croatia in 2007, and on the UNESCO Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2010 (photo by: Ž. Tutnjević, 2007)

vremenskog odmaka i nužnih novih istraživanja bit će ih moguće objediniti pod jednom kategorijom, primjerice određenu vrstu nakita odnosno način njegove izrade (sl. 4).

KATEGORIZACIJA DOBARA

Nositelji¹⁴ često nemaju potrebu razabirati razliku između umijeća i krajnjeg produkta tog umijeća odnosno predmeta koji se tim umijećem izrađuje, jer ih smatraju jednom cjelinom (primjerice izrada čipke i gotova čipka). Također im nije važna kategorizacija određene baštine prema tipu, poput „medicarstva“, ili pojedinačno upisivanje. Važno im je da svaki posebno, kao subjekti-nositelji te baštine, mogu koristiti određene pogodnosti koje proizlaze iz upisivanja

na popise, poput logističke i financijske potpore lokalne zajednice te lokalnih i državnih vlasti. Posebno značajnim smatraju upis kao potvrdu vrijednosti svoje baštine i priznanje njihovog truda na njenom očuvanju. Iako se upisom ne osigurava pravo na intelektualno vlasništvo¹⁵, mnogi nositelji pozivaju se na upis kao na zaštitu njihovog isključivog prava na korištenje te baštine¹⁶. Svijest o postojanju više nositelja na nekom području tek u novije vrijeme, pojavom različitih zakonskih propisa, počinje davati rezultate u smislu udruživanja¹⁷ radi boljeg prezentiranja javnosti ili izdvajanja i zaštite raznih prava (intelektualno¹⁸, tržišno, statusno, itd.). Osobit utjecaj na promjene odnosa prema vlastitoj baštini imali su upisi na UNESCO-ve popise koji su, uz pozitivne, izazvali i neke negativne reakcije kod nositelja, osobito vezano uz prava nositelja na baštinu¹⁹.

Pojavile su se i nedoumice oko osnovnih kategorija nematerijalnih dobara, primjerice kada se upisuje hrana ili neki segment kulture nekog područja koji se teže može izdvojiti iz svojeg konteksta jer obuhvaća više vrsta nematerijalnih, ali i materijalnih dobara, te je vezan uz cjelokupan kulturni prostor i način života (npr. Festa sv. Vlaho, sl. 2). Stoga je odluka o upisu određenog nematerijalnog dobra uvijek jedinstvena i u nekim se slučajevima ne mogu slijediti unaprijed definirane kategorije i pravila, kao ni jedinstveni obrazac opisivanja dobra. Tako, primjerice, neko dobro može živjeti samo na sceni, ali nositelji ga i dalje osjećaju kao identifikacijski element, pa ga se odluči upisati unatoč tako velikoj promjeni konteksta izvođenja koje prelazi u scensku folklornu izvedbu (na primjer, običaj *filipovčice* koji se izvodio samo na sceni sve do 2009., a tada se ponovno počeo izvoditi u selu, ili *nijemo kolo* koje se uglavnom izvodi na sceni, a rjeđe u svakodnevnim životnim prilikama). Pokazalo se da je kategorizacija u slučaju upisivanja nematerijalnih dobara u Registar najčešće odluka stručne procjene, a manje utjecaj stava nositelja prema svojoj baštini. Kategorizacija rijetko utječe na promjenu stava nositelja prema baštini, već ih uglavnom potiče na njeno daljnje očuvanje i osvještava im važnost stručnog vrednovanja njihove baštine.

Uz problematiku vezanu za kategorizaciju, pojavila se i potreba dogovora oko ujednačavanja teksta kojim se opisuje pojedino nematerijalno dobro pri upisivanju u Registar. S obzirom na raznolikost primjera nematerijalne baštine koja se prijavljivala za upis (ples, pjevanje, običaj, igra, usmena predaja, obrt, vještina i dr.) bilo je potrebno naglasiti neke

.....
15 Zaštitu intelektualnog prava i prava na proizvod osiguravaju druge institucije poput Državnog zavoda za intelektualno vlasništvo, Ministarstva poljoprivrede (za hranu), i drugi, ovisno o slučaju.

16 Usporedi Nikochević, L. (2012.): nav. dj. 14.

17 Vidi: http://www.hok.hr/press/vijesti_iz_komora_i_udruzenja/2_susret_medicara_na_sajmu_u_krizevcima

18 Upravo je pitanje intelektualnih prava bio glavni razlog zašto se čekalo dugo s izradom Konvencije, koja je oblikovana tek kad su jasnije definirana ta prava. Izvor: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00004>.

19 Usporedi Nikochević, L. (2012.): nav. dj. 15.

.....
14 Uočavanje pojma nositelja u ovom radu temelji se na mojoj dosadašnjoj suradnji s brojnim nositeljima iz različitih dijelova Hrvatske, koji uglavnom iznose slične stavove. Proces upisivanja jedna je od brojnih mogućnosti koju nositelji u današnje vrijeme koriste kako bi očuvali, unaprijedili i promovirali svoju baštinu, pa se u njemu ogledaju oni stavovi koji su već prisutni kod nositelja, iako sam kroz komunikaciju nakon upisa primijetila da i sami upisi generiraju nove stavove nositelja prema svojoj baštini.

**Prijavni obrazac
za predlaganje uspostavljanja zaštite
nematerijalnog kulturnog dobra**

Naziv dobra
Naveći sve varijante kako se dobro lokalno zove, izdvojiti stručni naziv ako postoji
Podaci o predlagatelju
Ime i prezime/Naziv
Ako je više predlagatelja, sve ih navesti s podacima
Adresa
Telefon/faks
E-mail
Web
Identifikacijski podaci o dobru
Povijesni podaci (prvi spomen, dokumentacija, povijesni izvori, povijesni pregled)
Ako je moguće pojasniti kada se dobro prvi puta spominje i kako se mijenjalo kroz povijest
Opis dobra (način izvedbe, provedbe, izrade, održavanja; pravila, i sl.)
Koja je to vrsta dobra (glazba, ples, običaj, obrt, itd.) i način na koji se dobro izvodi
Nositelji tradicije/znanja/umijeća i značaj koji dobro ima za zajednicu
Zbog čega predlagatelj i nositelji žele upis odnosno zbog čega je dobro važno za zajednicu
Današnje stanje (opis, promjene u odnosu na povijesne obrasce, i sl.)
Tko je zainteresiran za prenošenje, što se do danas izgubilo ili revitaliziralo
Prijedlog mjera zaštite dobra (potrebe, načini očuvanja, planovi, i sl.)
Što se može napraviti da se dobro i dalje prenosi na mlade; koji su problemi očuvanja
Ostale napomene
Prilozi
Fotografije (min. 5, max. 10), video (min. 5 max 15 minuta), audio i drugi materijali; moraju prikazivati način izvedbe a mogu poduprijeti i povijesni pregled dobra

U _____, _____ godine.

Potpis predlagatelja:

3 Prijavni obrazac za predlaganje uspostavljanja zaštite nematerijalnog kulturnog dobra osmišljen u Ministarstvu kulture 2006.-2007. godine za potrebe upisa nematerijalnih dobara u Registar kulturnih dobara RH

Application form for proposal of putting under protection an intangible cultural good drafted in the Ministry of Culture 2006-2007 for the needs of inscribing intangible goods in the Registry of Cultural Goods of the Republic of Croatia

dodirne točke kako bi ih se moglo adekvatno obrazložiti kao vrijedne za upis. Tako sam na temelju već postojećih pet rješenja iz 2004. godine, koja su još uvijek više opisivala izgled predmeta (čipke) nego sam proces izrade i značenja te prakse u zajednici, Pravilnika²⁰ o Registru te UNESCO-ovog obrasca za prijavu za Remek-djela²¹, osmislila 2006. godine radnu verziju obrasca za prijavljivanje nematerijalnih dobara u Registar, koji je Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu dodatno uredilo i odobrilo (sl. 3). Taj obrazac je osobito koristan za opisivanje onih dobara za koja još nema provedenih sustavnih ili novijih istraživanja, pa ga često, uz stručnjake, nadopunjuju i nositelji „na terenu“, unoseći tako ne samo podatke o trenutnom stanju dobra, nego i vlastite stavove i odnos prema dobru kao i potrebne mjere očuvanja. Sakupljene informacije u mnogim slučajevima postaju temelj na kojem se može odrediti potreba za daljnjim istraživanjima. Pomoću njih se, kad

nedostaju pojedini podatci (npr. broj nositelja koji znaju vještinu, područje na kojem se dobro nalazi, povijesni tijek, itd.), može utvrditi što bi, vezano uz dobro, dodatno trebalo proučiti i zabilježiti.

Na temelju teksta iz prijavnog obrasca, ponekad samo na temelju stručnih i znanstvenih tekstova, a najčešće na kombinaciji tih dvaju tipova teksta, priprema se završni tekst obrazloženja „rješenja“, službenog dokumenta kojim se određeno dobro proglašava nematerijalnim kulturnim dobrom i upisuje u Registar. Kao što je već spomenuto, o svim prijedlozima prethodno se raspravlja u Ministarstvu (odnedavno i na razini pojedinog konzervatorskog odjela²²), a uz pomoć stručnjaka iz Povjerenstva ili vanjskih stručnjaka te se odlučuje o tome pod kojim se nazivom, kategorijom i za koje geografsko područje dobro definira.

.....
22 Za razliku od početaka upisivanja nematerijalnih dobara u Registar kulturnih dobara, kada se većina pripreme i suradnje s vanjskim stručnjacima odvijala u Upravi za zaštitu kulturne baštine, kako bi se ubrzao proces, prema proceduri dogovorenoj u Ministarstvu kulture od 2014. godine upisi se obrađuju u konzervatorskim odjelima prema uobičajenim pravilima vezanima za Registar, što na određenom geografskom području omogućuje bolju komunikaciju i suradnju stručnjaka s nositeljima i zajednicama.

20 Pravilnik o Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske (NN 37/2001).

21 Vodič za kandidacijske obrasce za Remek-djela, 2001:19-21.

UPISI NA UNESCO-OVE POPISE I MEĐUNARODNA SURADNJA

Upis nematerijalnih dobara u Registar bio je jedan od preduvjeta upisa na dva UNESCO-ova popisa nematerijalne baštine svijeta: Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine svijeta i Popis nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita. Nominacije su se pripremale u Ministarstvu kulture prema UNESCO-ovim uputama, te je trebalo ispuniti posebni obrazac sličan obrascu za nekadašnja Remek-djela²³ s podacima o nazivu nematerijalnog kulturnog dobra, njegovoj geografskoj rasprostranjenosti, nositeljima dobra, mjerama očuvanja, značenju koje dobro ima za zajednicu, doprinos vidljivosti nematerijalne baštine u svijetu, spremnost svih relevantnih subjekata na očuvanje dobra. Uz obrazac bilo je potrebno pripremiti deset recentnih fotografija, izjave ili snimke nositelja o suglasnosti s nominiranjem dobra za te popise i dodatne materijale (kratki film o dobru, bibliografiju i drugo). Tijekom pripreme nominacija surađivalo se sa stručnjacima i znanstvenicima koji su to dobro ili slične vrste dobara sustavno proučavali više godina, te s nositeljima koji su pridonijeli popisivanju mjera očuvanja, opisu novijeg stanja dobra i značenju za zajednicu, te novijim fotografskim materijalima. Profesionalni fotografi dodatno su pomogli svojim radovima u kvalitetnijoj prezentaciji dobra, kao i Hrvatska televizija koja je ustupila videomaterijal. Tako bogata suradnja s više relevantnih subjekata pokazala se najboljom, ne samo za prezentaciju dobra stručnjacima u UNESCO-u, nego i za postizanje jednog od bitnijih ciljeva upisivanja: podizanje svijesti o vrijednosti tih dobara koja je tijekom pripreme i nakon upisa porasla kod nositelja, u lokalnoj zajednici te u cijeloj Hrvatskoj, unatoč prvobitnom negodovanju struke i dijela javnosti.²⁴

Upisi na UNESCO-ove popise odvijali su se u nekoliko faza. Prva faza obuhvaćala je pripremu 16 nominacija iz Hrvatske tijekom 2008. godine za upis na UNESCO-ov Reprezentativni popis, od kojih je 2009. godine upisano prvih 7 nematerijalnih dobara. Ostala dobra koja nisu prihvaćena za upis u toj prvoj fazi nisu bila u nekim segmentima dovoljno detaljno elaborirana, te ih je trebalo nadopuniti pa ih je na preporuku UNESCO-a Ministarstvo kulture odlučilo prijaviti za sljedeće cikluse godišnjih upisa kako se ne bi moralo čekati četiri godine na mogućnost ponovne prijave (prema tadašnjim UNESCO-ovim pravilima upisivanja). Od prvih 16 nominacija, po dva nadopunjena dobra upisana su još na Reprezentativni popis 2010. i 2011. godine, a od

novih prijedloga po jedno dobro 2012. i 2013. godine (kao dio multinacionalne nominacije), što čini ukupno 12 dobara na UNESCO-ovom Reprezentativnom popisu. Dodatno je 2009. godine odlučeno da se jedno dobro prijavi i za Popis nematerijalne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita, koje je upisano 2010. godine. Trenutno je u postupku još jedan prijedlog za Reprezentativni popis kao dio multinacionalne nominacije i jedan za Popis hitne zaštite, za koje će rezultati o upisu biti poznati 2014. godine, a 2015. bit će poznati rezultati za jedan projekt očuvanja koji je Hrvatska predložila UNESCO-u za upis na treći popis, Registar najboljih praksi očuvanja nematerijalne baštine²⁵.

Upisivanje nematerijalnih dobara na UNESCO-ove popise podrazumijeva i primjenu nešto strožih kriterija od onih na temelju kojih se takva vrsta dobara upisuje u Registar kulturnih dobara RH. Primjerice, prakse koje postoje samo na sceni kao posljedica folklorizacije²⁶ tradicijske baštine ili prestanka životnosti baštine u zajednici, prekomjerno korištena baština kao posljedica komercijalizacije, baština koja se prezentira isključivo u turističke svrhe²⁷, revitalizirana, ali ne i nanovo intenzivno proživljavana baština, nemaju mogućnost upisa na postojeće popise. Uz pripadnost određenoj vrsti nematerijalne baštine, osnovni kriteriji za upis nekog dobra na UNESCO-ove popise su i kontinuirano prenošenje dobra uz reinenciju tradicije s pozitivnim učincima na uklapanje (koliko je to moguće) u suvremeni način života, osjećaj identiteta i pripadnosti određenoj zajednici i području koji ta baština pruža njenim nositeljima, upis na nacionalni popis, jasno objašnjene i realno provedive mjere očuvanja. Od ukupno 20 nominacija, zbog nemogućnosti uklapanja u koncept nematerijalne baštine kako je vidi UNESCO, na Reprezentativni popis nisu upisani Ličko prelo (kao revitalizirana, no nedovoljno življena baština), obrt Čolakovac za izradu odjevnih predmeta (riječ je o jednoj obitelji, te nema šire implikacije za zajednicu, odnosno to dobro nije dovoljno prepoznato od zajednice kao identifikacijski simbol²⁸) i međimurski pokladni običaji (potrebno bi bilo dodatno pojasniti poveznice s tradicijom), (sl. 4). Iako u nekim slučajevima odluka o upisu nekog dobra može ovisiti i o donekle subjektivnom stavu određenih stručnjaka u UNESCO-u, kao i o oblikovanju objašnjenja

25 O dobrima na UNESCO-ovim popisima i dobrima koja su u procesu evaluacije vidi: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00559>.

26 Prezentiranje tradicijske baštine na sceni ne mora nužno biti u sukobu sa živućom baštinom (npr. običaj *Neviska koleda* postoji u zajednici, a dio iz te „cjeline“ prezentira se i na sceni). U određenim slučajevima pojedina tradicijska praksa ne odvija se u sredini u kojoj je nastala, nego se izvodi samo na sceni i na taj način čuva. To ne mora nužno značiti i da su ljudi emotivno odvojeni od tog dijela baštine odnosno da je taj aspekt baštine lišen određenih društvenih funkcija koje su obično vezane uz živuću baštinu (okupljanje i druženje, izraz identiteta, obilježavanje važnih datuma u životu zajednice i pojedinaca, i drugo). U tom smislu scenski prikaz može čak biti jedan od „okvira“ u kojem baština i dalje „živi“.

27 Više o problematici odnosa tradicijske baštine i turizma u: Jelinčić, D. A. (2006.): Turizam vs. identitet: globalizacija i tradicija. *Etnološka istraživanja* 11:161-207, Zagreb.

28 To dobro bi možda imalo veće izgleda za upis na Popis hitne zaštite, iako bi trebalo osmisliti mjere očuvanja koje će potaknuti još nekoga u zajednici ili šire da nauči izradu.

23 Vidi bilješku 19.

24 Više o procesu pripreme nominacija za UNESCO-ove popise vidi: Hrovatin, M. (2008): *Očuvanje nematerijalne kulturne baštine u Republici Hrvatskoj*. 12. Seminar Arhivi, knjižnice, muzeji: mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture, zbornik radova, ur. Sanjica Faletar Tanacković, Poreč, a o odjecima upisa i problematiki takvog načina evaluiranja tradicijske baštine vidi u: Nikočević, L. (2012.): nav. dj. i Hameršak, M., Pleše, I., Vukušić, A. (2013.): *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kuturi*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

4 Umijeće izrade tradicijske pokladne maske *pikač* u Selnici upisano je u Registar kulturnih dobara RH 2007. kao zasebno dobro, a pripada sklopu pokladnih običaja Međimurja (Arhiva Ministarstva kulture)

Skill of making traditional carnival mask *pikač* in Selnica was inscribed in the Registry of Cultural Goods of the Republic of Croatia in 2007 as a separate good, but it is actually only a part of broader set of carnival customs in a NW Croatian area of Međimurje (Archives of the Ministry of Culture)

u nominacijama te dodatnom političkom i stručnom lobiranju, kriterij koji se dosad pokazao kao najvažniji je životnost, vitalnost određenih praksi i značenje koje im pridaje zajednica istovremeno se služeći njima kao izvorom identiteta, a manje je značajan njihov vanjski oblik. Cilj postojećih popisa jest upozoriti javnost na nestajanje tisućljetnih i stoljetnih tradicija diljem cijelog svijeta, kao i pokušaj da ih se očuva, koliko uvjeti dopuštaju, od daljnjeg gašenja i zaborava. Nestajanje nematerijalne baštine događa se uslijed brojnih negativnih utjecaja, poput negativnih utjecaja globalizacije, iseljavanja stanovništva iz ruralnih krajeva, migracije stanovništva uslijed ratova, manjka motivacije novih generacija za učenjem tradicijskih vještina, itd. Proces upisivanja dodatno potiče dokumentiranje i osmišljavanje različitih mogućnosti daljnjeg prenošenja nematerijalne baštine kao i njeno uklapanje u suvremeni način života.

Uspjeh upisivanja nematerijalnih dobara Republike Hrvatske na UNESCO-ove popise primijetile su i susjedne zemlje. Neke su započele s praksom sastavljanja svojih popisa i prijave dobara za popise, pa je uspostavljena suradnja sa stručnjacima iz Ministarstva kulture i Instituta za etnologiju i folkloristiku, te ostalih stručnjaka iz drugih institucija

koji su im prenijeli svoja iskustva na pripremi nominacija i razmijenili ideje o budućim projektima očuvanja nematerijalne baštine, čime je i Hrvatska pridonijela ciljevima Konvencije iz 2003. godine. UNESCO također potiče zajedničke nominacije zemalja na čijim se prostorima nalaze slična ili ista nematerijalna kulturna dobra s ciljem zbližavanja kultura koje imaju slične tradicije radi suradnje. Nakon upisa nematerijalnih dobara iz Hrvatske na UNESCO-ove popise, predstavnici Hrvatske nastojali su na međunarodnim sastancima i konferencijama vezanim uz nematerijalnu kulturnu baštinu dogovoriti suradnju na izradi zajedničkih nominacija za UNESCO-ove popise, a posebice da se već upisanim dobrima iz Hrvatske priključe dobra koja su prisutna i na susjednim prostorima. Iako volja postoji, još nisu riješeni neki formalni uvjeti za takvu suradnju. Primjerice, većina zemalja Regije još nema razrađen sustav očuvanja nematerijalne baštine, podrobno obrađen nacionalni popis itd., što je preduvjet za upis na UNESCO-ove popise. Kad se ostvare i ti uvjeti, vjerojatno će biti mogućnosti i za zajedničke projekte i još bolji međukulturni dijalog, što je jedan od glavnih ciljeva UNESCO-ove Konvencije iz 2003. godine. U međuvremenu, Hrvatska se pridružila dvjema zajedničkim nominacijama u koju je uključena većina zemalja

Jugoistočne Europe²⁹ i Mediterana, a to je zasigurno dobro iskustvo i temelj za buduće skupne prijave i suradnju.

UČINCI UPISA NA POPISE

Dok i dalje postoje nedoumice oko mogućih rješenja za pojedine probleme vezane uz upisivanje nematerijalne baštine u Registar, dosadašnja praksa je pokazala da se kao rezultat upisa intenzivnije nastavljaju, ali i započinju brojni projekti očuvanja nematerijalne baštine. Ne samo da se posebna pažnja počela pridavati upisanim dobrima, nego se i ostala tradicijska baština nastoji revitalizirati i očuvati, čak i ona koja, barem za sada, vjerojatno neće biti upisana jer se u onom užem smislu vezanom uz definiranje nematerijalne baštine ne nastavlja na prošla značenja i/ili nema novu životnost.

Na temelju rješenja o upisu u Registar, nositelji i zajednica koji baštine dobro, zajedno s lokalnim, županijskim i državnim vlastima obvezni su poduzeti sve moguće mjere za očuvanje tog dobra, što se u većini slučajeva i provodi. Na očuvanje obvezuje, općenito, Ustav Republike Hrvatske, a uže i članak 9. Zakona iz 1999. godine u kojem se navodi da se *očuvanje nematerijalnih kulturnih dobara provodi izradbom i čuvanjem zapisa o njima, kao i poticanjem njihova prenošenja i njegovanja u izvornim i drugim sredinama*. Ovisno o vrsti dobra osnovne mjere očuvanja propisuju se Rješenjem, a sastavljene su na temelju posebnosti nematerijalne baštine i UNESCO-ovih preporuka. Mjere očuvanja uključuju, uz spomenuto, i uključivanje dobra u programe planiranja, osiguranje održivosti dobra kroz edukaciju, identificiranje, promicanje, povećanje vrijednosti, prenošenje putem formalnog i neformalnog obrazovanja, revitalizaciju dobra, stručno i znanstveno vrednovanje dobra i daljnje istraživanje, senzibiliziranje javnosti, i drugo³⁰.

POTPORA I DALJNJE PRENOŠENJE

Posebnu potporu očuvanju nematerijalne baštine osiguralo je Ministarstvo kulture mogućnošću prijavljivanja onih nematerijalnih kulturnih dobara koja su upisana u Registar na javni poziv za programe u kulturi, koji se za nematerijalna dobra redovno godišnje provodi od 2008. godine. Ta dobra, kao i ona koja nisu upisana u Registar, podupiru se u određenoj mjeri i kroz druge načine financiranja koje osigurava Ministarstvo kulture (kulturno-umjetnički amaterizam, novi mediji, nakladništvo, itd.), ali i druga ministarstva (turizma, gospodarstva, poljoprivrede) te druge institucije (Hrvatska gospodarska komora), i drugi. Financijskom potporom omogućuje se nositeljima nematerijalne baštine da stvore uvjete za

njeno prenošenje, ali i da potaknu lokalne vlasti i ostale subjekte na moralnu, etičku, savjetodavnu potporu, kao i ulaganje u njeno očuvanje.

Razne programe i projekte na lokalnoj i državnoj razini često svojim savjetima potiču i podupiru stručnjaci iz raznih institucija. Stvaranjem pozitivnog okruženja i većeg interesa, te potporom lokalnih i državnih institucija, stvaraju se uvjeti za primjenu raznih projekata. Jedan od ciljeva očuvanja nematerijalne baštine je intenzivirati postojeći angažman stručnjaka u poticanju očuvanja, davanju savjeta i upozoravanju na *negativnosti koje mogu utjecati na degradaciju i nestajanje nematerijalne kulturne baštine*³¹. Najčešće spominjani negativni utjecaji odnose se na neke aspekte turizma (masovni turizam, prekomjerno iskorištavanje baštine, idealiziranje baštine u turističke svrhe, i sl.), zatim iseljavanje ruralnih prostora, sve manji broj osoba, posebno mlađih, koje preuzimaju tradicijska znanja, itd. Općenito, kao nuspojava globalizacijskih procesa, nedostaje motivacija za preuzimanje nematerijalnih znanja i tradicije. Tako primjerice djeca radije odabiru suvremene aktivnosti poput rada i igre na računalu, nego učenje raznih vještina od starijih (kao što su npr. ručno izrađivanje predmeta od drva ili izrada čipke)³². Zanimanje za učenje pojedinih vještina danas češće pokazuju starije osobe, no pritom, zbog životne dobi, rijetko postižu visoku kvalitetu izrade, stoga taj problem predstavlja jedan od najvećih izazova s kojim je potrebno suočavanje u nastojanjima za očuvanjem nematerijalne baštine.

Ideja u pozadini stvaranja Konvencije iz 2003. godine bila je da se tradicije očuvaju za sljedeće generacije, što je odgovornost društva u cjelini. U tome mogu mnogo pomoći stručnjaci (osobito etnolozi) savjetima i dokumentiranjem, no dokumentiranje samo po sebi ne može jamčiti prijenos znanja³³, osim možda u nekim jednostavnijim primjerima (izrada jednostavnih uporabnih predmeta poput ukrasa od krep-papira, nakita od perlica, i sl.). Kod tradicija je važnije prenošenje znanja izravno s osobe na osobu. Onaj koji uči usvaja znanja promatranjem i oponašanjem. Što je osoba koja uči mlađa, to će bolje usavršiti vještinu i znanje koje mu se prenosi. Etnolozi mogu sudjelovati u osmišljavanju projekata kojim bi se tradicionalna znanja mogla primijeniti u suvremenom životu (planirana turistička ponuda, suveniri, radionice za razne grupe ljudi, primjerice za osobe s posebnim potrebama i slično), zatim pomoći u pripremi programa za prijave na razne lokalne i državne natječe i potpore, uspostavljanju međunarodne suradnje i drugo. Kako bi se dobili što dugoročniji i kvalitetniji rezultati,

29 Za očuvanje nematerijalne baštine na prostoru Jugoistočne Europe UNESCO je osnovao poseban Centar II. kategorije u Sofiji, Bugarska, čija je članica i Republika Hrvatska (<http://en.unesco-centerbg.org/>).

30 Popis mjera očuvanja dostupan je na: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3644>.

31 Munjeri, D. (2004.): *Tangible and Intangible Heritage: from difference to convergence*. *Museum International*, 56 (1-2), 13, ur. M. Bouchenaki, Blackwell Publishing for UNESCO.

32 Djelomice o toj problematiki u: Hrovatin, M. (2009.): *Betle(he)mi iz Plemenščine kraj Klenovnika kao izraz pučke pobožnosti*. *Etnološka istraživanja*, 14 (vol. 1): 15, Zagreb.

33 Usporedi *Museum International* 56, 2004.

5 Umijeće izrade ogrlice pletene koladre u Slaveticiu je primjer inicijative nositelja za upis u Registar, prakse prenošenja „lakše“ vještine kao i pojedinačnog upisa umijeća kojeg ima i u drugim mjestima u Hrvatskoj. No, tek nakon evidentiranja svih „živih“ umijeća izrade nakita od perlica bit će ih moguće objediniti kao jednu vrstu umijeća i to umijeće upisati u Registar. (foto: A. Kaštelan, 2011.)

The artistry of making the bead necklace „knitten koladre“ in Slaveticiu is an example of the bearers' initiative for inscription into the Registry, the practice of transmission of „easier“ skill as well as of the singular inscription of the artistry present also in other places in Croatia. However, it would be possible only after evidencing all the „living“ artistries bead jewellery making to define all of them as one type of artistry and as such inscribe it into the Registry. (photo: A. Kaštelan, 2011)

važno je uključiti veći broj osoba i grupa u određenoj zajednici te uzeti u obzir i ostale sadržaje, poput očuvanja nepokretne, pokretne te prirodne baštine³⁴. Dobar primjer osmišljenog projekta ostvarenog uz potporu struke i vlasti jest onaj grada Lepoglave koji je usporedno uz aktivnosti na očuvanju lepoglavskog čipkarstva pokrenuo i brojne druge programe³⁵.

Isto tako, uloga etnologa je i upozoriti na neprimjerenu upotrebu tradicije u one svrhe koje bi mogle dovesti do njene degradacije i u konačnici do uništenja. Sa stanovišta konzervatorske struke, važno bi bilo da etnolozi što više rade na osvještavanju nositelja nematerijalne baštine jer nositelji u današnje vrijeme trebaju izgraditi odnos prema svojoj baštini koji bi im omogućio daljnje prenošenje znanja i vještina stečenih u prošlosti, kritički stav prema negativnim utjecajima na baštinu i mogućnost odlučivanja o daljnjem tijeku očuvanja svoje baštine³⁶.

34 U tom smislu sastavljena je i UNESCO-ova Konvencija iz 2003. gdje se nematerijalno dobro promatra kao nerazdvojni, čak temeljni dio kulture jedne zajednice, povezane s mjestom gdje živi, predmetima i prirodnim resursima koje koristi, ukoliko obuhvaćajući prostor i društvo u smislu kulturnog krajobraza odnosno kulturnog prostora, usporedi Konvencija iz 2003., članak 2, stavak 1.

35 O raznim aktivnostima u Lepoglavi više na: <http://www.cipkarski-festival.com/>.

36 Ne može se sasvim tvrditi da je popisivanje nametnuto nositeljima, jer nositelji baštine popisivanje koriste u određene svrhe djelomice i zbog toga jer su danas već u velikoj mjeri svjesni svog mjesta u ukupnoj „svjetskoj kulturnoj pozornici“, usporedi: Hameršak, M., Pleše, I., Vukušić, A. (2013.): nav. dj. Mnogo prije popisivanja na nacionalnoj i svjetskoj razini, nositelji počinju sami poduzimati određene aktivnosti vezane uz posebnosti vlastite baštine s ciljem njenog očuvanja, ali i prezentacije drugima, potaknuti globalizacijskim procesima. No, s obzirom na to da neke od tih aktivnosti mogu nanijeti određenu štetu baštini, u tom smislu potrebno je prethodno osmisliti načine očuvanja i prezentacije pojedinih kulturnih praksi.

ZAKLJUČAK

Stvaranjem pravnog temelja za valorizaciju, popisivanje i osmišljavanje načina očuvanja nematerijalne baštine na nacionalnoj i međunarodnoj razini omogućilo se stvaranje pozitivnog okruženja za njenu vidljivost i daljnje očuvanje. UNESCO-ova nastojanja za što praktičnijim načinom podizanja svijesti svjetske javnosti o nepovratnom gubitku raznih tradicijom stečenih znanja i vještina, rezultirala su međunarodnom Konvencijom o očuvanju nematerijalne baštine iz 2003. godine koju je potpisala većina zemalja svijeta, među kojima i Republika Hrvatska. Ratifikacija Konvencije iz 2003. godine dodatno je potakla upisivanje nematerijalnih dobara u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kojih je, uz pojačanu aktivnost na obradi u Ministarstvu kulture, do kraja 2013. godine upisano 137. Posredno, upis je omogućio uključivanje nematerijalne baštine u redovne i posebne programe potpore i planiranja očuvanja kulturne baštine, a popisivanje je bilo i jedan od preduvjeta za prijavljivanje i upis na UNESCO-ova dva popisa nematerijalne baštine svijeta. Osim upisivanja na popise i poticanja očuvanja (daljnjeg prenošenja) nematerijalne baštine, cilj Konvencije iz 2003. godine je i međukulturna suradnja na očuvanju i prepoznavanju nematerijalnih dobara susjednih zemalja te se u budućnosti očekuje, uz već postojeća nastojanja, intenzivnija suradnja Hrvatske sa susjednim zemljama na tom području kulture.

Upisi nematerijalnih dobara u Registar temelje se na suradnji sa stručnjacima, uglavnom etnolozima, koji već

niz godina rade na istraživanju dobara koja se razmatraju za upis te većina njih potiče lokalnu zajednicu i sudjeluje u osmišljavanju kvalitetnih programa njihovog očuvanja. U pripremi prijedloga za upis sudjeluju u velikoj mjeri i nositelji nematerijalne baštine, koje često podupire i lokalna zajednica, čija se motivacija za upisom baštinjenog dobra pokazala kao jednim od važnijih uvjeta za upis u Registar. Potpora regionalne i lokalne zajednice i vlasti očuvanju određenog dobra temelj je za provođenje budućih dugotrajnih programa i projekata očuvanja ove baštine.

Popisivanje je propisano u zakonskim okvirima s različitim ciljevima koje su postavili stručnjaci na nacionalnoj i međunarodnoj razini³⁷, pa je to još jedan čimbenik u nizu procesa koji utječu na nositelje baštine. Tako je upisivanje nematerijalne baštine na različite popise utjecalo na ponovno aktualiziranje nekih neriješenih problema i tenzija između nositelja i unutar zajednica. No, prema postojećim pokazateljima temeljenim na komunikaciji s nositeljima i praćenju stanja upisanih nematerijalnih dobara, može se tvrditi da su učinci upisa na popise bili višestruko poticajni. Potaklo se osmišljavanje, podupiranje i provođenje projekata dokumentiranja i evidentiranja nematerijalne baštine, podigla svijest o njevoj vrijednosti, motiviralo na revitalizaciju već pomalo zaboravljenih praksi i znanja, kao i niz drugih aktivnosti na očuvanju te baštine. Popisivanje ima značajnu važnost i kao priznanje pojedincima, skupinama i zajednicama zbog njihovog truda pri kontinuiranom prenošenju nematerijalnih praksi i znanja, a u posljednje vrijeme sve je značajniji temelj za izradu kvalitetno osmišljenih proizvoda za plasman na tržištu i novu upotrebu nematerijalne baštine. Time se dodatno potiče daljnje očuvanje baštine te njeno uključanje u suvremeni život.

Uz osjećaj identiteta koji nematerijalna baština pruža nositeljima, baština može podići kvalitetu života, potaknuti kreativnost, biti temeljem drugačijeg pogleda na svijet i time biti pokretač raznih aktivnosti koje mogu obuhvatiti i uključiti baštinu u razvojne projekte određenog, većinom ruralnog područja. Nematerijalna kulturna baština izvor je različitih znanja, koja se u jednom dijelu mogu prenositi samo izravno s osobe na osobu, unatoč svim mogućnostima suvremenog bilježenja. S konzervatorskog stajališta, svi navedeni razlozi, uz to da je obveza svih subjekata, od nositelja do znanstvenika, osigurati uvjete za daljnje prenošenje u prošlosti stečenih vrijednih znanja, trebaju biti predstavljeni kroz sustavnu formalnu i neformalnu edukaciju mlađih generacija koje će tako postati svjesne i motivirane da ta znanja preuzmu na sebe.

LITERATURA

- Bukovčan, Tanja. 2012. Uživati u znanju: Beata Gotthardi Pavlovsky (Razgovor/Interview). *Etnološka tribina*, 35 (vol. 42): 279-289.
- Hameršak, M., Pleše, I., Vukušić, A. (2013.): *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Hrovatin, M. (2011.): Registriranje i očuvanje nematerijalnih kulturnih dobara u Hrvatskoj. *Zbornik radova sa međunarodnog skupa Craftattract: Tradicijski obrti - nove atrakcije za kulturni turizam*, Muzeji Hrvatskog zagorja i Međunarodna ustanova Foruma slavenskih kultura: 21-31, Gornja Stubica
- Hrovatin, M. (2009.): Betle(he)mi iz Plemenščine kraj Klepnovnika kao izraz pučke pobožnosti. *Etnološka istraživanja*, 14 (vol. 1): 7-18, Zagreb
- Hrovatin, M. (2008.): *Očuvanje nematerijalne kulturne baštine u Republici Hrvatskoj*. 12.
- Seminar Arhivi, knjižnice, muzeji: mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture, zbornik radova, ur. Sanjica Faletar Tanacković, Poreč
- Jelinčić, D. A. (2006.): Turizam vs. identitet: globalizacija i tradicija. *Etnološka istraživanja* 11:161-207, Zagreb.
- Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (2003.): http://narodne-novine.nn.hr/clanci/međunarodni/2005_06_5_47.html (9. 6. 2006.)
- Marković, K. (2001.): Kultura je važno sredstvo ruralnog razvoja. *Informatica museologica* 32 (1/2): 139-144, Zagreb.
- Munjeri, D. (2004.): Tangible and Intangible Heritage: from difference to convergence. *Museum International*, 56 (1-2), 12-20, ur. M. Bouchenaki, Blackwell Publishing for UNESCO.
- Nikočević, L. (2012.): Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti. Rasprava (više autora). *Etnološka tribina* 35 (vol. 42): 7-56, Zagreb.
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, NN 37/01, arhiva Ministarstva kulture.
- Vodič za kandidacijske obrasce za Remek djela. 2001. UNESCO. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001246/124628eo.pdf> (15. 12. 2013).
- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. (1999): http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html (7. 4. 2004.)
- http://www.hok.hr/press/vijesti_iz_komora_i_udruzenja/2_susret_medicara_na_sajmu_u_krizevcima (15. 5. 2011.) <http://www.unesco.org/culture/ich/> <http://en.unesco-centerbg.org/> Arhiva Ministarstva kulture

37 Usporedi Nikočević, L. (2012.): nav. dj. 10.

SUMMARY

SAFEGUARDING AND LISTING OF INTANGIBLE CULTURAL GOODS IN CROATIA

By establishing the legal framework for valorisation, listing and creating the ways of safeguarding of intangible cultural heritage (ICH) on national and international level, the positive surrounding was secured for the visibility and further transmission of intangible heritage. UNESCO's effort for as practical way as possible of raising the awareness of the public all over the world about the danger of irreversible loss of diverse traditional knowledge and skills has resulted in international Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage from 2003 that has been signed by most of the countries in the world, among which also the Republic of Croatia. The ratification of the 2003 Convention by Croatia in 2005 had further encouraged the inscription of the ICH elements into the Registry of Cultural Goods of the Republic of Croatia.

Various circumstances, among which UNESCO's defining of ICH, establishing the Division for Intangible Cultural Goods within the Ministry of Culture and the expert Committee for Intangible Cultural Heritage, contributed to the evaluation process and safeguarding activities of ICH in Croatia. With the increased activity on its' processing in the Ministry of Culture until the end of 2013 there were 137 ICH elements inscribed into the national Registry³⁸. One of the results of the inscriptions in the Registry has been the possibility of inclusion of ICH into various projects and planning, such as development of rural areas, cultural heritage safeguarding in general, tourism offer, etc. The inscriptions were also a precondition for nominations on the two UNESCO's ICH lists (Representative and Urgent), on which 14 ICH elements from Croatia were inscribed by the end of 2013.

The inscriptions of ICH elements into the Croatian Registry and UNESCO's lists is based on the cooperation of the Ministry of Culture with various experts, mostly ethnologists and cultural anthropologists from expert and scientific institutions, who have been conducting research of ICH for long time, and most of them already have been encouraging and cooperating with local communities in the planning of ICH safeguarding projects. In the preparation of the proposals for the inscription also the bearers themselves participate in great measure, who are often in their effort supported by the local community. The motivation of the bearers and local community for the inscription of an ICH element has proven in Croatia to be one of the most important criteria for the decision making on the inscription. The support of the local and regional community and authorities is also the basis for the implementation of the future long-term programmes and projects on the ICH safeguarding.

Although the making of the lists of intangible heritage has raised some unresolved questions within and between the bearers and communities, mainly because it is „proscribed“ by legislative rules and has different goals set by experts and administrators both at national and international level, it might be concluded that the inscriptions in both the Registry and UNESCO's lists have produced certain „positive“ results. The planning, supporting and implementation of the projects of documenting and safeguarding of ICH has been encouraged, the awareness about its' value has been raised, the almost forgotten practices and knowledge have been revitalized, and other safeguarding activities have been started. The importance of the inscriptions has been proven for the individuals, groups and communities who consider the listing a sort of recognition of their effort in the continuous transmission of their ICH despite difficult conditions they have to face, and recently the inscriptions have become also a basis for the placing on the market the old but also the new designed products and performance based on traditional know-how, with which further motivation is given for the inclusion of ICH into the new way of life. In addition to the listing and supporting further transmission of ICH, the goal of the 2003 Convention is international cooperation on ICH safeguarding and mutual recognizing of the elements from different countries. It is expected, with the current efforts being already undertaken, that Croatia is going to continue to cooperate with the neighbouring (and other) countries on ICH projects and listing.

Besides the feeling of identity that ICH is creating among its' bearers, it can raise the quality of life in certain, mostly rural areas, encourage creativity, become a source for a different world view and in accord with it become the vehicle for numerous activities that can include ICH in the development projects of a certain area. Intangible cultural heritage is a source of various knowledge that is transmitted, in at least one of its aspects, only from a person to a person, and it cannot be replaced by other ways, not even by current ways of documenting. The obligation of all subjects, from bearers to scientists, is to secure the conditions in which transmission of valuable traditional knowledge would take place. From the aspect of conservation, all the mentioned reasons on why and how to safeguard ICH should be also communicated to the younger generations through formal and informal education by which they may become aware and motivated to take over this knowledge upon themselves.

38 The list of inscribed ICH elements into the Registry of Cultural Goods of Croatia is available at: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3650>

Martina Ivanuš, Rene Lisac

Obnova pastirskih stanova u Nacionalnom parku Sjeverni Velebit – studija slučaja

Martina Ivanuš
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10000 Zagreb, Runjaninova 2
Rene Lisac
Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, Fra Andrije Kačića Miošića 26

UDK: 728.61.025.4(234Velebit-17)
39:728(234Velebit-17)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 31. 3. 2014.

Ključne riječi: Velebit, Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit, NIP projekt, pastirski stan, obnova, legislativa, korištenje, interpretacija

Key words: Velebit, Public Institution Northern Velebit National Park, NIP, shepherd's dwelling, restoration, legislation, use, interpretation

Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit obnovila je nekoliko pastirskih stanova u državnom vlasništvu, u cilju kako stvaranja uvjeta za cjelogodišnji boravak na terenu, tako i revitalizacije specifične graditeljske baštine Parka. Za obnovu i rekonstrukciju odabrani su stanovi u vršnoj zoni Parka, na lokalitetima Alana i Velikog Lubenovca. Tema ove studije slučaja je prikaz specifičnosti problema i konflikata pri obnovi kamenih i suhozidnih pastirskih stanova, u okviru okolnosti i raspoloživih mehanizama suvremenog društva. Članak donosi prikaz kronologije planiranja i procedure ishodovanja dozvola građenja, odabira izvođača i izvođenja građevinskih radova u razdoblju od 2009. do 2014. godine. Prateći svu predviđenu legislativu i proceduru, konačni rezultat u velikoj mjeri nije u skladu s očekivanjima te se propituje usklađenost zakonskog okvira i prakse u rekonstrukciji specifičnih graditeljskih elemenata vernakularne arhitekture.

UVOD

Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit¹ projektom Uspostava osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim parkom Sjeverni Velebit sudjeluje u Projektu integracije u EU Natura 2000 (EU Natura 2000 Integration Project – NIP) koji provodi Ministarstvo zaštite okoliša i prirode. U sklopu NIP projekta, nadležno Ministarstvo je u dogovoru sa svim dionicima sektora zaštite prirodnih vrijednosti definiralo prioritete za ulaganja i to s naglaskom na ulaganja u posjetiteljsku infrastrukturu i opremu te za

dizajn i interpretaciju prirode. Od proglašenja Nacionalnog parka² 1999. te početka njegova rada 2001. godine, na prostoru Parka izvedeni su tek minimalni infrastrukturni zahvati (uređenje poučnih staza, ulaza u Park, parkirališta, i dr.) dok su za smještaj djelatnika i znanstvenika u Parku korištene postojeće šumarske građevine. Uzimajući u obzir opseg posla djelatnika Parka i gostujućih znanstvenika te karakteristike terena, ukazala se potreba za izgradnjom nužne infrastrukture za adekvatno upravljanje prostorom Parka. Prilika za to ukazala se u sklopu NIP projekta, pripremanog tijekom 2009. – 2010. godine, a nakon rasprave unutar stručnih krugova (konzervatori, prostorni planeri, nadležno Ministarstvo, Državni zavod za zaštitu prirode...), NPSV donosi odluku o obnovi pastirskih stanova koji bi omogućili djelatnicima cjelogodišnji boravak na terenu.

Odlučeno je da će se obnavljati stanovi na dvjema lokacijama, odnosno krajobraznim cjelinama, u vršnoj zoni južnog dijela Parka, na Alanu i Velikom Lubenovcu. Svrha projekta obnove pastirskih stanova je podizanje razine upravljanja Parkom, kao područjem ekološke mreže: poboljšanjem nadzora teritorija (krivolov, negativan utjecaj posjetitelja, sigurnost posjetitelja); očuvanjem ugroženih staništa (travnjaci) uvođenjem ispaše i košnje; poboljšanjem uvjeta za cjelokupnu organizaciju znanstveno-istraživačkog rada na inventarizaciji i monitoringu; očuvanjem kulturne baštine Parka obnovom tradicijskog graditeljstva i uspostavom prihvatljivog modela obnove pastirskih stanova; poboljšanjem kvalitete usluge posjetiteljima uz bolju dostupnost informacija, uvođenjem visokokvalitetnih edukacijskih i interpretacijskih programa, *in situ* učenje i spoznavanje prirode, učenjem o konceptu *Nature 2000* te omogućavanjem posjetiteljima doživljaja tradicionalnog

¹ Dalje u tekstu: NPSV.

² Zakon o proglašenju Nacionalnog parka 'Sjeverni Velebit', NN 58/99.

1 Pastirski stanovi na Strugama, početak 20. stoljeća (arhiva Prirodoslovnog muzeja)

Shepherds' dwellings at Struge, beginning 20th century (Archives of the Natural History Museum)

načina života na ovom području u prošlosti, povećanjem sigurnosti posjetitelja; u perspektivi i razvoj kvalitetnog ekoturističkog proizvoda.³ Projekt obnove dviju skupina pastirskih stanova u krajobraznim cjelinama Velikog Lubenovca i Alana kao dio interpretacije prirodne i kulturne baštine motivirao je istraživanje održivih modela korištenja planinskog prostora. Cilj postavljenih modela je primarno kroz direktne procese interpretacije tradicionalnog načina života aktivno koristiti i samim time održavati elemente kulturne baštine s minimalnim utjecajem na okoliš.

Alan je planinski prijevoj i važno čvorište povijesnih komunikacija, danas čvorište niza planinarskih smjerova i važna točka ulaska posjetitelja u Park. Preko Alana vodi županijska cesta koja povezuje priobalje s Likom. Na Alanu, uz brojne ruševine, niz stanova obnovljen je u vikendice, a postojeći planinarski objekt u sezoni nudi i mogućnost smještaja, pa je ovo i vrlo važna polazna točka za izlete po južnim dijelovima Parka. Zbog lake pristupačnosti i popularnosti lokaliteta, Alan je idealna točka za odvijanje edukativnih i interpretativnih programa u južnom dijelu Parka. Kao takav predstavlja južni pandan Zavižanu koji se nalazi na sjevernom dijelu Parka, s tom razlikom da na Alanu dosad nije bilo nikakvih edukativnih i interpretativnih sadržaja.

Veliki Lubenovac je krška udolina, antropogeno nastali travnjak s ostacima 50-ak pastirskih stanova koji su u prošlosti korišteni kao ljetni smještaj pastira i njihovih obitelji. Ispašom i košnjom održavan je travnjak, a s prestankom stočarenja dolazi do postupnog zaraštavanja travnjaka drvenastim vrstama (sukcesije), čime je ugrožena biološka raznolikost područja. U sustavu zoniranja Parka, Lubenovac je uvršten u zonu aktivne zaštite, jer su na njemu neophodne intervencije, kako radi očuvanja biološke raznolikosti, tako i kulturne baštine. Lubenovac

je kao kulturno-povijesna cjelina ruralnog tipa upisan u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, rješenjem Ministarstva kulture, nadležnog Konzervatorskog odjela u Gospiću.⁴ Lubenovac je i vrlo važna polazna točka za istraživanja južnog dijela Parka, uključujući i teško prohodno područje strogog rezervata Hajdučki i Rožanski kukovi.⁵

GRADNJA NA VELEBITU

U tijeku izrade Prostornog plana područja posebnih obilježja Nacionalnog parka Sjeverni Velebit, izrađena je konzervatorska studija.⁶ Istražene su i analizirane kulturno-povijesne i prostorne okolnosti nastanka krajobraznog tipa planinskih naselja, po prvi put analizirane su i sistematizirane karakteristike tipologija izgradnje i logike prostornog rasporeda, utvrđeno je i opisano sadašnje stanje u prostoru te su navedene smjernice i preporuke za obnovu. Uočene karakteristike upućuju na maksimalnu usklađenost s prirodnim okolišem nizom jednostavnih i konceptualno čistih principa, od prostorne organizacije korištenja planinskih udolina, pozicioniranja i orijentiranja stanova, do njihove oblikovne tipologije i konstruktivne tehnologije.

Čovjek je oduvijek živio na Velebitu, odnosno u planini, kako su govorili velebitski stanovnici. Ovisno o dobu godine živjeli su u svojim stalnim i sezonskim stanovima, napasali stoku na planinskim proplancima i time postali sastavnim dijelom živog svijeta planine.⁷ Aktivno su sudjelovali u oblikovanju kulturnog krajobraza kakvog ga i danas, unatoč njegovom postupnom iščezavanju tijekom proteklog stoljeća, u prostoru možemo prepoznati. Geomorfološka specifičnost Sjevernog Velebita uvjetovala je specifične oblike korištenja planinskog prostora. Uobičajeni oblik alpskog stočarenja na Velebitu odvija se preko tri visinska pojasa: na podima, u nadgorju i na vrhgorju,⁸ što je osobito prepoznatljivo na području Sjevernog Velebita gdje visinski pojasevi stočarenja odgovaraju geomorfologiji „velebitskih terasa“. Karakteristika je takvog načina života da zimi obitelj zajedno sa stokom boravi u matičnom selu, u podima, a u proljeće cijelo selo sa stokom polazi u izdig,⁹ u nadgorje. Ondje obrađuju vrtove, nerijetko njive i prikupljaju sijeno za zimu. U visoko ljeto (srpanj, kolovoz), dok obitelj živi i radi u ljetnom, nadgorskom stanu, pastiri odlaze sa stokom u planinu, tj. vrhgorje.¹⁰

4 Kulturno dobro upisano u Registar kulturnih dobara RH, Listu preventivno zaštićenih kulturnih dobara, pod brojem P-3900.

5 *** (2012): nav. dj.: 3.

6 Ivanuš, M., Lisac, R., Šušnjić, D. (2009.): Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara Nacionalnog parka Sjeverni Velebit, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Gospiću.

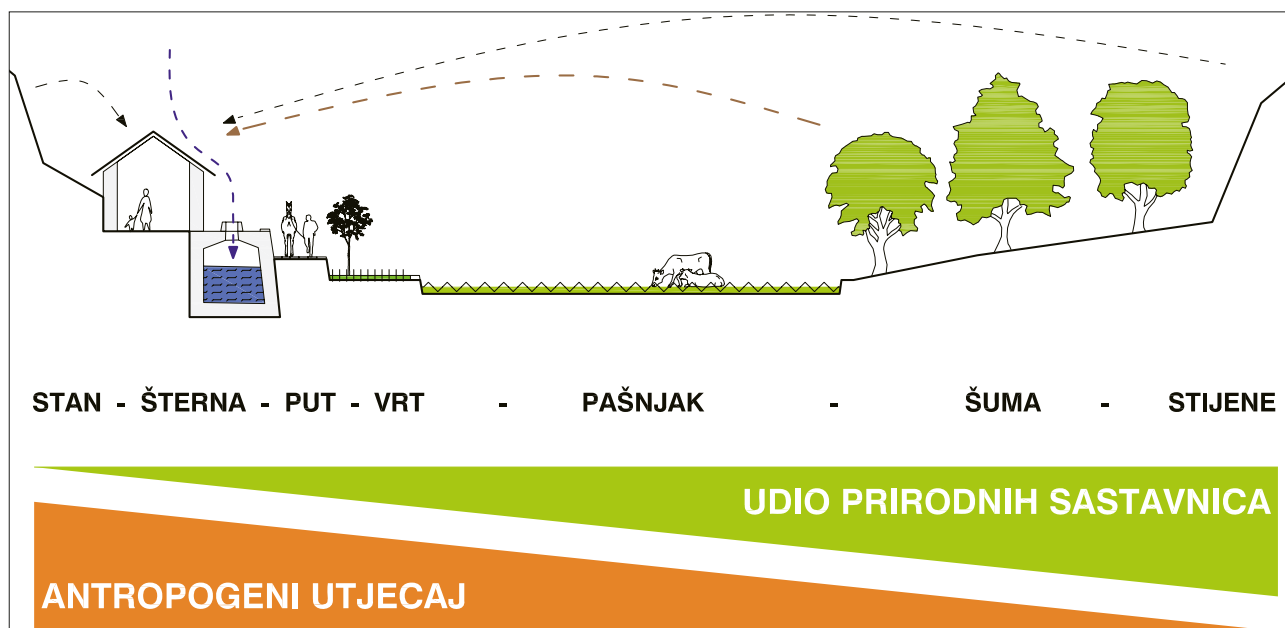
7 Knifić Schaps, H. (2013.): Velebit arhitektonski, UPI2M, Zagreb, 29.

8 Prema Krivošić Z., termini podi, nadgorje i vrhgorje označavaju tri visinske zone plodnih dolaca i pašnjaka na kojima je bio organiziran život. Krivošić, Z. [s. a.]: Ostaci stočarskih stanova na V. Lubencu.

9 Prva faza godišnjeg kretanja stanovništva po velebitskim padinama.

10 Lisac, R., Ivanuš, M. (2010.): Krajobrazni uzorci planinskih naselja Sjevernog Velebita, *Prostor* 78 (2010) 2 (40), 429.

3 *** (2012.): Opis projekta „Uspostava osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim parkom Sjeverni Velebit“, Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit, 1-2.

2 Karakterističan presjek S-J nadgorske udoline, međudnos prirodni i antropogeni sastavnica (crtež: R. Lisac)

Characteristic cross section N-S over the mountain /nadgorske/ into the valleys, interrelationship between the natural and anthropogenic components (drawing by: R. Lisac)

Porastom nadmorske visine mijenja se veličina i način građenja stanova. To je uvjetovano manjim zahtjevima za boravak u zatvorenom, kao i slabijom dostupnosti alata i materijala za samu izgradnju. Sklanjanje od teških zimskih uvjeta pretpostavlja veće prostore za smještaj obitelji i stoke; za stanove u podima karakteristično je da su redovito dvokatni ili trokatni, te građeni od kvalitetnije klesanog kamena vezanog vapnenim mortom. Iako je obitelj boravila najviše vremena u srednjem, nadgorskom stanu, oni su građeni kao prizemnice s potkrovljem, budući da vremenski uvjeti i aktivnosti podrazumijevaju značajnu količinu boravka na otvorenom. Za povremeno sklanjanje stoke korišteni su mali pomoćni objekti, dok se za spremanje sijena koristilo potkrovlje. Najmanji, vrhgorski stanovi korišteni su samo kao prenoćišta i skloništa u slučaju ljetnog nevremena; građeni su kao jednodostupne prizemnice od vrlo malo klesanog ili čak neklesanog kamena te vrlo grubo obrađene drvene građe.¹¹

Stanovi na Alanu i Velikom Lubenovcu pripadaju skupini stanova vrhgorja (1300 – 1600 m n. v.). Građeni su u vrlo grubom suhozidu od neobrađenog kamena, s jednostavnim drvenim roženičkim krovstvom sastavljenim grubom drvenom građom te pokrovom od drvene šindre na podkonstrukciji. Građeni su kao jednodostupne prizemnice, poluukopani u teren, ulazom orijentirani prema udolini i položeni usporedno s izohipsama. Tlocrtne dimenzije stanova su skromne, do 2,5 x 3,5 m. Razvoj od

jednodostupne prema višedostupnoj građevini javlja se znatno rjeđe nego u nadgorju, tlocrtna dispozicija se ne mijenja i ostaje ujednačena, pravokutna. Jedini otvor su vrata do visine vijenca koji je maksimalno, ali rijetko visine 1,8 m, krilo je izrađeno od punog drva. Stanovi sa zidovima nižim od 1,5 m imaju ulaz postavljen na zabatnoj strani, dok je kod ostalih postavljen frontalno, prema udolini. Zidovi su debljine minimalno 60 cm, nagib krova je od 30° do 45°, simetričan u odnosu na sljeme. Zabati su u pravilu građeni u kamenu ili vertikalno postavljenim daskama ili prekriveni šindrom u nekoliko redova. Pod je od nabijene zemlje. Nisu imali dimnjak, prozore, terase, natkrivene trjemove, spremišta i sanitarije.

Uz stanove su građeni suhozidi širine 60-70 cm, visine 100-120 cm uz granice posjeda i kao podzidi putova, terasa ili cisterni gdje je bilo potrebno, za čiju gradnju je krčen kamen, te se tako dolazilo do pasišta.¹² Suhozidi su postali sastavnim elementom velebitskog krajobraza. Kamena ima u izobilju, pa se u nižim nadmorskim visinama koristi za ograđivanje i popločavanje putova, ograđivanje prostora za stoku i obradivih površina, dok se na višim nadmorskim visinama, s obzirom na kraće zadržavanje, njegova uporaba uglavnom svodi na gradnju stanova.¹³

Sve oblikovne karakteristike krajobraza, od organizacije korištenja prostora u udolini, preko postavljanja suhozida za putove i terase, do izgradnje šterni i stanova pokazuju nedvosmisleni funkcionalni uvjetovanost jednoznačnim

11 Lisac, R., Ivanuš, M., Careva, K. (2011.): Pastirski stanovi srednjeg Velebita, *Prostor* 19 (2011) 2 (42), 458.

12 Ivanuš, M., Lisac, R., Šušnjić, D. (2009.): nav. dj.: 11-12.

13 Lisac, R., Ivanuš, M., (2010): nav. dj.: 430-431.

3 Bunjevka ispred ljetnog stana (arhiva Muzeja grada Senja)
Bunjevka (woman of the Bunjevci ethnic group) in front of a summer dwelling (Archives of the Museum of the City of Senj)

4 Pogled na planinsko naselje na Velikoj Planini u Kamničkim alpama (foto: R. Lisac)
 View of the mountain settlement on the Velika Planina in the Kamnik Alps (photo: R. Lisac)

prirodnim i socijalnim uvjetima u kojima su nastali. Svaki je pojedinac pastir, poput ruralne varijante homo universalisa, bio prisiljen istovremeno djelovati kao stočar, ratar, zanatlija, kućedomaćin, ali i graditelj. Pri gradnji objekata redovito je sudjelovala veća skupina suseljana koji su djelovali zajedničkom, empirijski stečenom graditeljskom vještinom.¹⁴

U drugoj polovini 20. stoljeća dolazi do drastične promjene tipa i intenziteta aktivnosti u velebitskom prostoru. Tradicionalni način stočarenja u potpunosti zamire, mjestimično gdje je izgrađena prometna infrastruktura zamjenjuje ga korištenje stanova za privremeni smještaj (vikendice), što je napose slučaj na Alanu. Novi oblici korištenja prostora zamjenjuju stare, uzrokujući prostorne posljedice koje su u mnogočemu konfliktne s tradicijskima. Uslijed globalnog razvoja transporta, komunikacija i privrede, tradicijske aktivnosti na području Velebita kao trgovina i lov za prehranu nestaju, odnosno bivaju zamijenjeni suvremenim oblicima lovnog gospodarenja. Istovremeno pojavljuju se nove, turističke i istraživačke aktivnosti u skladu sa suvremenim trendovima: planinarenje i posjećivanje Parka te istraživanje prirodnih odnosa, karakteristika i fenomena u Parku.

PLANIRANJE OBNOVE

Obnova ruševina pastirskih stanova pokazala se kao zahtjevan zadatak jer nove namjene uzročno-posljedično rezultiraju promjenom na izgrađenim strukturama. Još u vrijeme pisanja konzervatorske studije, a kasnije i u fazi promišljanja o razlozima, materijalima i načinu obnove stanova s djelatnicima NPSV-a, nametnula su se ključna pitanja koja također apostrofira Helena Knifić Schaps u knjizi Velebit arhitektonski:

“Bismo li se usudili živjeti u hladnoj kući s otvorenim ognjištem i jednim zahodom, bez struje i tekuće vode i zimi, kad se iz kuće ne može od snijega, a od leda puca i kamen? Bismo li prihvatili težak fizički rad kao način života? Izvanjska slikovitost je jedno, a uspomene na djetinjstva i živote provedene u takvim uvjetima nešto sasvim drugo. (...) Da li novi uvjeti (ceste, struja i sl.) uopće dopuštaju da pučka gradnja bude ono što bi trebala biti ili ono što je bila? Je li moguća, i potrebna revitalizacija bez primjene tehničkih i tehnoloških dostignuća kao što su prometnice, vodoopskrba, telekomunikacije i dr.?”¹⁵

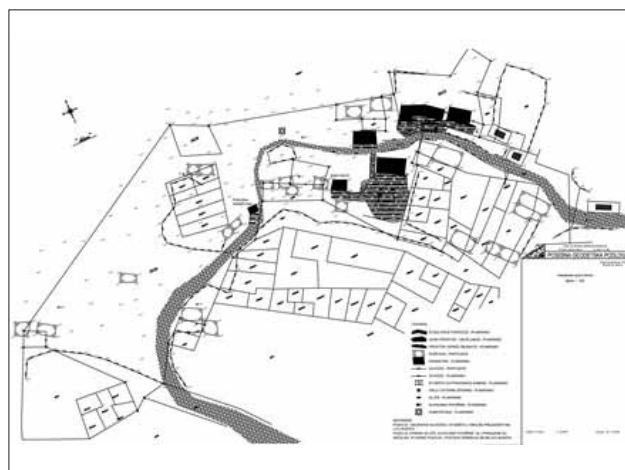
Postavljena pitanja postaju temelj za oblikovanje metoda obnove pastirskih stanova Velebita, ali i moguća polazna točka planiranja rekonstrukcije i revitalizacije općenito vernakularne arhitekture u Hrvatskoj. Na razini Nacionalnog parka Sjeverni Velebit, a u svrhu planiranja aktivnosti i njihovog rasporeda u prostoru, osmišljena su tri modela koji definiraju aktivnosti i način korištenja prostora. Modeli su postavljeni na temelju različitih oblika odnosa čovjeka i velebitskog prostora i različitih pristupa na putu ka održivosti tog odnosa: od tradicijske održivosti alpskog stočarenja Bunjevaca, preko prilagođenog kompromisnog modela koji u korištenje i oblikovanje prostora uvodi male modifikacije i jednostavne tehnologije kako bi se približili suvremenim zahtjevima, do modela visokotehnološke održivosti i suvremenog oblikovanja. Prvi model koji obnavlja tradicijske aktivnosti predviđen je za zone najvišeg stupnja zaštite prostora (npr. cjelina Lubenovac), drugi model predviđen je za slijedeći niži stupanj (npr. cjelina Alan) gdje nastoji artikulirati aktualno korištenje prostora, a treći model predstavlja istraživanje novih strategija i oblikovanja, za prostore izvan zaštite (npr. Krasno).

¹⁴ Lisac, R., Ivanuš, M., Careva, K. (2011): nav. dj.: 462-463.

¹⁵ Knifić Schaps, H. (2013): nav. dj.: 29.

5 Situacija na Velikom Lubenovcu (crtež: R. Lisac prema PGP-u)
 Situation on Veliki Lubenovac (drawing by: R. Lisac according to the special geodetic lining)

6 Situacija na Alanu (crtež: R. Lisac prema PGP-u)
 Situation on Alan (drawing by: R. Lisac according to the special geodetic lining)

U fazi planiranja projekta obnova stanova bila je usmjerena na dvije razine: na makrorazini planirano je ponovno uspostavljanje odnosa prirodnih i antropogenih sastavnica kao ključnog segmenta za obnovu vizure na krajobrazne cjeline planinskih pašnjaka. Osnovna ideja bila je zadržavanje i prezentiranje karakterističnog prostornog rasporeda grupiranjem stanova u manji zaselak s uređenim okolišem kao društvenim prostorom od elemenata tradicionalno prisutnih u krajobrazu (suhozid, put, podzid, šterna i sl.). Sačuvane su fotografije velebitskih još aktivnih planinskih naselja, a izvanredan primjer pružaju obnovljena i revitalizirana planinska naselja u Sloveniji na Velikoj planini u Kamniškim Alpama (sl. 4) i Dedno polje u Triglavskom narodnom parku. Na mikrorazini cilj je obnova pojedinačnih stanova s novom funkcijom u prostoru uz ekološki prihvatljiv boravak u planinskom krajoliku.

Nakon istraživanja katastra, zemljišnih knjiga i pregleda stanja na terenu, djelatnici NPSV-a odabrali su stanove u državnom vlasništvu za koje mogu dobiti pravo korištenja. Pregledom dostupnih povijesnih i suvremenih katastarskih karata, uočeno je da je parcelacija planinskih naselja gotovo nepromijenjena i da ne odgovara stanju na terenu. Unutar velikih katastarskih čestica šumskih prostranstava smještene su manji parcelirani predjeli košarica, pasišta i stanova. Katastarske čestice uglavnom su sitne i najčešće bez pristupnog puta, a često nije ucrtan pristup niti do parceliranih predjela. Stanova je ucrtano manje od zatečenog stanja na terenu, velik broj stanova pastiri su svjesno gradili izvan ili uz rub vlastitih parcela kako bi iste maksimalno iskoristili za ispašu ili vrtove. Nakon evidencije stanova u državnom vlasništvu, preklapanja s katastrom i izrađene Posebne geodetske podloge, rezultat je da je na Velikom Lubenovcu od prvo odabranih 15-ak stanova moguća obnova tek njih četiriju, dok je na Alanu na kraju izlučeno šest stanova.

Na objema lokacijama nije predviđen sustav vodoopskrbe, što se kompenzira izgradnjom po jedne samostojeće šterne za sakupljanje oborinskih voda s krovnih ploha, a oko šterni je organizirano sjedenje i okupljanje. Ne planira se niti sustav sanitarne odvodnje; stoga je predviđena upotreba kompostnih nužnika. Nije predviđeno postavljanje i spajanje na elektroopskrbnu mrežu. U objema cjelinama predviđen je po jedan tzv. pokazni stan, građen tehnikom suhozida, u kojemu je prezentiran i interpretiran život u planini. Pristup parcelama i stanovima planiran je isključivo pješice, s već postojeće javne (Alan) i šumske (Lubenovac) prometnice.

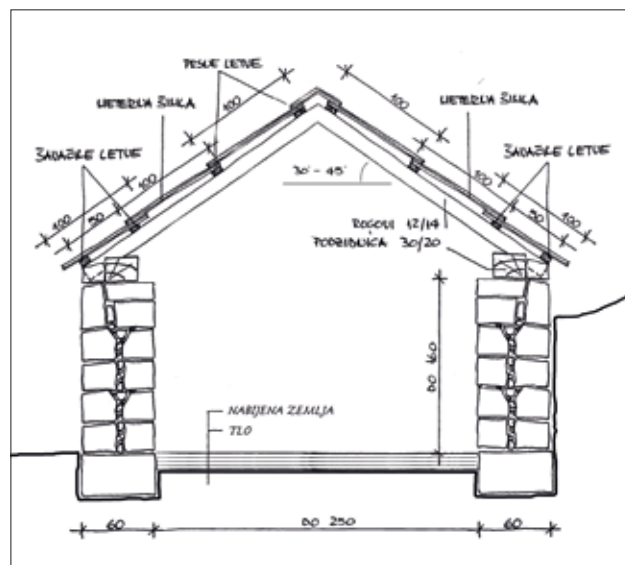
Na Lubenovcu (sl. 5) se obnavlja ukupno četiri stana ukupne bruto površine od 67 m². Pokaznu namjenu ima stan L2 (12,7 m²), smještajnu namjenu imaju stanovi L1 (19 m²) i L3 (18,9 m²), dok je stan L4 (16,4 m²) predviđen za sanitarije i skladišta. Stanovi namijenjeni smještaju (L1 i L3) imat će pećicu na biomasu i dimnjak.

Na Alanu (sl. 6) se obnavlja ukupno šest stanova, ukupne bruto površine od 224,2 m². Pokaznu namjenu ima stan A6 (12,6 m²), stan A2 (65,2 m²) ima javnu namjenu; smještajnu namjenu imaju stanovi A1 (38 m²), A3 (36,6 m²), A4 (53,5 m²), dok je stan A5 (18,3 m²) predviđen za sanitarije i skladišta. Stanovi namijenjeni smještaju (A1, A2, A3, A4) opremit će se ognjištem na biomasu i dimnjakom. Grijanje potrošne tople vode predviđa se kombiniranim kotlom na kruta goriva.¹⁶ Stanovi su namijenjeni potrebama NPSV-a i to u prvom redu za smještaj djelatnika Parka (nadzornici, stručna služba), znanstvenika i suradnika, a zatim i posjetitelja u sklopu interpretacijskih i edukacijskih programa. Stan A2 predviđen je za info-punkt Parka, prodaju ulaznica

16 *** (2012.a): Plan upravljanja okolišem za projekt uspostave osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim parkom Sjeverni Velebit (rekonstrukcija pastirskih stanova na Alanu i Lubenovcu), OIKON, Zagreb, 11.

7 Ostaci pastirskih stanova na Velikom Lubenovcu (foto: M. Ivanuš)
Remains of shepherds' dwellings on Veliki Lubenovac (photo: M. Ivanuš)

8 Karakterističan presjek pastirskog stana *vrhgorja* (crtež: R. Lisac)
Characteristic cross section of shepherd's dwelling, top of the mountain /*vrhgorja*/ (drawing: R. Lisac)

i suvenirnicu. U njemu će biti moguće održavanje prezentacija, radionica i igraonica budući da je planirana ponuda programa za školsku djecu.¹⁷

Izrađen je projekt obnove stanova prema izvornom stanju, uz poštivanje postojećih tlocrta i iz njih izvedenih odgovarajućih gabarita. Različiti modeli obnove stanova predviđeni su za različite stupanjeve zaštite te prilagođeni načinu korištenja objekta i krajobrazne cjeline. Modeli su postavljeni kao primjer koji treba slijediti kod obnavljanja stanova i postavljeni su tako da ovisno o stupnju zaštite čine više ili manje kompromisa između niskog utjecaja na okoliš tradicijske gradnje i suvremenih zahtjeva boravka u planini. Definirani su parametrima materijala, konstrukcije, tehnologije izgradnje i potrebne infrastrukture te načinom korištenja prostora. Svi elementi postavljeni su tako da ih pojedinačni vlasnik stana prilikom obnove može jednostavno slijediti, od jednostavne i dostupne tehnologije i materijala, kao i prihvatljivog načina i standarda korištenja. Svi modeli zadržavaju uređenje okoliša, volumen i gabarite, dimenzije otvora, vanjske materijale i sveukupni izgled građevine prisutan kod izvornog tradicijskog modela.

Za detaljnije definiranje predloženih modela određeni su zasebno načini obnove stanova s pripadajućim tipovima konstrukcije zida, poda i krova. Tip "00" i "01" namijenjeni su za obnovu stanova u strogo zaštićenim krajolicima, u Velikom Lubenovcu. Najstroži tip (zid 00, krov 00, pod 00) namijenjen je za pokazni stan. Zidovi

ovog tipa zidani su tehnikom u suho lomljenim kamenom nepravilnog oblika, ukupne debljine zida 60-ak cm. Kamen je ujednačene veličine osim prvog reda uz tlo i uglovnih kamena. Zidan je s dva lica i ispunom od sitnog kamena. Pod je nabijena zemlja, a krov jednostavna konstrukcija rogova i letvi prekrivenih šindrom. Zid 01 minimalnim kompromisima prilagođava tradicijsku gradnju današnjoj namjeni. Zid je zidan kamenom lomljencem vezanim vapnenim mortom uz mogućnost postavljanja toplinske izolacije i žbukanja unutrašnjeg lica zida. Na podu od kamene podloge postavljene su daske, a jednostavna krovna konstrukcija ranijeg modela zatvorena je drvenom oblogom. Zid 02 namijenjen je za ostale cjeline unutar Nacionalnog parka, u ovome slučaju odnosi se na Alan. Zid je mješoviti od kamena i betona, s nosivim dijelom od betona. Ukupna debljina zida zadržana je na 60-ak cm, a kamen ima dimenzije kao na prijašnjim modelima. Na unutrašnjoj strani postavljena je toplinska izolacija, unutarnja žbuka ili gips-kartonske ploče. U krovnoj konstrukciji izvedena je hidroizolacija, termoizolacija i parna brana. Pod je također osuvremenjen cementnim estrihom s kamenim pločama ili daščanim podom. Posljednji tip, zid 03 namijenjen je za obnovu objekata izvan nacionalnog parka, uz korištenje suvremenih tehnika i materijala koji omogućuju veću slobodu u oblikovanju. Kamen se na zidu pojavljuje, ali u formi oplata na zidu od opeke, blok opeke ili betona, uz sve nužne slojeve izolacije i unutarnje žbuke. U konstrukciji poda također se javljaju svi slojevi, izolacija i podloga prema današnjim standardima građenja. Za ovaj model i područja izvan zaštite omogućuje se istraživati nove oblike odnosa s krajobrazom, izgradnje i održivosti

17 *** (2013.): Projekt "Uspostava osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim Parkom Sjeverni Velebit" – radni materijal za interpretaciju, Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit, 5.

9 Obnovljen stan na Velikom Lubenovcu (foto: R. Lisac)
Restored dwelling on Veliki Lubenovac (photo: R. Lisac)

10 Ruševina pastirskog stana na Alanu (foto: M. Ivanuš)
Ruin of shepherd's dwelling on Alan (photo: M. Ivanuš)

općenito. Prema tome, u oblikovanju nije nužno slijediti sve zadane elemente, niti je poželjno slijepo kopirati stare uzore.

Projekt je izradila tvrtka Banac i Cimaš d.o.o. iz Rijeke, a istovremeno djelatnici Parka stupaju u kontakt s udrugom 4 Grada Dragodid i graditeljem kažuna arhitektom Brankom Orbanićem iz Žminja, uz tradicionalne majstore zidare s grupom najkompetentnijih izvođača radova na tradicijskoj kamenoj arhitekturi koji s velikim entuzijazmom započinju suradnju s Parkom i savjetima pomažu u procesu izrade projektne dokumentacije. Udruga 4 Grada Dragodid u ljeto 2011. organizira prvu radionicu gradnje suhozida na Alanu na kojoj u ulozi mentora sudjeluje udruga Suhozid iz Kolana na otoku Pagu, majstori graditelji memorijalnih kornatskih križeva. Tada su obnovljeni zidovi koji omeđuju pristupni put do stanova u NIP projektu. Radionice se održavaju i idućih ljeta¹⁸ te na svim radionicama aktivno sudjeluju i obnavljaju mnoge suhozidne metre gotovo svi djelatnici Parka (stručne i nadzorne službe) uključujući i tadašnjeg ravnatelja Milana Nekića. U projekt su ugrađene skice tradicijskog namještaja i opreme stanova Branka Orbanića, na čiju inicijativu Park u projekt uključuje i izgradnju vapnenice¹⁹ s namjerom stvaranja zalihe vapna za potrebe gradnje pastirskih stanova, ali naravno i s namjerom popularizacije i revitalizacije zapuštene tradicije i zanata. Zbog mikrolokacijskih uvjeta i specifične konstrukcije vapnenice, izgrađena je u selu Ponori pored Otočca, gdje je

i tradicionalno paljena.²⁰ (sl. 16) Vapnenica je zapaljena u proljeće 2013. godine pod paskom majstora Danila Sekiza, a gradnja vapnenice, njeno paljenje, kontrolirano loženje i gašenje vapna trajalo je sedam dana te je proizvedeno 4 m³ vapna.

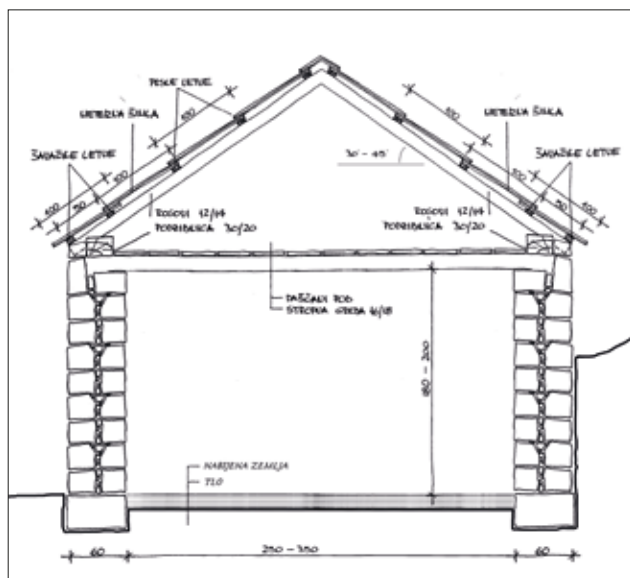
U sklopu izrade projektne dokumentacije, valjalo je sve želje, namjere i planove uskladiti s postojećom i vrlo opširnom zakonskom regulativom.²¹ Tri ključna zakona koja su odredila konačni ishod projekta su tadašnji Zakon o prostornom uređenju i gradnji, Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te Zakon o javnoj nabavi. Idejni projekt izrađen je u listopadu 2010., Odluka Vlade o pravu gradnje na nekretninama RH donesena je u studenom 2010., Rješenje o uvjetima gradnje doneseno je u siječnju 2011., Glavni projekt dovršen je u kolovozu 2011., na koji Konzervatorski odjel u Gospiću izdaje Stručno mišljenje (Alan)

.....
20 Riječ je o vapnenici građenoj na samom rubu vrtače, na tlu od ilovače, zbog bolje izolacije pri paljenju. Ložište je ukopano u rub vrtače te je iznad izgrađena kupola oko koje ograda od drvenih dasaka stvara prostor koji se puni kamenom, od većih komada na dnu prema sitnijim na vrhu građevine. Pletena ograda od grana čini završni prsten vapnenice, a prostor između dasčane i pletene ograde ispunjen je nabijenom ilovačom koja služi kao dodatna izolacija vapnenice. Za predmetnu vapnenicu „ubrano“ je 4-5 kubika kamena i pripremljeno 20 kubika drva za potpalu. U Ponorima je posljednja vapnenica paljena prije Domovinskog rata.

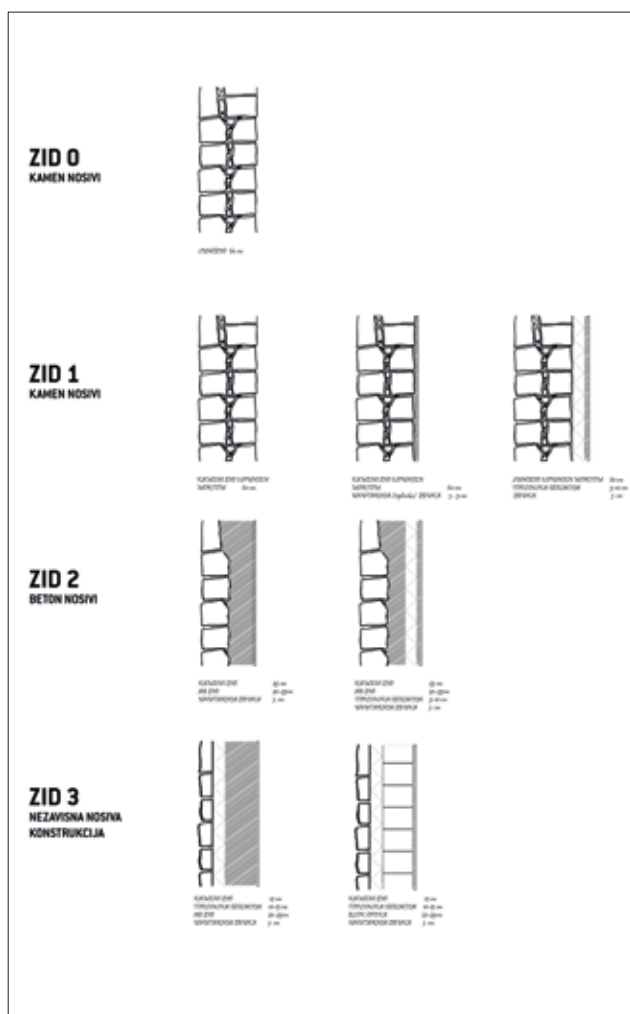
21 Zakon o zaštiti okoliša (NN 110/07), Zakon o zaštiti prirode (NN 70/05, 139/08, 57/11), Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03, 87/09, 88/10, 61/11), Zakon o prostornom uređenju i gradnji (NN 76/07, 38/09, 55/11, 90/11), Zakon o zaštiti od buke (NN 30/09), Zakon o vodama (NN 153/09, 63/11), Zakon o zaštiti zraka (NN 178/04, 110/07, 60/08), Zakon o otpadu (NN 178/04, 153/05, 111/06, 110/07, 60/08, 87/09), Uredba o kategorijama, vrstama i klasifikaciji otpada s katalogom otpada i listom opasnog otpada (NN 50/05, 39/09), Uredba o procjeni utjecaja zahvata na okoliš (NN 64/08, 67/09), Uredba o proglašenju ekološke mreže Republike Hrvatske (NN 109/07), Pravilnik o ocjeni prihvatljivosti plana, programa i zahvata za ekološku mrežu (NN 118/09), Pravilnik o jednostavnim građevinama i radovima (NN 21/09, 57/10, 126/10, 48/11), Pravilnik o gospodarenju građevnim otpadom (NN 38/08), Pravilnik o energetske certifikiranju zgrada (NN 36/10), Tehnički propis o racionalnoj uporabi energije i toplinskoj zaštiti u zgradama (NN 110/08 i 89/09), Zakon o zaštiti od svjetlosnog onečišćenja (NN 114/11) (***2012.a: nav. dj.: 4).

.....
18 Tema radionice održane 2012. bila je obnova dijela Premužićeve staze; 2013. ponovno na Alanu obnavljani su zidovi i podzidi, odnosno okoliš stanova, a održana je radionica izrade šindre koju su prezentirali djelatnici obrta Etno šindra iz Saborskog.

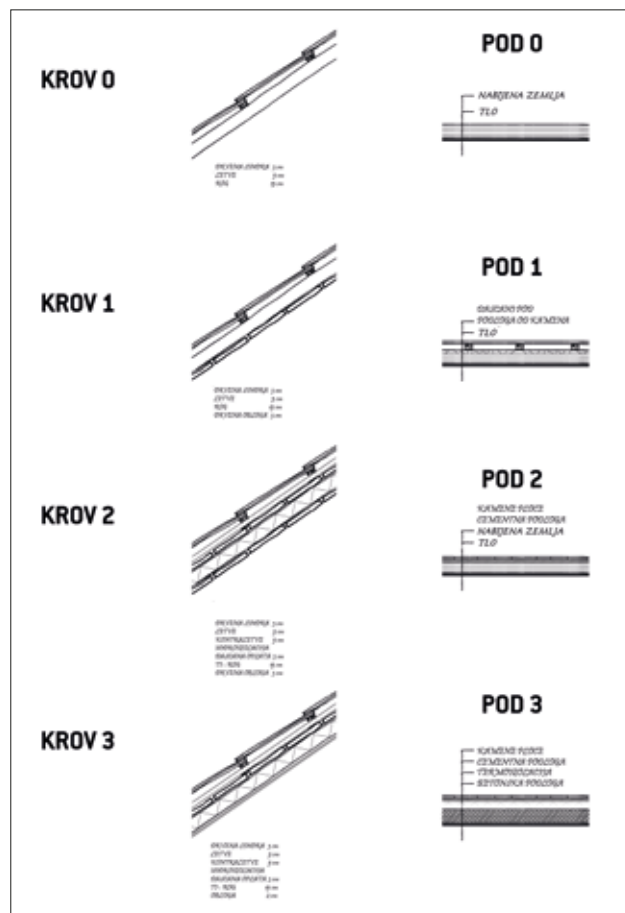
19 Lokalni naziv za vapnenicu u Ponorima je japjenica, a u Krasnu japlenica.

11 Karakterističan presjek stana *nadgorja* (crtež: R. Lisac)
Characteristic cross section of dwelling, over the mountain /*nadgorja*/ (drawing: R. Lisac)

12 Tipovi konstrukcije zida (crtež: R. Lisac)
Types of wall construction (drawing: R. Lisac)

13 Tipovi konstrukcije krova i poda (crtež: R. Lisac)
Types of roof and floor construction (drawing: R. Lisac)

i Prethodno odobrenje za građenje (Lubenovac) u prosincu 2011. godine. Temeljem Zakona o javnoj nabavi²² natječaj za izvođača radova raspisan je u jesen 2012. godine.

Uložen je velik napor i velika doza kreativnosti za objašnjavanje i rješavanje problema prilagodbe tradicijskih metoda gradnje i oblikovanja današnjoj zakonskoj regulativi i standardima građenja. Počevši od smještaja objekata, dakle i planiranja obnove objekata smještenih na samom rubu parcele ili čak i djelomično preko ruba parcele, danas zakonski potpuno neprihvatljivim principom pozicioniranja objekata na građevinskoj parceli. Problem je riješen minimalnim izmicanjem problematičnih objekata kako bi ipak cijeli stan bio na jednoj parceli, dok je gradnja na samom rubu prihvaćena, uz dodatno objašnjenje velebitske parcelacije i tradicijskog korištenja prostora. Odabrane parcele nemaju zakonom predviđen osiguran pristup, a visine ulaznih otvora i stropova planirane su na tradicijski maksimalnih 180 cm, što nije u skladu s današnjim propisanim standardima. Nadalje, riječ je o obnovi i izgradnji objekata bez planiranog priključka na komunalnu infrastrukturu i uvođenja

²² Zakon o javnoj nabavi (NN 90/11).

14 Pogled na obnovljene stanove na Alanu (foto: R. Lisac)
View of the restored dwellings on Alan (photo: R. Lisac)

15 Radionica suhozida na Alanu 2011. (foto: M. Ivanuš)
Dry stone workshop on Alan 2011 (photo: M. Ivanuš)

instalacija te izvedba minimalne izolacije objekata. Pri obnovi stanova dopuštena su manja odstupanja gradnje u odnosu na postojeće lokacije ruševina stana kako bi se ispoštovalo stvarno katastarsko stanje na terenu. Budući da je Veliki Lubenovac zaštićeno kulturno dobro, podliježe Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara temeljem kojeg neki specifični zahtjevi gradnje mogu biti opravdani kao što su visine ulaza i stropova i izostanak prozora, što je bilo teže opravdati za lokaciju na Alanu. Ključnom se pokazala dobra suradnja s Upravnim odjelom za graditeljstvo, zaštitu okoliša i prirode – Ispostave Senj koji je davao dozvolu za gradnju, odnosno Rješenje o uvjetima građenja.

Nakon uspješno ishodovane sve potrebne dokumentacije za gradnju, raspisan je natječaj za izvođača radova. Budući da je Veliki Lubenovac kulturno dobro i podliježe Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, prema članku 100. radove na kulturnom dobru smije izvoditi tvrtka s dopuštanjem za rad na kulturnim dobrima. Ova odredba uvrštena je u zakon kao osiguranje kvalitete radova na kulturnoj baštini i garancija znanja, vještine i opreme izvođača radova. U ovoj prilici za izvođenje radova natjecale su se tvrtke s dopuštanjem za rad i iskustvom u zidanju kamenom i kamenarskim radovima. Međutim, postupak dobivanja dopuštenja za rad ne prepoznaje razliku u tipologiji kamenarskih radova i tehnikama zidanja. Natječaj za izvođača raspisan je prema Zakonu o javnoj nabavi koji, unatoč drugačijim tumačenjima, ipak za osnovni kriterij odabira uzima najnižu cijenu navedenih radova. U procesu odabira izvođača radova pristigli dokumentaciju pregledavaju i ocjenjuju stručnjaci Svjetske banke iz njihova sjedišta u New Yorku. I tada se počinjemo sve više udaljavati od majstora graditelja suhozida. Od planinske doline do korporativnog sjedišta Svjetske banke, u labirintu zakonskih odredbi kristalizira se

problem i polarizacija: tko smije, a tko zna graditi suhozid? Naime, suhozide je gradio seljak uz pomoć minimalnog i priručnog alata. Naoko vrlo jednostavna tehnika ipak zahtijeva specifična znanja koja se empirijski prenose i danas ne postoje u graditeljskim kurikulumima. Samih nositelja znanja sve je manje, stoga znanje koje je nekoć bilo opće danas čuvaju od zaborava udruge i pojedinačni majstori graditelji, koji zbog administrativnih odredbi najčešće ne mogu zadovoljiti kriterije za dobivanje dopuštenja za rad na kulturnim dobrima niti su u mogućnosti dostaviti opsežnu dokumentaciju o poslovanju tvrtke nužnu za natječaje prema Zakonu o javnoj nabavi. Stoga danas specifične prakse i znanja o tradicijskoj gradnji ostaju u domeni specijaliziranih udruga koje u konačnici mogu djelovati isključivo na edukativnoj razini transgeneracijskog prijenosa znanja zainteresiranim grupama.

IZVEDBA STANOVA

Zbog kratke građevinske sezone u vršnoj zoni Velebita, sezone koja se gotovo preklapa s nekadašnjom sezonom pašarenja, planirani početak radova bio je predviđen u svibnju, no zbog komplikacija pri odabiru izvođača, uloženi žalbi i dodatnih konzultacija radovi su pokrenuti tek početkom srpnja i trajali su do kraja listopada. Izvođač radova je tvrtka Minigradnja d.o.o. iz Vodica, tvrtka s iskustvom i referencama za rad u kamenu, međutim, na Velebitu se susreću s gradnjom u suhozidu, ćudljivim vremenom, kratkom građevinskom sezonom, teško dostupnim gradilištima te nedostatnom dokumentacijom na razini izvedbenog projekta. Budući da zakon nije uvjetovao izradu izvedbenog projekta, a financijske mogućnosti NPSV-a nisu dopuštale dodatne troškove, ta razina dokumentacije nije izrađena, što se u završnoj fazi obnove pokazalo kao velik problem. U vrijeme

16 Paljenje vapnenice u selu Ponori (foto: T. Devčić)
Igniting the limekiln in the village of Ponori (photo: T. Devčić)

17 Alan, pogled na lokaciju prije obnove stanova (foto: M. Ivanuš)
Alan, view of the location prior to restoration of the dwellings (photo: M. Ivanuš)

planiranja NIP-a, pod vodstvom nadležnog Ministarstva zaštite okoliša i prirode, izrada dokumentacije i ishodovanje svih potrebnih dozvola odvijalo se prema prioritetima, u brzom tempu i zadanim rokovima, a u vrijeme gradnje odluke o detaljima i problemima s razine izvedbenog projekta donošene su u hodu. Takav način rada, uz stalan konzervatorski nadzor, odnosno usku suradnju konzervatora i izvođača, u većini slučajeva pokazao se uspješnim. Iako je u slučaju gradnje na Velebitu navedena suradnja trebala biti imperativ, konzervatorski nadzor građevinskih radova na stanovima je izostao.

Velebitski stanovi građeni su lokalnim kamenom vapnencem, kamenom iz neposrednog okoliša. Međutim, danas nije moguće koristiti kamen iz neposrednog okoliša budući da je zabranjena eksploatacija kamena na cijelom prostoru Parka prirode Velebit. Kamen za gradnju dovezen je iz zadarskog zaleđa, najbližeg kamenoloma u kojemu se kamen ne vadi dinamitom, što uvjetuje atest kamena za gradnju. Izabran je vapnenac koji odgovara bojom i građom te po svojim sličnim fizičkim i mehaničkim svojstvima. Budući da šrafura zida u arhitektonskom nacrtu nije prikazala razliku u veličini kamena, zid nije zidan tradicionalnim načinom, što bi nalogalo zidanje tehnikom dvostrukog zida s ispunom od manjeg kamena i krupnijim pravilnijim uglovnim kamenom na svim prekidima zidova, dakle ulazima, uglovima, prozorima i nišama stanova.²³ Stanovi su zidani uglavnom ujednačenim i manjim komadima kamena u svim segmentima zida, što ih vizualno čini nezavršenim i nestabilnim, odnosno nedostaju naglašeni uglovi koji su nosivi dijelovi, ali i logičan završetak kamenog zida. Zidovi na Lubenovcu su zidani produženim vapnenim mortom s

minimalnim udjelom bijelog cementa. Na inzistiranje izvođača radova, na koncu su i u pokaznim stanovima, iako je planirana gradnja u suho, zidovi ipak minimalno povezani mortom zbog bojazni od urušavanja za vrijeme boravka u njima i nemogućnosti stalnog popravljivanja i održavanja zidova. Poučeni iskustvom NPSV-a nakon obnove i korištenja planinarskog skloništa Rossijeve kolibe,²⁴ odlučeno je stanove ipak toplinski izolirati i to vanjskom hidroizolacijom na poluukopanim stanovima i slojem kamene vune i žbukom u interijeru. Na podove je postavljen daščani pod ispod kojeg je uređen spremišni prostor kao memorija na tradicionalni trap. Krovna konstrukcija je zatvorena daskama. Na Alanu su izvedeni stanovi prema modelu 02, uz kameno-betonske zidove s unutarnjom toplinskom izolacijom ispod gips-kartonskih ploča.

Na nekim je stanovima pozicija roga nezgodno postavljena u sredini vrata i spušta se preko nadvrtnika, čime je još više smanjena visina ulaznog otvora u stan, ponovno detalj koji je mogao biti spretnije riješen na razini izvedbenog projekta, projektantskog nadzora ili u komunikaciji s konzervatorom u vrijeme gradnje krovne konstrukcije i postavljanja greda. Za pokrov je korištena kalana šindra od jelovine iz Saborskog. Svaka pojedina daščica impregnirana je fungicidom, slagana u dva sloja i radi dodatne zaštite prebojena. Šindra je tonirana tamnosivim lazurnim premazom, najsliknijim prirodnim patiniranom tonu šindre. Razlog za bojenje je promjena načina korištenja stanova, točnije, prestanak kuhanja na otvorenoj vatri, što bi rezultiralo

²³ Bodrožić, S., Bubalo, F., Frangeš, G., Renić, M., Šrajer, F., (2013): Gradimo u kamenu Priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje, 4 Grada Dragodid, Slobodna Dalmacija, Split, 63-64.

²⁴ Planinarsko sklonište Rossijeve kolibe smješteno je na Premužicevoj stazi otprilike na pola puta između Zavižana i Alana, mali je kameni objekt izgrađen po uzoru na pastirske stanove, s nedavno obnovljenim interijerom. Nakon uklanjanja stare termoizolacije, koja je bila puna vlage, ideja je bila zadržati gole kamene zidove, no pokazalo se da objekt gotovo nije moguće zagrijati. Naime, nema vanjske hidroizolacije temelja, stoga je na kamene zidove ipak postavljen sloj hidroizolacije radi lakšeg zagrijavanja objekta. U planinarskim skloništima boravi se vrlo kratko, najčešće preko noći te je nužno brzo ugrijati prostor, što goli kameni zidovi ne omogućuju.

18 Alan, pogled na obnovljene stanove (foto: R. Lisac)
Alan, view of the restored dwellings (photo: R. Lisac)

19 Veliki Lubenovac, pogled na dolinu - total (foto: M. Ivanuš)
Veliki Lubenovac, view of the valley - total (photo: M. Ivanuš)

unutarnjom impregnacijom šindre i njenom zaštitom. Današnji krovovi pokriveni šindrom ipak nemaju nekadašnju dugovječnost i gotovo se može reći da imaju kratak vijek trajanja. Izvedeni krovovi, zaštićeni fungicidom i bojom, svakako će poslužiti kao dodatni test kvalitete proizvodnje šindre u Hrvatskoj, imajući na umu konzervatorsku polemiku o podrijetlu materijala i dilemu o usporedbi kvalitete domaće šindre od jelovine s uvezanom arišovom.

Za infrastrukturne potrebe poput vode i odvodnje, grijanja i elektrifikacije rješenja se razlikuju između Modela 1 na Lubenovcu i Modela 2 na Alanu. Model 1 predviđa tradicionalna tehnološka rješenja i obrasce ponašanja, dok se za Model 2 na Alanu predviđaju jednostavna i ekološka tehnološka rješenja. Naknadno iskazana potreba za strujom na Alanu bit će riješena kombiniranim sustavom solarnih panela i male vjetrenjače.

Novi problem predstavlja uređenje interijera koje nužno proizlazi iz funkcije stana odnosno načina korištenja, a zatim i interpretacija nekadašnjeg života i prezentacija projekta koji je i inicijator njihove obnove. Na ovoj detaljnoj razini još se više očituje sukob između izvornog pastirskog konteksta koji se želi interpretirati s jedne strane i zahtjeva za minimalnim komforom i njemu prilagođeno izvedenim stanovima s druge strane.

INTERPRETACIJA I BUDUĆE KORIŠTENJE CJELINA

Koncept interpretacije predviđa dvije strateške odrednice. Alan predstavlja jednu od glavnih lokacija dolaska i kontakta s cjelinama i nacionalnim parkom i za tu lokaciju predviđene su primarno indirektno metode interpretacije poput stalne izložbe o geološkoj, prirodnoj i kulturnoj baštini, davanja identiteta obnovljenim stanovima i slično. Osim kao informativna točka, stanovi se namjeravaju koristiti za

smještaj različitih grupa te održavanje edukacija, radionica, seminara i slično. S druge strane, na Lubenovcu je predviđena isključivo direktna interpretacija pastirskog života, kroz boravak i aktivnosti u samom stanu, kao i u okolišu. U skladu s kapacitetom cjeline i specifično individualnom aktivnosti, predviđene su znatno manje grupe do 8 korisnika koje sudjeluju u što većem broju tradicijskih aktivnosti koje su se na lokaciji odvijale. Riječ je o aktivnostima koje su danas iščezle, ali se nastoje obnoviti uključenjem posjetitelja i prenošenjem tradicijskih znanja i umijeća. Osim spomenutih razlika u izvedbi stanova u odnosu na izvorno stanje koje umanjuje autentičnost interpretacije, javljaju se i konflikti pri planiranju provođenja tradicijskih aktivnosti. Za potrebe ovog pregleda ne ulazi se dublje u njihovu prirodu, već su konflikti samo navedeni i stavljani u kontekst. Na prvoj razini provođenje alpskog stočarenja na lokalitetu u današnjem gospodarskom kontekstu ima niz praktičnih provedbenih problema i dugoročno nije financijski isplativo. Pretpostavka je, prema primjerima iz alpskih europskih zemalja, da se kroz promotivne i turističke aktivnosti Parka ti nedostaci ipak mogu donekle kompenzirati. Na drugoj razini tradicijske aktivnosti se susreću s vrlo krutim zakonodavnim okvirom, posebno vezanim za higijenske i ostale uvjete držanja stoke i proizvodnje tradicijskih proizvoda, koji nisu prilagođeni predviđenoj reaktivaciji tradicijskih aktivnosti u prostoru.

UMJESTO ZAKLJUČKA – O KONFLIKTIMA U PROCESIMA PLANIRANJA I OBNOVE

Kao što se moglo iščitati iz prethodnog pregleda, kroz sve faze (NIP) projekta obnove stanova na Lubenovcu i Alanu uočen je značajan broj konfliktnih situacija u želji da se isti realizira u skladu s postavljenim konzervatorskim i interpretacijskim ciljevima. To je u većoj ili manjoj mjeri

20 Veliki Lubenovac, pogled na obnovljene stanove (foto: R. Lisac)

Veliki Lubenovac, view of the restored dwellings (photo: R. Lisac)

negativno utjecalo na razvoj projekta i na same rezultate smanjujući mu kvalitetu i izvornost, povećavajući cijenu, produžujući potrebno vrijeme realizacije, komplicirajući odnose i aktivnosti koje je bilo potrebno provesti i slično. Neke situacije jednostavno su posljedica razlika koje dolaze s promjenama u načinu života i izgradnje danas u odnosu na izvorno, tradicijsko stanje. One su neminovne, zahtijevaju kompromise i kroz njih učimo o tradicijskom životu, o suvremenom u tradicijskom kontekstu, te ponajviše o stvaranju njihovog novog međusobnog odnosa.

Velik broj situacija govori o suvremenom sustavu (u ovom slučaju hrvatskom), posebno zakonodavnom, ali jednako i tehnološkom, tržišnom i procesnom, koji nije prilagođen niti osjetljiv za specifične tradicijske prostore i procese. Konkretni problemi koji su iz toga nastajali sastojali su se od postavljanja nepotrebnih okvira i procedura, dodavanja stranih elemenata u procese, a njihovo kompliciranje je ostavilo negativan pečat na sâm projekt. Treća kategorija problematičnih situacija odnosi se jednostavno na greške, propuste ili nemarnosti do kojih je došlo tijekom realizacije stanova, koji negativno utječu na kvalitetu i udjeljavaju rezultat od željenog i planiranog stanja.

Unatoč svemu spomenutom, projekt u velikoj mjeri odražava prvotnu namjeru obnove kulturne baštine i svi odmaci koji su se pritom dogodili svjedoci su kompleksnog okvira današnjeg društva za procese rehabilitacije ostataka prošlog života koji je u svojoj osnovi vrlo jednostavan i prirodan. Očekivalo se da unutar kompleksnog suvremenog sustava obnova onog jednostavnog i prirodnog neće biti jednostavna i da će vrlo teško ostati izvorna. Obnova velebitskih stanova na Sjevernom Velebitu u sklopu NIP

projekta u tom je smislu vrlo poželjna i edukativna inicijativa, koja nas o spomenutim odnosima na licu mjesta uči i otvara sva relevantna pitanja i dileme za buduće obnove.

Na kraju, obnovljeni stanovi ponovno su se ipak pojavili na nekadašnjim pozicijama u krajoliku Alana i Lubenovca. Kao reminiscencija prošlog vremena, prateći vijugave linije izohipsi, ponovno su smješteni na pozicije čuvara i promatrača života u dolini ispod njih. Još djeluju pomalo ukočeno, navikavaju se na okoliš i čekaju vjetrove i kiše, snjegove i ljeta da ih konačno oblikuju i formiraju, omekšaju im uglove i linije i meko ih smjeste u krajolik.

LITERATURA

- Bodrožić, S., Bubalo, F., Frangeš, G., Renić, M., Šrajder, F., (2013): *Gradimo u kamenu Priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje*, 4 Grada Dragodid, Slobodna Dalmacija, Split
- Crnković, B., Šarić, Lj. (1992.): *Gradenje prirodnim kamenom*, Sveučilište u Zagrebu, Rudarsko geološko naftni fakultet, Zagreb
- Ivanuš, M., Lisac, R., Šušnjić, D. (2009.): *Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara Nacionalnog parka Sjeverni Velebit*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Gospiću
- Knific Schaps, H. (2013.): *Velebit arhitektonski*, UPI2M, Zagreb
- Krivošić, Z. (sine anno): *Ostatci stočarskih stanova na V. Lubenovcu*
- Lisac, R., Ivanuš, M. (2010.): *Krajobrazni uzorci planinskih naselja Sjevernog Velebita*, „*Prostor*“ 78 (2010) 2 (40): 424-437, Zagreb

Lisac, R., Ivanuš, M., Careva, K. (2011.): Pastirski stanovi srednjeg Velebita, „Prostor“ 19 (2011) 2 (42): 424-437, Zagreb

***(2012.): Opis projekta „Uspostava osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim parkom Sjeverni Velebit“, Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit

***(2012.a): Plan upravljanja okolišem za projekt uspostave osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim parkom Sjeverni Velebit (rekonstrukcija pastirskih stanova na Alanu i Lubenovcu), OIKON, Zagreb

***(2013.): Projekt “Uspostava osnovne infrastrukture za upravljanje Nacionalnim Parkom Sjeverni Velebit” – radni materijal za interpretaciju, Javna ustanova Nacionalni park Sjeverni Velebit

Mrežne stranice:

<http://www.dragodid.org>

<http://www.np-sjeverni-velebit.hr>

http://www.tnp.si/narodni_park/

<http://www.velikaplanina.si/Home>

Summary

RESTORATION OF SHEPHERDS' DWELLINGS IN THE NORTHERN VELEBIT (SJEVERNI VELEBIT) NATIONAL PARK – CASE STUDY

The Velebit mountain range, the highest mountain in Croatia, lies as a wall between the regions of Lika, the Croatian Littoral /Hrvatsko primorje/ and Northern Dalmatia. It is approximately 145 km long, in average 14 km wide and covers an area of around 2270 km². Throughout history a characteristic and close relation developed between the activities and built structures and the forces of nature and the environment. The cultural landscape of Velebit, still recognizable today in the space despite its gradual disappearance is the result of alpine livestock breeding by the Bunjevci (South Slavic community and ethnic group) from the second half of the 17th century to the second half of the 20th century.

Today the entire Velebit is a protected nature park within which there are also two national parks, Paklenica at the southern end and Northern Velebit at the northern end. This article is about the area of the Northern Velebit National Park and inclusion in the programme EU Natura 2000 Integration Project – NIP. In the scope of said project the Public Institution Northern Velebit National Park has restored several shepherds' dwellings in state ownership in the aim of creating both conditions for a year-round stay on the ground and revitalizing the specific architectural heritage of the Park. The dwellings located in the Park peak area, at the sites of Alan and Veliki Lubenovac, have been selected for reconstruction and restoration. The topic of this study is to present the specificities of the problems and conflicts in the process of restoration of shepherds' stone and dry stone dwellings within the given circumstances and available mechanisms of modern society. The article presents the planning chronology and the procedures of obtaining construction permits, selecting the contractor and executing construction works in the period from 2009 to 2014. While in compliance with the foreseen legislation and procedure, the final result to a large extent does not meet the expectations and whether the legislative framework and the practice as to reconstruction of specific architectural elements of vernacular architecture are in conformity is being re-examined. Namely, the Northern Velebit National Park has been established in 1999 and from the beginning of its functioning on the territory of the Park the existing forestry structures have been used to

accommodate employees and scientists and therefore the infrastructure necessary for adequate management of the area needed to be built. The opportunity for that presented in the scope of the NIP, prepared in the course of 2009 -2010 by the Ministry of Environmental and Nature Protection. It has been decided that dwellings at two locations, i.e. landscape units at the southern end of the Park, on Alan and Veliki Lubenovac, should be restored thus making possible for the Park employees to stay on the ground all year round. The dwellings on Alan and Veliki Lubenovac are part of a group of dwellings in the Park peak zone (at an altitude of 1300 - 1600 m). They were built in very rough dry stone made of unworked stone, with simple wooden beam roofs put together by rough wooden material and wooden shingles cladding on the substructure. They were built as one storey single-space houses, half dug into the ground, with the entrance oriented towards the valley and laid parallel to contour lines.

At the planning stage, the main idea was to maintain and present the characteristic spatial layout by grouping the dwellings into a smaller hamlet with landscaped environment as a social area using elements traditionally present in the landscape (dry stone, path, retaining wall, stone well /šterna/, etc.). The second level of the project was the restoration of individual dwellings with a new function in the space along with an environmentally friendly stay in the mountain landscape. Following investigation into property relations on Veliki Lubenovac, four of those were selected, while on Alan six dwellings were finally selected for restoration. No water supply or sanitation drainage system and no installation or connection to the power supply system has been foreseen for either location. A so called demonstration house in which life in the mountain is presented and interpreted is provided for in both complexes.

A restoration project for the dwellings was developed according to the original state. Different restoration models have been foreseen for different protection levels and have been adapted to the mode of use of the structure and landscape unit. They were defined by parameters of material, construction, building technology and necessary infrastructure as well as use of the space.

The three key laws that have determined the end outcome of the project are the then Law on Physical Planning and Construction, the Law on Protection and Preservation of Cultural Property and the Law on Public Procurement. Once all the documentation necessary for construction was obtained, a tender was published for the selection of the contractor. Given that Veliki Lubenovac is a cultural property and is subject to the Law on Protection and Preservation of Cultural Property, under Article 100, works on cultural property may only be conducted by companies licenced to work on cultural property. However, the procedure of obtaining a licence to work does not distinguish between the typology of stone works and building techniques. The tender for the contractor published in line with the Law on Public Procurement, despite various interpretations, nevertheless takes the lowest price of said works as the main selection criterion. In a maze of legal provisions a problem and polarisation were crystallized: who is authorised and who knows how to build dry stone? This apparently very simple technique still requires very specific skills which are transferred empirically and today do not exist in construction curricula.

The contractor is a company with ample experience and references in working with stone, but on Velebit it comes across construction in dry stone, moody weather conditions, a short construction season, difficulties of accessing construction sites and unavailable final architectural design with rendered details. Since developing of the final design was not a requirement under the law and since

the financial resources of the Northern Velebit National Park did not allow for additional costs, that documentation was not which proved to be a huge problem at the final stage, and eventually there was also no conservation supervision over construction works on the dwellings.

This situation illustrates the contemporary system (in this case the Croatian one), in particular the legislative one, but equally so the technological, market and procedural one, as non-adapted and insensitive to the specific traditional spaces and processes. The concrete problems ensuing therefrom consisted in setting unnecessary frameworks and procedures, adding foreign elements to the processes, while all of this being quite complicated resulted in a negative impact on the very project. Despite all the above, the project reflects to a large extent the initial intention of restoring cultural heritage, while all the offsets that have occurred in the process witness to the complex framework of today's society for the processes of rehabilitation of a past life which is essentially very simple and natural. Within a complex contemporary system, restoration of the simple and natural was not expected to be without difficulty and to remain original. In that respect restoration of the Velebit dwellings on the Northern Velebit in the scope of the NIP is a very desirable and educational initiative from which we learn on the spot about the above mentioned relations and which opens all the relevant issues and dilemmas as to future restoration projects.

Ana Mlinar

Obnova Vaclavekovog mlina u Piljenicama

Ana Mlinar
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, Mesnička 49

UDK: 725.42.025.4:664.71(497.5Piljenice)
39(497.5-37Lipovljani):664.71
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 28. 3. 2013.

Ključne riječi: mlin vodenica, konzervatorske smjernice, kulturna baština, revitalizacija, kulturni turizam, ekologija, edukacija.

Key words: watermill, conservation guidelines, cultural heritage, revitalisation, culture tourism, ecology, education.

Mlin obitelji Vaclavek u Piljenicama smješten je uz vodotok rijeke Pakre i jedini je obnovljeni mlin vodenica u posljednjih dvadesetak godina na području Moslavine i Posavine. Mlin je bio u funkciji neprekidno do 1997. godine, a od tada radi samo povremeno. Prije petnaestak godina na zgradi i vanjskom postrojenju pojavili su se prvi znakovi propadanja te ga je trebalo obnoviti i osposobiti za daljnji rad. U ovom članku prikazan je tijek sanacije i djelomične rekonstrukcije zgrade i vanjskog postrojenja, a daje se i osvrt na loše stanje mlinova vodenica u Hrvatskoj u nekoliko regija. Govori se o važnoj gospodarskoj i društvenoj ulozi i značenju mlinova vodenica nekada te se pokušava pronaći način njihove revitalizacije i uklapanja u kulturnu i turističku ponudu danas. To je nužno jer, osim utilitarne, mlinovi imaju višestruku vrijednost budući da su dio graditeljske, tradicijske i tehničke baštine kao što su i dio kulturnog i prostornog identiteta.

MLINOVI VODENICE ZA MLJEVENJE ŽITARICA

Voda je oduvijek bila privlačan element i u blizini vode zbog njezine višestruke i nezamjenjive primjene nicala su brojna naselja i razne nastambe. Osim za osnovne životne potrebe, korištena je i kao pogonska energija pa su na njoj građene pilane, košiči za ispiranje tekstila, suknare, hidroelektrane i mlinovi vodenice.

Podsjetimo se da je mlin vodenica naprava ili mehanizam sastavljen od dva velika kružna kamena između kojih se žitarice (negdje koštice ili druge sirovine) usitnjavaju u brašno. Cijeli pogonski mehanizam sastavljen je od vanjskog i unutrašnjeg postrojenja. Gornji kamen pokreće snaga vode preko vanjskog kola i prijenosnoga mehanizma,

a donji kamen kao i ostali dio postrojenja statičan je i u pravilu je smješten u natkrivenoj zgradi.

Vanjsko postrojenje sastoji se od dijelova koji su u funkciji regulacije visine vode i navođenja na kolo te samog kola. Unutrašnjem postrojenju pripada prijenosni mehanizam koji snagu vode pretvara u radnu energiju, odnosno onu koja melje, a to su remenice, zupčanici, osovine i dva kamena. Unutrašnjem postrojenju pripada i pomoćni pribor kao što je *kištra* (drveni sanduk) za skupljanje brašna, vaga i nekoliko manjih pomagala. Mlinom se naziva glavni radni dio postrojenja s kamenima, a često se termin *mlin* koristi za zgradu u kojoj se nalazi postrojenje, dok se u lokalnim govorima koriste termini *malenica*, *mlinica*, *melin* i sl. Veličina zgrade varira od onih sasvim malih dimenzija i jednodimenzionalne unutrašnjosti do većih zgrada koje mogu biti čak i katnice. U malim mlinovima, često zvanim *potočarima*, u zgradi se nalazi jedno postrojenje, a na većim vodotocima i u većim zgradama zna biti i do desetak postrojenja. Ako su zgrade dvodimenzionalne, pa je u jednoj prostoriji postrojenje, tada druga služi mlinaru za privremeni odmor i boravak. U slučaju većeg i višedimenzionalnog objekta, prostorije se koriste za stalno stanovanje cijele mlinareve obitelji, a često su namijenjene i za duži boravak i noćenje onih ljudi koji su dovezli žito na mljevenje i čekaju da bude samljeveno.¹

ULOGA MLINOVA U ŽIVOTU I PRIVRJEĐIVANJU, NEKADA I DANAS

Da su mlinovi imali veliko značenje u široj društvenoj zajednici, potvrđuje i činjenica da su često putovi, ceste ili mikrolokaliteti dobivali naziv temeljen na korištenju riječi

.....
¹ Ovdje ne ulazim u tipologiju prema drugim kriterijima niti zgrada niti postrojenja, kao ni drugih elemenata, budući da je ta tema vrlo široka, nego dajem osnovnu podjelu s najnužnijim informacijama kao uvod za priopćenje o jednom od rijetkih obnovljenih mlinova.

1 Položaj naselja Piljenice i

Vaclavekovog mlina na geografskoj karti

Location of the village of Piljenice and Vaclavek Mill on the map

mlin. Na primjer: *Mlinarski put*, *Mlinarska cesta*, a dijelovi naselja *Mlinari*, *Mlinovi* i sl.

Važnost mlinova za svakodnevni život bila je vrlo velika zbog činjenice da su proizvodili brašno kao elementarnu namirnicu za prehranu ljudi i stoke, a također su bili bitni kao sredstvo za privrjeđivanje mlinareve obitelji. Mlinari su zarađivali uzimajući usur, odnosno deseti dio od done-sene količine žitarica ili brašna.² To nikako nije bila velika ni lako stečena nagrada, naime mlinar je morao održavati zgradu, oštiti kamen, popravljati sve dijelove vanjskoga i unutrašnjega postrojenja, jer je brašno trebalo zadovoljiti kvalitetom i finoćom mliva. Morao je obavljati i sve poslove vezane uz vodotok, od čišćenja do ishođenja koncesije, brinuti se o „pomeljavcima“ (ljudima koji su donijeli žito na mljevenje), čak im i kuhati te brinuti o njihovoj zaprezi i osigurati im hranu za konje. Mlinovi su imali značajnu ulogu u društvenom životu, jer su bili mjesto sastajanja gdje se u dugim razgovorima raspravljalo o ozbiljnim temama, ali i mjesto održavanja zabava. Bili su i omiljena okupljališta mladeži koji su se čekajući da se žito samelje upoznivali, razgovarali o novostima, poslovima i obvezama, a često bi i zapjevali i zaigrali kolo.

U prilog značajnoj ulozi i vrijednosti mlinova danas ide činjenica da ih pokreće snaga vode. Današnje ekološki osviješteno društvo svjesno je da je voda ekološki čista i prihvatljiva energija koja je i ekonomski isplativa jer je besplatna. Brašno je daleko kvalitetnije od onog dobivenog u velikim industrijskim elektromlinovima, pa su to

razlozi zbog kojih su mlinovi u zadnje vrijeme sve traženiji i zanimljiviji.

Premda je mlinarenje nekada bilo vrlo značajno zbog egzistencijalnih razloga, pa je teško i zamisliti nekadašnji život bez mlinova, zadnjih pedesetak godina mlinovi na pogon vode sasvim su zanemareni. Zamrle su sve njihove funkcije u privrjeđivanju kao i na društvenoj razini. Sigurno je da njihova revitalizacija danas može biti vrlo zanimljiv sadržaj u turističkoj ponudi, kao i u modernoj, ekološkoj proizvodnji hrane, pa bi kroz ta područja mogli ponovno postati funkcionalni i dobiti novu ulogu i značenje u suvremenom životu.

STANJE MLINOVA VODENICA U HRVATSKOJ NA PRIMJERIMA NEKOLIKO REGIJA

U svim kulturnim arealima Hrvatske postojale su vodenice i radile su stoljećima, od vremena antike pa sve do šezdesetih godina 20. stoljeća. Bilo ih je bezbroj, kako na brzim planinskim potocima, tako i na rijekama sporog toka kao što su Sava i Mura.³ Radeći na rekognosciranju kulturne baštine za različite studije, kao na primjer podloge za prostorne planove, zaključeno je da su mlinovi vodenice uglavnom u lošem stanju ili su sasvim srušeni, a u cijelosti je sačuvan samo poneki. Među njima je rijetko koji u pogonu. Razloga za takvo stanje ima nekoliko, a glavni je uvođenje električne mreže u naselja, odnosno na okućnice te izgradnja mlinova na pogon novog energenta - električne struje. To se dogodilo sredinom 20. stoljeća pa se od tada

2 Klaić, B. (1974.): Veliki rječnik stranih riječi, Zora, Zagreb.

3 Freudenberg, A. (1972.): *Kako narod gradi*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb (str. 230-232).

2 Satelitski snimak naselja Piljenice s rijekom Pakrom (preuzeto s: Google Earth)

Satellite shot of the village of Piljenice with the Pakra River (downloaded from: Google Earth)

vodenice sve rjeđe koriste, a 1970-ih godina mahom prestaju s radom te propadaju u smislu arhitekture i postrojenja. Uvođenje električne energije donijelo je vlasnicima olakšicu budući da se mlinovi počinju graditi na okućnici, a često se postrojenje montira u neku postojeću zgradu. Paralelno s tim zanemarivane su vodenice koje su bile izgrađene nešto dalje od kuća. Od nekih naselja bile su udaljene i više kilometara, a često su bile locirane na nepristupačnim terenima kao što su kanjoni rijeka i slično.

Drugi veliki razlog za prestanak rada i propadanje vodenica je kaptiranje izvora i vodotoka. Naime, mnogi su usmjereni u javne vodovode. Česti razlozi su i zatrpavanje ili preusmjeravanje vodotoka zbog prenamjene zemljišta. Nažalost, velik broj potoka i rijeka pretvoren je u kanalizacijske odvođe naseljenih područja.

Indirektan je razlog nekontrolirana i pretjerana sječa šuma, što ima za posljedicu eroziju tla, a vodotoci se povlače u podzemlje ili ostaju bez dovoljnog potencijala za pokretanje mlinova.

Mnogi mlinovi prestaju s radom zbog iseljavanja stanovništva kao i nezainteresiranosti mladih naraštaja za skrb o mlinu i svim poslovima vezanim za njegovo funkcioniranje.

Primjer za loše stanje mlinova i odnos broja postojećih u odnosu na broj obnovljenih pokazuje istraživanje provedeno 2000. godine na vodotocima žumberačkog i samoborskog gorja. Tada je od 186 dokumentiranih vodenica u funkciji bilo samo 18. Ostali su bili manje ili veće ruševine zarasle u šikare i drač.⁴

Što se tiče područja Zagreba, dragocjene podatke pružila je velika izložba s katalogom, održana u Muzeju grada Zagreba od srpnja do studenoga 2005. godine. Autorica izložbe Nada Premerl detaljno je obradila život uz potok Medveščak i njegove pritoke, a u poglavlju o mlinovima opisuje da je potkraj 19. stoljeća na užem području grada Zagreba bilo registrirano 18 mlinova. Navodi da je većina danas neobnovljena ili je posve srušena, te da je obnovljen i prezentiran samo Banićev mlin.⁵ To je jedna od posljednjih vodenica podno Zagrebačke gore koja je u funkciji skoro dva i pol stoljeća, a obnovljena je uz konzervatorski nadzor. Locirana je na južnom rubu Parka prirode Medvednica, uz potok Ribnjak. U sačuvanim pisanim dokumentima mlin i mlinski obrt spominju se 1773. godine. Sadašnja zgrada izgrađena je u drugoj polovini 19. stoljeća. Postrojenje pokreće veliki drveni kotač na horizontalnoj osovinu. Kontinuirano je u funkciji do danas. Nekada je služio za potrebe vlastitoga kućanstva i još desetak susjednih, pa je stoga bio u pogonu i danju i noću. Danas se nalazi u novoj ulozi, u turističkim i edukativnim programima obližnjih vrtića i škola.⁶

Na području Nacionalnog parka Plitvička jezera tijekom 19. i početkom 20. stoljeća Bijela i Crna Rijeka te Korana pokretale su desetak mlinova. Najveći broj je zanemaren i izvan je pogona, a nekoliko ih je stradalo u Domovinskom ratu. Danas funkcioniraju samo dva, jedan u Plitvičkom Ljeskovcu, a drugi u Korani.

4 Ilić, G. (2001.): Vodenice žumberačko-samoborskog kraja, Žumberački krijes 25, Žumberački vikarijat Križevačke biskupije, Zagreb (str. 156-171).

5 Premerl, N. (2005.): *Potok u srcu Zagreba: uz potok Medveščak - od izvora do ušća* (katalog istoimene izložbe), Muzej grada Zagreba, Zagreb (str. 24-28)

6 Premerl, N. (2005.): nav. dj.

3 Piljenice, dio naselja uz vodotok rijeke Pakre (foto: A. Mlinar)

Piljenice, part of the village along the watercourse of the Pakra River (photo: A. Mlinar)

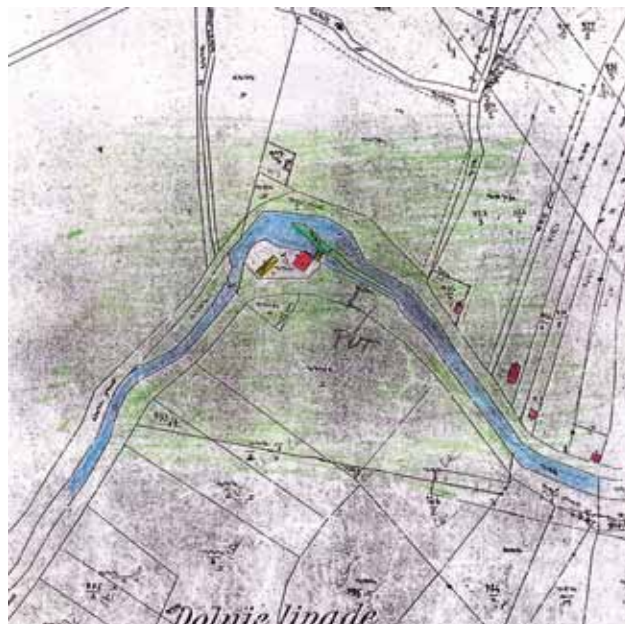
Mlin vodenica obitelji Končar u naselju Plitvički Ljeskovac pokreće drveni kotač tipa žličara (kašikara). U manjoj zgradici građenoj kamenom i daskom, pokrivenoj tradicijskim pokrovom od kalanih daščica - „šimlom“ - nalaze se dva mlinska postrojenja i otvoreno ognjište. Vlasnik vodi brigu o održavanju, a rado pokazuje zgradu, postrojenje i način mljevenja na veliko zadovoljstvo posjetitelja Parka.⁷

U poslijeratnoj obnovi razorenih plitvičkih naselja detaljno je obnovljen Špoljarićev mlin u naselju Korana. Krovnište je pokriveno „šimlom“, a rekonstruirani su stropovi, podovi, stolarija, vanjska i unutrašnja obrada ziđa. Mlinareva soba opremljena je pripadajućim inventarom za odmor i održavanje postrojenja. U „mliništu“ se nalaze tri mlinska postrojenja koja pokreće kotač s vertikalnom osovinom i velikim žlicama dubljenim u drvu. Današnja uloga mlina je višestruka. Osim što melje za nekoliko obitelji, mlin je i dio kulturne baštine prezentiran javnosti kroz turističku ponudu. Edukativni je primjer korištenja vodene snage na obiteljskom gospodarstvu. Primjer je tradicijskog privrednog objekta koji pokreće pogonsko sredstvo u skladu s međunarodnim propisima očuvanja Nacionalnog parka. Jedan je od rijetkih sadržaja iz prošlosti koji pomaže da danas bolje razumijemo život s prirodom i koji potiče pozitivniji odnos prema kulturnim vrijednostima Nacionalnog parka.⁸

Na rijeci Gacki, u naselju Sinac kod Otočca, u razdoblju od 1998. do 2006. godine obnovljeno je desetak zgrada, među kojima šest mlinova vodenica. Tada je evidentirano dvadesetak mlinova, od kojih su samo dva bila u pogonu.

7 Mlinar, A. (2009.): Obnovljeni i prezentirani objekti tradicijskoga graditeljstva u Nacionalnom parku Plitvička jezera. *Zbornik radova, Znanstveno-stručni skup Nacionalnog parka plitvička jezera povodom 60. g. od osnivanja i 30. g. od upisa na UNESCO-vu Listu svjetske kulturne i prirodne baštine*, Plitvička jezera, 2011. (str. 318-328).

8 Mlinar, A. (2006.): Mlin-vodenica u obitelji Špoljarić (naselje Korana, Nacionalni park Plitvička jezera), *Etnološka tribina. Godišnjak hrvatskog etnološkog društva 2*, Vol. 36, Zagreb (str. 200-202).

4 Izvod iz katastarskog plana, kč. br. 990, k.o. Piljenice (Državna geodetska uprava, Odsjek za katastar nekretnina Novska)

Excerpt from the cadastre plan, cadastre plot number 990, cadastre municipality of Piljenice (State Geodetic Administration, Section for Real Estate Cadastre Novska)

Inače tijekom 19. stoljeća na rijeci Gacki i njenim pritokama radilo je oko šezdeset vodenica, a u njima su mljeli žito stanovnici naselja Krbave i Like. Na oštećenim mlinovima vodenicama provedeni su radovi sanacije s manjim ili većim zahvatima. Izvedene su i rekonstrukcije već posve destruiranih zgrada uz maksimalno korištenje izvornoga tradicijskoga materijala i tehnike izvedbe. Zgrade imaju nekoliko zajedničkih karakteristika: napravljene su od planjki, postavljene na temelje od kamena klesanca, dvostrešnih su krovništa i pokrivene su „šimlom“. Vanjsko kolo je drveno, tipa žličara. Unutrašnjost je dvoprostorna, i svi imaju između dva i četiri radna postrojenja. U prvom, ulaznom prostoru nalaze se mlinska postrojenja, a u drugom dijelu zgrade je mlinareva sobica.⁹

U prethodnom poglavlju navedeni su obnovljeni mlinovi na kojima su provedeni radovi sanacije ili rekonstrukcije. Unatoč solidnom broju obnovljenih zgrada, taj broj bi mogao biti veći da ne postoji niz prepreka koje su zajedničke za tradicijsku graditeljsku baštinu. Najčešće su to neriješeni vlasnički odnosi i nedostatak financijskih sredstava te niz drugih problema s kojima se konzervator susreće u postupku obnove.¹⁰ Mnogobrojni mlinovi na pogon vode intenzivno su radili sve do šezdesetih godina 20. stoljeća. Nažalost, danas su u lošem stanju ili su sasvim srušeni.

9 Mlinar, A., Kranjčević, M., Prša, J. (2004.): *Mlinice i mlinarenje na Gacki*, Turistička zajednica grada Otočca, Otočac.

10 Španiček, Ž. (1999.): Obnova ratom oštećenoga tradicijskoga graditeljstva u istočnoj Hrvatskoj. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 24/1998,25/1999*. Zagreb (str. 101).

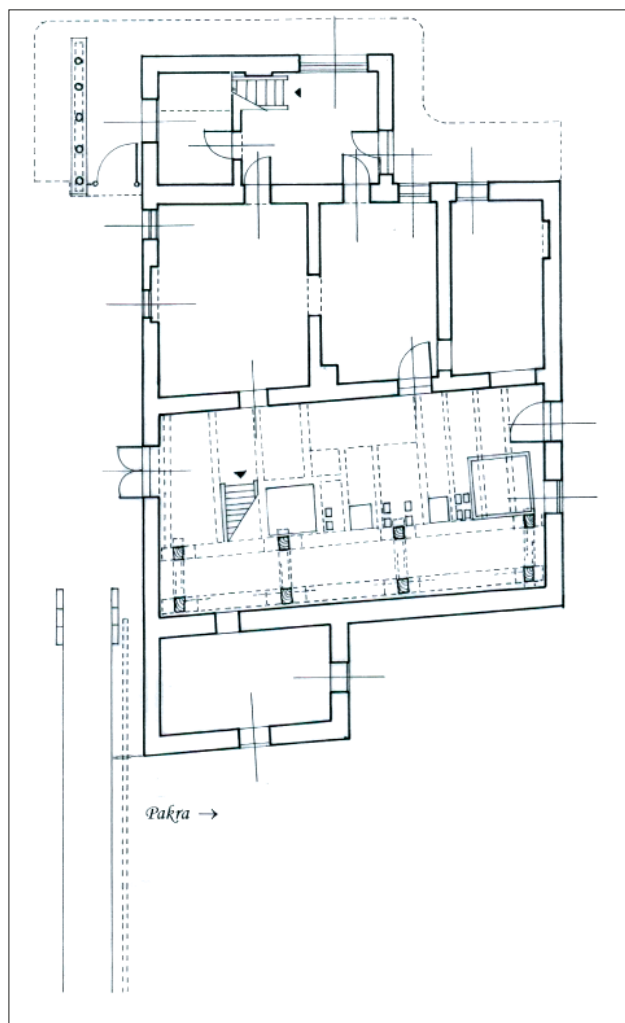
5 Satelitski snimak Vaclavekovog mlina. Pozicija okućnice u prirodnom ambijentu (preuzeto s: Google Earth)

Satellite shot of Vaclavek Mill. Position of plot in natural setting (downloaded from: Google Earth)

Među njima je rijetko koji u pogonu, a još su rjeđi oni koji su ispravno i detaljno obnovljeni.

LOKACIJA VACLAVEKOVOG MLINA - VALORIZACIJA NASELJA

Vaclavekov mlin nalazi se u naselju Piljenice, u sjeverozapadnom dijelu sisačko-moslavačke županije, između Kutine i Lipovljana (sl. 1). Naselje Piljenice formirano je u većoj zaravni uz donji tok rijeke Pakre. Izdužene je linijske strukture, a okućnice su izgrađene stambenim i gospodarskim zgradama, nanizane relativno kompaktno uz seoski put koji prati rijeku, uglavnom uz njezinu lijevu obalu (sl. 2). Uz desnu obalu situirano je samo nekoliko okućnica te kapela sv. Ivana Nepomuka i seosko groblje. Od drugih javnih i zajedničkih objekata u selu se nalaze osnovna škola i vatrogasni dom. Uz prevladavajuću novu izgradnju, od ukupnog broja kućišta kojih ima oko stotinjak očuvano je desetak tradicijskih okućnica na kojima su drvene zgrade. Dvorišta su ograda, zasađena voćaricama i ukrasnim biljem, a u produžetku parcela su vrtovi i obrađene površine. U neposrednoj blizini kapele nalazi se nekoliko zidanih prizemnica građenih početkom stoljeća sa secesijskim ukrasima na pročelju. Naselje je relativno visoko valorizirano zbog očuvane izvorne matrice i volumena te pripadajućih obradivih površina kao i zbog vrijednosti prirodnog ambijenta, a to je vrlo slikoviti vodotok s raslinjem. Na vodotoku se nalazi nekoliko mostova, što naselju daje kvalitetne ambijentalne specifičnosti. Cijela seoska struktura s vodotokom, mostovima i okućnicama ostavlja

6 Tlocrt zgrade: prizemlje u mj. 1:100 (crtež: D. Krenenić)

Floor plan of the building: ground floor in scale 1:100 (drawing: D. Krenenić)

dojam uređenosti i vrlo je slikovita (sl. 3). Prema kazivanju stanovnika, Pakra je krajem 19. stoljeća bila biološki čista rijeka s mnogo pješčanih sprudova koji su korišteni za sunčanje i kupanje, a pokretala je snagom vode oko 40 mlinova vodenica.

Danas u naselju postoje tri mlina. Prvi, Tošov mlin, krajem 19. stoljeća osim za mljevenje žita služio je i za proizvodnju električne energije za rasvjetu sela. I danas je u funkciji, a koristi se samo za mljevenje žita. Drugi mlin je isključivo u stambenoj funkciji. Treći, Vaclavekov mlin, prema kriteriju očuvanosti izvornih karakteristika je najočuvaniji, a u razdoblju od 2006. do 2009. godine zgrada i mlinsko postrojenje su obnovljeni i djelomično rekonstruirani.

STANJE NA PARCELI I VREDNOVANJE ZGRADE I AMBIJENTA

Vaclavekov mlin je izdvojen izvan glavne seoske aglomeracije, lociran uz lijevu obalu rijeke Pakre, a u sastavu

7 Zgrada mlina prije obnove - duže glavno pročelje, stanje 2005. (foto: A. Mlinar)

Mill building before restoration – longer main facade, condition in 2005 (photo: A. Mlinar)

8 Zgrada i drveni most iznad brane, stanje 2007. (foto: Z. Bogdanović)

Building and wooden bridge above the dam, condition in 2007 (photo: Z. Bogdanović)

je okućnice na broju 72. Parcela je u obliku izduženoga pravokutnika, a s dviju strana je omeđena vodotokom (sl. 4). Dijelom je travnata, a dijelom zasađena autohtonim raslinjem među kojim dominira stari hrast (sl. 5). Okućnica je okružena prirodnim ambijentom - šumom i vodotokom, a na njoj se osim mlina nalaze još četiri gospodarska objekta: pčelinjak, svinjac s kokošinjcem, staja i spremište za čamce. Sklop je valoriziran vrlo visoko s obzirom na to da nije narušen novogradnjama, a sve su zgrade izvedene na tradicijski način i do danas su neizmijenjene. Inventurirana je 2000. godine u okviru rekognosciranja kulturne baštine radi izrade specijalizirane studije s konzervatorskim uvjetima i modalitetima zaštite kulturne baštine od ekstremnih voda rijeke Save i njezinih pritoka. Studijom zaštite obuhvaćen je potez od granice Hrvatske sa Slovenijom, tj. baština na području zagrebačke i sisačko-moslavačke županije zaključno do brodsko-posavske županije. Tada je okućnica Piljenice 72 ocijenjena kao posebno vrijedna okućnica s mlinom u vrlo kvalitetnom prirodnom ambijentu.¹¹

S obzirom na proriđenost mlinova u Hrvatskoj, a napose onih u kojima je potpuno očuvano i vanjsko i unutrašnje postrojenje, ovaj objekt je dobio prioritet za obnovu. Vrijednosti je doprinijela i činjenica da se nalazi u očuvanom mikroambijentu i prirodnom okruženju koje podrazumijeva intaktan vodotok i okoliš nenarušen novogradnjama. Prostor okućnice je kultiviran i redovito održavan. Godine 2005. okućnica je dokumentirana, s naglaskom na glavnoj zgradi.¹² Kao preduvjet za daljnu proceduru u konzerva-

torskom pristupu doneseno je rješenje o zaštiti, a ubrzo su krenule pripreme za obnovu.¹³

ARHITEKTONSKE I POVIJESNE ZNAČAJKE MLINA I POSTROJENJA

Dokumentacija postojećeg stanja

Mlin je svoj naziv *Vaclavekov* dobio po bivšem vlasniku i mlinaru Rudolfu Vaclaveku koji ga je kupio 1928. godine. Mlin je naslijedio njegov sin, a i danas je u vlasništvu obitelji Vaclavek.

Zgrada u kojoj se nalazi mlin je katnica izduženoga tlocrtnog oblika, užim pročeljem orijentirana prema vodotoku. Građena je 1825. godine na mjestu starije zgrade. Temelji su izgrađeni od hrastovih pilona, kamena i opeke. Stijene su zidane opekom debljine 60 cm, obostrano žbukane i bijeljene (sl. 6). Vijenac, uglovi po vertikali i nadvoji iznad otvora na pročelju dekorirani su opekom koja nije žbukana, a složena je na kant.

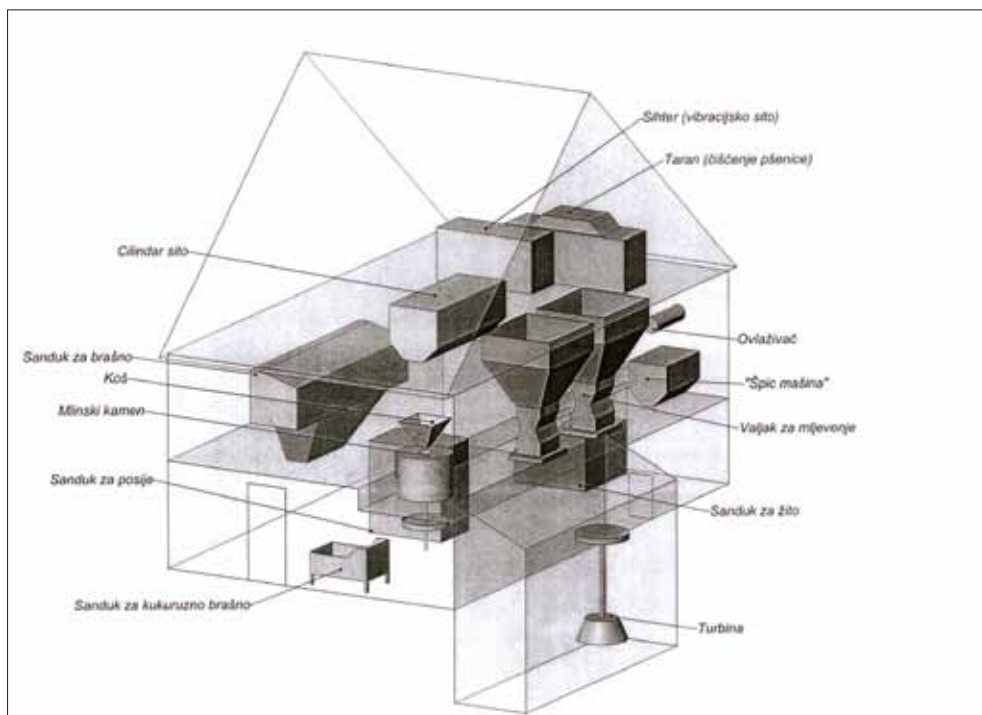
Krovište je dvostrešno, pokriveno biber crijepom. Zabatni trokut prema rijeci zatvoren je vertikalno pribijenom piljenom daskom s letvicama po sljubnicama izvedenim u tri razine, što joj daje posebnu slikovitost i plastičnost. Zanimljiv detalj je golubinjak od daske s desetak kružnih otvora, smješten ispod strehe dvorišnog pročelja. Stolarija je drvena i očuvana je u izvornom obliku, a na prozorima su sačuvani drveni priklopi - „šarapoljke“ i zaštitne željezne rešetke - „gitre“ (sl. 7).

Izvorno je iznad vrata, tiskanim slovima u tamnoj boji, bio napisan tekst u dva reda; u prvom redu: *Rudolf Vaclavek*, u drugom: *mlinar*, međutim, naknadnim je žbukanjem

11 Petrić, K., Mlinar, A., Matijašević E. (2000.): Projekt Sava - nastavak vodnogospodarskog uređivanja sustava od poplava u srednjoj Posavini. Procjena utjecaja na okoliš. Studija zaštite kulturne baštine. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Zagreb.

12 Mlinar, A. (2005.): Konzervatorska dokumentacija postojećega stanja i modaliteti za obnovu, Konzervatorski odjel u Zagrebu, MKRH, Zagreb.

13 Rješenje o zaštiti broj: UP/I-612-08/05-05/6108., Konzervatorski odjel u Zagrebu, 2005.

9 Shematski prikaz unutrašnjeg postrojenja (crtež: G. Ilić)
Schematic presentation of interior facility (drawing: G. Ilić)

natpis bio prekriven (sl. 17). Unutrašnjost je podijeljena po vertikali na dvije cjeline: stambenu i prostor mlina, kako u prizemlju, tako i na katu. Stambeni dio je troprostan. U mlinu je betonski pod, a u stambenom dijelu u prizemlju kao i na katu je daščani. Međukatna konstrukcija je drveni grednik s daščanom ispunom.

Vanjsko postrojenje

Što se tiče funkcije i načina korištenja energije, mlin spada u vodenice s turbinom.

Turbina je metalna naprava kružnog oblika s unutrašnjim lopaticama, uronjena u vodu koja preko osovine pokreće radni mehanizam. Energetski potencijal vode postiže se visinskom razlikom i povećanom količinom dobivenom stvaranjem akumulacije. Akumulacija se dobiva pregradnjom vodotoka čvrsto zidanom branom-ustavom s propustima za vodu. Propuste na brani trebalo je zatvoriti kada se brana punila. Zatvarani su velikim zaporcima pomoću lanaca i vijaka. Ovi poslovi obavljani su s mosta koji je izveden iznad brane. Most je izgrađen od greda i dasaka, s dva niza paralelnih rukohvata (sl. 8).

Unutrašnje postrojenje

Unutrašnje mlinско postrojenje smješteno je u polovici zgrade po cijeloj visini, od prizemlja do potkrovlja. Funkcija prema etažama i radnim cjelinama kreće od turbine koja je na najnižoj točki, a s koje se preko osovine prenosi radna energija dalje na druge dijelove postrojenja, po cijeloj vertikali. Postrojenje je prema broju raznovrsnih dijelova i materijala od kojeg je napravljeno (drvo, metal, platno, svila) vrlo velika i sofisticirana naprava (sl. 9).

Kada je mlin u pogonu, pokreće tri para čeličnih valjaka i jedan par kamenova. Tada može mljeti sve vrste žitarica: kukuruz, pšenicu, zob, ječam i raž. Na kamenje se melje „flok“ (integralno brašno), a prije upotrebe potrebno ga je prosijati na ručnim sitima. Ako se melje na valjcima, nakon što žitarice budu samljevene, brašno se kroz nekoliko različitih sita i cijevi odvaja od posija i razvrstava u kategorije, na crno brašno, griz, oštri nuler i meki nuler. Najfinije bijelo brašno dobije se prosijavanjem kroz svilena sita, a koristilo se za pričesne hostije obližnjih i nekih zagrebačkih crkava (sl. 10). Stanovnici naselja uz rijeku čamcima su dopremali žitarice na mljevenje, a oni udaljeniji od rijeke dovozili su žitarice konjskom zapregom. U ovom mlinu mljeli su stanovnici naselja iz okolice Lipovljana, Novske i Okučana. Osim primarne zadaće, tj. mljevenja žitarica, u mlinu su se održavale zabave koje su organizirali i poticali obrtnici iz cijeloga kraja.¹⁴

Naknadne intervencije i adaptacija

Sredinom 20. stoljeća i na zgradi i na postrojenju dogodile su se manje ili veće promjene u smislu prilagođavanja tadašnjim zahtjevima i trendovima ili kao nužno tehničko poboljšanje. Tako je vanjsko kolo 1941. godine zamijenjeno metalnom turbinom. Do tada je mlinско postrojenje pokretalo veliko drveno kolo, takozvano *koleso*, podljevno tipa. S unutrašnjim postrojenjem bilo je povezano snažnom hrastovom horizontalnom osovinom. S obzirom na činjenicu da je metal trajniji i čvršći, drveno kolo zamijenjeno

¹⁴ Kazivanje vlasnice Julijane Vaclavek te članova obitelji: Lidije Vaclavek Loborec, Vesne Vaclavek i Krune Loborca bilo je od velike važnosti jer su pružili meritorne podatke kao vrsni poznavatelji i zaljubljenici u vlastitu baštinu.

10 Dijelovi unutrašnjeg postrojenja: cijevi za razvrstavanje brašna i kištre za skupljanje razvrstanoga brašna, stanje 2006. (foto: Z. Bogdanović)

Parts of the interior facility: pipes for sorting flour and crates for collecting sorted flour, condition in 2006 (photo: Z. Bogdanović)

je metalnom turbinom kakve su inače ušle u upotrebu već krajem 19. stoljeća. Konstruirane su na takav način da imaju veću snagu od drvenog kola. Prednost je i u tome što se ova turbina postavlja ispod površine vode pa joj niske temperature i led, kao ni minimalna količina vode, ne ometaju rad. U cilju povećavanja stambenoga prostora zgrade kao i poboljšanja standarda i komfora, izvedena je 1968. godine manja prigradnja po cijeloj visini užeg istočnog pročelja s atipičnim krovstom u sljemenu (izbačeno iznad pročelja više nego što je uobičajeno) u kojem su izvedene stube i sanitarije. Iste godine pročelje je ožbukano zrnastom žbukom i oličeno netipičnom zelenom bojom, a dekorativna opeka oličena je tamnim okerom. U ovom zahvatu prekriven je stari natpis iznad vrata. Obrada pročelja je s konzervatorskog aspekta valorizirana kao neprihvatljiva i netipična za privredne objekte iz sredine 19. stoljeća. Metalna turbina zadržana je iz tog razloga što bi izrada i montaža drvenoga kola iziskivala vrlo velika financijska sredstva.

Pregled događanja iz prošlosti mlina

Praćenje rada mlina dokumentirano je sa sigurnošću od 1891. godine na temelju sačuvane dokumentacije kao što su ugovori, računi i koncesijski listovi. Te godine vlasnik je bio Đuro Fekete.¹⁵ Prema kazivanju sadašnjih vlasnika, prije 1891. godine vlasnik parcele s mlinom bila je zadruga Bartolović, ali o tome ne postoji sačuvana dokumentacija. Godine 1920. zabilježena je obitelj Beljan koja je zatražila koncesiju. Od godine 1928. pa sve do danas okućnica s mlinom u vlasništvu je obitelji Vaclavek. Godine 1929. Rudolf

¹⁵ Dozvoljena isprava – radno pravo, koncesija za korištenje vode potoka Pakre za kretanje mlina, iz 1905. i 1920. godine (precizno definira pravo korištenja kao i dužnosti održavanja vodotoka).

11 Loše stanje krovšta izazvalo je oštećenja dasčanog poda, stanje 2006. (foto: Z. Bogdanović)

The poor condition of the roofing has caused damages to the floorboards, condition in 2006 (photo: Z. Bogdanović)

12 Dotrajali most i dijelovi vanjskog postrojenja, stanje 2007. (foto: A. Mlinar)

Dilapidated bridge and parts of the exterior facility, condition in 2007 (photo: A. Mlinar)

Vaclavek (stariji) tražio je koncesiju za korištenje vode, a 1931. tražio je dozvolu za izvoz žitarica i brašna. Od 1929. do 1945. godine glavni mlinar i vlasnik bio je Rudolf Vaclavek koji je stradao u II. svjetskom ratu. Nakon oslobođenja imanje nasljeđuje njegov sin, također Rudolf Vaclavek, koji

13 Krovište nakon obnove drvene konstrukcije, prepokrivanja i rekonstrukcije dimnjaka. Sljemenjaci su učvršćeni mortom, stanje 2011. (foto: Z. Čiča)

Roofing after restoration of wooden construction, covering of old roof tiles and chimney restoration. Ridges are fixed with mortar, condition in 2011 (photo: Z. Čiča)

14 Dio mosta i vanjskog postrojenja nakon obnove, stanje 2007. (foto: A. Mlinar)

Part of the bridge and exterior facility after restoration, condition in 2007 (photo: A. Mlinar)

sa svojom obitelji živi u dijelu zgrade gdje se nalazi i mlin, a radi kao mlinar sve do 1993. godine.

Od 1993. do 1997. godine mlin je bio u najmu kod mlinara zvanog „majstor Ferdo“ iz Kutine. Dakle, sve od 1929. do 1997. godine mlin je bio neprestano u pogonu. Od 1997. rijetko je u funkciji, ali skrb o zgradi i postrojenju i dalje postoji.

U obiteljskoj dokumentaciji zabilježeno je da je 1941. godine Rudolf Vaclavek naručio izradu turbine kod obrtnika Josipa Kovača iz Bedenika (općina Severin)

Za izradu i stavljanje turbine u pogon plaćeno mu je 35.000 kuna. Turbina je sva izlivena u metalu s propelerom promjera 80 cm. Prema tipu to je „Frensisova turbina“ jakosti oko 30-40 konjskih snaga. Valjci su izrađeni 1890. godine u Beču. Vaclavekov mlin je prvi mlin na turbinu na ovom području. Stanje na okućnici vezano na gospodarske objekte uglavnom je nepromijenjeno. Jedino je srušena velika dvorišna zidana krušna peć, pa se u perspektivi predlaže njezina rekonstrukcija.

OCJENA GRAĐEVINSKOG STANJA I KONZERVATORSKI PRISTUP OBNOVI

Tijekom detaljnog pregleda zgrade, počevši od krovišta, zida i međukatne konstrukcije te vanjskog postrojenja, utvrđeno je dosta loše stanje. Najveća oštećenja evidentirana su na krovištu, koja su bila najizraženija na njegovom sljemenju, a najveći dio sjeverne plohe oštećen je zbog mahovine koja je razorila crijep pa je prokišnjavao. Uslijed toga pojavila su se oštećenja i na dijelovima drvene krovne konstrukcije. Uleknuća i progibi uočeni su na dvadesetak točaka (sl. 11). Stube između etaža u dijelu zgrade u kojem se nalazi mlin bile su istrošene i izgubile su stabilitet. Na

drvenim konstruktivnim elementima kao i na postrojenju uočena je crvotočina. Osim na zgradi, utvrđeno je izuzetno loše stanje na vodnoj ustavi-brani i drvenom mostu koji je sastavni dio vanjskoga postrojenja (sl. 12). Unutrašnje je postrojenje procijenjeno kao očuvano, a razina oštećenja minimalna. Na zgradi i dijelu vanjskog postrojenja predložene su mjere sanacije i djelomične rekonstrukcije.

Prema prioritetu radovi su podijeljeni na prvu, hitnu fazu koja je obuhvatila sanaciju krovišta i vanjskoga postrojenja s mostom, te na drugu fazu u kojoj je predviđena obnova pročelja sa stolarijom. Radovi su realizirani u razdoblju od 2006. do 2009. godine, a izvedeni su na krovnoj i međukatnoj konstrukciji, pročelju i vanjskoj stolariji te na ustavi (brani) i mostu.

Postupak obnove i djelomične rekonstrukcije

Tijekom 2006. godine sanirano je krovište, a obuhvaćeni su tesarski radovi na krovnoj drvenoj konstrukciji, zamjena pokrova novim glinenim biber crijepom, omazivanje sljemenjaka mortom, prezidavanje dimnjaka, obnova limarije. Unisonost novog pokrova izbjegnuta je kombinacijom s dvjema različitim nijansama glinenog biber crijepa. Spajanjem tamnog i svijetlog crijepa postignut je efekt izgleda starog, izvornog krova. Dimnjak je ozidan na starinski način, od rabljene opeke, s minimalnom količinom veziva i vijencem te mortanjem u bazi, bez limenog opšava i kape (sl. 13). Redizajnirano je krovište iznad aneksa, odnosno usklađeno je s oblikom glavnog krovišta. Zamijenjena je vjetrovna letva na

15 Dio ustave s mostom i zaštitnom rešetkom za sakupljanje nepoželjnih naplavina, stanje 2007. (foto: A. Mlinar)

Part of floodgates with the bridge and protective grille for the collection of unwanted alluvia, condition in 2007 (photo: A. Mlinar)

16 Slap iznad turbine nastao nakon prelijevanja preko brane, stanje 2011. (foto: Z. Čiča)

Waterfall above the turbine created after spill over across the dam, condition in 2011 (photo: Z. Čiča)

istočnom zabatu, a ukrasi su izvedeni prema izvornim primjercima. Sredstvima odobrenim u 2007. godini obnovljeno je vanjsko postrojenje, odnosno ustava sa svim dijelovima (zaporci, podizači, brana) i drveni most¹⁶ (sl. 14 -16). Tijekom 2008. i 2009. godine obnovljeno je pročelje s vanjskom stolarijom. Otučena je stara žbuka s neodgovarajućom zrnastom fasadom koja je prekrivala dekoraciju od opeke. Nakon toga nanosena je glatka žbuka i novi nalič u svijetlobož nijansi, a dekoracija od opeke je očišćena, ispjeskarena i tako vraćena u izvorno stanje. Rekonstruiran je i ponovo vidljiv ranije žbukom prekriveni natpis *Rudolf Vaclavek mlinar* (sl. 17). Stolarija je detaljno očišćena, kako drveni dijelovi tako i metalni, te je nanosena nova boja u skladu s izvornom nijansom, tj. zelena na drvo, a crna na metal¹⁷ (sl. 18).

Što je još potrebno učiniti za rad mlina

Budući da mlin ne radi zbog lošeg stanja pokosa riječne obale koja se već nekoliko godina odronjava i prijeti oštećenju parcele i zgrada, potrebno je čim prije provesti mjere sanacije.

Prema već postignutom dogovoru s predstavnicima Hrvatskih voda koje imaju u nadležnosti održavanje vodotoka, nužno je provesti geomehanička ispitivanja, projektiranje te saniranje obale u dužini od oko 80 metara.

16 Sredstva: najveća financijska sredstva izdvojilo je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Participirali su Branko i Zoran Jančar te vlasnici koji su uložili vlastita financijska sredstva, a najviše su doprinijeli vrlo kvalitetnim radom na obnovi stolarije.

17 Konzervatorski nadzor: radove je započeo, koordinirao te vodio prvu i drugu fazu Konzervatorski odjel iz Zagreba (Ana Mlinar), a završnu fazu radova na pročelju Konzervatorski odjel u Sisku (Igor Cindrić). Izvoditelji radova: sanaciju krovišta izvodila je tvrtka „Krovosan“ iz Kutinske Slatine. Za sanaciju međukatne konstrukcije i vanjskoga postrojenja angažirana je tvrtka „Gras - građevinski obrt“ iz Siska. Ličenje pročelja i dijela stolarije izvodila je tvrtka „Eko-ton“ iz Kutine. Ostali dio stolarije obnovili su Antun Vacula te Branko Jančar i Zoran Jančar. Natpis iznad glavnog ulaza rekonstruirao je Toni Hanžek.

Inače, obale i dno vodenih površina zahtijevaju stalno održavanje i zaštitu od destruktivnog utjecaja valova i naplavnog materijala. Erozija obale nastala je utjecajem protoka vode, osciliranjem razine i poplavlivanjem, a posljedica je narušavanje geometrije vodotoka i stabilnosti konstrukcije zgrade. S obzirom na jačinu negativnih djelovanja, uobičajena rješenja pomoću nabačenog kamena ovdje nisu dostatna. Ali na sreću suvremena tehnologija nudi trajnija i bolja rješenja koja karakterizira trodimenzionalna struktura, otpornost na negativne utjecaje vodotoka i atmosferilije te brzina i lakoća ugradnje. Prema konzervatorskim kriterijima, u ovom slučaju najprihvatljiviji su *gabioni*, veliki madraci od kamena i pocinčane žice koji čine čvrstu i robustnu zaštitu obale, a imaju ulogu potpornih konstrukcija.¹⁸ Ugradnjom *gabiona* sprječava se podlokavanje obale, a minimalno se mijenja struktura i slika pokosa. Ovakva rješenja neće narušiti prirodne i estetske značajke korita. *Gabioni* se vrlo brzo zazelene, a prihvate i životinjski svijet čija su staništa rijeke i njezine obale.

Osim sanacije pokosa korita, također je potrebno obnoviti i gospodarske zgrade, postaviti ogradu, rekonstruirati starinsku krušnu peč te spriječiti nekontrolirano korištenje parcele od strane ribiča i nenajavljenih izletnika. Premda je već duže vrijeme u turističkoj ponudi obližnjih agencija, obnova ove zgrade potaknula je osmišljavanje suvremenije ponude u kulturnom turizmu regije.

18 Vodno-gospodarska ispostava Subocka-Strug Hrvatske vode u svom programu je predložila projektiranje i izvođenje radova na sanaciji obale u dužini oko 80 metara. Prije projektiranja izvršit će geomehaničko ispitivanje tla koje će uz geodetsku snimku biti podloga za sanaciju.

17 Natpis na obnovljenom pročelju (foto: Z. Čiča)
Inscription on the restored facade (photo: Z. Čiča)

19 Pogled na stražnje pročelje nakon obnove (fototeka Muzeja Moslavine)
View of the rear facade after restoration (Photographic Collection of the Museum of Moslavina)

18 Pogled na zgradu i glavno pročelje nakon obnove i rekonstrukcije natpisa iznad vrata, stanje 2011. (foto: Z. Čiča)
View of the building and main facade after restoration and reconstruction of inscription above the door, condition in 2011 (photo: Z. Čiča)

MODALITETI ZA REVITALIZACIJU MLINARENJA I PREZENTACIJU JAVNOSTI

Ispravna i suvremena prezentacija tradicijske kulturne baštine osim prostora i zgrade mlina svakako nalaže i uključivanje mlinarenja kao osnovne djelatnosti Vaclavekova mlina.

Uz mlinarenje logično se nadovezuje i rekonstrukcija krušne peći. Za očuvanje kulturnih dobara, osim stručnog konzervatorskog nadzora, presudna je i svijest vlasnika o vrijednosti i potrebi za očuvanjem vlastite baštine. U slučaju Vaclavekova mlina to je neupitno, što dokazuje i činjenica da su vlasnici godinama kontinuirano sami održavali zgradu i postrojenje.

Pokretač ponovnog aktiviranja mlina zasigurno će biti vlasnica Julijana Vaclavek uz podršku svoje obitelji, a jedan od muških članova će se nakon skorog odlaska u mirovinu baviti ekološkom proizvodnjom brašna i turističkom prezentacijom, s naglaskom na edukaciji školskih ekskurzija. Nadajmo se da će time polučiti veći ekonomski učinak nego u prijašnjim vremenima. S obzirom na današnju povećanu potražnju za zdravom hranom, blizinu velikih centara, kao i moguću turističku funkciju, to je ostvarivo. U prilog tomu govori i podatak da je mlin uključen u programe turističkih ureda obližnjih gradova, kao i u program uprave Parka

prirode Lonjskoga polja koje je u posljednjih desetak godina postalo vrlo privlačnim odredištem za ljubitelje seoskih prostora i njihovih baštinjenih vrijednosti.

Zbog kvalitetne prezentacije za javnost poželjna je i nezaobilazna suradnja turističkih organizacija i kulturnih djelatnika s vlasnicima mlina. Jedino će zajedničkim djelovanjem okućnica, zgrade i cijeli prirodni ambijent biti ispravno uključeni u turističku ponudu.

Jedna od mogućnosti je uključivanje mlina u seoski kulturni turizam višednevnog tipa, s obzirom na kapacitete prostora kao i na brojne atraktivne sadržaje poput razgledavanja mlina, vožnje čamcima, pecanja, upotrebe šetnica, biciklističke ture, pa do korištenja umjetnog jezera nastalog od rijeka Ilove i Pakre te upoznavanja prirodnih i kulturnih vrijednosti Piljenica, okolnih naselja i županijskoga centra. Suradnja s nadležnim institucijama grada je nužna, a programi turističke prezentacije moraju biti razrađeni do najsitnijih pojedinosti, uz maksimalno uvažavanje vlasnika koji su najbolji čuvari i poznavatelji vlastite baštine.

Članak je posvećen Goranu Iliću, dipl. ing., koji je iznenađeno preminuo krajem 2011. godine, kao znak zahvalnosti za njegov dugogodišnji predani rad na proučavanju, dokumentiranju i zalaganju za veće vrednovanje mlinova vodenica u Hrvatskoj.

Summary

RECONSTRUCTION OF VACLAVEK MILL IN PILJENICE

Vaclavek Mill in the village of Piljenice is the only watermill in the region of Moslavina and Posavina restored in the past twenty years. The building is a storey house built in 1825. The mill has been uninterruptedly operating until 1997, while it has since then been working occasionally. It is powered by a turbine and the interior facility consists of one pair of stones and three pairs of steel rollers, which make the facility quite sophisticated.

Up until the sixties of the twentieth century, milling was very important as it meant the existence of and food for urban and rural populations, while it ensured greater economic stability to families which had mills and concessions over the use of watercourses. Watermills and milling, which implies skills necessary for the maintenance of facilities and for milling grains, to date are quite sparse and we value them as live heritage.

Beside their utilitarian value, mills have a multiple value as they are part of the architectural, traditional and technical heritage as well as of the cultural and spatial identity. Giving cause for concern is the fact that the condition of spatial and architectural heritage of rural settlements and individual buildings in Croatia is at a very low level. The reasons are many, the most prominent being: years of neglect of the development of rural settlements, marginalised population and inadequate valuation of rural heritage as state resource.

The cultural policy should continuously maintain, support and nurture a harmonious and balanced relation in valuating and developing rural and urban settlements, in parallel and on equal footing, without in any way favouring one at the expense of the other. Evidently, our rural areas are dying out, while our cities are overpopulated. With rural areas dying out demographically and economically, all values in those areas such as architecture (schools, mills, limekilns) and traditional heritage (gardens, autochthonous plant and animal species and the like) are also decaying.

For over half a century, spatial, architectural and cultural values of rural settlements are being disregarded as opposed to urban and sacral ones.

A specific reason for which mills and watermills are decaying, lies in the lack of use ensuing from watercourse capturing and emerging electrical mills.

As regards organised restoration by Conservation Departments the following are always present: lack of financial resources, unresolved property relations, lack of interest of local authorities and holders for the preservation of architectural heritage, lack of masters with knowledge of traditional technology and insufficient number of conservation experts dealing with restoration of buildings and spatial values. Along with their primary role, mills today could have a new value; they could become educational and touristic facilities in the region, which is one of the reasons behind restoration and revitalisation, as is the case here. In order for it to regain its function, Vaclavek Mill needed to be restored, the building and the facility needed to be saved from collapsing and physically disappearing.

The works were launched in 2001 with conservation research, documenting, declaring the mill a cultural good and the issue of a decision on protection. Afterwards, financial resources have been secured, contractors have been selected and detailed terms have been issued followed by supervision of the works. The roofing, the facade with carpentry, partially ceilings and floors, as well as the dam and bridge have been restored. With the consent of owners, near-by cultural and touristic institutions, the plan of revitalisation and re-commissioning under new circumstances, was adopted.

The aim is to further the educational and tourist offering of the region, to produce flour in line with environment-friendly principles, to protect the values of the area against globalisation and in general to preserve specific values in order to become more attractive to visitors from other settlements, regions and countries.

Every restored and adequately presented building sends the message that rural cultural heritage is an important state resource and a significant segment of the national identity.

Mateo Miguel Kodrić Kesovia, Danijela Jemo

Konstrukcijska analiza veza u tkanju tekstilnih materijala u dijagnostičkom istraživanju umjetničkih predmeta

Mateo Miguel Kodrić Kesovia
Danijela Jemo
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za umjetnost i restauraciju
HR – 20 000 Dubrovnik, Branitelja Dubrovnika 41

UDK: 746.3:264
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 21. 11. 2012.

Ključne riječi: konzervacija – restauracija tekstila, konstrukcijska analiza, dijagnostičko istraživanje, analiza veza, tkanje, C.I.E.T.A.

Key words: textile conservation – restoration, structural analysis, diagnostic investigations, embroidery analysis, weaving, C.I.E.T.A.

U nedostatku valjane dokumentacije i izvornih podataka, oznake radionice ili datacije, tekstil se mora definirati na osnovi svojih tehničkih parametara i stila izrade. U ovom radu istražiti će se relevantnost metode konstrukcijske analize u dijagnostičkom istraživanju tekstilnog materijala, koja uvjetuje ispravan odabir konzervatorsko-restauratorskog zahvata. Opisane su njene mogućnosti te priloženi primjeri na kojima je analiza provedena – liturgijski predmeti iz crkvice Navještenja Blažene Djevice Marije s otoka Lokruma. Na navedenim primjerima primijenjena je nomenklatura i metodologija dokumentiranja konstrukcijske analize veza u tkanju sukladna odredbama međunarodne organizacije Centre International d'Etude des Textiles Anciens (u daljnjem tekstu: C.I.E.T.A.).

UVOD

Svaki tekstilni predmet – plošan ili trodimenzionalan – povijesni je dokument razvoja ljudske aktivnosti koja je utjecala na njegov nastanak kao i na njegovo korištenje. Vlakna, bojila i završni tretmani korišteni u proizvodnji predmeta mogu nam otkriti zanimljive podatke o trgovini i ekonomiji toga doba. Nadalje, namjena predmeta i društveni status naručitelja oslikavaju nam stanje društva iz povijesnog razdoblja kad je navedeni predmet izrađen.

Uzimajući u obzir raznolikost materijala i tehnika korištenih pri izradi tekstilnih predmeta, konzervator-restaurator tekstila mora razlučiti: kako je i od čega predmet napravljen? Koja su vlakna korištena? Kakva je struktura tkanja? Koji je smjer osnove (u odnosu na potku), tj. koji je smjer tkanja? Je li uzorak dizajniran rukom ili je prethodno

programiran u samom mehanizmu tkalačkog stana (žakard tkanje)? Koja su bojila korištena i koje je njihovo podrijetlo? Je li tekstil cjelovit ili je riječ o fragmentu? Ako je fragment nekog većeg dijela, koja mu je bila prvobitna funkcija i zašto je prenamijenjen? Postoje li drugi takvi primjerci? Kamo tkaninu smjestiti u okviru povijesti tekstila?¹

Važno je naglasiti kako se dobivene informacije tumače u sklopu interdisciplinarne suradnje različitih područja – povijesti, povijesti umjetnosti, sociologije, ekonomije, etnografije, arheologije, tekstilne tehnologije i etnologije.

Razotkrivanje svih navedenih činjenica omogućuje nam da shvatimo i cijenimo kompleksnost, ljepotu i važnost tekstilne umjetnosti.

KONSTRUKCIJSKA ANALIZA

Konstrukcijska analiza veza u tkanju je nedestruktivna analiza kojom se tekstilni materijal definira na osnovi njemu svojstvenih parametara. Navedena metoda nije razorna za materijal, ali u određenim slučajevima (kod složenijih struktura) može zahtijevati parcijalno odvajanje predmeta kako bi se stekao uvid u naličje proučavanih tekstilnih materijala (sl. 1). Nestručan pristup ovoj analizi može prouzrokovati oštećenje kulturnog dobra. Osoba koja provodi analizu mora posjedovati odgovarajući senzibilitet za osjetljive i vrijedne tekstilne predmete, poštivati njihov integritet, etičke smjernice i načela konzervatorsko-restauratorske struke.

Klasifikacija tkanine

Bilo da je riječ o lanenoj tkanini za omatanje egipatskih mumija, o turskom tepihu ili talijanskom baršunu, svi imaju zajedničke osnovne elemente – izrađeni su od

¹ Phipps, E. (2011.): *Looking at Textiles – A guide to technical terms*, Los Angeles, 12.

1 Povećalo s mjernom skalom potrebno za analizu veza u tkanju (foto: M. Miguel Kodrić Kesovia)

Magnifier with measuring scale necessary for the weave analysis in weaving (photo: M. Miguel Kodrić Kesovia)

isprepletenih niti prema nekom određenom vezu u tkanju, te tiskani ili bojani po nekom pravilu.²

Zbog toga velika važnost ove analize leži u definiranju i dokumentiranju samog tekstilnog materijala te uspostavljanju i promoviranju općeprihvaćene i univerzalne stručne nomenklature po kojoj ćemo pojedine tkanine međusobno razlikovati.

Jasna terminologija specifičnih vezova, njihovih kombinacija kao i različitih efekata prisutnih na tkanini mora se odrediti prema strogo zadanim pravilima, jer se na taj način izbjegava kriva interpretacija, nesporazumijevanje ili korištenje komercijalnih naziva.

Primjer takvog slučaja može se dogoditi prilikom prijevoda riječi *samt* koja (samostalno) neprecizno označava običnom korisniku (u komercijalnom smislu) ono što se u stručnoj terminologiji naziva *kord* ili *prugasti samt*. Međutim, u njemačkom govornom području pojam *Samt* je općenito nazivlje za sve, a ne samo jedne (od) vrste baršuna.

hrv. *samt* – njem. *Cord* – eng. *corduroy* ili *manchester*

hrv. *baršun* – njem. *Samt* – eng. *velvet*

Međunarodna udruga C.I.E.T.A., osnovana 1954. godine u Lyonu (Francuska), djeluje upravo s ciljem da usmjeri i

2 Detalj živih rubova dokumentiranih na crvenoj misnici inv. br. 2F (sl. 6). Premda u dostupnoj literaturi nije pronađen sličan primjer živog ruba, na temelju detaljne konstrukcijske analize i fotodokumentacije, u budućnosti je moguće izvršiti njihovu identifikaciju bez ponovnog odvajanja predmeta. (foto: M. Miguel Kodrić Kesovia)

Detail of vibrant edges documented on red chasuble, inventory number 2F (fig. 6). Although no similar example of selvage has been found in the available literature, it is possible, based on structural analysis and photo documentation, to identify those without separating the items again. (photo: M. Miguel Kodrić Kesovia)

standardizira stručne metode rada na povijesnom tekstilu, te da se skrbi o poslovima na stvaranju internacionalnog rječnika, tj. vokabulara stručnih tehničkih termina u analiziranju povijesnog tekstila. Godine 1957. razvijen je i obrazac za identificiranje i dokumentiranje najvažnijih parametara za tehnološku analizu (veza u tkanju). Navedeni obrazac i vokabular dostupan je na devet različitih jezika – francuskom, engleskom, talijanskom, španjolskom, skandinavskom, njemačkom, portugalskom, japanskom i ruskom.³ Usustavljeno provođenje tehničke analize tkanina kao i temeljit strukovni rječnik ne postoji u Hrvatskoj, što naglašava važnost preuzimanja metodologije te stvaranja sličnog ili preuzimanja (i prevođenja) već spomenutog rječnika.⁴

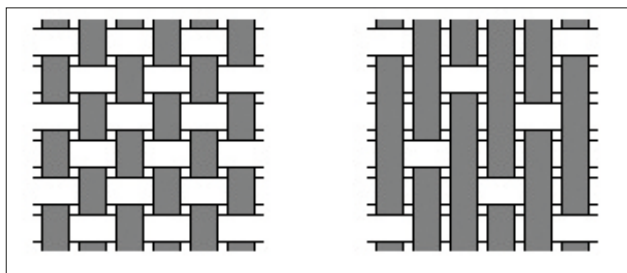
Identifikacija razdoblja i podrijetlo izrade predmeta

Poznavanjem povijesti i razvoja tehnologije izrade tekstila moguće je tekstilni predmet okvirno datirati na temelju određenih, njemu svojstvenih obilježja (korišteni materijali, specifična tehnika izrade, itd.).

Iz nekolicine prikaza sačuvanih na antičkim posudama i zidnim oslicima možemo razaznati drevnu tehnologiju tkalstva. Razvoj, izgled i način korištenja tkalačkih stanova i ostalih tekstilnih strojeva kasnije je detaljno dokumentiran

3 Herrmann, H. (1989.): Looking Back at Thirty Years of Textile Conservation and Restoration in the Federal Republic of Germany, *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles, 43; Službena stranica C.I.E.T.A.-e, http://www.cieta.fr/uk/cieta_presentati-on_uk.htm (25. 03. 2012.)

4 Lucić Vujičić, S. (2010.): Istraživački radovi na kazali 15. stoljeća iz Motovuna, *Portal : Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1/2010, Zagreb, 93; http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=16622 (02. 03. 2012.)

3 Struktura platno (lijevo) i atlas (desno) veza u tkanju (crtež: M. Miguel Kodrič Kesovia)

Structure of tabby (left) and satin (right) weave (drawing: M. Miguel Kodrič Kesovia)

u ilustracijama, manuskriptima i knjigama kao što je npr. *Encyclopédie* Denisa Diderota (tiskana 1751.–1772.).⁵ Sačuvani dnevni i zapisi starih majstora pružaju izvor vrlo vrijednih informacija o različitim procesima tkanja i bojenja, uključujući i detaljno zapisane formule koje nam omogućavaju reproduciranje i međusobno razlikovanje izvorno korištenih metoda. Primjer takve knjige je *Plitcho de l'arte de tentori* Giovanventura Rosettija, objavljena 1548. u Veneciji, u kojoj se nalaze brojni recepti kao i različite metode bojenja tekstilnih materijala s područja Venecije, Firenze, Genove i ostatka Italije.⁶

Detaljna tehnološka analiza tekstilnih predmeta može podosta toga otkriti o vještini i tehnici tkalca, a može pomoći i u otkrivanju podrijetla izrade predmeta. Poznato je kako su određeni gradovi kvalitetu svojih tkanina označavali na rubovima tkanine, tzv. živi rub (sl. 2), prema određenom pravilu⁷ – određenim redoslijedom i kombinacijom obojenih osnovnih niti. Tako npr. nalazimo kako Venecijanski statut *Corte da Paragon* iz 1457. jasno definira zeleni živi rub kao obilježje venecijanskog načina proizvodnje svilenih baršuna čije su niti u cijelosti ili djelomično bojene purpurnom (*kermesom*).⁸

Ipak, najčešće se susrećemo s fragmentima tekstilnog materijala i predmetima bez ikakve pripadajuće dokumentacije, potpisa ili indikacija o podrijetlu njihova nastanka, što predstavlja velik izazov i za najveće stručnjake kojima je glavni cilj smjestiti predmet u neki kontekst, ili svrstati ga u grupu s drugim primjerima sličnih fizičkih, tehničkih ili estetskih obilježja.⁹ Njihova krivotvorenja, tj. plagiranja, dodatno otežavaju utvrđivanje podrijetla i datacije tekstila pa se navedena pravila moraju uzeti s rezervom i uvijek komparirati s dodatnim metodama analiza.

4 Primjeri karakterističnih oštećenja različitih tekstilnih materijala – gubitak niti osnove u atlas vezu damastne tkanine (lijevo) i slobodne niti potke u lampasu (desno) (foto: M. Miguel Kodrič Kesovia)

Examples of characteristic damages to different textile materials – loss of warp threads in damask fabric (left) and of free weft threads in lampas (right) (photo: M. Miguel Kodrič Kesovia)

Iako konstrukcijska analiza tkanine kao samostalna metoda za datiranje ili određivanje podrijetla predmeta nije „egzaktna“ po svojoj vrijednosti, ona na osnovi multidisciplinarnosti, zajedno s povijesno-umjetničkom obradom i određenim fizikalnim metodama, može dati cjelovitiju sliku o proučavanom predmetu koji se analizira kao i podatke važne za njegovu dataciju.

Smjernice konzervatorsko-restauratorskog zahvata

Konzerviranje povijesnog tekstila, kao i proučavanje novih metoda na tom području, oduvijek je bilo tema od velikog značenja za CIETA-u. Vrlo važan doprinos tomu je svakako i njihov almanah (*C.I.E.T.A. Bulletin*) koji je već u 60-im godinama 20. stoljeća predstavljao jedan od prvih internacionalnih foruma za razmjenu informacija između kustosa, istraživača i konzervatora tekstila. Iz njihovih poticaja za otvorenom i iskrenom suradnjom te rasprava među stručnjacima vrlo rano se ukazalo na prednosti i rizike određenih korištenih konzervatorsko-restauratorskih metoda (npr. upotreba sintetskih ljepila u odnosu na šivanje) kojima su postavljene neke od smjernica struke.¹⁰

Nerijetko se povijesni tekstil daje na konzervatorsko-restauratorski zahvat sa zahtjevom da se vrati u „izvorno stanje”.¹¹ No to ipak nije moguće, jer se prema načelima struke trebaju poštivati sve promjene strukture materijala nastale tijekom vremena, a zatečeno stanje samo konzervirati. Dopušteno je samo na debljim, kompaktnim predmetima, kao što su npr. tapiserije ili gobleni, posegnuti za tehnikom rekonstruktivne restauracije – tkanjem iznova nedostajućih područja, tj. unošenjem novih niti osnove ili potke u oštećenu strukturu materijala.¹²

⁵ Kovačević, S. (2008.): Povijesni razvoj tkanja, *Tekstil – Časopis za tekstilnu tehnologiju i konfekciju*, 57 (7), Zagreb, 344-351.

⁶ Phipps, E. (2011.): nav. dj.: 6-8. Molà, L. (2000.): *The Silk Industry of Renaissance Venice*, Baltimore, 108.

⁷ Ericani, G. (1993.): *Tessuti nel Veneto: Venezia e la Terraferma*, Verona, 1-18.

⁸ Lucić Vujičić, S. (2010.): nav. dj.: 92-94; Molà, L. (2000.): nav. dj.: 115.

⁹ Flury-Lemberg, M. (1988.): *Textile Conservation and Research*, Bern, 19-20; 340-341.

¹⁰ Brooks, M.M. i Eastop, D. (2011.): *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles, 127.

¹¹ Orlofsky, P. i Lee Trupin, D. (1993.): The Role of Connoisseurship in Determining the Textile Conservator's Treatment Options, *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles, 271-276.

¹² Orlofsky, P. i Lee Trupin, D. (1993.): nav. dj.: 273-274.

5 Reprodukcia navedenog laminiranog „zrcalnog“ baršuna (foto: A. Quattronne; preuzeto sa službene stranice Fondazione Lisio, 2012.)

Reproduction of said laminated „mirror“ velvet (photo: A. Quattronne; downloaded from the official web site of Fondazione Lisio, 2012.)

Ovisno o vrsti oštećenja, ali i o konstrukcijskim karakteristikama korištenih materijala, određuje se primjerena metoda konzervatorsko-restauratorskog zahvata kojoj će predmet biti podvrgnut, tj. primjena novih materijala kompatibilnih izvornom i odabir boda šivanja primjerenog oštećenju i vezu tkanine.¹³

Na primjeru jednostavnijih vezova (sl. 3) – platno vez posjeduje gušće isprepletene i rasprostranjene osnovine i potkine vezne točke te je manje podložan raznim vidovima oštećenja za razliku od atlas (saten) veza koji ima izloženije i stoga osjetljivije flotirajuće niti (sl. 4).

Kod složenijih tkanina, koje u sebi sadrže više različitih sistema niti osnove i potke, gubitak ili oštećenje jedne niti može uzrokovati stršenje i oštećenje ostalih, a time i gubitak motiva (sl. 4).¹⁴

Tekstilni materijali, poput baršuna i sagova, koji na svojoj površini posjeduju posebne efekte – kao što su stršeće niti pilea, čvorići, petljice – zahtijevaju poseban pristup prilikom rukovanja i pohrane. Na primjer, mokrim čišćenjem tkanina od baršuna moguće je oštetiti i nepovratno izgubiti karakteristični efekt površine.¹⁵

Svaka kategorija povijesnih tekstilnih predmeta kao i pripadajući specifičan konzervatorsko-restauratorski pristup temelji se na informacijama koje stručnjaci razumiju, skupljaju i nastavljaju razvijati.

Izrada kopija tekstilnog materijala

Izrada kopija tekstilnih materijala vrlo je zahtjevan proces, jer u sebi podrazumijeva tkanje predmeta iz samog

6 Crvena misnica prije početka konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: M. Miguel Kodrić Kesovia)

A red chasuble prior to the beginning of conservation and restoration works (photo: M. Miguel Kodrić Kesovia)

temelja – od osnovinih i potkinih niti – što je skup i dugotrajan zahvat. Ovakav zahvat izvodi se za osobito teško oštećene tkanine od velike vrijednosti, koje se ne mogu više upotrebljavati ili izlagati, a za to je specijaliziran vrlo mali broj posebno opremljenih radionica na svijetu. Jedna od takvih radionica nalazi se u sklopu Fondazione Lisio u Firenci.¹⁶

Temeljni naglasak je na analizi izvornog tekstila koju mogu vršiti samo osobe posebno educirane za to područje, te zajedno u suradnji s profesionalnim i iskusnim tkalcem mogu proizvesti kvalitetnu i vjernu kopiju željenog materijala. Analiza originalnog materijala obuhvaća, pored navedenog, i analizu sirovinskog sastava materijala, vrste bojila, apretura i pređe. Cijeli proces rada mora se vršiti na odgovarajućem tkalačkom stroju¹⁷ i identičnom tehnikom tkanja korištenom u izradi izvornog, originalnog tekstila.

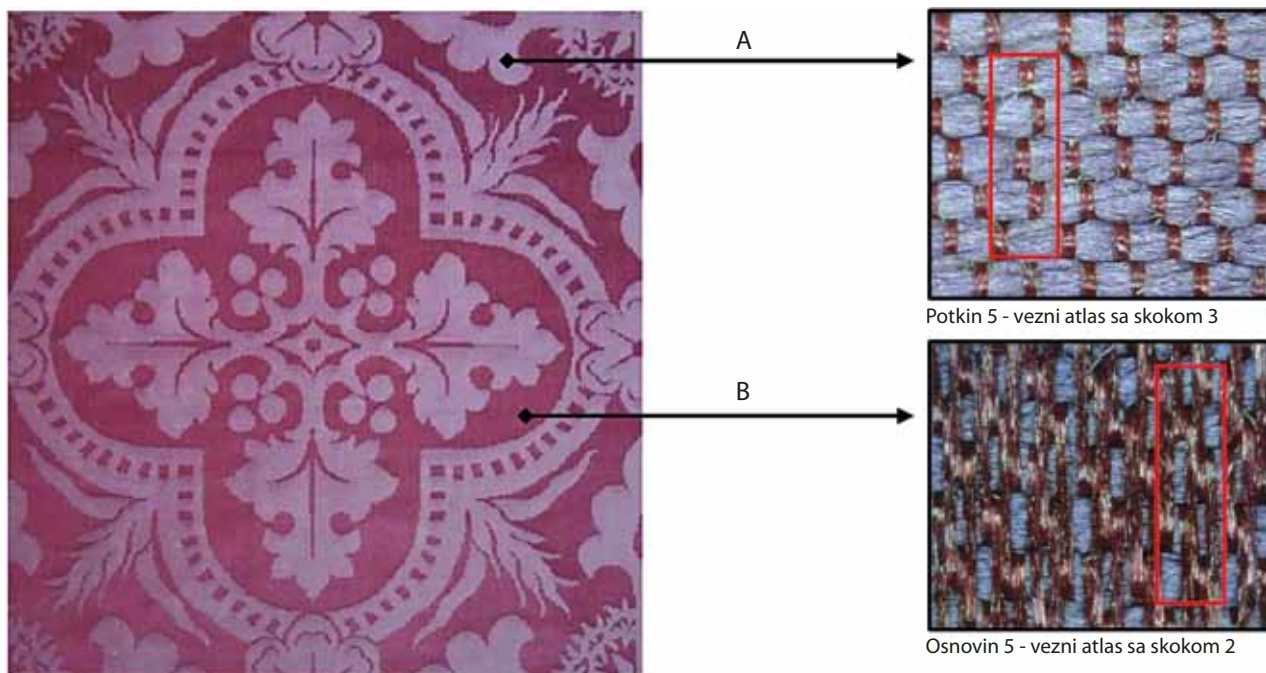
¹³ Conti, S. (2004.): nav. dj.: 438.

¹⁴ Conti, S. (2004.): Loss in Textiles: Technological and Color Problems, *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles, 439-441.

¹⁵ Flury-Lemberg, M. (1988.): nav. dj.: 24.; Jemo, D. (2013.): Čišćenje povijesnog tekstila, *Kemijsko čišćenje tekstila i kože*, Zagreb, 206-207.

¹⁶ Službena stranica Fondazione Lisio, <http://www.fondazione-lisio.org/index.php?reproduction-old-textiles> (25. 03. 2012.)

¹⁷ Uporaba takvih tipova tkalačkih stanova rijetka je zbog razvoja tehnologije i modernizacije strojeva. Mogu se naći kao izložbeni primjerci u tehničkim ili etnografskim muzejima; Kovačević, S. (2008.): nav. dj.: 346-350.

7 Damast tkanina – vez uzorka (A) i temeljni vez (B) te njihove jedinice veza (raport označen u crvenom kvadratu) snimljeni digitalnim mikroskopom Dino Lite Pro AM413T5 (foto: M. Miguel Kodrič Kesovia).

Damask fabric – embroidery pattern weave (A) and ground weave (B) and their weave units (rapport marked in red square) photographed with digital microscope Dino Lite Pro AM413T5 (photo: M. Miguel Kodrič Kesovia).

Tijekom C.I.E.T.A.-ine konferencije, održane u Kopenhagenu od 3. do 6. listopada 2011., članica C.I.E.T.A.-e i T.S.A.-e¹⁸ Julie Holyoke iz Lisio fondacije (Firenca, Italija) prezentirala je zajednički rad s Barbarom Czaya-Szewczak, konzervatoricom u muzeju Wilanów Palace (Varšava, Poljska) s temom reprodukcije „zrcalnog” baršuna iz 18. stoljeća. Govorila je o povijesnom kontekstu projekta, ali i o dokumentiranoj rekonstrukciji tehnike korištene za tkanje laminiranog rezanog baršuna za kraljevu spavaću sobu u palači Wilanów (sl. 5).¹⁹

KONSTRUKCIJSKA ANALIZA LITURGIJSKOG RUHA S OTOKA LOKRUMA

Spomenuta konstrukcijska analiza odrađena je na konkretnom primjeru misnice (inv. br. 2F) crvenog tona boje iz liturgijske zbirke iz crkvice Navještenja Blažene Djevice Marije na otoku Lokrumu (sl. 6). Svi predmeti s ove lokacije postat će dijelom registra pokretnih kulturnih dobara.

Tekstilni predmeti liturgijskog ruha pristigli su 2008. godine u radionicu (restauracije tekstila) Odjela za umjetnost i restauraciju Sveučilišta u Dubrovniku jer su se u to vrijeme izvodili konzervatorsko-restauratorski zahvati na crkvisi. Zaprimljeni predmeti svrstani su i inventarizirani unutar četiri kompleta prema njihovoj liturgijskoj boji

(crveni, bijeli, zeleni i crni) s brojevima od 1 do 4, dok je svakom predmetu unutar kompleta dodijeljeno i slovo.

Unutar zbirke nalazi se ukupno sedamnaest predmeta koji su, na osnovi povijesno-umjetničke obrade koju je 2008. godine provela Jelena Ivoš²⁰, datirani između prve polovine 19. stoljeća i prve polovine 20. stoljeća. Iz razgovora s vlasnikom, don Jozom Njavrom, župnikom Župe svetog Andrije u Dubrovniku, pretpostavlja se da su predmeti tijekom 20. stoljeća naknadno doneseni iz Katedrale na Lokrum u svrhu obavljanja liturgijske službe u crkvisi Navještenja Blažene Djevice Marije. Tu izjavu potvrđuje i pronalazak zelenog pluvijala u riznici Katedrale – identičnog materijala od kojih su izrađeni i predmeti zelenog kompleta pronađenog na Lokrumu. Uvidom u registar riznice dubrovačke Katedrale²¹, i u njemu priložene kratke tekstualne opise, postoje indicije da se radi o predmetima s otoka Lokruma, ali se to ne može sa sigurnošću potvrditi.

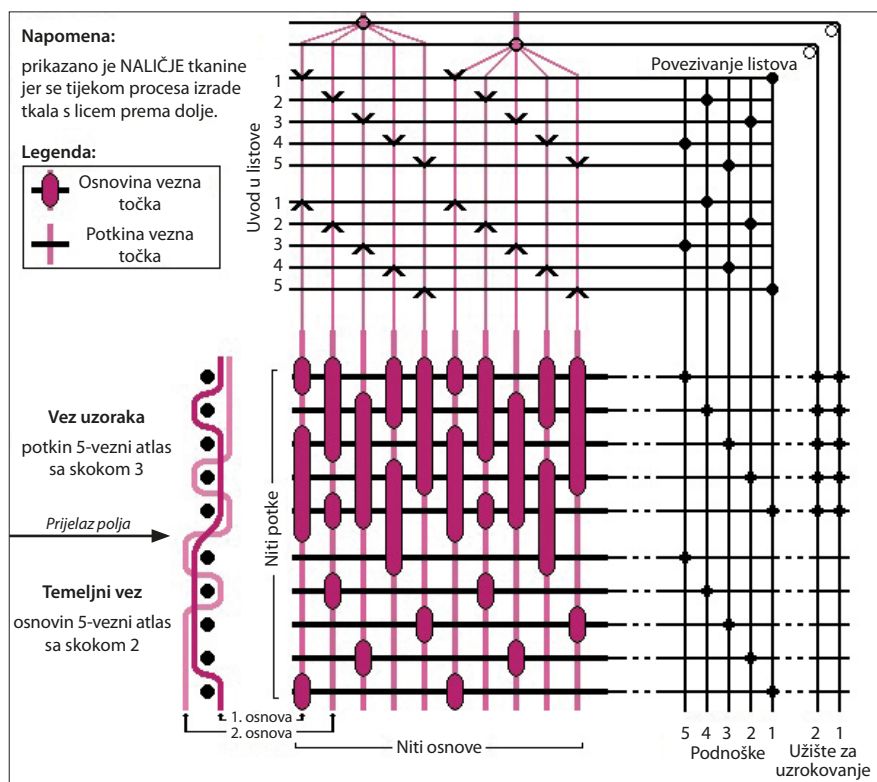
Evidentirano je ukupno deset različitih materijala od kojih su sastavljeni temeljni dijelovi svih predmeta liturgijskog ruha s otoka Lokruma, među kojima se nalaze različiti tipovi damasta, baršuna i lampasa. Kako su neki krojni

¹⁸ The Textile Society of America.

¹⁹ Službena stranica Fondazione Lisio, <http://www.fondazionelisio.org/index.php?exhibitions-events> (25. 03. 2012.)

²⁰ Muzejska savjetnica u Muzeju za umjetnost i obrt (MUO) u Zagrebu.

²¹ Spomenuti registar popisao je don Pavo Poša 1951. godine, a danas se čuva u arhivu gradskog župnog ureda. Opisano je njihovo zatečeno uporabno stanje, a u nekim slučajevima i podrijetlo izrade (ili nabave) ili izvedene intervencije i prepravci lokalnih časničkih sestara kakve smo zatekli i na našim predmetima. Pod odjeljkom *Detaljan opis misnog ruha Katedrale*, zapisana je napomena da je između 1981. i 1986. godine velik dio starog ruha pobacan ili nanovo korišten za zakrpe drugih predmeta.

8 Grafički prikaz veza u tkanju na hipotetskom tkalačkom stanu s napomenom da je prikazano naličje damast tkanine jer se tkala licem prema dolje, radi lakšeg unošenja potke. Prijelaz polja označava graničnu liniju između dviju vrsta različitog veza (crtež: M. Miguel Kodrič Kesovia).

Graphical display of the binding system on hypothetical loom, showing the reverse side of damask fabric as it was woven face down for easier weft shot. The crossing of fields indicates the border line between two different types of weave (drawing: M. Miguel Kodrič Kesovia).

dijelovi sastavljeni od više fragmenata različitih materijala, bilo je potrebno analizirati i dokumentirati svaki tekstilni materijal pojedinačno.

Cjelovita tehnološka i konstrukcijska analiza četiriju kompleta liturgijskog ruha s otoka Lokruma izvršena je na Odjelu za umjetnost i restauraciju Sveučilišta u Dubrovniku i obrađena u diplomskom radu Matea M. Kodriča Kesovije, pod nazivom *Konzervatorsko-restauratorski zahvat na misnici i tehnološka analiza svih tekstilnih materijala iz fundusa liturgijskog ruha iz crkvice Navještenja Blažene Djevice Marije na otoku Lokrumu*.

Na sljedećim primjerima priložena je analiza damast (sl. 7) i lampas tkanine (sl. 9) od koje je izrađena misnica crvenog kompleta misnog ruha (inv. br. 2F), a na kojoj su konzervatorsko-restauratorski radovi još u tijeku (sl. 6).

Dimenzije misnice su 107 x 67 cm, a njeni osnovni krojni dijelovi nisu sastavljeni od jednog dijela, već od više manjih fragmenata istog materijala.

Primjer damast tkanine

Damastna tkanina sastoji se od dva različita veza u osnovi ili potki od kojih jedan čini temeljni vez, a drugi efekt uzorka.²²

Nalazi se na sljedećim predmetima iz zbirke liturgijskog ruha:

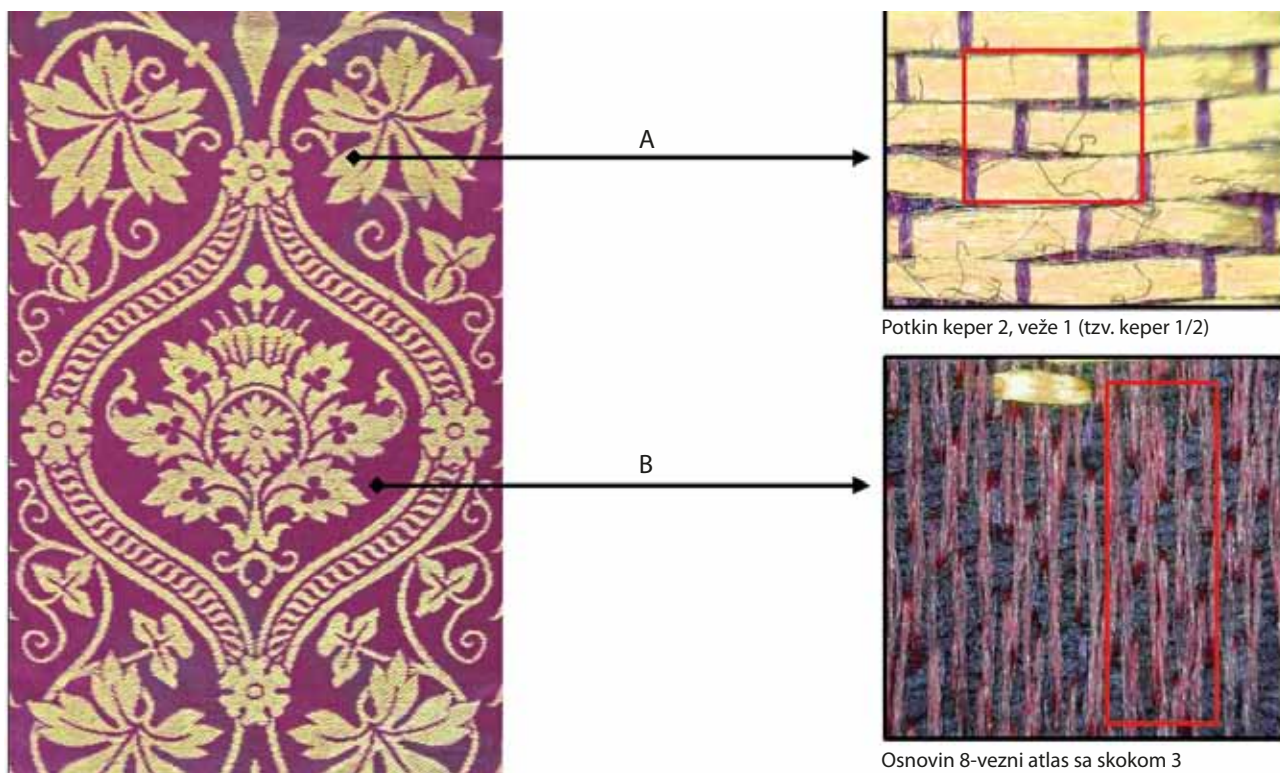
Manipul (inv. br. 2D) – 1 fragment tkanine na pravokutnom dijelu predmeta

Misnica (inv. br. 2F) – 13 fragmenata tkanine unutar različitih krojnih dijelova

Konstrukcijska analiza:

	Struktura pređe	Sirovinski sastav	Gustoća tkanja	Jedinica niti koja tvori uzorak ¹	Veličina jedinice uzorka
Osnova	Crvena multifilamentna pređa u S-uvoju	Svila	114 niti/cm	5 niti osnove	18,6 cm (~2120 niti osnove)
Potka	Ljubičasta dvonitna predena pređa u S uvoju, od 2 niti pređe u Z uvoju	Pamuk	28 udarca ² potke/cm	1 nit potke	19,5 cm (~546 niti potke)
Vez u tkanju	Klasični damast ³ iz 5-veznog atlasa – potkin atlas čini uzorak dok osnovin temeljni dio tkanine. (sl. 7 i 8)				

22 C.I.E.T.A. (1997): *Vocabulaires techniques textiles - Français*, Lyon, 11.

9 Lampas tkanina – vez uzorka (A) i temeljni vez (B) te njihove jedinice veza (raport označen u crvenom kvadratu) snimljeni digitalnim mikroskopom Dino Lite Pro AM413T5 (foto: M. Miguel Kodrič Kesovia)

Lampas fabric – embroidery pattern weave (A) and ground weave (B) and their weave units (rapport marked in red square) photographed with digital microscope Dino Lite Pro AM413T5 (photo: M. Miguel Kodrič Kesovia)

Primjer lampas tkanine

Lampas tkanina izvedena je s dvjema različitim nitima osnove od kojih jedna čini temeljnu te sudjeluje u izradi podloge, a druga je vezna te, osim izrade podloge, veže niti uzorkovane potke koje mogu biti flotirajuće temeljne (efekt *liseré*) ili dodatne (*lansirane* ili *broširane*).²³

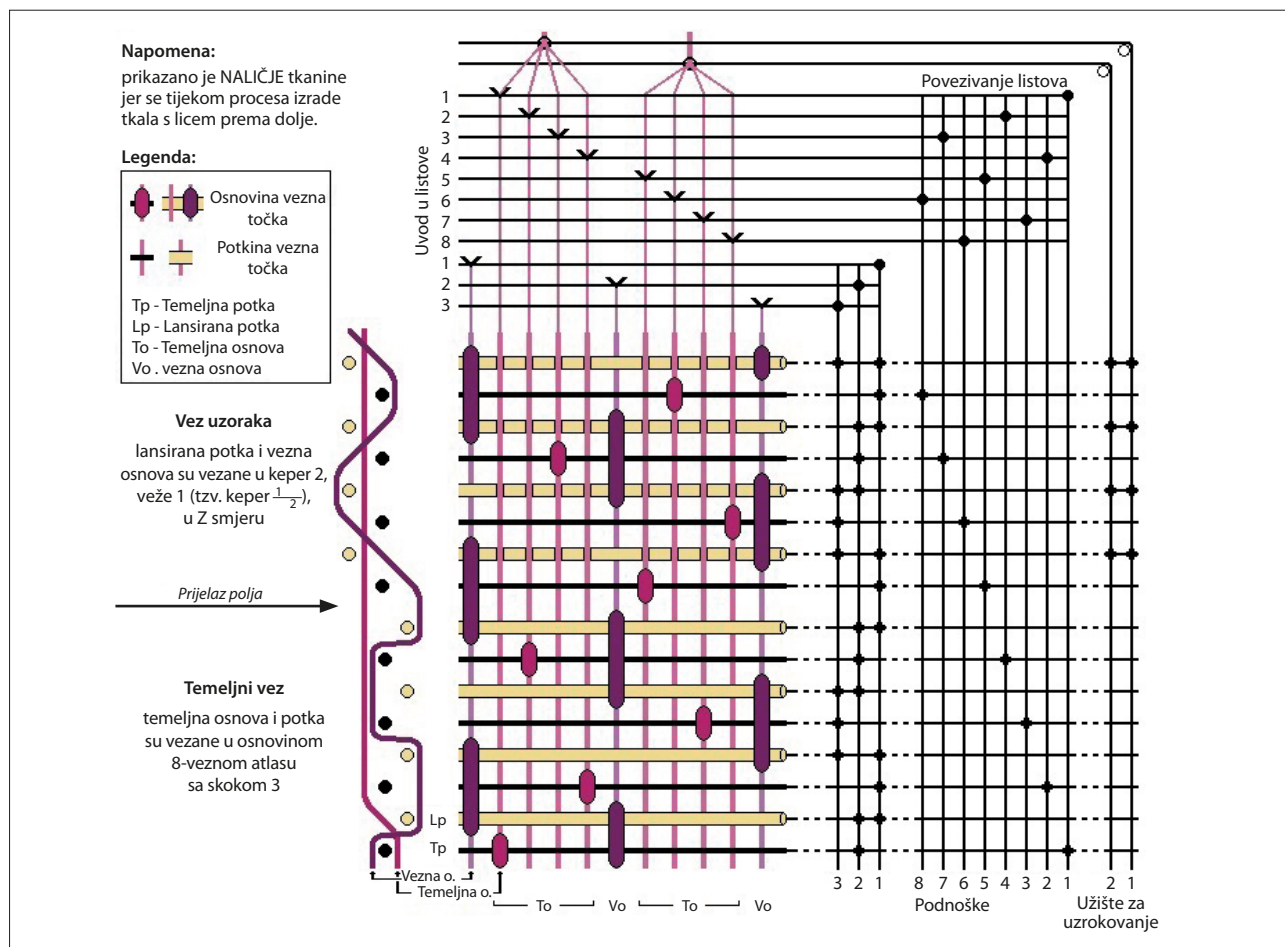
Nalazi se na sljedećim predmetima iz zbirke liturgijskog ruha:

Misnica (inv. br. 2F) – 2 fragmenta tkanine unutar leđnog križa

Konstrukcijska analiza:

	Funkcija	Struktura pređe	Sirovinski sastav	Gustoća tkanja	Jedinica niti koja tvori uzorak	Veličina jedinice uzorka
Osnova	Temeljna	Ružičasta multifilamentna pređa	Degumirana svila	64 niti/cm	4 niti osnove	15.8 cm (~1011 niti)
	Vezna	Ljubičasta multifilamentna pređa	Degumirana svila	16 niti/cm	1 nit osnove	15.8 cm (~253 niti)
Potka	Temeljna	Ljubičasta pređa u Z uvoju	Pamuk	18 prolaza potke/cm	1 nit potke	34.2 cm (~616 niti)
	Lansirana	Žuta multifilamentna pređa	Degumirana svila	18 udarca potke/cm	1 nit potke	34.2 cm (~616 niti)
Vez u tkanju		Lampas – temeljni vez u osnovinom 8-veznom atlasu dok uzorak tvori žuta lansirana potka, vezana sa veznom osnovom u keper 2, veže 1 (fr. <i>serge 2 lie 1^e</i>) vezu (tzv. keper 1/2). (sl. 9 i 10)				

23 C.I.E.T.A. (1997): nav. dj.: 27.

10 Grafički prikaz veza u tkanju na hipotetskom tkalačkom stanu s napomenom da je prikazano naličje lampas tkanine jer se tkala licem prema dolje (crtež: M. Miguel Kodrić Kesovia)

Graphical display of embroidery in weaving on hypothetical loom, showing the back face of lampas fabric as it was woven face down (Drawing: M. Miguel Kodrić Kesovia)

ZAKLJUČAK

Nedestruktivna analiza konstrukcijskih parametara tkanine i njihova dekompozicija jedan je od temeljnih koraka za stjecanje osnovnog poznavanja procesa i tehnike izrade povijesnog tekstila kao i znanja o raspoznavanju osnovnih parametara tekstila, podvrste kojoj pripada, o njegovoj namjeni i nomenklaturi. Dobiveni rezultati služe, zajedno s rezultatima ostalih istraživanja, kao osnova za određivanje primjerene metode konzervatorsko-restauratorskog zahvata kojoj će se tekstilni predmet podvrgnuti. Izrada cjelovite dokumentacije materijala može poslužiti i kao baza u izradi njegove kopije.

Dobiveni rezultati konstrukcijske analize dio su cjelovite dokumentacije liturgijske zbirke tekstilnih predmeta s otoka Lokruma. Njihova izrada omogućila je i osigurala metodološki pristup provedenih konzervatorsko-restauratorskih radova u skladu s *Etičkim kodeksom struke*, a s ciljem da pruži informacije koje će pomoći u budućim tretmanima. Takva detaljna dokumentacija pridonosi boljem shvaćanju predmeta te postaje dio kulturnog dobra i mora

biti dostupna jer je važan dio općeg znanja i spoznajnog razvoja struke.

Unutar četiriju liturgijskih kompleta zbirke nalazi se ukupno sedamnaest predmeta, na kojima je evidentirano deset različitih materijala temeljne tkanine (po uzorku, vrsti materijala, tipologiji, itd.). Ti materijali su kategorizirani i popisani na temelju stručne nomenklature propisane od strane međunarodne organizacije C.I.E.T.A.

S obzirom na to da veći dio navedenih predmeta nije podvrgnut procesu konzerviranja i restauriranja, ove će analize olakšati budućim konzervatorima-restauratorima razumijevanje samih predmeta te provedbu daljnjih dijagnostičkih istraživanja u svrhu izrade prikladnog prijedloga rada na njima.

ZAHVALA

Zahvaljujem doc. Martini Panuccio (Opificio delle Pietre Dure, Firenca), prof. dr. sc. Stani Kovačević (Tekstilno-tehnološki fakultet, Zagreb) i prof. Evi Basile (Fondazione Lisio, Firenca) na velikom poticaju i stečenom znanju u prepoznavanju i analiziranju povijesnog tekstila.

LITERATURA

- Brooks, M. M. i Eastop, D. (2011.): *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles
- C.I.E.T.A. (1997.): *Vocabulaires techniques textiles – Français*, Lyon
- Ericani, G. (1993.): *Tessuti nel Veneto: Venezia e la Terraferma*, Verona
- Flury-Lemberg, M. (1988.): *Textile Conservation and Research*, Bern
- Ivoš, J. (2010.): *Liturgijsko ruho : iz zbirke tekstila Muzeja za umjetnost i obrt*, Zagreb
- Jemo, D. i Penava, Ž. (2010): Tehnološka analiza žakardske tkanine u svrhu konzerviranja i restauriranja, Zbornik savjetovanja *Tekstilna znanost i gospodarstvo*, 115-120, Zagreb
- Jemo, D. i Kovačević, S. (2011.): Tekstilno-tehnološka analiza starih tkanina velikih i složenih uzoraka, *Tekstil : Časopis za tekstilnu i odjevnu tehnologiju*, 60 (6); 267-271, Zagreb
- Jemo, D.; Soljačić, I.; Pušić, T. (2013.): Čišćenje povijesnog tekstila, *Kemijsko čišćenje tekstila i kože*, Dragčević, Z. (ur.), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, 205-231
- Kodrić Kesovia, M. M. (2012.): *Konzervatorsko-restauratorski zahvat na misnici i tehnološka analiza svih tekstilnih materijala iz fundusa liturgijskog ruha iz crkvice Navještenja Blažene Djevice Marije na otoku Lokrumu* (diplomski rad), Sveučilište u Dubrovniku: Odjel za umjetnost i restauraciju, 43-60, Dubrovnik
- Kovačević, S. (2008.): Povijesni razvoj tkanja, *Tekstil – Časopis za tekstilnu tehnologiju i konfekciju*, 57 (7), 344-351, Zagreb
- Lucić Vujičić, S. (2010.): Istraživački radovi na kazuli 15. stoljeća iz Motovuna, *Portal – Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1/2010, 89-98, Zagreb
- Molà, L. (2000.): *The Silk Industry of Renaissance Venice*, Baltimore
- Phipps, E. (2011.): *Looking at Textiles – A guide to technical terms*, Los Angeles
- Puliti, M. (1985.): *Disegno Tecnico Tessile*, Firenze
- http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=16622 (02. 03. 2012.)

Summary

STRUCTURAL ANALYSIS OF TEXTILE MATERIALS IN DIAGNOSTIC INVESTIGATIONS OF ART OBJECTS

In the absence of existing documentation and original marks, giving marker or date, textiles must be determined based on their technical features and style. This paper will study the relevance of the method of structural analysis in diagnostic investigations of textile materials which directs and determines the appropriate choice of conservation and restoration interventions. It describes the possibilities of the analysis and gives examples to which the

analysis was applied – liturgical vestments from the church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary on the island of Lokrum, examples to which the nomenclature and methodology of documenting the structural analysis of embroidery in weaving was applied in line with the provisions of the international organisation Centre International d'Etude des Textiles Anciens (hereafter: C.I.E.T.A.).

Ivana Miletić Čakširan

I. konzervatorsko-restauratorska radionica u Parku skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak u sklopu projekta “Tvornica baštine Željezara Sisak”

1 Pregledavanje i dokumentiranje skulptura (foto: I. M. Čakširan)
Reviewing and documenting of sculptures (photo: I. M. Čakširan)

2 Pregledavanje i dokumentiranje skulptura (foto: S. M. Sunara)
Reviewing and documenting of sculptures (photo: S. M. Sunara)

U sklopu projekta „Tvornica baštine Željezara Sisak“¹ od 1. do 5. listopada 2012., u organizaciji Konzervatorskog odjela u Sisku Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i Gradske galerije Striegl, u Sisku je održana I. konzervatorsko-restauratorska radionica u Parku skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak. Program radionice provodi se u suradnji s Odsjekom za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu.

Park skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak zaštićeno je kulturno dobro upisano u Registar kulturnih dobara RH. Park skulptura

1 Željezara Sisak je nakon Drugog svjetskog rata nastojala voditi aktivnu kulturnu politiku među svojim radnicima. Ona se manifestirala kroz niz djelatnosti – organiziranje kulturnog života putem predstava, koncerata i raznih promocija, zatim kroz organiziranje dviju velikih manifestacija – Kolonije likovnih umjetnika i Književne nagrade koje su imale općedržavni karakter i predstavljale su tvornicu kao značajno kulturno središte. Kolonija likovnih umjetnika Željezara Sisak bila je od 1971. do 1990. godine jedna od najkvalitetnijih likovnih manifestacija na prostoru Hrvatske i bivše Jugoslavije. Koncept projekta osmišljen je s ciljem revitalizacije i afirmacije kulturnih vrijednosti nastalih u sklopu tvornice: uređenje Parka skulptura, prezentacija umjetničkih djela nastalih u Koloniji, započet će program istraživanja i afirmacije Književne nagrade Željezara Sisak kroz organizaciju književnih večeri, uspostavljanja suradnje s književnicima dobitnicima Književne nagrade Željezara Sisak ili kroz interpretaciju djela koja su povezana književnom nagradom, promocije knjiga te čitanja u javnom prostoru. Također, projekt uključuje i istraživanje i revitalizaciju industrijskog krajolika, radničkog stambenog naselja te parkovne arhitekture na području sisačkog naselja Caprag, koje svojom urbanističkom kompozicijom i strukturom čini važan i reprezentativan segment društveno-povijesne i kulturne baštine grada Siska. Cilj je okupiti pojedince, udruge i institucije koje bi mogle pridonijeti realizaciji ovog projekta. Tvornica baštine Željezara Sisak svakako je najveći sisački kulturni projekt koji će znatno pridonijeti razvoju kulturnog turizma grada Siska, ali i cijele regije.

čini 38 planski postavljenih i prostorno razmještenih skulptura kao sastavnog dijela industrijskog krajolika, radničkog stambenog naselja te parkovne arhitekture na području sisačkog naselja Caprag. Sve su skulpture nastale tijekom trajanja Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak² u vremenu od 1971. do 1990. godine, a autori skulptura su mahom protagonisti suvremene hrvatske skulpture, kao i kipari iz susjednih zemalja (Ivan Kožarić, Branko Ružić, Vera Fischer, Mila Kumbatović, Milena Lah, Josip Diminić, Peruško Bogdanić, Ratko Petrić, Petar Barišić, Zlatko Zlatić, Dubravka Duba Sambolec, Dora Kovačević, Josip Zeman, Jure Žaja, Zvonimir Kamenar, Belizar Bahorić, Nikola Njirić, Ante Rašić, Hamo Čavrk, Saša Stevović, Milivoje Babović, Theo Amrein Kujundžić, Dušan Subotić, Branislav Milašinović, Andre Mohorovićić, Ante Kuduz, Boško Atanacković...). Park skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak te postavljenih u javnom prostoru naselja Caprag u

2 Kolonija likovnih umjetnika Željezara Sisak bila je od 1971. do 1990. godine jedna od najkvalitetnijih likovnih manifestacija na prostoru Hrvatske. Željezara Sisak je, nastojeći približiti kulturu radnicima, započela s organizacijom Kolonije koja je u vrijeme svoga trajanja bila stjecište umjetnika iz čitave bivše države. Slikari, kipari, grafičari i fotografi radili su u okviru tvornice, ali i u ambijentu Staroga grada, sisačkih ulica i u pojedinim ateljerima. Od 1971. do 1990. godine tu je boravilo 185 umjetnika i nastalo preko 700 umjetničkih djela (skulpture manjeg i većeg formata, umjetničke slike ...) koja su se nalazila u vlasništvu Željezara Sisak. Nakon prestanka njezina rada zbirka je slijedila sudbinu same Željezare te se postupno počela raslojavati, da bi do danas ostalo tek stotinjak umjetnina koje tek djelomično prezentiraju njezinu umjetničku vrijednost i važnost za kulturnu povijest grada.

3 Prikupljanje podataka o povijesti Kolonije likovnih umjetnika Željezare Sisak intervjuiranjem bivših djelatnica Željezare Sisak uključenih u organizaciju Likovnih kolonija te kasnije aktiviranje oko pitanja zaštite umjetnina (foto: S. M. Sunara)

Collecting data on the history of the Visual Artists Colony of the Sisak Ironworks by interviewing former employees of the Sisak Ironworks involved in organizing Visual Art Colonies and later on in activism regarding the issue of protection of works of art (photo: S. M. Sunara)

4 Zajednička fotografija sudionika prve konzervatorsko-restauratorske radionice na skulpturama u Parku skulptura Željezare Sisak u naselju Caprag u Sisku, organizirane u sklopu projekta "Tvornica baštine Željezara Sisak"

Joint photograph of participants to the first sculpture conservation-restoration workshop in the Sisak Ironworks Sculpture Park in the settlement of Caprag in Sisak, organized within the project "Heritage Factory Sisak Ironworks"

Sisku predstavlja značajan primjer interakcije umjetničkog djela, industrijskog krajolika i javnog prostora tvoreći jedinstven park skulptura u Hrvatskoj.

Cilj prve radionice bio je izrada konzervatorsko-restauratorske dokumentacije skulptura.

Program radionice obuhvaćao je predavanja i terenski rad. Tijekom boravka u Sisku studenti Odsjeka za konzervaciju - restauraciju pod vodstvom Sagite Mirjam Sunara i mr. art. Valentine Ljubić Tobisch izrađivali su pismenu i fotografsku dokumentaciju postojećeg stanja skulptura i betonskih podesta. Osim toga, prikupljao se arhivski materijal o nastanku i povijesti skulptura, podatci o korištenim materijalima te relevantnim umjetničkim karakteristikama.

Za sudionike radionice pripremljena su predavanja Ivane Miletić Čakširan, pročelnice Konzervatorskog odjela u Sisku i Zorana Burojevića, ravnatelja Gradske galerije Striegl; oni su prezentirali rad svojih ustanova i projekt Tvornica baštine Željezara Sisak. Predavanja su održale Sagita Mirjam Sunara te mr. art. Valentina Ljubić Tobisch prezentirajući rad Odsjeka za konzervaciju-restauraciju, kao i model konzervatorsko-restauratorskog rada na skulpturama u otvorenom prostoru. Predavanje je održala i mr. art. Mirta Pavić iz Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb, a govorila je o načelima restauracije djela suvremene umjetnosti na primjeru umjetnina koje se nalaze u tom muzeju. Drugi dan radionice predavanje je održao mr. sc. Vlatko Čakširan iz Gradskog muzeja Sisak o povijesti Kolonije likovnih umjetnosti te o kulturnoj politici koju je provodila Željezara Sisak. Uz vodstvo Iskre Bačani, kustosice Gradskog muzeja Sisak, upriličen je i obilazak izložbe Kolonija likovnih umjetnika Željezare Sisak postavljene u Starom gradu Sisku, na kojoj je predstavljena donacija umjetničkih slika i skulptura manjih

formata nastalih u sklopu Kolonije zahvaljujući donaciji američkog vlasnika Željezare, CMC-a.

U sklopu radionice organizirani su ciljani razgovori s djelatnicama Željezare Sisak koje su bile uključene u rad Kolonije likovnih umjetnika - Ankicom Gašparić i Brankom Sešo. Objasnile su način rada i ukazale na probleme s kojima su bile suočene pri nastojanjima da se djela očuvaju nakon što je Kolonija prestala funkcionirati. Osobito je značajno bilo izlaganje Branke Sešo koja je zaslužna za spas skulpture *Simetrija*, kao i njenu restauraciju te postavljanje na današnju poziciju ispred Metalurškog fakulteta u Sisku. Terenskom radu priključio se i Zvonimir Martinović koji je bio djelatnik Željezare Sisak, Odjela za kulturu te je pri analizama davao vrlo značajne informacije o izvornom izgledu i načinu postavljanja.

Osim skulptura postavljenih u javnom prostoru organiziran je i pregled skulptura unutar tvorničkog kompleksa.

Na kraju radionice održana je, prezentacija radova u Narodnoj knjižnici i čitaonici „Vlado Gotovac“ u Sisku, ogranak Caprag, te sastanak sudionika s predstavnicima Grada Siska, predstavnicima tvornica koje se nalaze na prostoru Željezare Sisak, Turističke zajednice Sisak, lokalnim medijima i svim zainteresiranim za rad na očuvanju i prezentaciji skulptura.

Na području zaštićenog Parka skulptura radionica će se, u suradnji s Odsjekom za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu, odvijati do 2016. godine, a osim izrade stručnih podloga i obnove samih skulptura cijeli proces bit će popraćen okruglim stolovima kao i stručnim konferencijama (međunarodnog karaktera) koje će odrediti metodologiju obnove i zaštite te na taj način popularizirati kulturnu baštinu industrijske povijesti Siska.

Antonijeta Martinis, Boško Budisavljević

„Anatomija otoka“, Vis, Hrvatska

Viška udruga „Lavurat za poja“ osmislila je i pokrenula petogodišnji program pod nazivom „Anatomija otoka“ 2012.–2016. Cilj programa je organizacija simpozija i radionica na kojima bi se kontinuirano, nekoliko godina zaredom, obrađivale relevantne teme vezane za život i kulturu otoka Visa.

Prvi simpozij održan je u rujnu 2012. u gradu Visu pod nazivom „Uvod u anatomiju otoka“. Simpoziju je prisustvovalo oko 200 sudionika, 178 registriranih najviše iz Hrvatske, Slovenije i Japana, te iz Francuske, Engleske, Australije, Njemačke, Bosne i Hercegovine te Makedonije. Predavanja na simpoziju održala su ukupno dvadesetorica stručnjaka s raznih područja, među kojima i dvoje poznatih svjetskih arhitekata, Kengo Kuma i Kazuyo Sejima iz Japana. Na radionici je sudjelovalo 36 studenata arhitekture s pet fakulteta: Arhitektonskog fakulteta iz Zagreba, Građevinsko-arhitektonsko-geodetskog fakulteta iz Splita, Arhitektonskog fakulteta iz Ljubljane te Keio i Tokyo univerziteta iz Japana. Teme izlaganja odnosile su se na arheološke, povijesne, arhitektonske, urbanističke i gospodarske aspekte otoka Visa, ali i nekih drugih sredina.

Naslovi održanih predavanja sažeto prikazuju multidisciplinarnost simpozija: „Issa, grčki grad na Jadranu, povijesni okvir“, „Urbanistički i kulturni profil antičke Isse“, „Sirakuza i Issa – majka i kći“, „Velika Britanija i Vis – između Napoleona i Austrije“, „Urbanizam grčke Isse u sustavu planiranih antičkih gradova na Jadranu“, „Održivi otočni razvoj – komunikacijski problem“, „Održivi razvoj – svjetski trendovi“, „Muzej 21+ Vela spila, arhiv simultanih vremena“, „Farsko polje od Higin gramatika do župana Njegoja (Starogradske polje)“, „Zavičaj i amen“, „Moj rad u malim, delikatnim sredinama“.¹

Osim simpozija organizirana je i radionica s temom „Nova Issa – mogućnosti uklapanja lokaliteta grčke Isse u kulturnu i turističku sliku grada Visa“. Na radionici su sudjelovali studenti arhitekture iz Hrvatske, Slovenije i Japana. Rad studenata, formiranih u 6 grupa, pratili su profesori-mentori, a nakon pet radnih dana studenti su javno prezentirali svoje projekte koji su ocijenjeni kao kvalitetni, maštoviti i originalni radovi. Važna odlika projekata je njihova moguća izvedivost i realizacija bez velikih financijskih ulaganja, pa se tijekom 2013. godine planira realizacija nekih od studentskih prijedloga.

Zanimljivost predloženih radova je u tome što se njima ne predviđa gradnja novih objekata, već se rješenja nalaze u različitim vrstama jednostavnih, efektivnih i korisnih

Studenti arhitekture iz Hrvatske, Slovenije i Japana - sudionici radionice „Nova Issa – mogućnosti uklapanja lokaliteta grčke Isse u kulturnu i turističku sliku grada Visa“

Students of architecture from Croatia, Slovenia and Japan - participants to the workshop „New Issa – possibilities of integrating the Greek Issa site into the cultural and tourist image of the city of Vis“

intervencija na određenim otočkim lokalitetima kao i na zapuštenim prostorima grada Visa. Svih šest prijedloga je zbog međusobne kompatibilnosti objedinjeno u jedan projekt pod nazivom „Udruženi projekt“ – „Nova Issa“. Na prezentaciji studentskih radova, uz mentore i predavače, sudjelovala je i Kazuyo Sejima, jedna od najpoznatijih svjetskih arhitektica (Nagrada Pritzker – arhitektonski Nobel, selektorica Bijenala u Veneciji 2010.). Šest studentskih rješenja predstavljeno je javnosti na izložbi, koja će nakon Visa biti postavljena i u Splitu, Zagrebu, Ljubljani i Tokyu.

Simpozij je planiran i organiziran na takav način da uz stručnu ima i edukativnu ulogu te da popularnim i zanimljivim izlaganjima privuče, uključi, aktivira i educira stanovnike Visa i ostalih otoka.

U informiranju javnosti veliku je ulogu odigrala web stranica www.anatomija-otoka.com na kojoj su se mogli naći svi potrebni podatci o simpoziju i radionici (program simpozija, biografije sudionika, sažeci predavanja, aktualnosti i drugo). Korisnim se pokazalo i „live streaming“ prenošenje predavanja „uživo“, a također i mogućnost trajnog slušanja svih predavanja sa simpozija na internetu.

Cilj pokretanja ovog zahtjevnog projekta jest, prije svega, nastojanje da se iskoriste prijedlozi i rješenja nastala na radionicama te da se konkretnim zahvatima i realizacijom predloženih programa poboljša i unaprijedi razina atraktivnosti otoka Visa.²

¹ Sva predavanja mogu se pogledati na mrežnoj adresi: <http://mod.carnet.hr/index.php?q=categories&id=189>

² Simpozij i radionica održavali su se pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Hrvatske, a financijsku potporu su, uz Ministarstvo kulture, dali Ministarstvo turizma, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Grad Vis i Grad Komiža, Erste banka, produkcijska kuća „Hulapop“ iz Zagreba, te Zagrebačka pivovara.

In memoriam

JASNA BALAŽEVIĆ – BEBA

In memoriam

Jasna Balažević – Beba (1944. – 2012.)

U Zagrebu je 17. siječnja 2012., u 68. godini života, preminula Jasna Balažević – Beba, prof., konzervator-arheolog, viša savjetnica u Upravi za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske, osoba bez čije se nazočnosti mnogi operativni poslovi zaštite spomenika kulture posljednjih tridesetak godina u Hrvatskoj nisu mogli zamisliti.

Od odabira poziva – upisala je arheološku grupu predmeta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1963. godine – do posljednjeg dana, život joj je bio povezan uz kulturno naslijeđe i operativu zaštite spomenika kulture, čime se bavila od studentskih dana u Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, zatim u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, pa u Republičkom fondu za unapređivanje kulturnih djelatnosti, Stručnoj službi Republičke samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture, Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture i konačno u Ministarstvu kulture koje je 90-ih godina prošlog stoljeća preuzelo poslove službe zaštite spomenika kulture.

Napustila nas je samo dvadesetak dana nakon što je okupila kolege u službi zaštite spomenika kulture i brojne prijatelje – suradnike i djelatnike Ministarstva kulture, želeći tako toplim prijateljskim druženjem, na sebi svojstven način, zahvaliti svima na suradnji pred odlazak u mirovinu. Dugo i temeljito organiziranje željenog druženja iskazivalo je njenu svojevrsnu ljubav prema ljudima s kojima je niz godina surađivala, susretala se, razgovarala, polemizirala, dogovarala i odrađivala brojne zadaće u obavljanju poslova zaštite kulturne baštine, prvenstveno prikupljanja, obrade i prezentiranja dokumentacije, za što je u svojem dugogodišnjem radnom vijeku bila zadužena.

Istovremeno, posljednjih godina, borila se s teškom i okrutnom bolešću, zanemarujući i ne priznajući, ni samoj sebi, niti okolini, njenu stvarnu razornu snagu. Pričala je žustro i zanosno, pripremajući se za mirovinu, o poslovima koje je kao čuvarica obiteljske tradicije planirala obavljati netom po umirovljenju u svom zavičajnom kraju Tavankutu, na obiteljskom imanju koje je sačuvalo tradicijske karakteristike bačkog salaša. Bolest je, međutim, nadvladala njenu izrazito snažnu želju za životom, izbrisala popis planiranih poslova, zatvorila nedovršenu knjigu neodrađenih poslovnih i privatnih obveza.

U želji da se baština sačuva, a tradicija ostane živom, obiteljsko imanje oporučno je ostavila lokalnoj udruzi – Hrvatskom kulturno-prosvjetnom društvu „Matija Gubec“ u Tavankutu, na brigu, buduću zaštitu i prezentaciju, s detaljnim uputama o načinu uređenja i budućeg održavanja i korištenja. Imanje je danas sačuvano, uređuje se i primjereno održava, a živjet će u funkciji seoskog turizma pod nazivom „Etno-salaš Balažević“ na kojem će uz sačuvane oblike tradicijskog graditeljstva i načina života biti uređena i manja muzeološki prezentirana soba sjećanja s dokumentima o prošlosti salaša i života na njemu.

Jasna Balažević – Beba (otac Bunjevac iz Tavankuta kraj Subotice u Sjevernoj Bačkoj, majka Prigorka iz Šenkovca kraj Zaprešića) rođena je 14. listopada 1944. u Subotici. Najranije djetinjstvo provela je u tradicijskom okruženju na imanju svojih predaka s očeve strane, u Tavankutu. Okružena neizmjernom ljubavlju najbližih, na tom je salašu stekla prve percepcije prostora, vremenskih mijena, oku ugodnoga pejzaža, tradicije, pa čak i okusa, što je uvijek bilo nepresušno vrelo njenih suptilnih reminiscencija.

Tijekom djetinjstva i odrastanja na tom je imanju, koje je sačuvalo svoje tradicijske oblike i način života, izgradila i svoj duboko usađen osjećaj za tradiciju i baštinu. Za života to je bio prostor kojem se uvijek rado vraćala pričom, sjećanjima i obilascima.

Nakon završene srednje škole koju je polazila u gimnaziji „Bogdana Ogrizovića“ – poznatoj „V. muškoj“ u Zagrebu – u prvom djevojačkom razredu u toj tradicionalno muškoj školi, 1963. godine upisala je arheološku grupu predmeta na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je i diplomirala u lipnju 1969. godine.

Već kao studentica, krajem 1964. godine započela je raditi u tadašnjem Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba (od 1967. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu) na poslovima sređivanja i obrade dokumentacije o spomenicima kulture (fototeka, planoteka). Nakon diplome u tom je zavodu nastavila raditi, prvo kao konzervator-pripravnik, a zatim kao konzervator-arheolog na poslovima operativne zaštite i dokumentacije spomenika kulture.

Od 1973. godine prelazi na rad u tadašnji Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, na poslove stručnog suradnika za zaštitu spomenika kulture u Republičkom fondu za unapređivanje kulturnih djelatnosti, a od 1975. godine nastavlja s istim poslovima i u Stručnoj službi Republičke samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture. Na tim se dužnostima, u okvirima nadležnosti Republičkog fonda, odnosno Republičke Samoupravne interesne zajednice (RSIZ) kulture, surađujući sa zavodima za zaštitu spomenika kulture, muzejima i galerijama diljem Hrvatske, uspješno bavila izradom i pripremom za usvajanje prijedloga godišnjih i višegodišnjih programa zaštitnih radova na nepokretnim i pokretnim spomenicima kulture, muzejskoj i arhivskoj građi, kao i na njihovoj realizaciji.

Devedesetih godina prošlog stoljeća, nakon promjena zakonskih propisa prema kojima je dotadašnja Republička SIZ kulture kao direkcija Fonda za kulturu postala sastavnim dijelom Ministarstva prosvjete, kulture i sporta, raspoređena je u Zavod za zaštitu spomenika kulture koji je promjenom Zakona o zaštiti spomenika kulture također postao sastavnim dijelom Ministarstva. I dalje, surađujući s kolegama u zavodima za zaštitu spomenika kulture, nastavlja raditi dijelom na pripremi i izradi prijedloga programa zaštitnih radova, ali sada, kad je raspoređena kao viša savjetnica u Odjel za istraživanje i informacijsko-dokumentacijske poslove, započinje njezina suradnja na uspostavi baze podataka registriranih spomenika kulture te, nakon donošenja odgovarajućih propisa (nakon 1999.), i rad na reviziji Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske. Kao tajnica Povjerenstva za registraciju kulturnih dobara na tom je poslu dočekala i mirovinu. U međuvremenu, s velikim entuzijazmom radila je i na drugim brojnim zadacima koji su najčešće proizlazili iz zahtjeva koji su dolazili s terena, bilo od stranaka – imaoca spomenika kulture, ili od kolega iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Od svih tih poslova svakako je najopsežnije i najvažnije bilo sudjelovanje (1994.–1997. godine) u poslovima popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture, gdje je uz rad u popisnim komisijama na terenu (osobito u Baranji i Podunavlju), odradila i mnoge zadaće neformalne tajnice Posebne republičke komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture.

Jasna Balažević – Beba bila je do zadnjeg dijela svojeg bića i do posljednjeg časa svog postojanja požrtvovno odana zaštiti kulturne baštine i kolegama u struci, uvijek na raspolaganju suradnicima, uvijek spremna za ozbiljnu profesionalnu suradnju, ali i za zdravo druženje nakon obavljenog posla.

Lukrecija Pavičić Domijan

